EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 5

1. vydání

2018

•

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Volume 5

Issue 1

2018

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatn´uje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékolív výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodná humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, Ph.D, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti *(Francie)*

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakowská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego *(Polsko)*

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu *(Turecko)*

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku *(Polsko)*

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova *(Česká republika)*

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva *(Řecko)*

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita *(Velké Británie)*

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doctor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionální univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova *(Ukrajina)*

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» *(Ukrajina)*

Dariuš Gura-Šopiński, dr hab, profesor Univerzita kardinála Stefana Wyszyńského ve Waršavě *(Polsko)*

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli *(Itálie)*

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiuš Modřejewski, dr hab, profesor profesor katedy věd politických, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola *(Velké Británie)*

Mykola Poliovyy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University *(Ukraine)*

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University *(Ukraine)*

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service *(Ukraine)*

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France *(France)*

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy *(Poland)*

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Bialystok *(Poland)*

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University *(Turkey)*

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague *(Czech Republic)*

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law *(Greece)*

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales *(Great Britain)*

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty *(Kazakhstan)*

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv *(Ukraine)*

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" *(Ukraine)*

Dariusz Góra-Szopiński, dr hab, Professor UKSW, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw *(Poland)*

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University *(Slovakia)*

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University *(Ukraine)*

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University *(Italy)*

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University *(Ukraine)*

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk *(Poland)*

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics *(Great Britain)*

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk *(Poland)*

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University *(Ukraine)*

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi *(Ukraine)*

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science
Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"
Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law

The Journal is indexing by Index Copernicus:
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ
Evidenční číslo: MK ČR E 22311
Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO
Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Borys Babin, LEGAL FRAMEWORK OF INTERNATIONAL COMPETENCE AND ACTIVITIES OF THE MISSION OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA 7

Iryna Krupenya, THE CRISIS OF THE ROHINGYA AS A MUSLIM MINORITY IN MYANMAR AND ASEAN's RESPONSE TO THE ROHINGYA REFUGEES 14

Yuliia Anosova, PECULIARITIES OF JURISDICTION BY THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE OVER THE CRIME OF GENOCIDE BASED ON THE ARTICLE 9 OF THE GENOCIDE CONVENTION 20

Vasyl Ostapiak, US, EU, AND CHINA STRATEGIC PARTNERSHIPS (STRATEGIC MEASUREMENT) 36

Amiran Khevtsuriani, FOREIGN POLICY CONCEPTS OF RUSSIA 41

Vlada Popazoglo, SOUTH CAUCASUS AS THE REGION OF INFORMAL INSTITUTIONALIZATION OF POLITICS 49

Yuliya Senyuk, THE CULTURES OF ANARCHY OF THE INTERNATIONAL SYSTEM AND THEIR INFLUENCE ON EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES 55

Vira Yavir, DISINTEGRATION AND INTEGRATION OF KOREA: PECULIARITIES OF NORTH AND SOUTH KOREAN SCIENTIFIC REFLECTION 60

Olha Mikichurova, HISTORICAL PRECONDITIONS OF FORMING THE PRINCIPLE OF MUTUAL BENEFIT IN INTERNATIONAL ECONOMIC LAW 67

Olesia Kryvetska, CONSOLIDATION OF PARALLEL PROCEEDINGS IN INTERNATIONAL INVESTMENT ARBITRATION 79

Michael Siman, DEVELOPMENT OF THE REGULATION ON DIPLOMAS AND PROFESSIONAL QUALIFICATIONS RECOGNITION BEFORE DIRECTIVE 2005/36/CE ON RECOGNITION 85

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Olha Novytska, USE OF THE NEW TECHNOLOGIES BY TERRORIST GROUPS AS A NEW CHALLENGE FOR NATIONAL SECURITY CONCEPTS 93

Raisa Orsaeva, CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TERRORISM AND EXTREMISM 101

Iryna Vorchakova, LOBBYING IN POLITICS: THE ESSENCE OF THE PHENOMENON AND MEANS OF ITS IMPLEMENTATION 105

Sviatoslav Chabur, CONCEPT, ROLE AND LOBBY METHODS IN LAWMAKING PROCESS 111

Dmytro Yagunov, THE CRISIS IN THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE: AN ATTEMPT OF SYSTEM ANALYSIS 117

Serhii Dudar, REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF THE ETHNO-NATIONAL POLICY OF UKRAINE 125

Olena Mozhaikina, MEDIATION IN EXECUTIVE PROCEEDINGS 131

Katerina Slyadneva, NON-MANDATORY PRINCIPLES OF A PROSECUTOR'S ACTIVITY: THE CORRELATION OF INTERNATIONAL AND NATIONAL STANDARDS 137

Ihor Osadchuk, POLITICAL REGIME IN THE GERMAN EMPIRE (1871–1890): A MODEL OF COMPETITIVE AUTHORITARIANISM? 143

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Boris Filatov, PATRIOTISM AS A FACTOR OF THE RIGHT-LEFT DICHOTOMY IN PARTY SYSTEMS OF CONTEMPORARY PARLIAMENTARY REPUBLICS 151

Kostiantyn Ishcheikin, CONSULTATIVE MODEL OF PARTICIPATORY BUDGETING IN UKRAINE: BENEFITS AND HINDRANCES 158

Olena Balatska, THE ROLE OF NON-STATE ACTORS IN MODERN POLITICAL VIOLENCE 163

Pavlo Bezuglyi, EVALUATION OF THE CONTEMPORARY EXTENT OF MIGRATION FLOWS IN UKRAINE 169

Alina Vaiier, TECHNOLOGY OF CREATION OF POLITICAL IMAGE 176

Daria Menshakova, THE NUCLEAR STATUS AS AN ELEMENT OF PRESIDENTIAL ELECTION CAMPAIGN IN 2017 IN FRANCE 181

Nataliia Lesko, LEGAL EDUCATION – AN IMPORTANT DIRECTION OF PUBLIC POLICY FOR PROTECTION OF CHILDREN FROM VIOLENCE 187

CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Larysa Sukharska, DETERMINATION OF INDICATORS FOR ASSESSING THE STATE OF FINANCIAL SUPPORT FOR DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES 192

Natalia Gordienko, THE PROBLEM OF BULLYING AMONG THE PUPILS OF BOARDING SCHOOLS: SOCIOLOGICAL ASPECT 201

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Lesia Horodenko, Yevhen Tsymbalenko, Inna Hashchenko, DISBALANCING COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SOCIAL NETWORKS 210

Yevhen Mahda, TRENDS OF POLITICAL COPYWRITING IN THE FRAMEWORK OF HYBRID AGGRESSION 217

Anatolii Korshun, INTERACTION OF JUSTICE AUTHORITIES AND MASS MEDIA IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS 224

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Ilya Karakash, LEGAL GUARANTEES OF PROTECTION AND DEFENCE OF RIGHTS TO LAND IN UKRAINE 230

Ihor Kudriavtsev, THE WAYS OF IMPROVING LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF NUCLEAR POWER ENGINEERING 239

Sultaniie Musaieva, NORMATIVE-LEGAL PROVISION OF PUBLIC SECURITY AND ORDER IN UKRAINE 246

Sven Krüger, THE LEGAL ASSESSMENT IN PORTING A TELEPHONE NUMBER DURING A CHURN 252

Larysa Velychko, COMPARATIVE STUDY OF EXPANDING THE SCOPE OF LABOR LAW ON THE LEGAL REGULATION OF PROFESSIONAL ATHLETES' LABOR 264

Andrii Lohvyn, VIOLATION OF TERMS OF REGISTRATION OF TAX INVOICES: FEATURES OF LEGAL LIABILITY 271

Ihor Zahorodnii, CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF CRIMES RELATED TO THE INFLICTION OF BODILY HARM 277

BOOK REVIEWS

Natalia Yefremova, REVIEW OF THE MONOGRAPH: V. S. KAHNYCH "LEGAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE LVIV UNIVERSITY 1661-1939" 282

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 285

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 290

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Borys Babin, ScD in Law
Permanent Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea, Ukraine

LEGAL FRAMEWORK OF INTERNATIONAL COMPETENCE AND ACTIVITIES OF THE MISSION OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA

Author determines the legal framework for the activities of the Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea in area of international relations in situation of illegal occupation and attempt of annexation of the Crimean peninsula by Russia in 2014-2017. He researched the coherent situation for establishment and functioning of the Mission in the Crimean Autonomy until 2014, of its role under conditions of escalation of the Russian aggression and its temporary movement to the mainland Ukraine, for coherent activation of work of the Mission from August 2017.

It is proved that legal framework of the international competence and activities of the Mission have its grounds in the coherent Constitutional competence of the President of Ukraine and are determined by Law of Ukraine № 1524-III, 2000. It is shown that a new stage of the Mission's functioning for international relations` area was determined by the Decree of the President of Ukraine № 16/2016 dated the January 20, 2016. This document enhanced significantly the Human Rights and international relations` dimensions of the Mission's activities, provided for establishment of separate structural units of the Mission in the city of Kyiv, with preservation of its main office's location in the city of Kherson. Author proved the role of decree of the President № 221/2017 dated the August 17, 2017 provided for special official duties of the First Deputy Permanent Representative of the Crimean Tatar People.

There is pointed that legal framework of the international relations allowed to define clearly the Mission` directions of work, to establish additional grounds for its cooperation with central and regional governmental authorities in Ukraine, for mechanisms of the regular monitoring of situation connected with the internally displaced persons, for analysis of legislation in the context of issues connected with Crimea to resolve them; for its studies in social, economic and political processes on the temporarily occupied territory of Ukraine, as such legal framework provides informational support to all types of its activities.

The main forms of activities of the Mission in this area are devoted to the issues of de-occupation and reintegration of the Crimea, for realization the Action Plan of urgent measures in the field of counteraction to the Russian aggression from the temporarily occupied territory of Ukraine in Crimea, for protection the interests of the state, of citizens of Ukraine and of Ukrainian legal entities in Crimea. They are in permanent cooperation with missions of the international organizations and foreign States in Ukraine, in participation in the international seminars and conferences devoted or related to the issue of Crimea.

Keywords: Permanent Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea, Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea, temporal occupation, international relations, external competence, international organizations, international conflict.

The history of establishment of the Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea (MPUARC) begins from the proclamation of Independence by Ukraine in 1991 and introduction

of the position of the President of Ukraine in the constitutional system, from restoration of the Autonomous Republic of Crimea (ARC) as part of Ukraine in 1991. Alas, any legal research surveys devoted to the MPUARC statute, competence and functions were not done since 1992 to this date.

So the goal of this article is to determine the legal framework for the activities of the MPUARC in area of international relations. The correlation of such activities with the situation of illegal occupation and attempt of annexation of the Crimean peninsula by Russia in 2014-2017 is one of important tasks of this research. Also the coherent legislation devoted to the MPUARC must be lighted and the certain external Mission's activities must be systemized.

On the 17th of December, 1992 the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine № 2875-XII "On the Mission of the President of Ukraine in the Republic of Crimea". In section X "ARC" of the Constitution of Ukraine, 1996 there was introduced a separate Article 139, according to which the Mission of the President of Ukraine, whose status is determined by a separate law, acts in the ARC. So the MPUARC became the constitutional state authority body of Ukraine. The work of the MPUARC of the President of Ukraine as a state control authority under the Constitution and regulatory legal act of the ARC, Constitution of Ukraine and laws of Ukraine are fixed in the part 4 of the Article 5 of the current Constitution of the ARC adopted by the Verkhovna Rada of the ARC in 1998. In pursuance of the Decree of the President of Ukraine dated April 7, 2000, the Secretariat of the Council of Representatives of the Crimean Tatar People as a form of recognition by the Mejlis of the Crimean Tatar People was established as a part of the Mission's Office.

The current constitutional status of the MPUARC has been developed by a special Law of Ukraine № 1524-III dated the 2nd day of March, 2000, as amended. The main functions of the Mission are the following: representative, nominating, analytical, information and human rights protection functions that lied in promoting the observance of constitutional rights and freedoms of indigenous peoples and citizens and in achieving the interethnic harmony, social, economic and political stability in the ARC. After the armed seizure of the Crimean peninsula by the aggressor State in February 2014, the activity of the MPUARC in the city of Simferopol were forced to cease, the management of the Mission left the occupied ARC. By the order of the President of Ukraine of May 16, 2014 in order to ensure the renewal of activity of the Mission in conditions of temporary occupation of the territory of Ukraine, the Mission was located in the city of Kherson, which is territorially adjacent to the administrative border with the ARC.

The new stage of the MPUARC's functioning was determined by the Decree of the President of Ukraine № 16/2016 dated the January 20, 2016. This document has significantly enhanced the Human Rights and international relations` dimensions of the MPUARC's activities, provided for establishment of separate structural units of the Mission in the city of Kyiv, with preservation of its main office's location in the city of Kherson. The stage of Deputy of the Permanent Representative of the President of Ukraine in the ARC as a Head of International Connections Department of the MPUARC both as the coherent Department were established by the Decree № 16/2016.

Before such establishment, in 2014-2016 MPUARC was involved in some international contacts devoted to the issue of temporal occupation and illegal attempt of annexation the Crimea. The Permanent Representative of President of Ukraine in the ARC (PRPUARC) held some meetings with observers of the Special Monitoring Mission of OSCE, with Head and officers of the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine, with officers of the International Red Cross Committee office in Odessa, with delegation of the Embassy of the United States in Ukraine, headed by the coordinator of the US Aid in Ukraine, with Ambassador of France to Ukraine, First Secretary of the Embassy of Sweden in Ukraine, General Consul of Turkey in Odessa, officers of the Embassy of Japan in Ukraine. But neither any officer of International Connections Department of the MPUARC nor its Head were appointed in this period.

The decree of the President № 221/2017 dated by August 17, 2017 provided for special official duties of the First Deputy of the PRPUARC of the Crimean Tatar People and the statute of the Head of International Connections Department as a Deputy of the PRPUARC was cancelled. A position of the Chief of Staff of the MPUARC has been provided in accordance with the new legislation of Ukraine. The Mission clearly defines the directions of work, establishes cooperation with central and regional governmental authorities in Ukraine, introduces a mechanism of regular monitoring of situation connected with the internally displaced persons, performs analysis of legislation in the context of issues connected with Crimea to resolve them; it systematically studies social, economic and political processes

on the temporarily occupied territory of Ukraine, provides informational support to all types of its activities[1].

A part of MPUARK's activities for relations with of other state institutions got some international significance from the autumn of 2017. In September, 2017 the PRPUARC took part in the sittings of the Civil Council of the MFA of Ukraine with participation of the heads of MFA's departments, devoted to issues of temporally occupied Crimea. Also in that month the PRPUARC made report for sitting of the Parliamentary Committee for Foreign Affairs[2].

Also the heads of the MPUARK activated since 2017 their contacts with foreign states` diplomatic and consular representatives. In September, 2017 the PRPUARC together with his First Deputy, representatives of the Mejlis of the Crimean Tatar People, of Kherson Regional Mejlis of Crimean Tatars met with representatives of British Embassy in Kyiv[3]. Later, in October, 2017 the PRPUARC held meetings with the representatives of USA Embassy in Ukraine both with U.S. Agency for International Development officers[4]. In October, 2017 the PRPUARC took part in the special events of the Consulate General of the Republic of Turkey in Odessa dedicated to the anniversary of the formation of the Republic. In December, 2017 and January, 2018 the PRPUARC met with the leaders of the diplomatic missions of Great Britain, Canada, Norway and Sweden[5].

Also the direct contacts with key government officers of some European States were organized by MPUARK since end of 2017. In September, 2017 the PRPUARC and his First Deputy took part with events of visit of the Head and members of Parliament of the Republic of Lithuania and Lithuanian diplomats to the Kherson Region, including the visiting "Chongar" check-point on the frontline with occupied Crimea[6]

The PRPUARC took part in the public seminar "De-Occupation of Crimea: When and How" held on the January 23rd, 2018 in Tallinn by the International Center for the Security and Defense together with the Embassy of Ukraine in the Republic of Estonia. The seminar was opened by the Minister of Foreign Affairs of Estonia Mr. Sven Mikser; Ukrainian and Estonian experts and civil officers also participated in it. The Minister Mikser emphasized the European policy of non-recognition of illegal occupation of Crimea, situation with violation of Human Rights and Rights of Crimean Tatar People who recognized as Indigenous People at the international level, in Crimea by Russia. In his speech, the PRPUARC conveyed thanks of the President of Ukraine Mr. Petro Poroshenko to Estonia as a member of Group of Friends on De-occupation of Crimea, for Estonian position on supporting Ukraine under conditions of the Russian aggression that is permanently friendly. PRPUARC reported on the role of the Mission of the President in counteraction against Russian aggression from temporarily occupied Crimea, on the development of the Plan of Actions and on strategic vectors of work in this area.

During his visit to Tallinn PRPUARC also held working meetings with the Political Director of the Ministry of Foreign Affairs of Estonia and with Member of Riigikogu (Parliament), Head of Parliamentary Group "Estonia-Ukraine". During meetings, the parties discussed issues of current situation in Crimea, escalation of repressions by the occupation authorities, militarization of peninsula as a threat for European and global security, as well as ways of possible Ukraine-Estonian cooperation under conditions of aggressive conflicts unleashed by Russia[7].

---

[1] *Recommendations of the round table "Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea: Reassessment of Work under Conditions of the Russian Aggression", dedicated to the 25th anniversary of the establishment of the Mission (December 22nd, 2017, Crimean House, Kyiv) 22.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/kruglyj-stil-z-nagody-25-rokiv-utvorennya-predstavnytstva/>.

[2] *Ukraina Tışqı işler nazirligi ile işbirlikniñ qaviyleştirilüvi 22.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/intensyfikatsiya-vzayemodiyi-z-mzs-ukrayiny/> (2018, January, 31).

[3] *Büyük Britaniya elçihanesiniñ vekilleri ile körüşüv 29.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/zustrich-z-predstavnykamy-posolstva-velykoyi-brytaniyi-v-ukrayini/>. (2018, January, 31).

[4] Ukraina Prezidentiniñ Qırım Muhtar Cumhuriyetindeki Daimiy Temsilcisi Kiyev şeerinde çeşit-türlü merasimlerde iştirak etti 24.10.2017 (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/uchast-u-zahodah-ta-zustrichi-postijnogo-predstavnyka-u-m-kyyiv/> (2018, January, 31).

[5] *Interaction of the Mission on Humanitarian Issues 15.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-predstavnytstva-z-gumanitarnyh-pytan/> (2018, January, 31).

[6] *Litva Cumhuriyeti Seyminiñ eyeti Herson vilâyetinen işğal etilgen Qırım arasındaki memuriy sıñırnı ziyaret etti 04.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/vizyt-lytovskoyi-deligatsiyi-na-choli-z-golovoyu-cejmu-lytovckoyi-recpubliky-viktoracom-prantsketicom/> (2018, January, 31).

[7] *Issues of De-occupation of Crimea discussed in Estonia 23.01.2018* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/pytannya-deokupatsiyi-krymu-obgovoryuvalysya-v-estoniyi/> (2018, January, 31).

MPUARK informed via channels of the Ukrainian MFA on the appointment of new PRPUARC and his First Deputy the structures of the UN, OSCE and Council of Europe. Not only official letters was got afterwards by PRPUARC (such as from the Secretary General of CoE from December 6, 2017 and Special Advisor to CoE's Secretary General for Ukraine dated November 2, 2017) but some working meetings were organized. In September 2017 the First Deputy of the PRPUARC held meeting with the UN Population Fund's representatives and in October, 2017 – with the representatives of the UN High Commissioner for Refugees Representative in Ukraine[1]

In November, 2017 the PRPUARC met with Ms. Fiona Frazer, head of the UN Monitoring Mission on Human Rights in Ukraine (HRMMU), and the staff of the HRMMU. The parties discussed the activities of the Mission related to the provision of primary legal aid to Crimean residents, coordination of the law-enforcement bodies on the issues of documentation of violations of their rights by the occupation authorities and coordination of bodies providing administrative services. The practical ways of cooperation with the HRMMU in the field of periodic exchange of information on human rights violations in Crimea, provision of free communication of the representatives of the Monitoring Mission with victims of the occupation in mainland Ukraine were determined[2].

In November, 2017, the PRPUARC and officers of Mission met with the head and with head assistant of the office of the International Committee of the Red Cross (ICRC) in Odessa. The parties discussed issues of assistance and support to the internally displaced persons and persons from the temporary occupied territory of Ukraine in the ARC who arrived for a short-term staying, as well as joint interaction in the programs and projects aimed at supporting these categories of citizens[3].

In the December, 2017, the PRPUARC held a working meeting in Kyiv with the leaders of the delegation of the ICRC in Ukraine. The parties discussed further activation of the ICRC to help the citizens residing in the temporarily occupied territory or internally displaced persons to cross the checkpoints to realize their own rights and humanitarian needs. The PRPUARC met with the representative of the OSCE Project Co-ordinator in Ukraine in that time also[4].

On the 8th day of November, 2017 PRPUARC held a working meeting with a Special Advisor to Council of Europe's Secretary General for Ukraine in Kyiv. The parties discussed urgent and strategical ways of cooperation on issues related to the defense of rights of internally displaced persons from the Crimea and population of peninsula. Special Advisor acquainted himself with a plan of the first priority steps in organization of provision of administrative and transport services for Crimean residents in Kherson region proposed by the Mission. The PRPUARC informed of the Special Advisor about major violations of the international standards of human rights, rights of indigenous peoples and humanitarian law in Crimea by the aggressor country[5].

In September, 2017 the PRPUARC took part in the High Level Round Table devoted to defense the Human Rights of internally replaced persons via solutions the housing issues held by CoE's Project "Improvement of the National Legislation on the Protection of Human Rights of the Internally Displaced Persons". In December, 2017, the PRPARC participated in the expanded session of the Working Group on the Improvement of the National Legislation on the Protection of Human Rights of the Internally Displaced Persons, formed under the auspices of the pointed project of the CoE[6].

---

[1] *BMT Qaçaqlar işleri Yuqarı Komissarı idaresiniñ vekili ile iş körüşüvi 20.10.2017* (MPUARK) <http://www.ppu.gov.ua/en/robocha-zustrich-z-upovnovazhenym-predstavnykom-uvkb-oon/> (2018, January, 31).

[2] *Interaction between the Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea with the UN Monitoring Mission 09.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-z-monytoryngovoyu-misiyeyu-oon/> (2018, January, 31).

[3] *Meeting with the Representatives of the Red Cross 17.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/zustrich-z-predstavnykamy-chervonogo-hresta/> (2018, January, 31).

[4] *Interaction of the Mission on Humanitarian Issues 15.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/ vzayemodiya-predstavnytstva-z-gumanitarnyh-pytan/> (2018, January, 31).

[5] *Cooperation with the Council of Europe 08.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-z-radoyu-yevropy/> (2018, January, 31).

[6] *Participation in the Meeting of the Working Group on the Improvement of the National Legislation on the Protection of Rights of the Internally Displaced Persons 15.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/uchast-u-zasidanni-robochoyi-grupy-z-udoskonalennya-natsionalnogo-zakonodavstva-stosovno-zahystu-prav-vnutrishno-peremishhenyh-osib/> (2018, January, 31).

The possibility of substantive registration for the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) Conferences gave to the MPUARK the unique chance to realize own tasks on the coherent level in 2017. On 18th of October 2017 First Deputy of the PRPUARC took part at the ODIHR Conference "Combatting Intolerance, Discrimination and Hatred Against Muslims; Towards a Comprehensive Response in the OSCE Region" in Vienna, devoted to 10th anniversary of OSCE's Cordoba Conference and Declaration. First Deputy in his speech and during discussions informed the Participating States` and OSCE bodies` representatives also as international experts on situation with violations by aggressor-state the collective rights of the Crimean Tatar People on ethnic, cultural and religious originality in conditions of temporal occupation the territory of Ukraine in Crimea. MPUARC took part in elaboration the recommendations on the basis of the work of the ODIHR Conference with a goal of including the provisions, condemning the Russian activities against the Crimean Tatar People[1].

On November 02nd, 2017 the PRPUARC participated in the Supplementary Meeting of the OSCE ODIHR in Vienna on the topic of "The Role of Free Media in a Comprehensive Approach to Security". PRPUARC reported to the delegations of the member-states, officials and experts of the OSCE on the situation with the freedom of media in Crimea and paid particular attention to the issues of prohibition of Ukrainian language and restrictions of activity of Crimean Tatar media aspects of illegal broadcasting from the occupied territory to adjacent territories of Kherson region, inciting hostility against language and aggressive propaganda on the first session of the meeting.

In the framework of the Additional Meeting of the OSCE ODIHR, the PRPUARC actively participated in a side-event "The Prohibition of Liberty of Speech and Media Freedom for Indigenous Peoples in the Occupied Crimea" held by the Crimean Tatar Resource Center with the involvement of Crimean journalists who suffered from the temporary occupation of the ARC. The reports on the situation of informational ghetto in Crimea, hate speech of Crimean media controlled by the Russian Federation about violation of the informational rights of indigenous people and the escalation of Russian broadcasting from the occupied territories were submitted to the diplomats of the European Union, Austria, Bulgaria, Great Britain, Georgia, Italy, Lithuania, the United States of America, Montenegro, Sweden and other member-states[2].

During visit to OSCE the PRPUARC held a working meeting with the OSCE Representative on Freedom of the Media. During the meeting, the PRPUARC informed the OSCE Representative on Freedom of the Media about the mandate of the MPUARC and about those tasks that are currently solved in the context of armed aggression of the Russian Federation and attempts at annexation of the Crimean peninsula. PRPUARC also met with the First Deputy of the OSCE ODIHR, the parties discussed the possible ways of interaction between the MPUARC and the ODIHR[3].

The firs steps of MPUARC`s activities in area of the international relations were summarized on December 22, 2017, when the Crimean House in Kyiv hosted a round table "MPUARC: Reassessment of Work under Conditions of the Russian Aggression", dedicated to the 25th anniversary of the establishment of the Mission. The people's deputies of Ukraine, representatives of central executive authorities, law enforcement bodies, of the Mejlis of the Crimean Tatar People, representatives of the OSCE Project Co-ordinator and Special Monitoring Mission, the UN Monitoring Mission on Human Rights, the Mission of the International Committee of the Red Cross, the EU Mission in Ukraine, Council of Europe Office in Ukraine, of foreign embassies, also as scientists and experts took part in the event. The parties discussed the activities of the Mission in the years 1992-2017, in particular, the establishment and functioning of the Mission in the Crimean Autonomy until 2014, role of the body under conditions of escalation

[1] *Combatting Discrimination Against Crimean Tatar People: Cooperation of Mission and ODIHR OSCE 18.10.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/protydiya-dyskryminatsiyi-krymskotatarskogo-narodu-vzayemodiya-predstavnytstva-ta-bdipl-obsye/> (2018, January, 31).

[2] *The Crimean Issue at the Supplementary Meeting of the Organization for Security and Cooperation in Europe on Free Media 03.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/krymske-pytannya-na-dodatkovij-naradi-obsye-z-pytan-vilnyh-media/> (2018, January, 31).

[3] *Meetings of the Permanent Representative with Officials of the Organization for Security and Cooperation in Europe 03.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/zustrichi-postijnogo-predstavnyka-z-posadovtsyamy-obsye/> (2018, January, 31).

of the Russian aggression and its temporary movement to the mainland Ukraine, activation of work of the Mission from August 2017[1].

Such conclusions may be done related to the MPUARC's competence for the international relations` area. A new stage of such competence and activities was determined by the Decrees of the President of Ukraine № 16/2016, 2016 and № 221/2017, 2017. The legal framework of the international relations allowed to define clearly the Mission` directions of work, to establish additional grounds for its cooperation with central and regional governmental authorities in Ukraine, for mechanisms of the regular monitoring of situation connected with the internally displaced persons, for analysis of legislation in the context of issues connected with Crimea to resolve them; for its studies in social, economic and political processes on the temporarily occupied territory of Ukraine, as such legal framework provides informational support to all types of its activities.

The main forms of activities of the Mission in this area are devoted to the issues of de-occupation and reintegration of the Crimea, for realization the Action Plan of urgent measures in the field of counteraction to the Russian aggression from the temporarily occupied territory of Ukraine in Crimea, for protection the interests of the state, of citizens of Ukraine and of Ukrainian legal entities in Crimea. They are in permanent cooperation with missions of the international organizations and foreign States in Ukraine, in participation in the international seminars and conferences devoted or related to the issue of Crimea.

If the contacts with ICRC, OSCE, including SMM OSCE in Ukraine, both as with UN HRMMU and CoE Representatives, foreseen by mandate of those structures, started in 2014 and become sustainable for MPUARC since 2017, the Mission's relations with diplomats, consuls and key government officers of some European States were quite limited. Legal significance of the participation of the PRPUARC and his First Deputy in international high-level conferences may be the interesting field for the additional scientific researches.

References:

1. *BMT Qaçaqlar işleri Yuqarı Komissarı idaresiniñ vekili ile iş körüşüvi 20.10.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/robocha-zustrich-z-upovnovazhenym-predstavnykom-uvkb-oon/> (2018, January, 31).
2. *Büyük Britaniya elçihanesiniñ vekilleri ile körüşüv 29.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/zustrich-z-predstavnykamy-posolstva-velykoyi-brytaniyi-v-ukrayini/> (2018, January, 31).
3. *Combatting Discrimination Against Crimean Tatar People: Cooperation of Mission and ODIHR OSCE 18.10.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/protydiya-dyskryminatsiyi-krymskotatarskogo-narodu-vzayemodiya-predstavnytstva-ta-bdipl-obsye/> (2018, January, 31).
4. *Cooperation with the Council of Europe 08.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-z-radoyu-yevropy/> (2018, January, 31).
5. *Interaction between the Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea with the UN Monitoring Mission 09.11.2017* (MPUARK) <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-z-monytoryngovoyu-misiyeyu-oon/> (2018, January 31).
6. *Interaction of the Mission on Humanitarian Issues 15.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/vzayemodiya-predstavnytstva-z-gumanitarnyh-pytan/> (2018, January, 31).
7. *Issues of De-occupation of Crimea discussed in Estonia 23.01.2018* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/pytannya-deokupatsiyi-krymu-obgovoryuvalysya-v-estoniyi/> (2018, January, 31).
8. *Litva Cumhuriyeti Seyminiñ eyeti Herson vilâyetinen işğal etilgen Qırım arasındaki memuriy sıñırnı ziyaret etti 04.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/vizyt-lytovskoyi-deligatsiyi-na-choli-z-golovoyu-cejmu-lytovckoyi-recpubliky-viktoracom-prantsketicom/> (2018, January, 31).
9. *Meetings of the Permanent Representative with Officials of the Organization for Security and Cooperation in Europe 03.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/zustrichi-postijnogo-predstavnyka-z-posadovtsyamy-obsye/> (2018, January, 31).
10. *Meeting with the Representatives of the Red Cross 17.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/zustrich-z-predstavnykamy-chervonogo-hresta/> (2018, January, 31).
11. *Participation in the Meeting of the Working Group on the Improvement of the National Legislation on the Protection of Rights of the Internally Displaced Persons 15.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/uchast-u-zasidanni-robochoyi-grupy-z-udoskonalennya-natsionalnogo-zakonodavstva-stosovno-zahystu-prav-vnutrishno-peremishhenyh-osib/> (2018, January, 31).

[1] *Recommendations of the round table "Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea: Reassessment of Work under Conditions of the Russian Aggression", dedicated to the 25th anniversary of the establishment of the Mission (December 22nd, 2017, Crimean House, Kyiv) 22.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/kruglyj-stil-z-nagody-25-rokiv-utvorennya-predstavnytstva/>.

12. *Recommendations of the round table "Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea: Reassessment of Work under Conditions of the Russian Aggression", dedicated to the 25th anniversary of the establishment of the Mission (December 22nd, 2017, Crimean House, Kyiv) 22.12.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/kruglyj-stil-z-nagody-25-rokiv-utvorennya-predstavnytstva/>.
13. *The Crimean Issue at the Supplementary Meeting of the Organization for Security and Cooperation in Europe on Free Media 03.11.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/en/krymske-pytannya-na-dodatkovij-naradi-obsye-z-pytan-vilnyh-media/> (2018, January, 31).
14. *Ukraina Prezidentiniñ Qırım Muhtar Cumhuriyetindeki Daimiy Temsilcisi Kiyev şeerinde çeşit-türlü merasimlerde iştirak etti 24.10.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/uchast-u-zahodah-ta-zustrichi-postijnogo-predstavnyka-u-m-kyyiv/> (2018, January, 31).
15. *Ukraina Tışqı işler nazirligi ile işbirlikniñ qaviyleştirilüvi 22.09.2017* (MPUARK). <http://www.ppu.gov.ua/tt/intensyfikatsiya-vzayemodiyi-z-mzs-ukrayiny/> (2018, January, 31).

Iryna Krupenya, PhD in Political Science
Kyiv International University, Ukraine

THE CRISIS OF THE ROHINGYA AS A MUSLIM MINORITY IN MYANMAR AND ASEAN'S RESPONSE TO THE ROHINGYA REFUGEES

This paper explores the crisis of Rohingya as a Muslim minority in Myanmar and their forced migration to countries of Southeast Asia. The Rohingya problem is considered as composed of various clusters of past and present human rights violations in Myanmar which has caused their forced migration to neighboring countries of ASEAN, such as Bangladesh, Malaysia, Indonesia, the Philippines and Thailand, on boats through the waters of the Malacca Strait and the Andaman Sea.

This study analyzes the local and international responses to manage and resolve the Rohingya problems as well. For understanding the nature of this problem, the forced migration of the Rohingya to countries of Southeast Asia and its internationalization process are also singled out.

Keywords: ASEAN, Rohingya, Myanmar, South East Asia (SEA), the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).

«It is difficult for anyone who has never been forcibly displaced to imagine what it is like to be a refugee»
Kofi Annan

Problem in general and its relationship with important scientific and practical tasks. The Rohingya crisis is a human rights crisis with serious humanitarian consequences. In Myanmar, the Rohingya have very limited access to basic services and viable livelihood opportunities due to strict movement restrictions and denied citizenship rights. This has rendered them one of the largest stateless populations in the world.

The purpose of the study is exploring the crisis of Rohingya in order to understand the nature of this issue in Myanmar and ASEAN's response to this problem.

Analysis of recent research and publications. The analysis of foreign and Ukrainian publications on this subject demonstrates that foreign researchers highlighted the issue of Rohingya crisis more often and thoroughly.

The main material studies with full justification of scientific results. The Rohingya, an ethnic minority of Myanmar (previously known as Burma) is one of the most persecuted groups of people in the world. They speak a version of Chittagonian, a regional dialect of Bengali which is also used extensively throughout south-eastern Bangladesh. The Rohingyas are virtually friendless amongst the Myanmar group of other ethnic, linguistic and religious communities. They were not formally recognized as one of the country's official national groups when the country gained independence in 1947, and they were excluded from both the full and the associate citizenship when these categories were introduced by the 1982 Citizenship Act[1].

Back in the fifteenth century, history of the Rohingyas can be traced back when Muslims originally migrated to the Arakan Kingdom known today as the Rakhine State, which is a part of Myanmar. Myanmar together with Bangladesh were both British colonies for a time. That being so, Muslims from Bangladesh migrated and made their journey to Myanmar. Majority of the Rohingyas live in the Rakhine State. They represent the largest percentage of Muslims in Myanmar. They claim a long-standing connection to the Rakhine State and identify themselves as a distinct ethnic group with their own language and culture. These

[1] Al Imran, H., Md. Nannu, M. (2014). *The Rohingya Refugees in Bangladesh: A Vulnerable Group in Law and Policy.* Dhaka, Bangladesh: Infinity, 235.

claims were successively rejected by the Government of Myanmar, excluding the Rohingyas from the list of recognised 135 ethnic groups of Myanmar[1].

The 1982 Citizenship law of Myanmar left the Rohingyas as stateless and rendered them illegal migrants in their own country. According to the new citizenship law, there were three categories of citizens: full, associated, and naturalized citizens. The Rohingyas don't fulfill any of these three criteria. They are the only ethnic group in Myanmar restricted from marriage, traveling beyond their village or building as well as maintaining religious structures. In addition, they are subject to frequent forced labor, arbitrary taxation, and sexual violence and land confiscations by the Nasaka. Even, Rohingya women cannot become pregnant without official permission. Some deliver their babies secretly in Bangladesh and many young couples flee to Bangladesh because of the inability to obtain permission to marry in Myanmar.

It has been criticized that the effect of the Burma Citizenship Law 1982 is to make it almost impossible for the Rohingya to gain citizenship. This violates the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Rights of the Child and international norms prohibiting discrimination of racial and religious minorities. The legal and practical constraints imposed by the Burma Citizenship Law 1982 render it «almost impossible» for the Rohingyas to be recognized as the legitimate citizens of Burma.

Because of such discrimination, large numbers of Rohingyas have left Myanmar and taken up residence elsewhere. While there is a general lack of precision with respect to the number of people involved, they are estimated to be up to 400,000 in Bangladesh, a similar number in the Gulf States, some 200,000 in Pakistan, 20,000 in Thailand and 15,000 in Malaysia. UNHCR estimates some 750,000 Rohingyas remain in northern Rakhine state and other parts of Myanmar[2].

In 2013, the president Thein Sein made public statements towards the Rohingya issue in the Rakhine State. He publicly announced that, «outside elements are just exaggerating, fabricating news, there is no ethnic cleansing whatsoever», and that, there is «a peaceful and harmonious society in Rakhine State»[3]. These statements, however, voices out a different story when a violence occurred in June and October 2012, where at least 192 Rohingyas were killed and close to 150,000 homeless[4].

The deadly violence erupted between ethnic Arakanese Buddhists and Rohingya Muslims in early June 2012 in Burma's Arakan State began as sectarian clashes in four townships. When violence resumed in October, it engulfed nine more townships and became a coordinated campaign to forcibly relocate or remove the state's Muslims.

The October attacks were against Rohingya and Kaman Muslim communities and were organized, incited, and committed by local Arakanese political party operatives, the Buddhist monkhood, and ordinary Arakanese, at times directly supported by state security forces. Rohingya men, women, and children were killed, some were buried in mass graves, and their villages and neighborhoods were razed. While the state security forces in some instances intervened to prevent violence and protect fleeing Muslims, more frequently they stood aside during attacks or directly supported the assailants, committing killings and other abuses. In the months since the violence, the Burmese government of President Thein Sein has taken no serious steps to hold accountable those responsible or to prevent future outbreaks of violence.

In the Aung Mingalar area of Sittwe, the Arakan State capital, the government has imposed such severe restrictions on the remaining Muslim residents that they are effectively locked up in their own neighborhood. United Nations officials have been denied access to them.

The violence in October was clearly much more organized and planned. For months, local Arakanese political party officials and senior Buddhist monks publicly vilified the Rohingya population and described them as a threat to Arakan State. On October 23, thousands of Arakanese men armed with machetes, swords, homemade guns, Molotov cocktails, and other weapons descended upon and attacked Muslim villages in nine townships throughout the state. State security forces either failed to intervene or participated directly in the violence. In some cases, attacks occurred simultaneously in townships separated by considerable distance.

---

[1] Kimberly, R.G. (2017). *Examining the ASEAN Intergovernmental commission on human rights (AICHR): the case study of the Rohingya crisis*. The Netherlands: Tilburg University.

[2] Al Imran, H., Md. Nannu, M. (2014). *The Rohingya Refugees in Bangladesh: A Vulnerable Group in Law and Policy*. Dhaka, Bangladesh: Infinity, 235.

[3] Kimberly, R.G. (2017). *Examining the ASEAN Intergovernmental commission on human rights (AICHR): the case study of the Rohingya crisis*. The Netherlands: Tilburg University.

[4] The Rohingya crisis. <http://edition.cnn.com/specials/asia/rohingya>.

In the deadliest incident, on October 23 at least 70 Rohingya were killed in a massacre in Yan Thei village in Mrauk-U Township. Despite warning of the attack, only a small number of riot police, local police, and army soldiers were on duty to provide security. Instead of preventing the attack by the Arakanese mob or escorting the villagers to safety, they assisted the killings by disarming the Rohingya of their sticks and other rudimentary weapons they carried to defend themselves.

Satellite images obtained by Human Rights Watch from just 5 of the 13 townships that experienced violence since June 2012 show 27 unique zones of destruction. Images of affected areas in Sittwe, depicting destruction that occurred in June 2012, show 2,558 destroyed structures. Those from 4 of the 9 townships that experienced violence in October show 2,304 destroyed structures. This partial picture of the violence means that at least 4,862 structures were destroyed in Arakan State since June, altogether covering 348 acres of mostly residential property[1].

The recent events in Myanmar's south western province of Rakhine have drawn considerable global and local attention. Dubbed as «clearance operations» by the Myanmar's government, nearly 436,000 Rohingya Muslims have fled from their homes in northern Rakhine regions into neighboring Bangladesh, while approximately 400 people have been killed since August 24, 2017.

The Myanmar's government claims that the ongoing operations in the northern Rakhine region is being carried out in response to terrorist attacks conducted by the Arakan Rohingya Salvation Army (ARSA) that killed 11 members of the security forces.

The issue and origins of the latest violence directed against ethnic Muslim in the Rakhine province cannot be seen in the narrow context of terrorism as the history of dispute is old and the current political context unique enough to warrant a deeper inspection[2].

The exodus of Rohingya from Rakhine state has sparked concerns that politicians in countries such as Malaysia, Indonesia, Bangladesh and India could seek to capitalize on public anger over the treatment of a group that is considered stateless in Buddhist-majority Myanmar.

The militant group al-Qaida has also urged Muslims, especially those in Bangladesh, India, Pakistan and the Philippines, to support Rohingya in Myanmar financially, militarily and physically, warning that Myanmar will face «punishment» for its «crimes»[3].

ASEAN has been adopting a policy of constructive engagement towards Myanmar since its process of democratization. It was quite useful back then, but from 2012 onwards when the plight of Rohingya people began to suffer again, the policy «proved counterproductive and even divisive as ASEAN was placed in a quandary to pressure the Myanmar government regarding the Rohingya issue».

To step into the Rohingya crisis, using the refugee threat argument was not useful since refugees are seen as a non-traditional threat and ASEAN lacks effective instruments and mechanisms. Therefore, the Rohingya crisis has no longer local consequences, but the potential growth of terrorist network across Southeast Asia, which means ASEAN needs to put aside its non-interference principle to present its regional solution. ASEAN could recall on the full implementation of the ASEAN Convention on Counter Terrorism (ACCT) and the ASEAN Comprehensive Plan of Action on Counter Terrorism (ACPoAonCT). Through these frameworks, ASEAN may persuade other member states to raise awareness of the terrorist threat in the region and support Myanmar to solve this problem. However, it may being not easy since Myanmar argues that its military is currently combating the Arakan Rohingya Salvation Army (ARSA) which Myanmar perceived as a terrorist movement. Thus, the first task for ASEAN is to identify the root problems from ARSA's violence besides analyzing the Myanmar's military forces arguments. Therefore, ASEAN could provide continuous dialogue with Myanmar and other member states concerned and search for suitable regulations. The adherence of noninterference principle could be put aside if ASEAN could recognize the regional consequences because of the humanitarian crisis of the Rohingya people, as ASEAN did in the past when it did not entirely abide by its non-interference principle when it urged the democratization process of Myanmar in 2005. Thus, ASEAN could also endorse its own moral foreign

[1] All You Can Do is Pray. <https://www.hrw.org/report/2013/04/22/all-you-can-do-pray/crimes-against-humanity-and-ethnic-cleansing-rohingya-muslims#page>.

[2] The Rohingya Crisis: History and Politics. <http://issi.org.pk/wp-content/uploads/2017/10/IB_Majid_dated_02-10-2017.pdf.> (2017, October, 02).

[3] Security concerns build in South Asia as Rohingya crisis worsens. <https://www.japantimes.co.jp/news/2017/09/15/asia-pacific/security-concerns-build-south-asia-rohingya-crisis-worsens/#.WisIW99l-Mo> (2017, September, 07).

policy in response to the human rights violations of the Rohingya Muslims through the ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights[1].

Since the 1980s, the Rohingyas have been seeking refuge in **Malaysia.** Records show that UNCHR in Malaysia registers about 150,662 refugees and asylum seekers as of end of April 2017.

In addressing refugee matters, Malaysia does not have any law for the protection of refugees because it is also not a party to the 1951 Refugee Convention. In 2015, it was declared publicly by Malaysia's Deputy Home Affairs Minister Wan Junaidi Tuanku Jaafar that boats will be turned back to where they came from, and deport those who enters Malaysia. He also added that tough measures will be used by his country to send the right message, even if it means turning back asylum seekers boats and deporting them, should they even get the chance to land on Malaysian territory[2].

But 2 years later the Malaysian policy concerning this matter total changed and Malaysia became the first member of ASEAN to call on the Myanmar government to end the brutal violence happening to the Rohingya Muslim. On 24 September 2017, Malaysia's foreign minister, Anifah Aman, criticized an ASEAN statement stating support for Myanmar in its efforts to «bring peace, stability, rule of law and to promote harmony and reconciliation between various communities». Malaysia publicly disassociated itself from the statement as ASEAN did not refer to Rohingya people when saying «the persecuted Muslim minority group». Adding to that, the Prime Minister Malaysia, Najib Razak, has in the past year or so routinely spoken out on the treatment of Rohingya by Myanmar, and stated that «its persecution of Rohingya Muslims may fuel militants to radicalize the community». The unprecedented action of Malaysia on this issue has awakened the Muslim mass to conduct rallies in the country and to also influence the Muslim solidarity in Indonesia as well[3].

In early December 2017 Malaysia's Prime Minister Najib Razak criticized the Myanmar authority for military crackdown on Rohingya Muslims, and described the ongoing persecution as «genocide». Malaysia also cancelled two football matches with Myanmar in protest of the crackdown[4].

On admission of asylum seekers, **Thailand,** do not have any national legislation to address this issue because it is not a party to the 1951 Refugee Convention. As a result, the Royal Thai Government does not carry out proper refugee status determination, since it does not have an explicit law with reference «to the rights and obligations of refugees and asylum-seekers». Having said that, there are other human rights agreements in which Thailand is a party to, this includes the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), which can be shown by argument that these agreements contains the rights of stateless Rohingya in Thailand. For instance, in Article 2 and Article 26 of the ICCPR, we can find the Convention that are directly relevant in the protection of statelessness. Provisions of Article 2 emphasizes, «to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present Covenant, without distinction of any kind…». Furthermore, Article 26 is also relevant to the protection of statelessness, stating that, «the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground…». However, the above-mentioned provisions of the ICCPR were rendered ineffective because of lack of enforcement[5].

For Rohingya refugees, **Indonesia** is an attractive destination country, being a Muslim country. Indonesia has decided to use diplomatic approach to the Rohingya crisis. The Jokowi administration has repeatedly held bilateral dialogues with State Counsellor Daw Aung San Suu Kyi. Jokowi conveyed Indonesia's thoughts on the Rohingya crisis to Aung San Suu Kyi at the 30th ASEAN meeting, when the two leaders met, that Indonesia's support for solutions to the Rohingya crisis and reminded her that the unsolved problem would not only affect the stability and peace in Myanmar but also the Southeast Asian region. Besides, Indonesia Foreign Minister, Retno Marsudi, has actively conducted visits and meetings to related stakeholders, such as the Bangladesh government, the Myanmar military commander-in-chief

[1] Dwiastuti, I. (2017). Why does the Rohingya issue matter to ASEAN? <http://admin.thcasean.org/assets/uploads/file/2017/10/Thinking_ASEAN_October_compressed.pdf.>.

[2] Kimberly, R.G. (2017). *Examining the ASEAN Intergovernmental commission on human rights (AICHR): the case study of the Rohingya crisis*. The Netherlands: Tilburg University, 36-37.

[3] Dwiastuti, I. (2017). Why does the Rohingya issue matter to ASEAN? <http://admin.thcasean.org/assets/uploads/file/2017/10/Thinking_ASEAN_October_compressed.pdf.>.

[4] Rohingya persecution in Myanmar. <https://en.wikipedia.org/wiki/Rohingya_persecution_in_Myanmar>.

[5] Kimberly, R.G. (2017). *Examining the ASEAN Intergovernmental commission on human rights (AICHR): the case study of the Rohingya crisis*. The Netherlands: Tilburg Universi, 34-35.

Senior General U Min Aung Hlaing, and State Counsellor Aung San Suu Kyi. She claimed that Indonesia's rapid response has been recognized by other countries sharing the same concerns on the devastating situation. Muslim communities in Indonesia have also conducted their own ways to provide support to the Rohingya Muslim. The largest Indonesian Muslim organizations, Nahdatul Ulama (NU) and Muhammadiyah gave strong statements to call for an end to the violence and held a peaceful rally demanding justice for Rohingya people in big cities across Indonesia, such as Jakarta, Bandung, and Medan. Tracking the historical event in responding to the Rohingya crisis in Indonesia and Malaysia, it is obvious that both Indonesia and Malaysia, including Muslim communities in these countries, are more active and responsive in providing humanitarian assistance towards the long-standing crisis of Rohingya rather than ASEAN as a regional institution is which Rohingya existed[1].

In 2012, for the first time **Bangladesh** refused to accommodate the Rohingyas. The Government of Bangladesh decided not to welcome the Rohingya refugees in the territory of Bangladesh because of national security and unmitigatingly over burdening the country due to the Rohingya refugees, who have been staying in Bangladesh for more than 20 years without contributing any economic and social benefit to the host country. In June 2012, Bangladeshi security forces turned back 16 boats carrying more than 660 Rohingya people, most of them women and children as they tried to enter from neighboring Burma a crossing the Naf River. A senior official of the Foreign Ministry said, «Our position is clear that we won't accept any more refugees in Bangladesh. There are already 400,000 Rohingyas here and we cannot allow anymore. Rather, we are in a process to send back the existing refugees». On 17 August 2012, the Foreign Minister further said that Rohingyas would definitely be sent back to Myanmar soon, categorically adding, «We have finalized to send them back to their homeland through discussion with the Myanmar authority but could not do so due to the occurrence of a riot there».

On 29 August 2013, Foreign Minister Dipu Moni continued further, «Bangladesh was already hosting a huge population of Rohingya refugees from Myanmar and cannot take in anymore», to newly appointed country representative of the UN refugee agency UNHCR, Stina E Ljungdel. Bangladesh turned down the requests made by some international agencies, NGOs and friendly countries to open its border to Rohingyas fleeing sectarian violence in Myanmar. Foreign Minister Dipu Moni in a statement in Parliament requested those agencies and friendly countries to request the Myanmar government to resolve their internal problem without over spilling it into its peaceful neighboring countries. She also advised the donor agencies to extend their help to the Rohingya victims in Myanmar instead of in Bangladesh[2].

Subsequently, in November 2017, the governments of Bangladesh and Myanmar signed a deal to facilitate the return of Rohingya refugees to their native Rakhine state within two months, drawing a mixed response from international onlookers[3].

Conclusions. Based on the conducted analysis, one can draw a conclusion that the crisis is not only Myanmar's internal matter, but it has regional consequences which could pose threat to regional stability, such as the growth of terrorism network because of frustrated and hatred feelings embedded in Rohingya people and their sympathizer. Moreover, the rise of Muslim solidarity across Southeast Asia region especially coming from Indonesia and Malaysia could be considered as advantages and disadvantages as well. Therefore, ASEAN should no longer endure with its non-interference principle since the Myanmar national problem has escalated to a regional problem with wider impacts. Following violent incidents in Northern Rakhine in August 2017, over 530,000 Rohingyas have fled across the border into Bangladesh; during the previous year, some 87,000 people had already fled after the October 2016 security incidents. To address this humanitarian crisis, the Rohingya issue needs a permanent solution and not incremental fixings. Any such solution needs to take the following steps: first, provide them full citizenship status and rights. The conditions mentioned in the 1982 citizenship rights must be removed. Second, the government of Myanmar should to take back all the Rohingyas who have fled to different parts of Asia due to military operations against them in their country. Also, a safe zone should to be demarcated for the Rohingyas in Myanmar where they can live after their return. Third, the process of further «Burmanisation» of Myanmar should to be stopped. Finally, although the global community has come forward to provide

[1] Dwiastuti, I. (2017). Why does the Rohingya issue matter to ASEAN? <http://admin.thcasean.org/assets/uploads/file/2017/10/Thinking_ASEAN_October_compressed.pdf.>).

[2] Al Imran, H., Md. Nannu, M. (2014). *The Rohingya Refugees in Bangladesh: A Vulnerable Group in Law and Policy*. Dhaka, Bangladesh: Infinity, 235.

[3] Rohingya persecution in Myanmar. <https://en.wikipedia.org/wiki/Rohingya_persecution_in_Myanmar>.

humanitarian assistance to the Rohingyas, the world should to exert more pressure on the Myanmar government to end the violence against the ethnic minority.

References:

1. Al Imran, H., Md. Nannu, M. (2014). *The Rohingya Refugees in Bangladesh: A Vulnerable Group in Law and Policy*. Dhaka, Bangladesh: Infinity, 235.
2. Kimberly, R.G. (2017). *Examining the ASEAN Intergovernmental commission on human rights (AICHR): the case study of the Rohingya crisis*. The Netherlands: Tilburg University.
3. The Rohingya crisis. <http://edition.cnn.com/specials/asia/rohingya>.
4. All You Can Do is Pray. <https://www.hrw.org/report/2013/04/22/all-you-can-do-pray/crimes-against-humanity-and-ethnic-cleansing-rohingya-muslims#page>.
5. The Rohingya Crisis: History and Politics. <http://issi.org.pk/wp-content/uploads/2017/10/IB_Majid_dated_02-10-2017.pdf.> (2017, October, 02).
6. Security concerns build in South Asia as Rohingya crisis worsens. <https://www.japantimes.co.jp/news/2017/09/15/asia-pacific/security-concerns-build-south-asia-rohingya-crisis-worsens/#.WisIW99l-Mo> (2017, September, 07).
7. Dwiastuti, I. (2017). Why does the Rohingya issue matter to ASEAN? <http://admin.thcasean.org/assets/uploads/file/2017/10/Thinking_ASEAN_October_compressed.pdf.>.
8. Rohingya persecution in Myanmar. <https://en.wikipedia.org/wiki/Rohingya_persecution_in_Myanmar>.

Юлія Аносова
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕНЯ ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНИМ СУДОМ ООН ЩОДО ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ НА ПІДСТАВІ СТАТТІ 9 КОНВЕНЦІЇ ПРО ГЕНОЦИД

Yuliia Anosova
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

PECULIARITIES OF JURISDICTION BY THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE OVER THE CRIME OF GENOCIDE BASED ON THE ARTICLE 9 OF THE GENOCIDE CONVENTION

The article analyses some issues of the jurisdiction of the International Court of Justice with regard to the crime of genocide. In particular, the jurisdictional basis of the article 9 of the Genocide Convention is discussed. It is argued that the scope of jurisdiction of the International Court of Justice under this «compromissory clause» is limited by the provisions of the Convention itself. Based on the logical interpretation of the Convention, of the Statute of the Court, as well as on travaux préparatoires of the Convention and the latest case law of the Court in «genocide cases», the scope of jurisdiction *ratione personae* and *ratione materiae* of the Court is defined. In the context of the jurisdiction *ratione personae*, two particular aspects are characterized: the access to the Court and acceptance of the jurisdiction of the Court. With regard to the jurisdiction *ratione materiae*, every type of the dispute under article 9 of the Genocide Convention is analyzed. The focus is on the disputes relating to the responsibility of a State for genocide, the methodology of determination of such responsibility and forms of participation of a State in genocide.
Keywords: genocide, responsibility of states, jurisdiction *ratione personae*, jurisdiction *ratione materiae*, disputes, compromissory clause, International Court of Justice, Bosnian genocide case.

На сьогодні звернення до Міжнародного Суду ООН (далі Суд) є одним з найбільш ефективних механізмів реалізації режиму відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. Однак цей механізм можна задіяти лише за умови дотримання одного з фундаментальних принципів вирішення міждержавних спорів судовими засобами, а саме – згоди держав на юрисдикцію Суду. В цьому відношенні злочин геноциду займає особливе місце завдяки існуванню спеціалізованого міжнародного договору – Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі Конвенція про геноцид), «компромісна умова» якого є відображенням такої згоди. Враховуючи той факт, що положення Конвенції про геноцид, зокрема, ті що стосуються визначення злочину геноциду та обов'язків держав, давно стали частиною міжнародного звичаєвого права, цей документ мав би виключно декларативний характер, якби в ньому не було закладено такого механізму імплементації. Наразі на підставі статті 9 Конвенції про геноцид Суд розглянув чотирнадцять справ, що робить дане положення найбільш часто застосовуваною «компромісною умовою».

Необхідність розгляду питання юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо геноциду обумовлена наступними чинниками. По-перше, судова практика в цій сфері почала активно розвиватися лише в останнє десятиліття, зокрема, після винесення Судом рішень по суті в таких справах як *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* та *Croatia v. Serbia.* В даному контексті варто відмітити, що у зв'язку з тим, що в міжнародному праві, на відміну від національного права, немає системи законодавства, якою б чітко визначалась юрисдикція судових органів, в практиці міжнародних судів питання юрисдикції не зводяться до суто процесуальних і часто перебувають в тісному взаємозв'язку з питаннями по суті справи. По-друге, на сьогодні в доктрині міжнародного права не вистачає комплексних досліджень, в яких аналізувались би особливості юрисдикції Суду при розгляді ним справ щодо серйозних порушень зобов'язань згідно з імперативними нормами

загального міжнародного права, що тягнуть за собою «посилену відповідальність держав» («*aggravated state responsibility*»), до яких безсумнівно відноситься злочин геноциду. Отже, в даній статті буде охарактеризовано окремі параметри юрисдикції Міжнародного Суду ООН, і зокрема юрисдикції *ratione personae* та *ratione materiae*, як їх визначено в Конвенції про геноцид, Статуті Суду, а також конкретизовано в судовій практиці Суду останніх років.

Стаття 9 Конвенції про геноцид як підстава юрисдикції Міжнародного суду ООН

Згідно зі статтею 9 Конвенції про геноцид «спори між Договірними Сторонами щодо тлумачення, застосування та виконання даної Конвенції, включаючи ті, що стосуються відповідальності Держави за геноцид або будь-які інші діяння, передбачені в статті 3, передаються на розгляд Міжнародного Суду ООН на вимогу будь-якої зі сторін спору»[1]. Дане положення є так званою «компромісною умовою» («*compromissory clause*»), до якої відсилає стаття 36(1) Статуту Суду[2].

Заборона геноциду є нормою міжнародного звичаєвого права. Більшість авторів та сам Суд погоджуються з тим, що відповідальність держав за геноцид також є нормою міжнародного звичаєвого права[3]. Однак що стосується безпосередньо статті 9 Конвенції, то вона не наділяє Суд юрисдикцією щодо порушень міжнародного звичаєвого права; юрисдикція Суду, яку він може здійснювати згідно з даною «компромісною умовою», обмежується лише положеннями Конвенції про геноцид[4]. Це пов'язано з дією принципу обов'язкової згоди держав на юрисдикцію міжнародного трибуналу[5]. Дію цього принципу не відміняє навіть характер *erga omnes* чи *jus cogens* порушеної державою норми[6]. Крім того, наразі в міжнародному праві не існує імперативної норми, яка б зобов'язувала державу погодитись на юрисдикцію Суду для вирішення спорів, на які поширюється дія Конвенції про геноцид, підтвердженням чого є, поміж іншого, можливість внесення застережень до «компромісної умови» Конвенції[7].

---

[1] Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted 9 December 1948, entered into force 12 January 1951) 78 UNTS 277. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf> (2017, листопад, 22).

[2] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 407). New York, NY: Oxford University Press; Statute of the International Court of Justice (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945). <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf#page=23> (2017, листопад, 22).

[3] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 354, 537). New York, NY: Oxford University Press; Crawford, J., Olleson, S. (2005). Responsibility, State. In Shelton, D.L. (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, 2,* (p. 910). Farmington Hills, Thomson Gale; Schabas, W. (2009). *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, (p. 491-492). New York: Cambridge University Press; Quigley, J. (2006) *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, (p. 56). Hampshire: Ashgate Publishing Limited; UNGA Res 180 (II), Draft convention on genocide (21 November 1947) UN Doc A/RES/180. < https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/87/IMG/NR003887.pdf?OpenElement> (2017, листопад, 22); Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], paras. 86, 87; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 148.

[4] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 354). New York, NY: Oxford University Press; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], para. 87; Zimmermann, A., Oellers-Frahm, K., Tomuschat, C., Tams, C. J. (eds.). (2012). *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, (p. 670). Oxford University Press; Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 312). München: Verlag C.H. Beck.

[5] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 549). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[6] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 552). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers; Zimmermann, A., Oellers-Frahm, K., Tomuschat, C., Tams, C. J. (eds.). (2012). *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, (p. 651-652). Oxford University Press; East Timor (Portugal v. Australia) (Judgment) [1995], para.29; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 147; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], paras. 85, 88; Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda) (Jurisdiction and Admissibility, Judgment) [2006], paras. 64, 125.

[7] Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda) (Jurisdiction and Admissibility, Judgment) [2006], para. 69.

Персональна юрисдикція Міжнародного Суду ООН

В контексті діяльності Міжнародного Суду ООН персональну юрисдикцію, або юрисдикцію Суду *ratione personae,* можна визначити як умови, при дотриманні яких держава може звернутися до Суду або стати відповідачем у справі[1]. Згідно зі статтею 34(1) Статуту Суду лише держави можуть бути сторонами в справах, які розглядає Суд[2]. Оскільки відповідно до статті 11 Конвенції про геноцид її сторонами також можуть бути лише держави, то протиріч між цими положеннями не виникає[3]. Для звернення до Суду необхідне дотримання двох умов: на момент подачі позову держава повинна, по-перше, мати доступ до Суду, а по-друге, прийняти його юрисдикцію[4]. У вузькому розумінні персональної юрисдикції лише прийняття юрисдикції можна розглядати як аспект юрисдикції *ratione personae*, у широкому розумінні – обидві умови відносяться до *ratione personae*. Хоча, як відмітив Суд, на практиці таке розрізнення не має великого значення[5].

Доступ до Суду надається всім державам-сторонам Статуту Суду відповідно до статті 35(1) Статуту Суду, а також, згідно зі статтею 35(2), як виняток, іншим державам, на умовах, визначених у резолюції 9(1946) РБ ООН[6]. В той час як реалізація положення статті 35(1) зазвичай не викликає труднощів, положення статті 35(2) достатньо суперечливе. Хоча воно і відсилає до відповідної резолюції, багато аспектів досі залишаються невирішеними, зокрема співвідношення цієї статті з положенням статті 93(2) Статуту ООН, детальна процедура та розподіл ролей основних органів ООН при її застосуванні, а також значення фрази «спеціальні положення, що містяться в чинних міжнародних договорах»[7].

Питання щодо того, чи була держава стороною Статуту Суду на день ініціювання судового розгляду стало центральним у справі *Legality of Use of Force*[8]. Це була серія з десяти справ, в яких Федеративна Республіка Югославія (далі ФРЮ) оскаржувала дії десяти країн НАТО, зокрема Бельгії, Канади, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Португалії, Іспанії, Сполученого Королівства та США, щодо застосування ними сили у відповідь на переслідування ФРЮ албанського населення Косово[9]. Серед підстав юрисдикції Суду зазначалась стаття 36(2) Статуту Суду та стаття 9 Конвенції про геноцид[10]. Однак, перш ніж вирішити питання наявності в нього

---

[1] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 526). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 102.

[2] Statute of the International Court of Justice (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945) art. 34(1). <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf#page=23> (2017, листопад, 22).

[3] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 427). New York, NY: Oxford University Press; Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted 9 December 1948, entered into force 12 January 1951) 78 UNTS 277. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf> (2017, листопад, 22).

[4] *Handbook on accepting the jurisdiction of the International Court of Justice: model clauses and templates*, Annex to the letter dated 24 July 2014 from the Permanent Representative of Switzerland to the United Nations addressed to the Secretary-General, (p. 6). A/68/963. <http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/274073/A_68_963-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (2017, листопад, 22); Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 36.

[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 66.

[6] *Handbook on accepting the jurisdiction of the International Court of Justice: model clauses and templates*, Annex to the letter dated 24 July 2014 from the Permanent Representative of Switzerland to the United Nations addressed to the Secretary-General, (p. 7). A/68/963. <http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/274073/A_68_963-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (2017, листопад, 22); UNSC Res 9 (1946), Admission of States Not Parties to the Statute of the Court (15 October 1946) Un Doc S/RES/9 (1946). < http://www.icj-cij.org/en/other-texts/resolution-9> (2017, листопад, 22).

[7] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 613-620). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[8] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 526). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[9] Schabas, W. (2009). *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, (p. 507-508). New York: Cambridge University Press; Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 3.

[10] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 1.

юрисдикції щодо геноциду, Суд спершу розглянув питання доступу сторін до Суду і вирішив, що держава-позивач його не мала ні на підставі статті 35(1), ані статті 35(2) Статуту Суду[1]. Що стосується вимоги статті 35(1), тобто необхідності бути стороною Статуту Суду, то ускладнення в застосуванні цього положення у даній справі викликав неоднозначний статус ФРЮ щодо до членства в ООН на час подання позовної заяви, який Суд охарактеризував «аморфною юридичною ситуацією»[2]. Це питання було вирішальним з огляду на положення статті 93(1) Статуту ООН, згідно з яким «всі члени ООН є *ipso facto* сторонами Статуту Міжнародного Суду ООН»[3].

Ситуація була наступною. Після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (далі СФРЮ) на початку 1990-х років, коли новоутворені держави подавали заяви та були прийняті в ООН, ФРЮ займала позицію, згідно з якою вона «продовжує державу, міжнародну юридичну та політичну правосуб'єктність Федеративної Соціалістичної Республіки Югославія», включаючи всі обов'язки щодо членства в міжнародних організаціях[4]. Контроверсійність ситуації посилилась і відповіддю з боку головних органів ООН на відповідну заяву ФРЮ. Так, в резолюції 757(1992) Ради Безпеки ООН (далі РБ ООН) стверджувалось, що така позиція ФРЮ «не була загальноприйнятою»[5], а в резолюції 777 (1992) РБ ООН та резолюції Генеральної Асамблеї (далі ГА ООН) ООН 47/1 – те, що Федеративна Республіка Югославія «не може автоматично продовжити членство СФРЮ в ООН» і тому має «звернутися по членство в ООН та не приймати участь у роботі Генеральної Асамблеї»[6]. В той же час, заступник Генерального Секретаря ООН розтлумачив резолюцію 47/1 як таку, що «ні припиняє, ні призупиняє членство Югославії в [ООН]… чи право Югославії брати участь в роботі інших органів ООН, крім Генеральної Асамблеї. Прийняття нової Югославії до ООН згідно зі статтею 4 Статуту покладе кінець ситуації, створеної резолюцією 47/1»[7]. На думку Суду, відповідні резолюції РБ ООН та ГА ООН не могли розглядатись як авторитетне визначення правового статусу ФРЮ[8]. З моменту розпаду СФРЮ у 1992 році і до дати офіційного прийняття ФРЮ до ООН у 2000 році держава продовжувала здійснювати фінансові внески до ООН, а Секретаріат ООН продовжував зберігати за нею *status quo ante*, тобто статус який існував до розпаду СФРЮ, в адміністративних питаннях[9]. Загалом Суд охарактеризував таку позицію ФРЮ в цей період як «*sui generis*», що однак не тотожне членству в ООН[10]. Тож, на момент подання

[1] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 127.
[2] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 64, 79.
[3] Charter of the United Nations (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945) 1 UNTS XVI 19. <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf> (2017, листопад, 22); Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 52.
[4] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 55-56; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 89; Declaration of the Representatives of the People of the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro (27 April 1992) A/46/915, para. 1. <https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_46_915-Eng.pdf > (2017, листопад, 22).
[5] UNSC Res 757 (1992) (30 May 1992) UN Doc S/RES/757 <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/757(1992)> (2017, листопад, 22); Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 58; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 91.
[6] UNSC Res 777 (1992) (16 September 1992) UN Doc S/RES/777. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/451/57/IMG/N9245157.pdf?OpenElement> (2017, листопад, 22); UNGA Recommendation of the Security Council of 19 September 1992 (22 September 1992) UN Doc A/RES/47/1. <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r001.htm> (2017, листопад, 22); Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 59-60; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 92, 93.
[7] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 62; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 95.
[8] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 67.
[9] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 68-72.
[10] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 73, 78; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 97.

позову, тобто 29 квітня 1999 року, ФРЮ, за висновком Суду в даній справі, не була членом ООН, а отже і стороною Статуту Суду[1].

Після прийняття ФРЮ до ООН 1 листопада 2000 року та відмови від позиції континуїтету, у 2001 держава знову звернулась до Суду, цього разу стосовно перегляду рішення щодо попередніх заперечень у справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* 1996 року, в якому Суд визнав свою юрисдикцію згідно зі статтею 9 Конвенції про геноцид[2]. ФРЮ стверджувала, що став відомий новий факт, що не був відомий Суду у 1996 році, а саме те, що до 2000 року держава не була ні членом ООН, а отже стороною Статуту Суду, ні стороною Конвенції про геноцид, у зв'язку з чим Суд не міг надати їй доступ до Суду на підставі статті 35(1) та визнати свою юрисдикцію згідно зі статтею 36(1) Статуту[3]. Слід відмітити, що у відповідному рішенні 1996 року Суд взагалі не торкнувся такого аспекту, як дотримання вимоги доступу ФРЮ до Суду[4]. У справі про перегляд Суд не визнав прийняття ФРЮ до ООН новим фактом у значенні статті 61 Статуту Суду, а лише «юридичними наслідками з фактів, що настали після рішення»[5]. Вплив ситуації *sui generis*, створеної резолюцією 47/1 ГА ООН, на думку Суду, мав оцінюватись у кожному аспекті окремо: забороняючи ФРЮ брати участь в роботі ГА ООН, резолюція «не вплинула, поміж іншим, на право ФРЮ постати перед Судом чи бути стороною спору в Суді… а також на позицію ФРЮ щодо Конвенції про геноцид»[6]. Тож, прийняття ФРЮ до ООН не змінило існуючу протягом 1992-2000 років позицію *sui generis* ФРЮ щодо ООН чи Суду[7]. Як видно, висновок щодо членства ФРЮ в ООН в зазначений період в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* є протилежним висновку в справі *Legality of Use of Force,* що в першому випадку мало наслідком продовження, а в останньому – припинення розгляду справи.

При винесенні остаточного рішення, тобто рішення по суті в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* в 2007 році Суд визнав факт встановлення юрисдикції Суду в рішенні 1996 року *res judicata*, завдяки чому уникнув необхідності повертатись до питання статусу та доступу держави-позивача до Суду. Принцип *res judicata*, за визначенням Суду, означає, що «рішення Суду є не тільки обов'язковими для сторін, але і остаточними, в тому сенсі, що вони не можуть оскаржуватись сторонами щодо вже вирішених питань, крім як у випадку спеціально передбачених для цього процедур виняткової природи»[8]. Суд підкреслив, що рішення щодо юрисдикції та прийнятності, так само як і рішення по суті, є «рішенням» («*judgment*») у значенні статті 60 Статуту Суду[9]. Крім того, питання доступу до Суду, незалежно від того , чи воно просто позначає здатність держави бути стороною у справі або ж є окремим аспектом юрисдикції *ratione*

[1] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], paras. 79, 91.
[2] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 1; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996], para. 47.
[3] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], paras. 18, 66; Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 83.
[4] Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004], para. 82; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 122.
[5] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 69.
[6] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 70.
[7] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 71.
[8] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 115.
[9] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 117.

personae Суду, розглядається Судом *ex officio*, тобто незалежно від згоди чи подання сторін[1]. Лише вирішивши його позитивно, Суд міг перейти до розгляду наступного питання, а саме наявності в нього юрисдикції *ratione materiae* вирішувати відповідний спір[2]. Тож, оскільки Суд в рішенні 1996 року не торкнувся питання доступу ФРЮ до Суду, а одразу визначив наявність в себе юрисдикції *ratione materiae* на підставі статті 9 Конвенції про геноцид, шляхом «логічного тлумачення», в рішенні 2007 року Суд дійшов висновку, що на той час Суд вважав, що статус ФРЮ відповідає вимогам участі в справі[3]. При цьому принцип *res judicata*, за визначенням Суду, поширюється і на цей логічний висновок[4]. Очевидно, що подібна аргументація Суду є не надто переконливою. Однак з іншого боку, підтвердження рішення 1996 року може бути виправданим необхідністю дотримання принципу правової визначеності.

В наступній справі, що стосувалась застосування Конвенції про геноцид, а саме справі *Croatia v. Serbia*, в 2008 році Суд знову повернувся до питання доступу держави-відповідача до Суду. В даному випадку відповідачем виступала та ж сама держава, що і в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, а позовну заяву було подано 2 липня 1999 року, тобто в той час, коли ФРЮ, згідно з висновками в справах *Legality of Use of Force*, ініційованих в квітні 1999 року, не була стороною Статуту Суду[5]. Однак цього разу Суд обрав інший, ніж у попередніх справах, підхід щодо встановлення своєї юрисдикції. Так, встановивши, що 1 листопада 2000 року, тобто більш ніж через рік після подання Хорватією позову, ФРЮ стала членом ООН, Суд вирішив, що виходячи з засад «реалізму та гнучкості», а також «судової економії», він може визнати наявність в держави-позивача права доступу до Суду, оскільки Хорватія могла подати новий позов після прийняття ФРЮ до ООН; це допускається згідно з доктриною, застосованою Постійною палатою міжнародного правосуддя у справі *Mavrommatis Palestine Concessions*[6]. Єдиним аргументом на підтримку відходу від підходу, прийнятого у справах *Legality of Use of Force*, стало те, що в тих справах, на думку Суду, «було очевидно, що Сербія та Чорногорія не мала наміру наполягати на своїх вимогах через подачу нових заяв», в той час як у справі *Croatia v. Serbia* Хорватія прямо «попросила Суд застосувати судову практику справи *Mavrommatis* в даній справі»[7].

Що стосується другої умови, тобто прийняття юрисдикції, то юрисдикцію Суду держави приймають, надавши свою згоду, одним з трьох шляхів: через спеціальну угоду (*compromis*); через положення договору, що передбачає передання спору до Суду («компромісна умова», або «*compromissory clause*»); через односторонню декларацію («факультативна умова», або «*optional clause declaration*»)[8]. Перші два шляхи надання згоди на юрисдикцію називають ще конвенціональною, або договірною юрисдикцією (*conventional jurisdiction, treaty jurisdiction*),

[1] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 122; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 68.

[2] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 122, 132; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], paras. 66, 67.

[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 132, 133, 135; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 68.

[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 136.

[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 1.

[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], paras. 81, 89, 91.

[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 89.

[8] Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 304). München: Verlag C.H. Beck; *Handbook on accepting the jurisdiction of the International Court of Justice: model clauses and templates*, Annex to the letter dated 24 July 2014 from the Permanent Representative of Switzerland to the United Nations addressed to the Secretary-General, (p. 7). A/68/963. <http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/274073/A_68_963-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (2017, листопад, 22).

третій – обов'язковою юрисдикцією (*compulsory jurisdiction*)[1]. Крім того, держава-відповідач може погодитись на юрисдикцію Суду після подання позовної заяви державою-позивачем, навіть коли попередні шляхи прийняття юрисдикції не можуть бути застосовані; в такому випадку Суд матиме юрисдикцію згідно з доктриною *forum prorogatum* («*prorogated jurisdiction*»)[2].

Питання прийняття юрисдикції, зокрема на підставі «компромісної умови» статті 9 Конвенції про геноцид, було детально розглянуте в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro.* Оскільки на момент подання позовної заяви ФРЮ дотримувалась позиції континуїтету по відношенню до СФРЮ, а тому не заперечувала, що є стороною Конвенції про геноцид[3], питання щодо моменту набуття чинності Конвенцією, що є моментом, з якого держава прийняла юрисдикцію Суду, постало по відношенню до держави-позивача, тобто Боснії і Герцеговини. Зокрема, розглядалось три моменти набуття Конвенцією чинності для даної держави: 1) проголошення незалежності 6 березня 1992 року через механізм правонаступництва щодо міжнародних договорів[4]; 2) прийняття до ООН 22 березня 1992 року, що є необхідною умовою участі в Конвенції згідно зі статтею 11 Конвенції[5]; 3) через 90 днів від часу подання Боснією і Герцеговиною Генеральному Секретарю ООН сповіщення про правонаступництво щодо Конвенції про геноцид від 29 грудня 1992 року, що розглядається як приєднання до Конвенції в значенні статті 11 Конвенції на умовах, визначених в статті 13 Конвенції[6]. В 1993 році в рішенні щодо тимчасових заходів Суд підтвердив, хоча і не остаточно, що має юрисдикцію *ratione materiae* на підставі статті 9 Конвенції про геноцид, надавши перевагу першому моменту[7]. В рішенні щодо попередніх заперечень 1996 року Суд відмовився від застосування підходу чіткого визначення моменту набуття Конвенцією чинності щодо Боснії і Герцеговини, зокрема, пославшись на те, що достатньо того, що на день ініціювання судового розгляду в цій справі, тобто 20 березня 1993 року, держава вже була стороною Конвенції[8]. Згодом цей висновок, як вже зазначалось вище, було визнано *res judicata*, і Суд більше не повертався до даного питання.

Слід відмітити, що в той час як всі держави, що входили до складу СФРЮ, включаючи Боснію і Герцеговину, стали сторонами Конвенції про геноцид шляхом правонаступництва, подавши відповідні заяви практично одразу після проголошення незалежності, ФРЮ *de jure* стала стороною Конвенції лише в 2001 році шляхом приєднання, зробивши при цьому застереження до статті 9[9]. Однак, як неодноразово підкреслював Суд, це не впливає на статус держави щодо участі в Конвенції в період з 1992 по 2001 рік[10].

---

[1] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 559). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[2] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 560). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 8 April 1993) [1993], para. 22; Declaration of the Representatives of the People of the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro (27 April 1992) A/46/915. <https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_46_915-Eng.pdf > (2017, листопад, 22); Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996], para. 17; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 121.

[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996], paras. 20, 21; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 8 April 1993) [1993], para. 23.

[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996], para. 19.

[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 8 April 1993) [1993], para. 24.

[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 8 April 1993) [1993], paras. 25, 51; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 13 September 1993) [1993], paras. 36, 60.

[8] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996], para. 23.

[9] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 52.

[10] Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003], para. 71.

Якщо в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* ФРЮ не заперечувала проти того, що була стороною Конвенції на момент подання Боснією і Герцеговиною позовної заяви в 1993 році, то в справі *Croatia v. Serbia* Сербія стверджувала, що не була стороною Конвенції на час ініціювання Хорватією судового розгляду в 1999 році, а стала стороною після приєднання до Конвенції в 2001 році[1]. Однак Суд визначив, що Сербія стала стороною Конвенції в 1992 році шляхом правонаступництва, а точніше «одностороннього прийняття обов'язків за Конвенцією про геноцид через процес, еквівалентний, в особливих обставинах даної справи, правонаступництву СФРЮ щодо Конвенції»[2]. В такому завуальованому формулюванні насправді приховується фактичне ототожнення Судом континуїтету держави і відповідно продовження дії її міжнародних договорів з правонаступництвом щодо міжнародних договорів[3]. Такий висновок Суд обґрунтував, зокрема, наступними фактами: по-перше, декларацією та сповіщенням від 27 квітня 1992 року щодо продовження участі ФРЮ в міжнародних договорах, укладених СФРЮ; по-друге, послідовною поведінкою Сербії після цього, що є свідченням того, що держава вважала себе зобов'язаною Конвенцією про геноцид[4]. Що стосується того, що міжнародні зобов'язання СФРЮ не були конкретизовані у відповідній декларації та сповіщенні, і зокрема була відсутня безпосередня згадка Конвенції про геноцид, то Суд нагадав, що існує різниця між такими методами набуття статусу учасника міжнародних договорів як ратифікація чи приєднання (*ratification or accession*) та правонаступництво чи продовження (*succession or continuation*): якщо ратифікація чи приєднання здійснюються у письмовій та офіційній формі, встановленій в договорі, то правонаступництво чи продовження, по суті, є підтверджуючими діями, а тому підпадають під менш суворі формальні вимоги[5]. Крім того, якщо держава стає стороною Конвенції шляхом правонаступництва, до неї не застосовуються вимоги статті 11 Конвенції, які визначають умови приєднання до Конвенції, однією з яких є членство в ООН[6]. Стосовно послідовної поведінки Сербії, Суд відзначив, що в попередніх справах держава не заперечувала проти своєї участі в Конвенції та з 1992 року не здійснювала жодних дій, що суперечили б відповідному статусу сторони Конвенції про геноцид, аж до моменту подання Генеральному Секретарю ООН сповіщення про приєднання 12 березня 2001 року[7]. Тож, в даній справі Суд вирішив, що має юрисдикцію на підставі статті 9 Конвенції про геноцид[8].

Юрисдикція *ratione materiae* Міжнародного Суду ООН щодо геноциду

Предметна юрисдикція Суду, або юрисдикція *ratione materiae,* має відношення до суті справи (*substance of a case*), в якій Суд уповноважений винести рішення[9]. За одним з визначень Суду, підставою для юрисдикції *ratione materiae* є юридичний зв'язок між сторонами, що полягає в згоді кожної зі сторін на юрисдикцію Суду вирішувати спір з іншою стороною[10].

---

[1] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 94.

[2] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], paras. 110, 113, 117; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], paras. 104, 105.

[3] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 490). New York, NY: Oxford University Press.

[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 111.

[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 109.

[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 113.

[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], paras. 114, 115, 116.

[8] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], paras. 118, 146; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], para. 76.

[9] Hanqin, X. (2017). *Jurisdiction of the International Court of Justice*, 10. (p. 180). Leiden: Brill Nijhoff.

[10] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 77.

Юрисдикція *ratione materiae* Суду визначена у статті 36 Статуту Суду, охоплюючи: 1) «всі справи» («*all cases*»), які сторони передають Суду; 2) «всі питання» («*all matters*»), спеціально передбачені в Статуті ООН або чинними договорами та конвенціями; 3) «всі правові спори» («*all legal disputes*») за умовами обов'язкової юрисдикції, визначеними в статті 36(2)[1]. Різниця між виразами «всі справи» і «всі питання» полягає в тому, що в першому випадку сторони, шляхом укладення спеціальної угоди, передають Суду вже існуючу, визначену, «справу»; в другому випадку маються на увазі усі «питання», передбачені в «компромісних умовах» міжнародних договорів, неузгодженості в тлумаченні та застосуванні яких потенційно, тобто в майбутньому, можуть стати «справами»[2]. Вираз «чинні договори» передбачає, що міжнародні договори мають бути чинні між сторонами справи на день початку судового розгляду, хоча в окремих випадках допускаються винятки[3].

Вважається, що предметна юрисдикція Суду найбільш універсальна, адже потенційно може стосуватися будь-якого питання міжнародного права, в той час як юрисдикція інших міжнародних судових органів є більш спеціалізованою: наприклад, міжнародні кримінальні суди спеціалізуються на злочинах індивідів згідно з міжнародним правом, Міжнародний трибунал ООН з морського права – на спорах щодо тлумачення та застосування положень Конвенції ООН з морського права, регіональні суди з прав людини – на порушеннях відповідних регіональних інструментів з прав людини і т.д.[4].

Отже, підстава здійснення юрисдикції Суду *ratione materiae* щодо геноциду, яка в теорії міжнародного права носить назву «титул юрисдикції» (*title of jurisdiction, source of jurisdiction, basis for jurisdiction*)[5], по суті базується на взаємодії двох складових: статті 36(1) Статуту Суду, яка уповноважує цей судовий орган розглядати «всі питання, спеціально передбачені чинними договорами та конвенціями», та відповідної «компромісної умови» у вигляді статті 9 Конвенції про геноцид, яка конкретизуючи обсяг юрисдикції Суду, відсилає до всіх матеріальних положень Конвенції, а також всього масиву норм, що регулюють процесуальні засади діяльності Суду, зокрема Статуту та Регламенту Суду[6]. Загалом, на сьогодні «компромісна умова» Конвенції про геноцид є найбільш часто застосовуваною «компромісною умовою», на підставі якої до Суду надійшло чотирнадцять справ[7].

Стаття 9 Конвенції про геноцид визначає обсяг предметної юрисдикції Суду як «спори з питань тлумачення, застосування та виконання даної Конвенції, включаючи ті, що стосуються відповідальності Держави за геноцид або за будь-які інші діяння, передбачені в статті 3»[8]. У практиці міжнародних судів під «спором» розуміється «незгода у питанні права чи факту,

[1] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 637-638). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers; Statute of the International Court of Justice (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945). <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf#page=23> (2017, листопад, 22).

[2] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 641). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[3] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 641-642, 911). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers; Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. U.K.) P.C.I.J. (ser. B) No. 3 (Aug. 30) [1924], p. 34.

[4] Hanqin, X. (2017). *Jurisdiction of the International Court of Justice*, 10. (p. 182). Leiden: Brill Nijhoff; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 403.

[5] Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 903-904). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[6] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 414-415, 453). New York, NY: Oxford University Press; Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 304). München: Verlag C.H. Beck.

[7] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 416). New York, NY: Oxford University Press; Schabas, W. (2009). *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, (p. 499). New York: Cambridge University Press.

[8] Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted 9 December 1948, entered into force 12 January 1951) 78 UNTS 277. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf> (2017, листопад, 22).

протиріччя правових поглядів чи інтересів між сторонами»[1]. Спір має місце у випадку, коли «твердження однієї сторони однозначно протиставляється твердженню іншої»[2].

Межі між «тлумаченням» (*interpretation*), «застосуванням» (*application*) та «виконанням» (*fulfilment*) Конвенції не завжди чіткі, на практиці ці поняття часто збігаються[3]. Так, «тлумачення», тобто відкриття юридичного значення та змісту положення, логічно передує будь-якому «застосуванню», під час якого отримані результати «тлумачення» реалізуються в актах практичної імплементації[4]. Крім того, «тлумачення» імпліцитно присутнє в будь-якому «застосуванні», оскільки для вибору певного шляху «застосування» необхідно розуміння того, що саме вимагається застосовуваним положенням Конвенції[5]. У справі *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua* Суд спробував розмежувати поняття «тлумачення» та «застосування» договору, зазначивши, що «оцінка поведінки [відповідача] у світлі відповідних положень договору відноситься скоріше до застосування права, ніж до його тлумачення»[6].

Що стосується розмежування понять «застосування» та «виконання», то при підготовці Конвенції про геноцид представник Індії, на підтримку включення до тексту статті 9 терміну «виконання» на додачу до терміна «застосування», зазначив наступне: «слово «застосування» включає вивчення обставин, за яких Конвенція повинна чи не повинна застосовуватись, в той час як слово «виконання» означає дотримання чи недотримання стороною положень Конвенції. Тож слово «виконання» має набагато ширше значення»[7]. Роберт Колб притримується протилежної думки в даному питанні, відзначаючи, зокрема, що поняття «виконання», яке крім застосовуваного в Конвенції терміна *fulfilment*, позначається в «компромісних умовах» інших міжнародних договорів такими термінами як *execution* чи *implementation*, є особливою формою «застосування»[8]. Такий підхід було запропоновано і Постійною палатою міжнародного правосуддя в справі *Mavrommatis Jerusalem Concessions*, а також суддею Томка в окремій думці в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*[9]. При цьому, якщо в договірній практиці 1920х та 1930х років поширеним було вживання терміну *execution* як альтернативи терміну *application*, то після війни термін *execution* почали замінювати більш популярними термінами *implementation* та *fulfilment*[10]. Альтернативну думку наводить Неємія Робінсон, один з перших коментаторів Конвенції про геноцид, зазначаючи, що поняття «виконання» в статті 9 означає виконання державою матеріальних обов'язків, визначених, зокрема, в статтях 5, 6 та 7 Конвенції[11]. Загалом, включення усіх трьох термінів, значення яких частково збігаються, мало на меті виключити будь-які прогалини та

[1]Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. U.K.) P.C.I.J. (ser. B) No. 3 (Aug. 30) [1924], p. 11; Land, Island and Maritime Frontier Dispute (El Salvador/Honduras: Nicaragua Intervening) (Judgment) [1992], para.326; East Timor (Portugal v. Australia) (Judgment) [1995], para. 22; Certain Property (Liechtenstein v. Germany) (Judgment: Preliminary Objections) [2005], para. 24.

[2] East Timor (Portugal v. Australia) (Judgment) [1995], para.22; Certain Property (Liechtenstein v. Germany) (Judgment: Preliminary Objections) [2005], para. 24.

[3] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 451-452). New York, NY: Oxford University Press.

[4] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 452). New York, NY: Oxford University Press.

[5] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 452). New York, NY: Oxford University Press.

[6] Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Merits, Judgment) [1986], para. 225; Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1,* (p. 646). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[7] A/C.6/SR.103, Hundred and third meeting, Palais de Chaillot, Paris, Friday, 12 November 1948, at 3.15 p.m. In H. Abtahi, Ph. Webb (eds.) (2008). *The Genocide Convention: The Travaux Préparatoires*, (p. 1771). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

[8] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 452). New York, NY: Oxford University Press; Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 313). München: Verlag C.H. Beck.

[9] Mavrommatis Jerusalem Concessions (Greece v. U.K.) (Judgment) P.C.I.J. (ser. A) No. 5 (Mar. 26) [1925], p. 47; Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 51, 52.

[10] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 452-453). New York, NY: Oxford University Press.

[11] Robinson, N. (1949). *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*, (p. 41). New York: Institute of Jewish Affairs.

охопити якнайширше коло випадків, щодо яких Суд зможе здійснити свою юрисдикцію згідно з «компромісною умовою»[1].

Що стосується такої складової юрисдикції *ratione materiae* Суду як «спори щодо відповідальності держав за геноцид або за будь-яке інше діяння, передбачене в статті 3», то, на думку Роберта Колба, через вживання слова «включаючи» перед цією категорією спорів, можна дійти висновку, що це не окремий тип спорів поряд з іншими спорами з питань «тлумачення», «застосування» чи «виконання» Конвенції, а лише один із можливих варіантів прояву таких спорів, важливий настільки, що потребував окремої згадки в «компромісній умові» Конвенції[2]. Така позиція була висловлена і Судом, хоча і побіжно, в тому контексті, що передбачення «відповідальності держав за геноцид» в статті 9 Конвенції означає покладення на держави обов'язків, за порушення яких, власне, така відповідальність і настає[3]. Так, Суд відзначив, що «[категорія] спорів щодо відповідальності держав-сторін [Конвенції] за геноцид… входить до складу ширшої групи спорів щодо тлумачення, застосування або виконання Конвенції… Відповідальність держави-сторони за геноцид та будь-які інші діяння, передбачені в статті 3, постає з нездатності [цієї держави] дотриматись зобов'язань згідно з іншими положеннями Конвенції, і зокрема, в даному контексті – згідно зі статтею 3, взятою разом зі статтями 1 і 2»[4].

Суддя Томка в окремій думці у справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* виокремив три різні підходи до розуміння даного положення. По-перше, його можна розуміти в значенні, запропонованому Робертом Колбом, тобто як складову «застосування» Конвенції[5]. Однак це суперечило б принципу ефективності в тлумаченні договорів[6], а також не пояснювало б факту тривалих суперечок щодо включення саме цього положення при розробці Конвенції[7]. По-друге, дане положення може надавати Суду повноваження визначати, що держава вчинила геноцид. Однак з історії прийняття Конвенції, а також позиції, прийнятої Комісією міжнародного права в Проекті статей щодо відповідальності держав 2001 року, очевидно, що ідею кримінальної відповідальності держав було відкинуто[8]. По-третє, дане положення можна розуміти так, що Суд отримує повноваження визначати, що в певних випадках держава повинна прийняти наслідки злочину геноциду, вчиненого особами, що несуть кримінальну відповідальність, оскільки існував певний взаємозв'язок між злочинцем та цією державою, тобто відповідні злочинні діяння можуть бути приписані (*attributed*) державі[9]. Суддя Томка притримується останнього підходу.

Загалом, на користь третього підходу свідчить декілька чинників. Так, англійська та французька версія даного положення відрізняються. Зокрема, в англійській версії йдеться про «disputes… relating to the responsibility of a State ***for*** genocide» (виділ. авт.)[10], у французькій версії –

[1] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 453). New York, NY: Oxford University Press; Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 313). München: Verlag C.H. Beck.

[2] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 468). New York, NY: Oxford University Press; Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*, (p. 314). München: Verlag C.H. Beck.

[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 159, 169.

[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 169.

[5] Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 54.

[6] Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania) (Judgment of April 9th, 1949) [1949], p. 24; Quigley, J. (2006) *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, (p. 237). Hampshire: Ashgate Publishing Limited.

[7] Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 54.

[8] Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 55.

[9] Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 56.

[10] Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted 9 December 1948, entered into force 12 January 1951) 78 UNTS 277 art. 9 <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf> (2017, листопад, 22).

про «les différends… relatifs à la responsabilité d'un État ***en matière*** de génocide» (виділ. авт.)[1]. Тобто якщо в англійській версії вираз, який можна перекласти як «відповідальність держав за геноцид» є досить прямолінійним, що може навіть наштовхнути на думку про кримінальну відповідальність держави за вчинення геноциду, то у французькій версії вираз «в сфері геноциду» є менш чітким та допускає більше інтерпретацій. В іспаномовній версії вживається вираз «las controversias…relativas a la responsabilidad de un Estado ***en materia*** de genocidio» (виділ. авт.), аналогічний французькомовній версії[2]. Що стосується двох інших автентичних текстів Конвенції, то вони також не сприяють однозначному висновку. Так, в російськомовній версії використано вираз «ответственность… государства ***за совершение*** геноцида» (виділ. авт.)[3], що наштовхує на думку про кримінальну відповідальність держав, в той час як в китайськомовній версії міститься вираз, який можна перекласти як «відповідальність держави, включаючи відповідальність ***за шкоду, спричинену народу***» (виділ. авт.)[4], що свідчить на користь традиційної концепції відповідальності держав.

На підтримку третього підходу в інтерпретації виступає також історія обговорення Конвенції, коли Бельгією, Сполученим Королівством та США була спільно запропонована поправка, яка конкретизувала зміст відповідної категорії спорів як «спори, що постають зі звинувачень, [висловлених] однією Договірною Стороною, в тому, що злочин геноциду… було вчинено в межах юрисдикції іншої Договірної Сторони»; однак цю поправку так і не було прийнято[5].

У світлі практики Суду, найвагомішим аргументом на підтримку саме третього підходу до розуміння даного положення є методика оцінки відповідальності держави, прийнята Судом у справах про геноцид. Дана методика полягає в наступному. Спершу Суд розглядає факти справи, і зокрема встановлює те, чи мали місце заявлені державою-позивачем події, і якщо так, чи можна їх кваліфікувати як злочин геноциду в значенні статті 2 Конвенції, тобто чи присутні *actus reus* та *mens rea* геноциду в діях злочинців[6]. Суд має повноваження встановити факт вчинення геноциду самостійно, не спираючись при цьому на попередні рішення інших судів, якими була встановлена кримінальна відповідальність індивідів за цей злочин[7]. Хоча і в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, і в справі *Croatia v. Serbia* рішення та інші судові документи МКТЮ були одними з основних джерел доказів, на які спирався Суд для встановленні фактів[8]. Крім того, Суд встановив наявність складу злочину геноциду лише в подіях, що мали місце в Сребрениці, що повністю узгоджується з висновками МКТЮ[9]. Слід відмітити, що Міжнародний Суд ООН часто

[1] Convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (adoptée 9 décembre 1948, entrée en vigueur 12 enero 1951) 78 UNTS 277 art. 9 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf> (2017, листопад, 22); Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 169.

[2] Convención para la Prevención y la Sanción del Delito de Genocidio (adoptada 9 diciembre 1948, entrada en vigor 12 janvier 1951) 78 UNTS 296 art. 9 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf> (2017, листопад, 22).

[3] Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (принята 9 декабря 1948, вступила в силу 12 января 1951), 78 UNTS 292 ст. 9 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf> (2017, листопад, 22).

[4] Quigley, J. (2006) *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, (p. 237). Hampshire: Ashgate Publishing Limited.

[5] A/C.6/305, 27 November 1948, Belgium: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, United States of America: alternative draft of article IX of the draft convention on genocide (A/C.6/289 and Corr.1). In H. Abtahi, Ph. Webb (eds.) (2008). *The Genocide Convention: The Travaux Préparatoires*, (p. 2019). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers; Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 58.

[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 242, 180.

[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 181-182, 212.

[8] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 223, 232, 238, 295, 372, 374, 403; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], paras. 182, 464-472.

[9] Milanović, M. (2007). State Responsibility for Genocide: A Follow-Up. *The European Journal of International Law, 18(4),* 669-694, p. 672; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 295.

піддається критиці через те, що недостатньо пристосований до здійснення завдань кримінального суду, тобто ретельного аналізу доказів та фактів, а також застосування кримінально-правових теоретичних конструкцій[1]. Однак незважаючи на те, що відповідальність держав, зокрема за геноцид, є безсумнівно питанням міжнародного права, геноцид залишається злочином, а тому при здійсненні своїх функцій Суд не може уникнути вирішення відповідних кримінально-правових питань.

Якщо наявність факту вчинення злочину геноциду вдалося встановити (в *справі Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* Суд визнав різанину в Сребрениці 1995 року актом геноциду, вчиненим в операціях, керованих членами Армії Республіки Сербської (*VRS*); в справі *Croatia v. Serbia* фактів вчинення геноциду встановлено не було – прим. авт.), тоді для встановлення відповідальності держави за геноцид Суд застосовує так званий «тест відповідальності»[2]. Даний тест полягає в наступному. Перш за все, Суд визначає, чи можуть відповідні акти геноциду бути приписані державі-відповідачу згідно з міжнародним звичаєвим правом щодо відповідальності держав, тобто чи був злочин геноциду в значенні статті 3(a) Конвенції вчинений особами чи органами, чия поведінка може бути приписана відповідачу (*conduct attributable to the Respondent*)[3]. Від відповіді на це питання залежать наступні кроки. Якщо відповідь негативна, то Суд переходить до другого кроку, тобто оцінки того, чи можуть бути діяння, передбачені статтею 3(b)-(e), приписані державі-відповідачу. Якщо відповідь позитивна, то Суд пропускає цей крок, оскільки відповідальність держави за статтею 3(a) поглинає всі інші види відповідальності за статтею 3(b)-(e)[4]. Третім кроком Суду є визначення того, чи відповідач виконав, по-перше, зобов'язання запобігти геноциду, а по-друге, зобов'язання покарати за злочин геноциду[5]. Що стосується зобов'язання запобігти геноциду, то Суд буде розглядати дане питання лише у випадку, коли відповідь на перші два питання «тесту» виявилась негативною. Якщо відповідь на перше чи друге питання виявилась позитивною, то Суд не буде оцінювати дії держави щодо запобігання геноциду, оскільки «логічно, що держава не може вважатися такою, що виконала обов'язок з запобігання геноциду, в якому вона брала активну участь»[6]. Що стосується обов'язку покарати за злочин геноциду, Суд буде оцінювати дії держави щодо його виконання незалежно від відповіді на два попередні питання, тобто незалежно від того, чи відповідальна держава за геноцид згідно зі статтею 3(a) або 3(b)-(e) Конвенції про геноцид[7].

Загалом, якщо застосувати підхід до тлумачення «спорів щодо відповідальності держав за геноцид», запропонований суддею Томка, тобто по суті вважати його окремим аспектом юрисдикції *ratione materiae* Суду поряд із «тлумаченням», «застосуванням» та «виконанням» Конвенції, це означало б, що дане положення відсилає до спорів щодо реалізації лише одного обов'язку держави – не вчиняти геноцид, в той час як оцінка виконання державою двох інших обов'язків, тобто запобігти та покарати за злочин геноциду, підпадала б під категорії «застосування» чи «виконання» Конвенції. Якщо ж взяти за основу підхід Роберта Колба або Суду в справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, то даним положенням можуть охоплюватися спори щодо порушення державою усіх трьох обов'язків держав. Незважаючи на те, що теоретично таке розрізнення грає певну роль, на практиці воно втрачає своє значення, оскільки положення статті 9

[1] Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*, (p. 469). New York, NY: Oxford University Press; Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 60.

[2] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 376, 379; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008], para. 441.

[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 379.

[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 380-381.

[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 379.

[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 382.

[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 383.

є суто юрисдикційним за своїм змістом, а джерелом відповідних обов'язків виступають матеріальні положення Конвенції, і зокрема, стаття 1[1].

В цьому контексті варто відмітити, що Суд визначив, що стаття 1 є оперативним, а не преамбульним положенням, і у ній прямо передбачені обов'язки держав-сторін Конвенції запобігти та покарати за злочин геноциду[2]. Окремі аспекти даних обов'язків конкретизовані в інших матеріальних положеннях Конвенції, а саме в статтях 4, 5, 6 та 7 Конвенції[3]. Що стосується третього обов'язку, тобто обов'язку держав не вчиняти геноцид, то Суд вивів його зі статті 1 Конвенції: по-перше, з факту категоризації геноциду як «злочину згідно з міжнародним правом» в даній статті, і по-друге, з обов'язку запобігти геноциду, оскільки «було би парадоксально, якби держави підлягали обов'язку запобігти… вчиненню геноциду особами, над якими вони мають певний вплив, однак їм не заборонялось би вчиняти такі дії через власні органи чи осіб, над якими вони здійснюють такий сильний контроль, що їхня поведінка може бути приписана відповідній державі згідно з міжнародним правом»[4].

У справі *Croatia v. Serbia* Суд встановив, що стаття 9 стосується відповідальності держав загалом та не містить обмежень щодо способу покладення такої відповідальності, включаючи зокрема і питання правонаступництва держави-правонаступниці щодо відповідальності за порушення Конвенції, приписувані державі-попередниці, навіть незважаючи на те, що це питання регулюється нормами загального міжнародного права, а не положеннями Конвенції про геноцид[5]. Віднісши відповідне питання до своєї юрисдикції згідно зі статтею 9 Конвенції про геноцид[6], Суд у цій справі так і не вирішив його по суті, оскільки не знайшов заявлених Хорватією порушень Конвенції в діях ФРЮ або її держави-попередниці СФРЮ[7].

Варто розглянути ще один аспект такої складової юрисдикції *ratione materiae* Суду як «спори щодо відповідальності держав за геноцид або за будь-яке інше діяння, передбачене в статті 3», на який досить рідко звертають увагу в теорії міжнародного права, а саме – останню частину, що стосується «відповідальності держав за діяння, передбачені статтею 3». Якщо виходити з вищеописаної методики Суду щодо оцінки відповідальності держав, то очевидно, що Суд, так само як і міжнародні кримінальні суди при визначенні індивідуальної кримінальної відповідальності, розглядає ці діяння як форми участі в злочині геноциду індивідів, з тією різницею, що поведінка цих індивідів, що проявляється у відповідній формі участі в злочині, має бути приписана державі. При цьому міжнародні кримінальні суди, які здійснюють свою юрисдикцію на підставі статутів, а не Конвенції про геноцид, не обмежені положеннями статті 3 Конвенції про геноцид щодо переліку можливих форм участі в злочині геноциду. Що стосується Суду, то його юрисдикція обмежена лише матеріальними положеннями Конвенції про геноцид, а отже лише тими формами участі, що передбачені в статті 3[8]. Загалом, у існуючій на сьогодні практиці Суд не став детально визначати, що саме він розуміє під різними формами участі та з яких елементів вони складаються. Виняток може становити хіба що співучасть в геноциді. Так, при визначенні відповідальності держави за співучасть в геноциді згідно зі статтею 3(e) Суд не зміг застосувати звичайні правила приписування поведінки державі, як у випадку інших форм участі, оскільки це потягло б

[1] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 166.
[2] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 164.
[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 159.
[4] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 166, 179.
[5] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], paras. 112-115.
[6] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], para. 117.
[7] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015], para. 442.
[8] Asuncion, A.C. (2010) Pulling the Stops on Genocide: The State or Individual? *The European Journal of International Law, 20(4)*, 1195-1222, p. 1214.

відповідальність держави за вчинення геноциду, а не за співучасть в геноциді[1]. Тож, Суду довелось застосувати найближчу до співучасті аналогію, що передбачена в галузі міжнародно-правової відповідальності держав, а саме категорію «допомога у вчиненні міжнародно-протиправного діяння», визначену в статті 16 Проекту статей щодо відповідальності держав 2001 року[2]. При цьому, що стосується інших діянь, передбачених статтею 3 Конвенції, і зокрема, змови вчинити геноцид чи прямого та публічного підбурювання вчинити геноцид, Суд не знайшов підстав відходити від застосування звичайних правил приписування і замінювати їх іншими категоріями[3].

Висновки. Отже, юрисдикція Міжнародного Суду ООН при розгляді ним справ, що стосуються відповідальності держав за порушення норм *jus cogens*, має певні особливості, порівняно зі здійсненням юрисдикції в інших справах. Юрисдикція Суду *ratione personae*, зокрема щодо злочину геноциду, більшою мірою стосується вирішення формальних питань членства держав у відповідних міжнародних документах, зокрема, Статуті Суду чи Конвенції про геноцид. Однак при встановленні юрисдикції *ratione materiae* в таких справах найбільша складність полягає в тому, що порушення норм *jus cogens* часто є злочином згідно з міжнародним правом, як наприклад, у випадку порушення заборони не вчиняти геноцид. Виникає протиріччя: з одного боку, поведінка індивідів, в т.ч. злочинна, при дотриманні необхідних умов, визначених правилами атрибуції, може бути приписана державі; з іншого боку – держава не може нести кримінальну відповідальність, ні теоретично, ні з точки зору практичних наслідків у вигляді покладення на неї кримінально-правових санкцій. Тож, для здійснення юрисдикції *ratione materiae* у таких випадках Суд розробив спеціальну методику визначення відповідальності держав, що допомагає узгодити кримінально-правову природу порушення імперативних норм щодо заборони геноциду та традиційний підхід до природи відповідальності держав за порушення міжнародно-правових зобов'язань. Загалом, теорія міжнародного права, як власне і судова практика в цій галузі тільки починає розвиватись, і цілком ймовірно, що в майбутньому спостерігатиметься ще більше зближення режимів індивідуальної кримінальної відповідальності та відповідальності держав.

References:

1. Abtahi, H., Webb Ph. (eds.) (2008). *The Genocide Convention: The Travaux Préparatoires*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
2. Application for Revision of the Judgment of 11 July 1996 in the Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Preliminary Objections (Yugoslavia v. Bosnia and Herzegovina), (Judgment) [2003]
3. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment: Preliminary Objections) [2008].
4. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Judgment: Preliminary Objections) [1996].
5. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007].
6. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 8 April 1993) [1993].
7. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Provisional Measures: Order of 13 September 1993) [1993].
8. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) (Judgment) [2015].
9. Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda) (Jurisdiction and Admissibility, Judgment) [2006].
10. Asuncion, A.C. (2010) Pulling the Stops on Genocide: The State or Individual? *The European Journal of International Law, 20(4)*, 1195-1222.

[1] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 419.

[2] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], paras. 419-420; International Law Commission. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (November 2001) *Yearbook of the International Law Commission, 2(2)* A/CN.4/SER.A/2001/Add.1 <http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v2_p2.pdf> (2017, листопад, 22).

[3] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007], para. 417.

11. Certain Property (Liechtenstein v. Germany) (Judgment: Preliminary Objections) [2005].
12. Charter of the United Nations (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945) 1 UNTS XVI 19. <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf>.
13. Convención para la Prevención y la Sanción del Delito de Genocidio (adoptada 9 diciembre 1948, entrada en vigor 12 janvier 1951) 78 UNTS 296 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf>.
14. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (adopted 9 December 1948, entered into force 12 January 1951) 78 UNTS 277. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.
15. Convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (adoptée 9 décembre 1948, entrée en vigueur 12 enero 1951) 78 UNTS 277 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf>.
16. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania) (Judgment of April 9th, 1949) [1949].
17. Crawford, J., Olleson, S. (2005). Responsibility, State. In Shelton, D.L. (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, 2*. Farmington Hills, Thomson Gale.
18. Declaration of the Representatives of the People of the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro (27 April 1992) A/46/915. <https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_46_915-Eng.pdf>.
19. East Timor (Portugal v. Australia) (Judgment) [1995].
20. Gaeta, P. (ed.) (2009). *The UN Genocide Convention – A Commentary*. New York, NY: Oxford University Press.
21. *Handbook on accepting the jurisdiction of the International Court of Justice: model clauses and templates*, Annex to the letter dated 24 July 2014 from the Permanent Representative of Switzerland to the United Nations addressed to the Secretary-General. A/68/963. <http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/274073/A_68_963-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
22. Hanqin, X. (2017). *Jurisdiction of the International Court of Justice*, 10. (p. 180). Leiden: Brill Nijhoff.
23. International Law Commission. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (November 2001) *Yearbook of the International Law Commission, 2(2)* A/CN.4/SER.A/2001/Add.1
24. Konvencija o preduprezhdenii prestuplenija genocida i nakazanii za nego (prinjata 9 dekabrja 1948, vstupila v silu 12 janvarja 1951), 78 UNTS 292 <https://treaties.un.org/doc/publication/UNTS/Volume%2078/v78.pdf>.
25. Land, Island and Maritime Frontier Dispute (El Salvador/Honduras: Nicaragua Intervening) (Judgment) [1992].
26. Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium) (Judgment: Preliminary Objections) [2004].
27. Mavrommatis Jerusalem Concessions (Greece v. U.K.) (Judgment) P.C.I.J. (ser. A) No. 5 (Mar. 26) [1925].
28. Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. U.K.) P.C.I.J. (ser. B) No. 3 (Aug. 30) [1924].
29. Milanović, M. (2007). State Responsibility for Genocide: A Follow-Up. *The European Journal of International Law, 18(4),* 669-694.
30. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Merits, Judgment) [1986].
31. Quigley, J. (2006) *The Genocide Convention: An International Law Analysis*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
32. Robinson, N. (1949). *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*. New York: Institute of Jewish Affairs.
33. Rosenne, Sh. (2012). *The Law and Practice of the International Court 1920-2005: The Court and the United Nations*, *1*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
34. Schabas, W. (2009). *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. New York: Cambridge University Press.
35. Separate opinion of Judge Tomka, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) (Judgment) [2007].
36. Statute of the International Court of Justice (adopted 26 June 1945, entered into force 24 October 1945). <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf#page=23>.
37. Tams, C., Berster, L.; Schiffbauer, B. (2014). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary*. München: Verlag C.H. Beck.
38. UNGA Recommendation of the Security Council of 19 September 1992 (22 September 1992) UN Doc A/RES/47/1. <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r001.htm>.
39. UNGA Res 180 (II), Draft convention on genocide (21 November 1947) UN Doc A/RES/180. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/87/IMG/NR003887.pdf?OpenElement>.
40. UNSC Res 757 (1992) (30 May 1992) UN Doc S/RES/757 <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/757(1992)>.
41. UNSC Res 777 (1992) (16 September 1992) UN Doc S/RES/777. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/451/57/IMG/N9245157.pdf?OpenElement>.
42. UNSC Res 9 (1946), Admission of States Not Parties to the Statute of the Court (15 October 1946) Un Doc S/RES/9 (1946). < http://www.icj-cij.org/en/other-texts/resolution-9>.
43. Zimmermann, A., Oellers-Frahm, K., Tomuschat, C., Tams, C. J. (eds.). (2012). *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*. Oxford University Press.

Vasyl Ostapiak, PhD in Political Science
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University)

US, EU, AND CHINA STRATEGIC PARTNERSHIPS (STRATEGIC MEASUREMENT)

The issues of cooperation in the political, economic, military spheres of the USA, the EU, China are considered in the paper; it also pays considerable attention to the implementation of the strategic partnership, which is a major factor in the containment of aggression, not only of countries whose political views differ from those pursued by global leaders in the international system relationships. Military power and strategic partnership in military dimensions are the main measure and the lever of the fight against international terrorism. In modern history, we can observe a significant number of cases where international terrorism has hindered not only the development of individual countries, but also inflicted devastating blows on global processes such as globalization and democratization, which also influenced the level of sustainable development of entire regions and changed the strategies of the main geopolitical actors.
Keywords: strategic partnership, political process, globalization, threats, USA.

While taking into account the economic factors in establishing of the strategic partnership, the issues of establishing of the military cooperation are also important. We can observe that the Senate and the House of Representatives voted for the "Ukraine Freedom Support Act"[1] on December 11, 2014 and this is indicative of the the US and NATO interest in establishment of further partnership with Ukraine.

It is clear that the USA pay much attention to the issue of military cooperation since the military power is the main factor for suppressing aggression not only of the countries, whose political views differ from the policies that are conducted by Washington in the plane of the system of international relations. The military power and strategic partnership in the military dimensions are a key measure and leverage in the international terrorism war. We can trace a substantial number of cases in the contemporary history, when the international terrorism not only became an obstacle for the development of individual countries, but also inflicted crushing blows on such global processes as globalization and democratization, which, correspondingly, also influenced the level of stable development of entire regions and changed the strategies of the major geopolitical actors.

Strategic partnership plays a key role for the USA not only in establishing of the high security level, but also in a series of measures, aimed at democratization of the modern world space. Thus, military cooperation of the USA with Israel, Egypt, Pakistan, Thailand, and other countries shows that the partnership in the sphere of security helps to neutralize the risk of regional instability[2]. It should also be noted that the strategic partnership is a certain model of development and cooperation between the leading world countries that provide high security level both at the local and regional or global levels thanks to the strategic partnership.

It is clear that in order to achieve this goal, they have to apply a number of measures to strengthen the strategic partnership since the partnership is a key element of the modern security system of the leading world countries.

Let us note that it is possible to achieve high partnership level with the help of the set of measures, aimed at developing of partnership relations in the long term. Partnership establishment in today's world space is rather a cumbersome process that requires unconventional approaches. Therefore, when establishing the strategic partnership, which can provide a high level of security, it is necessary to take into account a number of factors, among which the economic factors of collaboration and cooperation should be

[1] H.R.5859 – Ukraine Freedom Support Act of 2014. *https://www.congress.gov* <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-bill/5859/> (2017, December, 15).
[2] Despeignes, P. (2017). U.S. wants APEC agenda to include security issues, *Peronet Despeignes. http://usatoday30.usatoday.com.* <http://usatoday30. usatoday.com/news/washington/2003-10-19-us-apec_x. htm.> (2017, December, 10).

distinguished; it is also necessary to take into account the military component of such cooperation, which may affect the geopolitical imperatives of neighboring countries. However, there is also a need to consider the factors of the strategic partnership establishment in the political plane with the account and analysis of the democratization processes of the US partner countries. Cultural peculiarities of the partner countries are also undoubtedly an important factor in establishing the stable and strategic partnership that is taken into account by the political analysts and strategists that adjust the above processes under the supervision of Washington. However, the global space is changing dynamically and therefore the US political strategies are also exposed to changes.

Unlike the USA, which increase the strategic partnership dynamics in the global space, China makes a more profound change of the vector of its development. Beijing established partnership relations with most major countries, BRICS, G20, and neighboring countries at different levels, but on the basis of the general principle of partnership – not to confront each other, but seek for the common[1]. It is clear that the most pressing Beijing issue is the process of the economic sector development and cooperation establishment with the leading world countries, as well as the process of search for the resources, particularly natural recourses, in order to augment its economic potential. Consequently, the USA, as the main market for selling the products, are the most beneficial and productive partner for China, but in order to search for natural resources, Beijing pays more attention to the West, particularly, it establishes partnership relations with the Russian Federation.

Strategic partnership in the global space for China is primarily an attempt to increase the production level, which, of course, would have further positive implications for gradual economic growth. However, the relative consumption potential of the global space provokes Beijing to carry out radical reforms, which are also related to the search and development of strategic partnership, which would primarily provide benefits for expansion of the market for selling products, but this will not happen because of significant transformations of the world economic system, which is in the state of stagnation.

The strategic partnership of China in the global space is less adapted to cooperation and collaboration due to the cultural differences and preservation of the Confucianism traditions, which fill the socio-cultural space of "Tianxia" However, it is these features that help China not to lose its own authenticity in the conditions of global transformations.

It is clear that the strategic partnership provision for China is an essential component of its development in the system of international relations. Consequently, the strategic partnership helps to support the security policy, which provokes a considerable interest of the leading actors of the system of international relations. Therefore, the increase in the military power and presence of the Chinese troops in the Asia-Pacific region is a point of concern in Washington.

Hence, China tries to not only spread its own economic, military, and political influence in the Asia-Pacific region, but also to extend the sphere of its political interests and ambitions as a country that is rapidly developing towards Middle Asia and East of Russia, which is undoubtedly of interest for researchers. We can see, in particular, the desire of Beijing to establish a close partnership in the agreement on friendship and cooperation between China and Russia, which entered into force on July 16, 2001 and which states that "the friendly relations between China and Russia are a new type of international relations that are based not on the alliance, but on the refusal of confrontation"[2].

Thus, the strategic partnership is important for China because it helps to spread its own strategic plans, which are based on dominance in the political sphere with the account of the military and economic potential, rather than to establish equality and spread a stable globalization level. In the modern conditions of the political processes development, we can see only the origination of such plans, which though are successfully implemented by Beijing.

However, it should be noted that the USA and Russian Federation try to establish strategic partnership with China not only in the economic space, but also with the account of their own interests, but the Chinese development strategies seem to be more effective and efficient in the global space. Beijing's usage of a number of the economic tools allows implementation of the plans to spread the Chinese influence in the global space with high level of efficiency. China wants to consolidate the status of the potentially responsible world power in the international arena that can actively participate in the processes

[1] Dai, Zhiting. (2010). Concepts Defining Bilateral Relations. *Global Times. 3rd, 5th edition.*

[2] China-Russia Good-Neighborly Treaty of Friendship and Cooperation. *http://news.xinhuanet.com.* <http://news.xinhuanet.com/ziliao/2002-08/21/content_5322 02.htm> (2017, December, 10).

of global governance over the regional and international projects and be an active subject of the international relations.[1]

Concentration of the economy on the entrepreneurship allows Beijing to rapidly develop and make flexible changes in the global environment challenges. One of the peculiarities of the Chinese economic development is not only the ideological component, but also a kind of social movement in support of the entrepreneurship development in all spheres of economic activities. However, it should be emphasized that the social movement, aimed at economic development, is also significantly supported in the process of implementation of the governmental programs that, by their policy, support business and educational programs, as well as skillfully carry out the commercialization of the scientific and technical developments. An important indicator of mobility and flexibility of the Chinese economic potential is its ability to implement and introduce the scientific and technical know-hows in the sphere of economic activities, which definitely makes a constructive influence on the level of the economic (and thus political) development. Beijing also gained such a high level of economic development thanks to the strategic partnership establishment, particularly with the USA, which invested significant resources into the Chinese industry. The investments and the technological development growth positively influenced the growth in the security level of China that can increase and augment the level of the strategic partnership both with other countries of the global space and the countries of the Asia-Pacific region.

However, unlike China and the USA, the EU is a separate structure in the system of international relations, which also requires detailed consideration because of the fact that it has close relationships with these two leading actors in the global space. It is clear that there is some dependence of the EU on the economy, military cooperation, and political processes in the system of international relations with the USA, but Brussels also establishes close cooperation and develops strategic partnership with the neighboring countries. The European Union conducts its own policy within the boundaries of the "Eastern Partnership" in two dimensions: bilateral and multilateral[2].

Strategic partnership is also an integral part of the EU in the conditions of the gradual globalization and expansion of this structure and subsequent transformation of the European space in the geopolitical dimensions. We can state the fact that the strategic partnership of the European Union serves as a specific mechanism for further expansion of this association, which does not have any equivalents in today's world space.

However, we can see that despite the strategic partnership establishment in the regional and global dimensions, the EU faced a number of threats in its internal and external security, among which, first of all, we would like to name the

- problems, associated with the proliferation of illegal migration. The issues of illegal migration exert a rather destructive influence on the EU development level in its economic dimensions. Therefore, the inflow of illegal migrants, especially from the Middle East countries, which was caused by the military actions in Syria, severely damages the economic development of the European space and increases the criminalization level of the society. The destruction of such countries as Libya, Syria, and Iraq, as well as the creation of the ISIL, started the process of the uncontrolled "inflow" of migrants into the EU countries. It is expected that the number of refugees in 2015 will exceed 1 mln. of people[3].

- The increase in the level of activity of the terrorist organizations that are trying to promote their own values, which differ from the established European views on preservation of the human rights and freedoms that are based on the democratic development principles. The increase in the terrorist threats and spread of the terrorist acts in the EU definitely exert a destructive influence on the level of the European society development in the economic, socio-cultural, and, which is the most important, political space, which will undoubtedly lead to some changes in the EU countries' policy. On March 27, 2016, the ISIL published the appeal of one of the gunmen, the organizer of the group "Sharia4Belgium" H. Shaib, with the threats of new terrorist acts in Europe. The message started with a warning in French that the terrorist acts

[1] Tie, J.Zh. (2005). China: Towards Regional Actor and World Player. *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice. – Edited by Marry Farrell, Luk Van Langenhove and Bj rn Hettne.* London, 237.

[2] Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit. (Warsaw). http://www.easternpartnership.org. <http://www.easternpartnership.org/sites/default/files/joint_declaration_eap_summit.pdf> (2017, December, 20).

[3] Дюк-Кван Нгуэн. Штефания Зуммерматтер. Миграция и беженцы в Европе: цифры и факты. *http://www.swissinfo.ch.* <http://www.swissinfo.ch/rus/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе-- цифры-и-факты /41557352.> (2017, December, 20).

in Brussels were only "the beginning"[1]. We can see certain crisis trends inside the European Union and the so-called resistance to further Europeanisation of the continent, which is evidenced by the process that was activated after the referendum in Great Britain, namely Brexit;

- growth in the threats, associated with intensification of the conflicts, including the conflicts that are related to the military intervention attempts and deployment of the "hybrid war" in eastern Ukraine, which can also be expanded and spread in other regions that are adjacent to the EU; here we mean the attempts to deploy the confrontation near the "Kaliningrad region and in the region of the "Baltic countries". Such Russian Federation actions constitute a significant threat not only for the security of the EU but also for the security of the whole system of international relations, whose architecture was built on the principles of compliance with the international law. Accordingly, the international law violation constitutes a threat for the architecture of all the relations between the countries in the modern space, can lead to destruction of the globalization process, and, of course, make a negative influence on further development of democratization of the world space and thus on adherence to the fundamental human liberal values, rights, and freedoms. The events in Ukraine confirmed the fact that, instead of formation of the "circle of friends" around the EU that is provided by the neighborhood policy, something more like a "fire circle" of armed conflicts appeared on the EU borders[2].

The EU, in its development structure, basically faced the manifestations of the global threats. It is these above-mentioned dangers, such as illegal migration, terrorism, and deployment of the "hybrid war", that can minimize further transformations of the European space, however, these destructive processes can also significantly damage the security space architecture of the today's world.

In order to prevent dissemination of such conflictogenes, there is a need to deploy and activate the work on the strategic partnership establishment with all the leading actors of the system of international relations. The system of international relations as a synergetic structure, despite its vulnerability, can efficiently respond to the challenges of contemporary globalization, as well as it can overcome not only the threats of the "hybrid war" and terrorism, but also solve problems that are related to economic development, environmental threats, and technogenic threats, etc., thanks to establishment of the stable and equal partnership as a new form of cooperation in the globalization processes.

The EU has to provide a stable level of economic development and maintain effective internal policy, aimed at adhering to the equality between the member states, at the regional levels. However, it is also necessary to provide a high level of further transformation and expansion of the EU in the conditions of globalization, which will allow developing the economic (and thus political) potential of the European space. Such measures will certainly make a constructive influence on the entire system of relations in the regional dimensions that will also allow establishing of the qualitative level of communication and spreading of the strategic partnership, which will be a guarantee of stable development of the security space, in which Brussels will play key parts.

It is also necessary to emphasize the need to increase cooperation and establish strategic partnership between the EU and China as a major player that can provide the markets of the whole world space with the consumer and industrial products. The strategic partnership between the PRC and the EU is characterized by an increase in the volume of the mutual trade turnover, which grew by four times from 1998 to 2008, and it increased by 50% (up to 412 billion USD) from 2008 to 2012. Hence, the EU is a significant exporter for China (17% of total exports) and China is the second largest export market for the EU (8%); the volume of the bilateral investments between the EU and China increased tenfold from 1998 to 2012[3]. Such cooperation in the strategic spheres can provide the EU with the new opportunities for economic development that will also encourage the security imperatives.

However, it should be noted that, despite everything, the EU should continue establishing close cooperation with the USA as a leading actor in the system of international relations. It is the USA and NATO support that can ensure a stable level of security and further democratization of the EU and the whole Eurasian space in the conditions of today's world.

---

[1] ІД назвала теракти в Брюсселі «прелюдією» і обіцяє нові терористичні акти. *http://ukranews.com.* <http://ukranews.com/news/203978.IG-nazval-terakti-v-Bryussele-prelyudiey-i-obeshchayut-novie-terroristicheskie-akti.uk.> (2017, December, 20).

[2] How to be good neighbours. The Economist. *http://www.economist.com.* <http://www.economist.com/news/europe/21597948-ukraine-biggest-test-eus-policy-towards-countries-its-borderlands-how-be-good> (2017, December, 10).

[3] Ross, John (2014) Europe need to learn from China. *China Today, vol. 61, no. 7,* 39–41.

The strategic partnership in its global dimensions cannot be based only on cooperation between the EU and the USA and China, however, it is necessary to consider the interests of the these two actors and implement our own pro-European policy in the system of international relations, which would be aimed at overcoming of the globalization challenges, related to proliferation of terrorism, illegal migration, and "hybrid war", which is also a significant danger for the transformations of the today's world space.

Conclusions. The study of the strategic partnership in the modern space is quite complex and extraordinary because of an increase in the level of threats, associated with the spread of international terrorism, "hybrid wars", and other threats that will accompany our world space, which is in the process of globalization. We can assume that not only the level of threats will increase, but also there will appear some new threats for the world space development with an increase in the globalization dynamics. Therefore, we believe that it is necessary to continue studying the leading actors of the system of international relations and their actions that are aimed at establishing the strategic partnership and evaluating the level of the international environment security, which is interconnected with the partnership establishment in all its dimensions.

We should also try to study the measures, aimed at enhancement of the security level, since this approach will give us a clearer idea of what crisogene counteraction forms are the most effective and it will provide a possibility to develop qualitative approaches in the fight against the international terrorism, "hybrid wars", and other threats, including the ones for our country.

References:

1. H.R.5859 – Ukraine Freedom Support Act of 2014. *https://www.congress.gov.* <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-bill/5859/> (2017, December, 15). [in English].
2. Despeignes, P. (2017). U.S. wants APEC agenda to include security issues, Peronet Despeignes. *http://usatoday30.usatoday.com.* <http://usatoday30. usatoday.com/news/washington/2003-10-19-us-apec_x.htm.> (2017, December, 10). [in English].
3. Dai, Zhiting. (2010). Concepts Defining Bilateral Relations. *Global Times. 3rd, 5th edition.* [in English].
4. China-Russia Good-Neighborly Treaty of Friendship and Cooperation. *http://news.xinhuanet.com.* <http://news.xinhuanet.com/ziliao/2002-08/21/content_5322 02.htm> (2017, December, 20). [in English].
5. Tie, J.Zh. (2005). *China: Towards Regional Actor and World Player. Global Politics of Regionalism: Theory and Practice. – Edited by Marry Farrell, Luk Van Langenhove and Bj rn Hettne.* London, 237-243. [in English].
6. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit. (Warsaw) http://www.easternpartnership.org. <http://www.easternpartnership.org/sites/default/files/joint_declaration_eap_summit.pdf> (2017, December, 20). [in English].
7. Dyuk-Kvan Nguen. Shtefaniya Zummermatter. Migratsiya i bezhentsyi v Evrope: tsifryi i faktyi [The migration and refugees in Europe: numbers and facts]. *http://www.swissinfo.ch.* <http://www.swissinfo.ch/rus/interaktiv_migratsiya-i-bezhentsyi-v-evrope-- tsifryi-i-faktyi /41557352.> (2017, grudnya, 20) [in Russian].
8. ID nazvala terakty v Briusseli «preliudijeju» i obiciaje novi terorystychni akty [The ISIL has called terrorist attacks in Brussels a "prelude" and promised new terrorist acts]. *http://ukranews.com.* <http://ukranews.com/news/203978.IG-nazval-terakti-v-Bryussele-prelyudiey-i-obeshchayut-novie-terroristicheskie-akti.uk.> (2017, December, 20). [in Ukrainian]
9. How to be good neighbours. The Economist. *http://www.economist.com* <http://www.economist.com/news/europe/21597948-ukraine-biggest-test-eus-policy-towards-countries-its-borderlands-how-be-good> (2017, December, 20). [in English].
10. Ross, John. (2014) Europe need to learn from China. *China Today, vol. 61, no. 7.*

Amiran Khevtsuriani
Georgian Technical University, Georgia

FOREIGN POLICY CONCEPTS OF RUSSIA

This paper studies main concepts of the foreign policy of Russian Federation as far as implementation of a foreign policy is the most important state function for any country. The author reviews such international law concept as the concept of "continuing state" and its difference from succession. The main focus of the paper is to study the transformation of Russian foreign policy concepts throughout the years and compare key messages in foreign policy concepts under B. Yeltsin's and V. Putin's presidencies. In the conclusion the author provides a list of fundamental interests of Russian foreign policy, which are the status of a great state in the international arena; promotion of the multipolar formation of the world; restraint of North Atlantic Alliance; the exclusive right to influence post-soviet space.
Keywords: foreign policy, concepts of foreign policy, continuing state, superpower, Russia.

Implementation of a foreign policy is the most important state function for any country, as far as economic and political stability and national security largely depend on its effectiveness. Modern international political processes require more attention with regard to the formation and implementation of fundamental principles of activity. This applies to absolutely every country, regardless their influence and authority. Emergence of various new non-government actors can undoubtedly influence the international political agenda and their unpredictability can be the basis of serious problems in decision-making processes in foreign policy. The effective mechanism of decision-making and its implementation in foreign policy is one of the main preconditions for the implementation of effective foreign policy. Such important mechanism for foreign policy is strategic planning. "Within Strategic Planning are formed prognostic, conceptual documents (concepts, doctrines, strategies), program planning and administrative documents, statutory acts and other supporting (analytical, information, reference) materials"[1]. A foreign policy concept belongs to conceptual documents during the formation of state foreign policy, which reflects the view of the development of the country, its foreign policy aspirations in a certain period of time.

The task of an independent formation of a foreign policy course in consideration of international political and economic situation emerged on the agenda of the sovereign states formed as a result of the collapse of the Soviet Empire. Of course, the Russian Federation was no exception. Before referring to the priorities of Russia's foreign policy and discussing its program part, let's briefly overview the Status quo of the post-soviet Russia in the prism of international law.

In international law there is a concept of "continuing state". This status differs from the status of "succession". While the rights and obligations are transferred from one state to another in case of the succession, for a continuing state, they are fulfilled by the same state but in another name.

The Russian Federation officially declared on December 24, 1991 that it represents the "continuing state" of the USSR in the international arena. Russian President B. Yeltsin personally notified the Secretary General of the UN that Russian Federation fully reserved USSR rights and the obligations in full compliance with the UN Charter, including financial liabilities[2].

Of course, the issue and the formulation are controversial. In particular: How was it possible that the Russian Federation was the "continuing state" of the USSR? It is true that Russia has taken full responsibility for the rights and obligations of the USSR but Russia was no longer an authority of the USSR in consideration of both territorial and demographic as well as economic and military criteria. Therefore, for me Russia is more a successor of the USSR than the "continuing state". The country faced to solve not only internal political, economic and social problems but also to maintain the status of an active and influential subject of international relations. For solving this and other important tasks it was necessary to elaborate clear strategies for the development of the country. For 2 years after the collapse of the USSR Russia had

[1] Кортунов, С.В. (2009). *Современная внешняя политика России: стратегия избирательной вовлеченности*. Москва, 161.
[2] Смирнов, А.И. (2013). Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ. *Внешняя политика России: теория и практика*: учебное пособие. Москва: Книга и бизнес, 2.

not had any conceptual document that would define its strategy and action in foreign policy. "Absence of the united foreign policy doctrine or strategy gave serious arguments to the opponents of that time. Foreign Minister A. Kozyrev criticized the work of the Ministry of Foreign Affairs entirely in the absence of the concept"[1]. Criticism was also addressed to the supreme government of the country, as Russia's positions actually weakened not only in the world but in the post-soviet space. All political forces in the country agreed that the rapid transition from political and economic stagnation regime to the development regime was needed. "The country whose economy approximately equaled to the Danish economy, which was 397 times larger territorially at that time could not have been regarded as the main actor in international relations. But how they could reach the appropriate economic growth and maintain internal political stability, still remained as the subject of dispute"[2].

On April 23, 1993, the Russian President B. Yeltsin approved the document entitled "General Provisions of the Foreign Policy Concepts of the Russian Federation". Groups of experts from various departments participated in its development, namely: Security Council, Ministries of Foreign Affairs and Defense, Foreign Intelligence Service and two committees of the Supreme Council – Defense and Security, as well as International Relations Committees. The working group was headed by Y. Skokov – head of the Interagency Foreign Policy Commission of the Security Council[3]. The new document had to determine foreign policy priorities and implement the foreign political tasks that the country faced.

The relationships with CIS and Baltic states, i.e. post soviet republics were marked as a priority. It should be noted here that Baltic states have not been mentioned in either of the later editions. This was the first and the last record. The document especially focused on the military –political cooperation with CIS for the purpose to create an effective joint security system, as well as strengthening the borders of CIS and maintaining the current military bases, also establishing the status of Russia as the only nuclear state in the CIS space. Russia achived this goal, with the direct support and assistance of the West it became the only nuclear state in the post soviet space. According to the 1992 Lisbon Treaty, Kazakhstan, Ukraine and Belarus transferred their nuclear weapon to Russia. For some reason, in that period, the West believed that for the stability of Europe it was better that Russia was the only nuclear successor of the USSR. As the future has shown, this position turned out to be very wrong and is beyond any criticism. Russia's aggressive actions against Ukraine not long ago give me the reason to say that. Russia violated the sovereignty of Ukraine and also ignored Budapest Memorandum 1994. In 1993 Professor of political sciences, John Mearsheimer wrote in Foreign Affairs that "transformation of Ukraine into a non-nuclear state would make Russia more brave, Ukraine more vulnerable and America would be less capable to eradicate possible crisis between them"[4]. As we can see Mearsheimer's prediction came 100 percent true and who knows what might happen to Kazakhstan and Belarus in the future.

The document also included priorities for deepening the relations with the countries of Eastern Europe, as well as West European countries. A separate section was dedicated to Russian-American relations in the concept. In authors' point of view, development of mutual cooperation in different fields would be the firm basis in terms of the formation of stable and safe system of international relations. As for the priorities of the Russian foreign policy in the Asia and the Pacific region, it covers the development of balanced and stable relations with all countries, especially with the countries such as the USA, China, Japan and India. China was considered as the most important country in terms of geopolitical and economic situation.

1993 Foreign policy concept of Russia was adopted in the most difficult period for Russia. Hard economic situation and tangled political class made it difficult to adopt the conceptual document focused on the interests of society. "It was an epoch when the past values and ideology had lost actuality and the new one was still in search"[5].

---

[1] Адомайт, Х. (2002). Концептуальные направления внешней политики России. *Внешняя политика России от Ельцина к Путину*. Москва, 16.

[2] McFaul, M. (1999). What Are the Foreign Policy Objectives?. *Carnegie Endowment.* <carnegieendowment.org/1999/05/.../what-are-russian-foreign-policy-objectives-pub-4>.

[3] Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ. *Сайт МГИМО.* <https://mgimo.ru/upload/.../64c1af3dde997df9ff3afd0a0c8bdb01.d>.

[4] The Case for a Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs.* <https://www.foreignaffairs.com/articles/.../1993-06-01/case-ukrainian-nuclear-deterre>.

[5] Шаклеина, Т. (2002). Основные положения внешнеполитической концепции Российской Федерации утвержденые Приказом Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцин от 23 апреля 1993 г. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002. *Т. IV. Документация*. Москва, 21.

Adoption of the document by the Russian authorities was a kind of attempt to be free from the soviet foreign policy narrative. It was a message to the international community that Russia was choosing a democratic way of development. One of the key long-term tasks was to "revive Russia's democratic and liberal state". In this case, the term "Renaissance" suggests that Russia is still in transition stage and has not reached the level in the world political arena for which it has ambition[1].

Despite the substantive flaws, 1993 Concept was the first attempt to conceptualize foreign policy of the country. This document will later become the main basis in the formation of the country's foreign policy for the next seven years until the new concept is adopted. One more very important fact is worth noting as well: the term "great country" was used three times in the document of 1993.

The next conceptual document was created in Russia in 2000 during V. Putin's rule. Once Putin became the President, the foreign political strategy of the country was reviewed. Seven years had passed after the adoption of the first document, during this time the world changed, Russia also changed that also reflected on a new concept.

Adoption of this document was preceded by the adoption of a number of important documents, such as: "National Security Concept", "Fundamentals of Russian Federation Policy in military-maritime operations till 2010", "Military Doctrine of the Russian Federation". On June 28, 2000 the President V. Putin approved a new concept of the Russian foreign policy.

The authors of the new foreign political strategy were the Minister of Foreign Affairs I. Ivanov and Secretary of the Security Council S. Ivanov. When commenting on the adopted document, I. Ivanov declared: "The universality of the concept was reflected in the fact that it was totally free from declared moments and focused on the fulfillment of realistic and implementation tasks.

The new document emphasized the strengthening of Russian positions in the international arena, while the previous document described only the necessity and aspiration to achieve that goal. However we have a significant disappointment. In the text we can read the following: "in the concept of 1993, new policy for establishing equal rights and partner relations which is considered as the main priority of the foreign policy failed to be justified with near oversea as well as remote oversea countries".

Together with CIS which was regarded as the keystone of the foreign policy, it is also important for Russia to take an active part in sub-regional organizations, such as: Shanghai Organization (SCO), Collective Security Treaty Organization (CSTO) and Eurasian Economic Union (EurAsEC). Relationship with EU and Asian countries was considered as the priority tendency. Among Asian countries China and India were still considered to be at prospective level. The concept confirmed Russia's readiness to play an active role in resolving different international conflicts, including in the Near East as well.

As for the relationship with the US, the new edition clearly emphasized the essential difficulties that have emerged in recent times in mutual relations, though at the same time there seemed the readiness of Russia to cooperate for the eradication of current disagreements, since "Russia-US constructive cooperation represents a necessary condition for providing international global strategic stability. Therefore Russia will continue the dialogue at all levels to prevent "pause in relations and hopeless situations in the process of negotiations about different political, economic and military issues."[2]

Traditionally, activation of the North Atlantic Alliance is annoying in the east. Its expansion, as in the previous concept, was perceived as a threat to Russia's national security. But this process is of irreversible character, by that period it was several months since Hungary, Poland and Czech Republic had entered NATO.

While the document of 1993 included the objectives before which the country stood such as: "strengthening", "achievement", "becoming a full participant", in the new edition we read that Russia was one of the main players in the world political arena; Russia was an active participant in all those processes and moreover, role of Russia was the most important in the formation of the world's new agenda. At the same time the government was going to be more actively involved in international relations, remain as an important player and an influential actor both at regional and global level. For maintaining and

[1] Concepts of Foreign Policy of the Russian Federation ... *Научные статьи Казахстана*. <https://articlekz.com>.

[2] *Концепция внешней политики Российской Федерации 2008* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <http://kremlin.ru/acts/news/785>; *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2000* (Президент Российской Федерации). *businesspravo.ru.* <http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_16974.html>.

strengthening the achieved status, in the concept it is recommended to further strengthen the Russian statehood, consolidate the civil society and rapid transition to higher indicators of economic growth[1].

This concept was valid throughout the entire period of Putin's first governance (2000 – 2008). In this period Russia managed to achieve internal stability after the past chaotic 90s as well as significantly improve the economic situation due to "petrodollars". Putin became the main energy supplier of Europe, which provided to increase his political influence both within the country and internationally. He often manipulated with this profitable position and used it for achieving various political goals.

Just based on such immense power, he decided to restore the lost positions in the international arena and return the status of "Superpower". In 2000 Concept the term "great country " was used only once.

The concept of 2000 was substituted by the President D. Medvedev in 2008. At that time it was only two months he had been elected at this post, so it should be assumed that the document was developed during the rule of the President Putin. Everyone was interested in one of the most important issues: whether the substitution of the political leader would influence the country's foreign policy course or whether the new president would remain on the commitment of the predecessor's foreign policy course at international level. I would like to note that in the conditions of the new administration, even the authors of the new concept did not put the unchangeability of foreign course under question. As an example, Alexander Kramarenko, Head of the Foreign Policy Planning Department of the Russian Foreign Ministry emphatically confirmed the continuation of the course[2]. It may be said that the Concept of 2008 is based on the previous 2000 Concept because crucial changes did not appear in the views, major foreign priorities and vectors were maintained as much as possible. Though there was still one important nuance in the new edition, particularly: at first it was determined that "Russia will not allow strategic partnership with all member states of the CIS but only with those who are willing to share partnership."[3] While the concept 2000 uniquely emphasized that Russia was willing to establish strategic partnership relations with all member states of the CIS.

If in the Concept of 1993 it was clearly written that Russia should become a full member of the World Community and the edition of 2000 already emphasized that Russia has already become an active participant in international relations and influences the formation of the new world agenda, the Concept of 2008 stated that Russia's state role in international relations strengthened, the state has been actively involved in the formation and implementation of the international agenda, and Russia had a responsibility for the processes which have been taking place in the world. Such formulation evidently refers to "great country" views of the Russian Government. In the current document there was no mention of the term "great country", but not using the term does not mean to refuse it.

Professor T. Shakleina's point of view about this issue is interesting as well. She distinguishes the following parameters required for this category: 1) Maintaining high quality of independence in the implementation of foreign and domestic policies. 2) Providing the implementation of national interests, as well as obtaining substantial influence on the ongoing processes in the world. 3) Meeting traditional parameters required for status of Superpower (territory, population, natural resources, military potential, economic potential, intellectual and cultural potential, scientific and technical potential)[4]. The author considers that Russia meets all these criteria, hence she entitles it Superpower.

Upon becoming the president, Medvedev was soon aware of the need for a new course of structural reforms in the country. For this he developed a "modernization" program, which first of all was intended to improve the economy. He decided to get closer to the West in order to attract investments and get the latest technologies that Russia's economy needed so much. His initiative coincided with the time of Obama's election in the United States who positively took Medvedev's challenge. Finally, the process came to the famous "Reset Policy" when S. Lavrov and Secretary of State of that time, H. Clinton symbolically pressed the "reset button" which opened a new page in Russian-American relations[5]. Medvedev became

[1] *Концепция внешней политики Российской Федерации 2008* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <http://kremlin.ru/acts/news/785>.

[2] Крамаренко, А. (2008). Идеология внешней политики современной России. *Международная жизнь*, *8-9,* 13.

[3] Концепция внешней политики Российской Федерации 2008. *Официальный сайт компании «КонсультантПлюс».* < www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_85021/>.

[4] Шаклеина, Т. (2011). Великие державы и региональные подсистемы. *Международные процессы*, *9, 2 (26).*

[5] Russian Foreign Policy under Dmitry Medvedev's Presidency 2008. <cesran.org/russian-foreign-policy-under-dmitry-medvedevs-presidency-2008-2012.ht>.

significantly active towards Asia as well. He realized that tight political and economic cooperation with China could bring significant benefits, but his attempt failed. Also the relationship with Japan remained tense because of Kuril islands, which prevented deepening partner relations. It should be noted that despite higher hierarchical situation, Medvedev failed to become the main political center of the country, during his entire presidential term he mainly focused on the economic segment which was expected. Even though Putin took over the post of Prime Minister during those years, in the ruling elite and broader society he was referred to as a "national leader", which undoubtedly emphasized his superiority as well as Medvedev's formal leadership.

On February 12, 2013 the new (old) President of Russia V. Putin approved the "renewed" concept of foreign policy. A completely legitimate question was raised: "Why "renewed" and not "new"? At the conference held on 23.01.2013 the Minister of Foreign Affairs S. Lavrov gave a comprehensive response to this question where he emphatically noted the following: "The new project aimed to make new changes in the doctrine of our foreign policy, this is not a new concept but a new version of the foreign policy concept"[1].

Incomplete five years had passed after the adoption of the concept 2008. In this period many things happened and many have changed: Global financial crisis dominated in the world, the five-day war between Russia and Georgia was followed by the occupation of Georgian territories and their recognition by Russia; Russian-American reset policy and its failure; a new treaty between Russia and the United States on the reduction of strategic offensive weapons; the situation became extremely tense over Iran's nuclear program; radical Islamists became noticeably active in the Near East; geopolitical competition for the Arctic intensified and of course, so called "Arab Spring", which turned out significantly annoying for the Russian political elite. This and other ongoing processes in the world have laid the basis for the correction of the doctrine of Russian foreign policy.

According to the authors of the new document, the world became much more "unstable" and "unpredictable" than it was in 2008 and in this context Russia was the country of the "historic mission". In their opinion, "the capabilities of the historic West with regard to the dominance over the world policy and economy are getting reduced"[2].

According to the concept, the Russian ruling elite perceived the West as an important source of increasing instability in the international system. First of all, they criticized it because of its economic policy and name it as the reason for global, financial and economic crisis. On the other hand, they believe that the methods through which the West (mostly USA) reacted to regional crises (unilateral sanctions, humanitarian interference without the UN mandate) had undermined a number of sovereign states and paved the way for Islamist radicals for further action. And third, they were sure that the West had used the latest political technologies ("soft power") in order to interfere with the political life of sovereign states and gain the desired political goal by manipulating the public attitudes[3]. Compared to the similar concept of 2008, in terms of political-economic integration, the focus has been made more on the formation and development of Eurasian economic union than on the CIS.

In geopolitical point of view, Russia considered the Eurasian union as the parallel regional center of Europe and Asia/ the Pacific Ocean. In the fourth concept of the foreign policy of the post-Soviet Russia, for the first time there was distinctly mentioned one of the states of the South Caucasus, in particular, Georgia and separated from it, Abkhazia that was occupied by Russia itself and so-called South Ossetia. In Paragraph 51 of the fourth chapter of the document we can read the following: "The unilateral priority of Russian foreign policy still remains to be the development of modern democratic statehood for Abkhazia and South Ossetia, strengthening of their international positions, insurance of sustainable security and socio-economic development"[4]. And the next paragraph showed Russian attitude to Georgia separately:

[1] Лавров, С. (2013). Ключевые принципы внешней политики РФ остаются неизменными. *РИА новости*. <https://ria.ru/head_mid_conference_23012013>.

[2] Концепция внешней политики Российской Федерации 2008. *Официальный сайт компании «КонсультантПлюс»*. < www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_85021/>.

[3] Rodkiewicz, W. The Russian Federation's foreign policy concept. *OSW*. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/.../ russian-federations-foreign-policy-concept>.

[4] Концепция внешней политики Российской Федерации 2008. *Официальный сайт компании «КонсультантПлюс»*. < www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_85021/>.

"Russia is interested in normalizing the relationship with Georgia only in the fields where Georgian party is ready for it, considering the political reality developed in Transcaucasia[1].

There is no point in the fact that this document with its essence and view is very hard towards Georgia. It does not leave even the slightest chance of normalizing the relations in the nearest future because the sovereignty and territorial integrity of Georgia are undermined, which in turn is the rude violation of international standards, which Russia cynically requires from other countries. We have a very ugly form of using "double standards" in ternational politics.

According to many experts, the foreign policy concept approved by the President V. Putin on November 30, 2016, both in the country and abroad is the renewed version of the 2013 edition. Despite the fact that the main part of the new text really cites and repeats the text of the previous edition, the difference is felt in its strict tone.

Before discussing the text, I would like to give a very interesting quote of Artem Kureev about the Concept of 2016 which he noted in his newspaper article nine days after the adoption of the document: "Current doctrine is based on the victory of the Democrats' candidate H. Clinton in the presidential elections in the USA and her more or less predictable position towards Russia. However, the unexpected victory of the Republican candidate D. Trump and his promise regarding the improvement of relations with Russia and uncompromising confrontation with Islamist extremists in the Near East can put the new adopted concept on the agenda for the revision"[2]. The expert's opinion is undoubtedly interesting but by that moment he is discussing the document only through the prism of Russia-US relations.

There is a clear indication of disagreements and different opinions in the text, which revealed themselves during the relationship between Moscow and the West in recent years. At the same time there was shown the intention of intensive cooperation with the Asian countries, the position towards Ukraine changed, Great Britain, Netherlands and Finland disappeared in the text, but Syria and Armenia emerged for the first time in return.

Let's start reviewing the concept with the fact that two new tasks were named with regard to foreign policy. First of all, it "consolidation of the position of Russia as one of the most influential centers in the modern world" and on the other hand, "strengthening the position of Russian media and mass communications in global information space. Also, sharing the public opinion of Russia to broader circle of the world community"[3].

After Georgia, another country of the South Caucasus – Armenia was also mentioned for the first time. Within economic union of Eurasia, Russia discusses the deepening of integration processes with the Republic of Armenia as an important task[4]. This record is irritating and disturbing for the third state of the South Caucasus – Azerbaijan, which is actually in war with Armenia.

Before, if the main priority for Russia was to develop relationship with Ukraine together with Belarus, today it is no longer a priority for it. Now it is only about interest in the existence of "diversity of connections". At the same time, Russia expresses its readiness to work on the political and diplomatic regulation of internal conflicts of Ukraine[5].

In a new version of the concept there is a strange surprise, separation of Russia from European civilization. The quote: "Russia as an integral part of European civilization" has disappeared from the 2016 edition but NATO and European Union are accused of attempting a geopolitical expansion. Of course, first of all their expansion policy to the east is meant here. The new Paragraph is also added in which Russia declares support for those countries which are not NATO members. The Kremlin believes that "these countries will make a significant contribution to the security and stability of Europe"[6].

---

[1] Концепция внешней политики Российской Федерации 2008. *Официальный сайт компании «КонсультантПлюс».* < www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_85021/>.

[2] Kureev, A. (2016). Decoding the changes in Russia's new foreign policy concept. *Russia-direct.* <www.russia-direct.org/opinion/decoding-changes-russias-new-foreign-policy-concept>.

[3] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

[4] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

[5] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

[6] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

No matter how surprising it is, the tone is evidently strict towards the USA. In the opinion of the Concept's authors, "the course taken by the US and its allies on Russia's restraint and political, economic and informational pressure on it, threatens regional and global stability". The concept states clearly that Russia will not tolerate any pressure from the US and adequately respond to any unfriendly action conducted by them. I think that such formulation of the position is much more aggressive for the program document[1]. As noted above, Syria was also mentioned for the first time in the new concept, which was expected based on its active interference with internal affairs of this country and support for the current regime (military). "Russia is initiating to solve conflict in a political way and supports its independence and territorial integrity as a secular, pluralistic and democratic state."[2]

As we can see, the tone of the 2016 Concept is more strict than expected for the program document. What's the reason for this? We can only judge assumptions and make proper conclusions.

Firstly: "factor of NATO"; although NATO factor is traditionally annoying for Moscow and perceived as a threat to its sovereignty, in 2013-2016, i.e. within the period from concept to concept it has not conducted either any important military operations which directly contradict Russia's interests (for example: bombing of Serbia by NATO in 1999) or has not received members in its group during that period. Prior to the adoption of this concept, the last member states that had access to the block were only Croatia and Albania in 2009. Hence, the "NATO factor" is less presumable.

Secondly: "sanctions"; considering the fact that the issue of sanctions is not mentioned in the document at all, thus this can be considered partially a reason.

Thirdly: "European Union"; it is true that the record in which Russia considers itself as "an integral part of European civilization" disappeared in the new concept, but despite this, Russia still continues to see the possibility of enabling visa-free regime with the EU and considers joint coordinated efforts against global terrorism. Hence, this factor can be considered partially possible.

Fourthly: "USA"; in the "National Defense Strategy" adopted by the US Congress in February 2015, Russian policy in Ukraine is considered as an aggression against a sovereign state. There are also rumours about the development of the strategy against the Kremlin propaganda, for example, by raising combat effectiveness of NATO forces and the eastern European countries bordering Russia. In my opinion, in addition to other factors, this document played a crucial role in selecting tonality for the 2016 Concept.

Thus, on the basis of the theoretical research we can distinguish a list of the fundamental interests of the foreign policy of the Russian Federation which was revealed as a result of the study and analysis of its foreign policy concepts:

1) Establishing the status of a great state in the international arena.

Here the matter is simple, Russia will either be a great and powerful Superpower or it won't exist at all. This is its supreme national idea and historical mission. Russia as the conqueror of "Heartland", "third Rome".

2) Promotion of the multipolar formation of the world.

An idea dominates among the largest part of Russian government as well as political circles that the Western world has an attempt to establish such system of international relations where the top Western countries leaded by the US, will be able to fully monopolize the ongoing processes in the world. It is about the global dominance by the West and unilateral decision of the main issues of international policy, that is, by the use of military and other forceful methods. Accordingly, Russia will in all respects contradict the hegemony of the West and support the formation of a multipolar world order.

3) Restraint of North Atlantic Alliance.

NATO, from the very beginning, has been identified in the concept as a threat to Russia's national security. In Russia they think that after the end of the "Cold War", NATO which was created as a military counterweight to the USSR, was not disbanded but became even stronger and expanded at the expense of new members and is approaching Russian borders more and more. The last point was to deploy anti-missile systems directly near Russian borders. (meaning Eastern European countries)

4) The exclusive right to the influence on post soviet space.

"Exclusive sphere of influence", "Sanitary Cordon", "Historical Russia", this is the set of political formulations that enter the post–Soviet space in the Russian worldview. Russia will never tolerate that other

[1] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

[2] *Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации 2016* (Президент Российской Федерации). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>.

forces poke their nose into this space and nor will it allow the subjects of this space to have a relation with them.

References:

1. Adomajt, H. (2002). Konceptual'nye napravlenija vneshnej politiki Rossii [Conceptual directions of Russia's foreign policy]. *Vneshnjaja politika Rossii ot El'cina k Putinu* [Foreign policy of Russia: from Yeltsin to Putin]. Moscow. [in Russian].
2. Ivanov, I.S. (2000). Vneshnjaja politika Rossii na rubezhe XXI veka: problemy formirovanija, jevoljucii i preemstvennosti [Russia's foreign policy at the turn of the century: the problems of formation, evolution and continuity]. Moscow. [in Russian].
3. Lavrov, S. (2013). Kljuchevye principy vneshnej politiki RF ostajutsja neizmennymi [Key principles of Russia's foreign policy remain unchanged]. *RIA novosti* [RIA news]. <https://ria.ru/head_mid_conference_23012013>. [in Russian].
4. Koncepcii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii: sravnitel'nyj analiz [Concepts of foreign policy of the Russian Federation: a comparative analysis]. *Sajt MGIMO* [Official site of Moscow State Institute of International Relations]. <https://mgimo.ru/upload/.../64c1af3dde997df9ff3afd0a0c8bdb01.d>. [in Russian].
5. *Koncepcija vneshnej politiki Rossijskoj Federacii 2008* [The Concept of the foreign policy of the Russian Federation]. *Oficial'nyj sajt kompanii «Konsul'tantPljus»* [Official site of the company "Consultant plus"]. <www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_85021/>. [in Russian].
6. *Koncepcija vneshnej politiki Rossijskoj Federacii 2008* [The concept of foreign policy of the Russian Federation]. (President of Russian Federation). *Kremlin.ru.* <http://kremlin.ru/acts/news/785>. [in Russian].
7. Kortunov, S.V. (2009). *Sovremennaja vneshnjaja politika Rossii: strategija izbiratel'noj vovlechennosti* [Modern foreign policy of Russia: the strategy of selective involvement]. Moscow, 161. [in Russian].
8. Kramarenko, A. (2008). Ideologija vneshnej politiki sovremennoj Rossii [The ideology of foreign policy of modern Russia]. *Mezhdunarodnaja zhizn'* [International life], *no. 8-9,* 13. [in Russian].
9. Smirnov, A.I. (2013). Koncepcii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii: sravnitel'nyj analiz [Concepts of foreign policy of the Russian Federation: a comparative analysis]. *Vneshnjaja politika Rossii: teorija i praktika:* uchebnoe posobie [Foreign Policy of Russia: theory and practice: a tutorial]. Moscow: Kniga i biznes. [in Russian].
10. *Ukaz ob utverzhdenii Koncepcii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii 2000* [Decree on approval of the concept of foreign policy of the Russian Federation 2000] (President of Russian Federation). *businesspravo.ru.* <http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_16974.html>. [in Russian].
11. *Ukaz ob utverzhdenii Koncepcii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii 2016* [[Decree on approval of the concept of foreign policy of the Russian Federation 2016] (President of Russian Federation). *Kremlin.ru.* <kremlin.ru/acts/bank/41451>. [in Russian].
12. Shakleina, T. (2011). Velikie derzhavy i regional'nye podsistemy [Great powers and regional subsystems]. *Mezhdunarodnye processy* [International processes], *vol. 9, no. 2 (26).* [in Russian].
13. Shakleina, T. (2002). Osnovnye polozhenija vneshnepoliticheskoj koncepcii Rossijskoj Federacii utverzhdenye Prikazom Prezidenta Rossijskoj Federacii B.N. El'cina ot 23 aprelja 1993 g. [The main provisions of the concept of foreign policy of the Russian Federation approved by the Decree of the President of the Russian Federation B.N. Yeltsin on April 23, 1993]. Vneshnjaja politika i bezopasnost' sovremennoj Rossii. 1991-2002. *T. IV. Dokumentacija* [Foreign policy and security of modern Russia. 1991-2002. Vol. IV. Documentation]. Moscow, 21. [in Russian].
14. Concepts of Foreign Policy of the Russian Federation ... *Nauchnye stat'i Kazahstana* [Scientific articles of Kazakhstan]. <https://articlekz.com> [in English].
15. Kureev, A. (2016). Decoding the changes in Russia's new foreign policy concept. *Russia-direct.* <www.russia-direct.org/opinion/decoding-changes-russias-new-foreign-policy-concept>. [in English].
16. McFaul, M. (1999). What Are the Foreign Policy Objectives?. *Carnegie Endowment.* <carnegieendowment.org/1999/05/.../what-are-russian-foreign-policy-objectives-pub-4>. [in English].
17. Russian Foreign Policy under Dmitry Medvedev's Presidency 2008. <cesran.org/russian-foreign-policy-under-dmitry-medvedevs-presidency-2008-2012.ht>. [in English].

Влада Попазогло
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Україна

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ ЯК РЕГІОН НЕФОРМАЛЬНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ

Vlada Popazoglo
State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskyi», Ukraine

SOUTH CAUCASUS AS THE REGION OF INFORMAL INSTITUTIONALIZATION OF POLITICS

The article examines the manifestations of informal institutionalization in the countries of South Caucasus. It reveals the influence of subversive informal institutions on the political systems of Azerbaijan, Armenia and Georgia. It draws attention to such institutions as corruption, clanism, nepotism, favoritism, neo-patrimonialism. The author indicates the main differences in the subversive institutions implementation in the countries of the region and defines conditions that promote or hinder the rooting of informal subversive institutions in the political system of the post-Soviet states of South Caucasus.
Keywords: informal subversive political institutions, Azerbaijan, Armenia, Georgia, corruption, nepotism, clanism, favoritism.

Південний Кавказ – регіон значної політичної турбулентності. Азербайджан, Вірменія та Грузія відзначаються порівняно виразнішою традиційністю та патріархальністю, аніж інші пострадянські держави (винятком є хіба що центральноазійські держави). Жодна політична система не функціонує без неформальної діяльності, але рівень представлення у ній саме підривних інститутів є відмінним. Для держав Південного Кавказу характерні кровно-родинні (кланові) відносини, проте відзначимо, що рівень їх впливу на політичні системи держав регіону сьогодні не є однаковим. Відповідно, хоч неформальна інституціалізація і є відмітною рисою усіх трьох пострадянських держав Південного Кавказу, але вплив підривних неформальних інститутів на кожну із них різниться. Дослідити спільні та відмінні особливості руйнівного впливу неформальних підривних інститутів на політичні системи держав регіону є нашим дослідницьким завданням. До таких інститутів найперше відносяться корупція, клановість, непотизм, фаворитизм, неопатримоніалізм та ін.

Найперше відзначимо, що від початку незалежності у державах Південного Кавказу «замість розвитку інститутів громадянського суспільства та політичної конкуренції значну роль у суспільно-політичних процесах […] почали відігравати не правові, а кланові механізми»[1]. Американська дослідниця Дж. Ведел, характеризуючи посткомуністичні держави, уживає термін «кланові держави». Вона зауважує, що державах такого типу «окремі клани, кожен з яких контролює власність і ресурси, так міцно ідентифікуються з конкретними міністерствами чи інституційними сегментами уряду, що їх цілі та діяльність подекуди видаються ідентичними»[2]. Симбіоз формальних і неформальних інститутів у державах Південного Кавказу зумовив неопатримоніалізм.

Азербайджан є прикладом держави фасадної демократії. Ю. Нісневич визначає політичний режим цієї держави як неоавторитарний персоналістський династичний (Г. Алієв, І. Алієв)[3]. Важливе місце у суспільно-політичному житті належить кланам, наймогутнішим із яких є клан

[1] Маркедонов, С. (2007). Постсоветский Южный Кавказ: традиционализм плюс модернизация. *Прогнозис, 1,* 333.
[2] Wedel, J. (1999). Rigging the US-Russian Relationship: Harvard, Chubais, and the Transidentity Game. *Demokratizatsiya, 4, Vol. 7*, 480.
[3] Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения, Vol. 61, Is. 1*, 116.

Алієвих-Пашаєвих. Політична система Азербайджану залишається закритою та непрозорою. Владна верхівка цієї держави є корумпованою за відсутнього громадського контролю за владою. Спротив суспільства підривним інститутам незначний. Практично відсутні практики колегіальності у прийнятті політичних рішень. Азербайджанські експерти пояснюють це ментальними причинами (рішення приймає той, хто головний у сім'ї), коли важливою є наявність одноособової «твердої руки»[1]. Клановий характер азербайджанської влади проявляється й у політичному непотизмі, наприклад, син Президента Азербайджану І. Алієва – Г. Алієв-молодший є депутатом парламенту, дружина глави держави – М. Алієва – у 2017 р. була призначена першим віце-президентом держави.

Неформальні інститути процвітають за умови наступу на демократичні цінності. Внутрішня політика останніх років засвідчує агресивність виконавчої вертикалі Азербайджану задля «мінімізації критики та протестних настроїв, які розгорталися на тлі нестримної економічної кризи (зростання інфляції, скорочення видобутку та експорту енергоносіїв, дефіцит бюджету тощо)»[2]. Владний режим Азербайджану фактично витіснив із країни майже усі незалежні громадські організації; в країні переслідуються незалежні медіа, заборонені іноземні гранди (з 2012 р.). Азербайджанські суди виносять політично мотивовані рішення проти правозахисників і журналістів; фактично судова система стала інструментом покарання інакодумців. Ввладний режим створив атмосферу, коли протидіяти неформальним підривним інститутам нікому.

Азербайджан слугує прикладом того, як «усередині неопатримоніальної бюрократії центральні, стрижневі позиції належать клієнтарно-патронажній мережі, що утворюється навколо постаті глави держави. Її очолюють віддані особисто йому люди, яким належать ключові позиції в державному й партійному апаратах, які контролюють силові міністерства й основні галузі економіки»[3].

Вочевидь, значний вплив неформальних підривних інститутів в Азербайджані пояснюється тим, що держава має значний дефіцит сучасних форм громадського життя. Політична та правова культура в країні є недостатньо розвиненою, фрагментарною, а західні норми політичного, економічного та соціального життя не імплементовані. Національна політична культура підживлюється укоріненими традиціями; релігійний чинник важливий при виборі поведінкової моделі азербайджанських суб'єктів політики. Це політична культура східного типу. Канали трансляції інформації не розвинені, а політики є невідкритими, непублічними. Неконвенційні форми політичної участі населенням у своїй більшості не сприймаються. Азербайджанські експерти вважають, що населення «свідомо відсторонюється від політики», «слабко виражена культура політичної участі», а владі вигідно стримувати розвиток політичної культури громадян, позаяк управляти аполітичною масою авторитарному режиму простіше[4]. Стабільність – домінуюча політична цінність для азербайджанців; усе підпорядковано її забезпеченню. Політично нейтральних, індиферентних громадян є більшість.

У Вірменії існує корпоративний тип (політико-економічні групи)[5] режиму як різновид неоавторитарного. Вірменські керівні еліти є узалежненими від різних груп тиску, які мають кланову природу[6]. За роки незалежності у Вірменії зміцніли авторитарні тенденції, свідченням чого є найперше дуже слабкий механізм оновлення еліт; при владі фактично перебувають одні і ті ж лідери, переплетені фінансовими, дружніми та ін. зв'язками. Як результат, довкола такого неформального угрупування створився цілий конгломерат бюрократичних і бізнес-структур.

---

[1] Каспэ, С.И. (Ed.). (2017). *Политическая культура постсоветских стран: экспертная рефлексия*. Москва: ООО «Фирма "Адапт"», 17-36.

[2] Кушнарьов, І.В. (2017). Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану. In Матеріали X науково-практичної конференції «*Суспільні науки сьогодні*». Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 148.

[3] Стойко, О. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Логос, 112.

[4] Каспэ, С.И. (Ed.). (2017). *Политическая культура постсоветских стран: экспертная рефлексия*. Москва: ООО «Фирма "Адапт"», 28.

[5] Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения, Vol. 61, Is. 1*, 116.

[6] Балаян, А. (2012). *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 7.

Вірменський дослідник М. Золян констатує, що «поєднання "блатних" і традиційних кавказьких цінностей підкреслюють превалюючу прихильність людини до таких неформальних структур, як сім'я або ж коло друзів над громадянською прихильністю до суспільства»[1]. Формуванню кланової системи сприяли економічний регрес, слабкість формальних політичних інститутів тощо. Натомість «кланова групова ідентичність сформувалася швидко і почала використовуватися для власної легітимації членами неформальних ієрархічних груп»[2]. О. Іскандарян констатував, що «в умовах крайньої мізерності природних ресурсів неминуче формується коаліція представників торгового та виробничого капіталів, регіональних князьків і держслужбовців»[3].

Для Вірменії характерний дефіцит прозорості діяльності уряду; корупція існує на усіх рівнях влади; обмежена незалежність судової влади; звужені можливості громадян щодо зміни влади. Також відзначимо вкрай низький рівень довіри до державних і громадських інститутів, розповсюджений соціальний песимізм[4]. Не сформувалися партії, які б представляли інтереси певних соціальних груп, а вірменське суспільство ще не набуло такого рівня політичної культури, яка передбачає усвідомлення необхідності організованого представництва інтересів у парламенті[5].

Природно, що за таких позицій формальних інститутів зростає роль неформальної інституціалізації, зокрема, кланів. Ф. Фукуяма вбачає одну з найбільших проблем Вірменії – саме у державних інститутах, якості держави; корупція та патронаж у цій державі, на його думку, становлять істотну небезпеку[6]. Поділяємо думку Ф. Фукуями, особливо в частині оцінки руйнівного впливу корупції, адже її рівень є таким, що загрозливий для національної безпеки та розвитку вірменської державності. Хоч у Вірменії діє низка антикорупційних інститутів, їх діяльність видається штучною. А. Тадевосян припускає, що причиною поширення корупції у Вірменії є менталітет; більшість залучених у корупційні схеми не кваліфікують свої дії як злочинні[7]. Отже, у Вірменії зберігається високий рівень толерування корупції, корупційний прагматизм, що є наслідком низької антикорупційної культури населення. Втім, можна виділити одну сферу, де боротьба з корупцією справді помітна – армія. Після воєнних дій 02-05.04.2016 р. (т. зв. «Чотириденна війна») було проведено масштабну антикорупційну кампанію, яка показала розтрати державних коштів, виділених на безпеку держави. До цих подій корупція узагалі не сприймалася як можлива загроза національній безпеці Вірменії.

Демократизація Вірменії, і відповідно зменшення роль неформальних підривних інститутів у політиці, на нашу думку, напряму узалежнені від формування модерної демократичної культури. Поки що, видається, суб'єкти політики Вірменії різних рівнів діють відповідно до тих імперативів, які корінням сягають ще радянського минулого. Політична культура вірмен у своїй більшості зорієнтована на колективізм; значним є вплив патерналізму; високими є очікування на вирішення проблем «зверху»; увиразнений правовий нігілізм; низькою є політична активність тощо. Відповідно, інституції громадянського суспільства, які найперші покликані протидіяти неформальним підривним інститутам політики, сформовані слабко.

Приклад Азербайджану та Вірменії демонструє, як неформальні мережі лояльності можуть справити руйнівний вплив на політичні системи перехідних суспільств. Неформальні інститути стали тими механізмами, за допомогою яких політичні еліти зміцнювали свої позиції, посилювали своє домінування; природно, що вони зацікавлені в їх збереженні.

І у Вірменії, і в Азербайджані перехід до нових політичних інститутів здійснювався не через заміщення діючих інститутів новими, а шляхом «нашарування (впровадження нових правил, які

---

[1] Золян, М. (2011). Южный Кавказ – 20 лет независимости, *«Бархатная революция» в Армении: достижения и неудачи*. Фонд Фридриха Эберта, 55.

[2] Балаян, А. (2012). *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 7.

[3] Искандарян, А. (2011). Армения между автократией и полиархией. *Pro et Contra, 3-4,* 19.

[4] Микаелян, Г. (2013). Общество и коррупция в Армении. <http://theanalyticon.com/?p=3673&lang=ru>.

[5] Искандарян, А. (2011). Армения между автократией и полиархией. *Pro et Contra, 3-4, Vol. 15,* 26.

[6] «*Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой». Отповедь Фрэнсиса Фукуямы* (2017). <http://www.armenianreport.com/pubs/ 165222/> (2017, листопад, 19).

[7] Мартиросян, Т. (2017). *Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность*. <https://jam-news.net/?p= 21073&lang=ru> (2017, листопад, 30).

діють одночасно з існуючими, не в останню чергу завдяки неформальним практикам) та зміщення (зміни у зовнішньому середовищі не знайшли свого відображення у перегляді правил, що більш характерно для авторитарних режимів, які формально набули певних ознак демократичності, однак механізм управління країною залишився старим)»[1].

Утім, помітні окремі відмінності інституційного дизайну Вірменії від Азербайджану. Зокрема, якщо в Азербайджані процедура декларування доходів, майна державних службовців не запущена, то у Вірменії вона існує. Це, щоправда, не зумовлює антикорупційних розслідувань з огляду на зміст цих декларацій: все майно завбачливо записується на третіх осіб, родичів. Також, на відміну від Азербайджану, Вірменія активно оновлює виборче законодавство, запроваджує нові механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі. Наприклад, на останніх парламентських виборах (2017 р.) застосовано сканери для зняття відбитків пальців виборців на дільниці (відзначено часті технічні збої); велося відеофільмування на дільницях з онлайн-трансляцією; криміналізовано голосування за іншого виборця та ін. Ці заходи мали б мінімізовувати електоральну корупцію у Вірменії. Але спостерігачі та опозиція фіксували значні порушення на виборах-2017, які спрямовувалися на перемогу Республіканської партії С. Саргсяна.

Лідером регіону Південного Кавказу у протидії неформальним підривним інститутам політики є Грузія, яка обрала вектор європейських цінностей. Найперше, ця держава різко контрастує з Азербайджаном і Вірменією за рівнем присутності такого підривного інституту, як корупція. Якщо в Індексі сприйняття корупції за 2016 р. Грузія зайняла 44-е місце, то Вірменія – 113-е місце, а Азербайджан – аж 123-є. Втім, успіхи Грузії у протидії корупції стосуються мінімізації побутової, бюрократичної корупції, меншою мірою – політичної.

Фактично «реформаційний досвід Грузії став яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок»[2], адже ще в першій половині 1990-х років в Грузії панував справжній хаос – дрібні «князьки» контролювали більшу частину країни. Приклад Грузії слугує доказом того, що неформальні інститути змінюються і можуть бути змінені. Утім цей досвід не варто ідеалізувати, позаяк Грузія ще не завершила важливі інституційні реформи, а тому непотизм, фаворитизм, непрозорість прийняття важливих державних рішень, топ-корупція, клановість залишаються характеристиками цієї держави.

У Грузії наявна сильна виконавча влада; можна говорити про її високу концентрацію за водночас слабкої системи стримувань і противаг, що створює умови для потенційного зловживання владою. На часі – посилення системи стримувань і противаг, що уможливлюється в контексті внесених до грузинської Конституції у 2017 р. змін (перехід до парламентського правління і звуження повноважень президента).

Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків.

1. Політичні режими Азербайджану та Вірменії не є відповідні стандартам демократії. Вони відносяться до неоавторитарних і саме це сприяє розвитку неформальних підривних інститутів політики, найперше корупції, клановості, непотизму. Натомість обраний Грузією курс на євроатлантичну інтеграцію зобов'язав перехід до європейських демократичних цінностей, серед яких нетолеруються непотизм, фаворитизм, клановість та інші неформальні підривні інститути. Обраний Грузією зовнішньополітичний вектор не означає цілковите зникнення неформальних підривних інститутів, але він зумовив зміну інституційного дизайну, за якого переформатувалося співвідношення формальних і неформальних інститутів політики.

2. Для домінюючої частини населення Азербайджану та Вірменії характерне збереження патріархального типу політичної культури. Вони не настільки модернізувалися, щоб проігнорувати в ім'я демократичних цінностей кланові зв'язки. Громадянське суспільство в обох державах є слабким (найперше, через владні переслідування, особливо в Азербайджані). Це й виступає головними причинами укоріненості неформальних підривних інститутів політики в Азербайджані та Вірменії. У Грузії помітно поменшало кланів у політиці; населення відзначається в межах регіону високою грамотністю та прозахідною орієнтацією. Звичайно, основні сподівання на появу активістської політичної культури покладені на молоде покоління, яке найперше уособлює, як

[1] Стойко, О. (2017). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 6.

[2] Кушнарьов, І.В. (2017). Політична корупція: грузинський варіант. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія, 3,* 5.

засвідчують соціологічні дослідження[1], грузинську продемократичну орієнтацію. Водночас не можна заперечувати те, що традиціоналізм глибоко вкорінений у грузинському суспільстві.

3. Корупція в Азербайджані та Вірменії сприймається як ендемічне і глибоко інституціалізоване явище, яке проникло у всі сфери життя за допомогою укоріненої мережі політичного патронажу, тісно пов'язаної з політичною елітою. У населення Азербайджану та Вірменії зберігається культура корупційної толерації. Опитування громадської думки виявляють, що населення країн Південного Кавказу попри сприйняття корупції як невід'ємної частини повсякденного життя, не розглядає її як ментальну характеристику. Натомість, поширення неформального інституту корупції сприймається як результат попереднього контролю над територією регіону різних імперій із розвиненою корупційною культурою – Росії, Туреччини, Персії[2].

4. З одного боку, на тлі ситуації в інших державах Південного Кавказу, Грузія володіє більшою свободою, має істотніші успіхи у модернізації державних інститутів та протидії неформальним деструктивним інститутам політики. З іншого боку, в оцінках підтримки демократії у Грузії треба враховувати збереження у цій державі елементів патріархальної політичної культури, які визначають специфічні форми влади та субординації. Відзначимо, що наприкінці 2017 р. були внесені суттєві зміни до Основного Закону Грузії, які найперше стосуються системи стримування та противаг, а також модернізації виборчої системи. Це є підґрунтям для подальших інституційних реформ, спрямованих проти високої концентрації виконавчої влади за водночас слабкої системи стримувань і противаг.

5. На динаміку розвитку неформальних інститутів у державах Південного Кавказу істотно впливають формальні інститути, наприклад, інститут глави держави (обсяг його повноважень). У Вірменії в 2015 р. шляхом референдуму підтримано перехід до парламентської республіки. В Грузії конституційна реформа 2017 р. передбачає перехід до парламентської форми правління (звуження повноважень президента та його вибори парламентом (з 2024 р.)). Натомість в Азербайджані існує президентська республіка (суперпрезиденціалізм, «спадкова республіка»). Відповідно, політика Вірменії є фактично конкуренцією кланів, представлених у Національних зборах, а в Азербайджані – главою держави та кланом, до якого належить він.

References:

1. «Armeniya, v otlichie ot Gruzii, ne mozhet rasshirit' svyazi s Evropoj». Otpoved' Frehnsisa Fukuyamy [«Armenia, unlike Georgia, cannot expand its ties with Europe». The rebuke of Francis Fukuyama] (2017). <http://www.armenianreport.com/pubs/165222/> [in Russian].
2. Balayan, A. (2012). *Politicheskie transformacii v postsovetskoj Armenii: problemy adaptacii i perspektivy integracii v sovremennyj mir* [Political transformations in post-Soviet Armenia: problems of adaptation and prospects for integration into the modern world]. St. Petersburg: European University Publishing House [in Russian].
3. Iskandaryan, A. (2011). Armeniya mezhdu avtokratiej i poliarhiej [Armenia between autocracy and polyarchy]. *Pro et Contra, 3-4, Vol. 15,* 19-28 [in Russian].
4. Kaspe, S.I. (ed.). (2017). *Politicheskaya kul'tura postsovetskih stran: ehkspertnaya refleksiya* [Political culture of post-Soviet countries: expert reflection]. Moscow: Adapt [in Russian].
5. Kushnarov, I.V. (2017). Politychna korupcija jak mexanizm funkcionuvannja avtorytarnoho rezhymu Azerbajdzhanu [Political corruption as the mechanism of functioning of the authoritarian regime in Azerbaijan]. Materialy X naukovo-praktychnoji konferenciji *«Suspilni nauky sohodni»* [The materials of the 10th scientific-practical conference «*Social sciences today*»]. Vinnytsia [in Ukrainian].
6. Kushnarov, I.V. (2017). Politychna korupcija: hruzynśký variant [Political corruption: Georgian variant]. *Visnyk Dnipropetrovśkoho universytetu im. Olesia Honchara. Cerija Filosofija. Sociolohija. Politolohija* [The bulletin of Dnipropetrivsk University named after Oles Honchar. Philosophy, Sociology, Political science], *no. 3,* 4-12 [in Ukrainian].
7. Markedonov, S. (2007). Postsovetskij Yuzhnyj Kavkaz: tradicionalizm plyus modernizaciya [Post-Soviet South Caucasus: Traditionalism plus Modernization]. *Prognozis*, *no. 1,* 332-348 [in Russian].
8. Mikaelyan, H. (2010). Vnutrennyaya politika sovremennoy Gruzii [Domestic policy of modern Georgia], *21-y vek* [21st century], *no. 2,* 57-69 [in Russian].

[1] Sumbadze, N., Tarkhan-Mouravi, G. *Democratic Value Orientations and Political Culture in Georgia* <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/ documents/ nispacee/unpan004780.pdf> (2017, грудень, 02).

[2] Мириманова, Н. (2006). *Коррупция и конфликты на Южном Кавказе*. Д. Клейн (Ed.). International Alert, 15.

9. Mikaelyan, H. (2013). Obshchestvo i korrupciya v Armenii [Society and corruption in Armenia]. <http://theanalyticon.com/?p=3673&lang=ru> [in Russian].
10. Mirimanova, N. (2006). Korrupcija i konflikty na Juzhnom Kavkaze [Corruption and Conflict in the South Caucasus]. D. Kleyn (Ed.). International Alert [in Russian].
11. Nisnevich Yu. A. (2017). Covremennyj avtoritarizm i korrupciya [Modern authoritarianism and corruption]. *Mirovaya ehkonomika i mezhdunarodnye otnosheniya* [World Economy and International Relations], *Vol. 61, Is. 1*, 108-120 [in Russian].
12. Stoyko, O.M. (2016). *Transformatsiia politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh* [The transformation of political institutions in contemporary transitional societies]. Kyiv: Logos [in Ukrainian].
13. Stoyko, O.M. (2017). *Transformatsiia politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh* [The transformation of political institutes in contemporary transitional societies]. Kyiv: Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
14. Sumbadze, N., Tarkhan-Mouravi, G. *Democratic Value Orientations and Political Culture in Georgia.* <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/ documents/ nispacee/unpan004780.pdf>. [in English].
15. Wedel, J. (1999). Rigging the US-Russian Relationship: Harvard, Chubais, and the Transidentity Game. *Demokratizatsiya* [Democratization], *4, Vol. 7*, 469-499 [in English].
16. Zolyan, M. (2011). Yuzhnyj Kavkaz – 20 let nezavisimosti [The South Caucasus – 20 years of independence], «*Barhatnaya revolyuciya» v Armenii: dostizheniya i neudachi.* [*«Velvet revolution» in Armenia: achievements and setbacks*]. Friedrich Ebert Foundation [in Russian].

Yuliya Senyuk
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

THE CULTURES OF ANARCHY OF THE INTERNATIONAL SYSTEM AND THEIR INFLUENCE ON EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

The article presents the problem of the research of the cultures of anarchy of the international system, in particular, their influence on the intensity of European integration processes in the historical retrospective. The study determines the basic tenets and peculiarities of social constructivist theorizing of the cultures of anarchy of the international system. Also, it illustrates the differences between classical conceptualizations. It reveals that within the framework of the social constructivist approach, the anarchy of the international system is considered for the first time as a social rather than autonomous phenomenon. In this context, in the article is evaluated the influence of social and intersubjective factors, in particular, collective knowledge (ideas), rules and norms, as well as interests and identities on the formation of the cultures of anarchy of the international system and on the actors. The peculiarities of the integration processes at the European regional level considering the type of anarchy of the culture of the international system are characterized.
Keywords: social constructivism, the Hobbesian culture of anarchy, the Lockean culture of anarchy, the Kantian culture of anarchy, internalization, the European Union.

An important notion of contemporary postmodern studies in the science of international relations is the interpretation of anarchy in the international environment. It differs from the others proposed earlier by neorealists and neo-liberalists because shifts the emphasis of the research from the structural conditions of the anarchic system into social relations and constructions in it. In particular, within the social constructivist framework anarchy is interpreted as a structure created by states through interaction. Therefore it is not an autonomous phenomenon. States can behave or not behave selfishly and such fluctuations in behavior can modify the nature of anarchy[1]. Ergo, states influence the formation and evolution of anarchy which can acquire different forms. Thus, the representatives of social constructivism criticize the assertion that an anarchic system inevitably leads to the rivalry and war. The threat is a phenomenon of social construction and interstate conflicts are conditioned by the features of the anarchic system. Consequently, the substance of anarchy and the consequences of its existence in the international environment are formed by actors, in particular, by their interpretation of the system, which can change over the time. Intersubjective and institutionalized ideas, collective knowledge as a set of norms, rules, institutions, conventions, ideologies, customs, laws form one of the types of the culture of anarchy of the international system. The trends in such culture of anarchy develop due to the dominant social roles existing in the society. The social role of the actors is important because every time it changes, the cultural forms are transformed.

The founder of the social constructivist approach in the theory of international relations – A. Wendt distinguished three types of the anarchy of the international system which differ in key ideas in the formation of interstate relations. This thesis implies the possibility of the existence of diverse types of communities which can be based on different social relations within the formal anarchic structure of the international system[2].

At the core of the anarchy of the international system is, mostly a cultural, not material structure, formed on objective roles – friend, rival, and enemy. Their behavior is determined by the distribution of identities of the actors, each of which represents its own positioning towards counteragents and intentions regarding the use of violence. Having the identity of the enemy, actors do not adhere to any restrictions on the use of violent methods towards the others. The rivals use some elements of violence

[1] Wendt, A. (2003). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 18.
[2] Reus-Smit, C. (2008). *The Oxford Handbook Of International Relations.* Oxford: Oxford University Press, 303-304.

to achieve their own interests, however, refrain from the mutual destruction. The friends try not to resort to the violence methods in the process of conflicts resolving[1]. Each of the types of behavior mentioned above leads to the emergence of one of the three types of the culture of anarchy of the international system and causes the nascence of hostile, competitive or friendly mutual perceptions between states which reflect the nature of interaction at the macro level. It is formed on the basis of subjective perception and subsequently transformed into general representations which are the foundation of the international system, thus creating a particular type of culture. Consequently, the nature of the international system is determined by the existing general ideas of its actors. At the same time, the latter determines the parameters of the behavior of the states. For example, in the case when most participants of the system consider each other as rivals, the Lockean culture will prevail. The rivalry becomes not only the property of individual actors but also the system as a whole. Thus, each actor positions himself and others as rivals.

The Hobbesian culture of anarchy is characterized by a struggle for dominance and the presence of hostile relations between actors who do not restrict their purposes and form interests depending on the current situation taking into account the possibility of its negative change and act to outperform the opponent's behavior in order to achieve relative benefit. The basic foundations of the functioning of this type of anarchy are egocentricity, rationality and the possibility of the use of power component in the foreign policy strategy of the actors. In the Hobbesian culture of anarchy the formation of the role of enemy occurs through the modeling of the image of the "Other" as an actor who does not recognize the right of autonomy and freedom of the "Self", therefore, the use of violence in relation to the latter is unlimited. Any restrictions may exist only because of inability of the actors (the existence of a balance of forces, exhaustion) or external constraints[2]. The role of the enemy is symmetric because the "Self" adversely reflect the "Other" and for survival and self-preservation begins to treat them hostile.

Military power becomes decisive. Within this type of anarchy between states exists a general understanding that the actors with which they interact have the same intentions as themselves, namely, they are enemies that contain a threat to the existence and freedom. The logic of the Hobbesian culture of anarchy can be illustrated by the statement "the war of all against all" in which actors actions are based on the principle of destroying or be destroyed. This is a self-sustaining system where nobody can rely on the help of the others in the self-preservation issues and survival depends solely on military power. The Hobbesian culture of anarchy does not provide the possibility for the formation of neutrality.

The basis of the Lockean "deterrence culture" of anarchy is competition. In the Lockean anarchy, actors play the role of rivals. The relations between them are formed on the basis of the principles of balance of power, neutrality and conflict management. It affects the limitation of their goals in the international environment. The rivals create an impression of themselves and others within the category of violence but they are less threatening than in the previous type. Unlike the general representations of the enemies, rivals expect from each other to pursue a behavior aimed at recognizing the sovereignty and freedom of the others where the desire for domination in the international environment is absent. Regardless of existing controversies, the states respect the status quo regarding the issue of each other sovereignty. That is precisely the factor which reduces the risks in security issues. The presence of high military potential is an important factor and rivals can use force methods to resolve disputes, however, the value of the force differs from that one described in the previous type of anarchy, because compliance with the principle of sovereignty changes the "balance of threats". War is allowed but it is very limited. It is not aimed to stop the existence of the state as a separate unit. Hence, the balance of power is the main factor in the formation of an anarchic system of this type, which, moreover, implies the probability of proclaiming neutrality or non-alignment.

According to A. Wendt, the domination of legal values forms the Kantian system of "eternal peace" in which the states construct a common notion of "We", adhering to the general rules and norms conducted in the international environment. Within the Kantian culture actors are positively identified by each other but sometimes they can use force to settle disputes. Attempting to reproduce collective security practices they are simultaneously relying on themselves in security issues. The friends expect from each other to settle disputes without the threat of a war (the principle of non-use) and also that they will act collectively if any of them is threatened by a third party (the principle of mutual assistance). States are in the frames

[1] Wendt, A. (2003). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 258-259.
[2] Wendt, A. (2003). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 261.

of Kantian culture when they are aware of the external restrictions imposed on them by the others. They are capable to impose self-control on the use of violence, which is not a permissible way of managing relationships with the other actors.

General rules of behavior typical for each of the types of culture are recognized by the actors at least at a minimal level. A. Wendt identifies three levels of internalization of norms within each of the three types of cultures of anarchy of the international system. The first level assumes that the established norms are followed because of the threat of the use of force as punishment for violations and is exclusively a function of coercion. At the second level, actors perceive observance of the norms as an element of their own interests. Permanent compliance with the norms can lead to the third level of internalization when states consider them as legitimate and as a part of their essence[1]. Only at this level, the norms really "construct" the states, shaping their main interests and identities. However, the Hobbesian culture of anarchy may be the result of a common ideas and the process of social construction at the third level of internalization, not solely conditioned by material factors, as well as the Kantian culture of anarchy may arise because of the presence of interests caused by the threat of punishment (first level) or benefits from cooperation (second level). The degree of cooperation between actors depends on the third level of the internalization of roles (their legitimacy) in accordance with which states subjectively identify the role structure of the existing culture of anarchy of the international system, and not the type of culture, as a set of general knowledge about the relationship of states directly[2].

The cultures of anarchy of the international system depend on discursive practices and social historical processes that reproduce or change the target representations of each actor about himself and others. The states form anarchy. The Hobbesian system will be maintained only when actors continue to interact taking into account selfish and militaristic considerations. If they involve new practices, then over the course of time the Hobbesian culture can be transformed into another. Each of the cultures of anarchy of the international system can also be in transitional period. Then it will acquire features of the other types of cultures. In this case, states can pursue goals and use methods typical for actors, who are in the structures of another level.

The culture of anarchy of the international system, which is an important element in shaping the identity and behavior of the actors in world politics, has a decisive influence on the course of international interactions, in particular at the European regional level, contributing to the construction of conflicts or cooperation.

The reasons for the appearance and the degree of cooperation differs depending on the internationalization and behavioral model typical to an appropriate culture of anarchy of the international system, which, from the standpoint of A. Wendt, affects the dynamics of cooperation, transforming the interests of actors by external incentives and constraints[3]. Considering that the states are in several social contexts, the calculation of cooperation between them has to be carried out according to their mutual perception, which influences the formation of the interests. Social constructivists argue that the ways of interaction between actors influence the change of their expectations and, at the same time, determine identity, and hence interests. It is important to notice that the change of identities under certain conditions can lead to the redefinition of interests, and this cause the emergence of structural changes in the culture of anarchy of the international system.

During a long historical period, European states coexisted in the conditions of the Hobbesian culture of anarchy of the international system being in a position of war all against all. At that period of time, the main problems of multilateral relations between European countries were the issues of the protection of national sovereignty, as well as territorial disputes. Survival was the main goal of every actor, and it was conditioned by the presence of a sense of insecurity, in particular in the process of socialization. This influenced to the country's egocentric foreign policy with the elements of the use of force component. The foreign policy of the European states of the pre-Westphalian period corresponded to the idea of „war to the victorious end".

---

[1] Foreman, A. (2005). Social Theory, Europe and Politics: European Integration and the Transformation of the State in Alexander Wendt's Social Theory of International Politics. *Brussels Journal of International Studies, 3,* 18.

[2] Guzzini, S., Leander, A. (2006). *Constructivism and International Relations. Alexander Wendt and his critics.* London and New York: Routledge, 160.

[3] Lebow, R. (2007). *Coercion, Cooperation, and Ethics in International Relations*. New York and London: Routledge, 299.

From the XVII century, the period of the Lockean culture of deterrence began and it reduced the level of conflicts. The institutionalization of sovereignty marked the change of the Hobbesian anarchy in which states treated each other as the enemies who were struggling in order survive to the Lockean deterrence culture in which states recognized the right of each other to exist.

Before the beginning and during the First and Second World Wars, there was observed a process of transition from the Lockean to the Hobbesian culture of anarchy of the international system again. On the basis of endogenous signs of corporate and immanent identities (type of political and economic systems, representations about the others), features of the collective knowledge, existed at that time, and under the influence of exogenous factors (the role of the enemy formed within the framework of the system existed at that time) between the European countries arose the hostile type of relationship, which contributed to the returning of the Hobbesian culture of anarchy of international system. The consequence of that process was a global armed confrontation. It is obvious that at that time it was impossible to create the prototype of the integration association because the European nation-states were threatened by the possibility to lose sovereignty. However, aimed to destroy the enemies and establish a balance of power temporary military alliances were created.

The devastating consequences of the Hobbesian culture of anarchy caused serious shifts and Europeans feel the urgent need to introduce s strict wars regulation system. In addition, it can be assumed that vulnerability, as one of the modalities of socialization between European countries, was at a high level, thereby it provoked a change of collective identity as the first step towards Kantian anarchy. The primate of common destiny and self-control institute played an equally important role in the process of the European Union creation. This led to the transformation of the Hobbesian culture of anarchy, stimulated countries in the region to create an integration project that contributed to the emergence of the features of the Kantian type of the culture of anarchy and elements of collective security system on the European continent.

Thus, from the beginning of the XXI st century, in the countries of the West Europe the Kantian culture of peace (collective security) has begun to form. This culture was aimed at the formation of "We"-understanding between the states and the emergence of a wider range of opportunities to implement collective action, despite the existence of obstacles. Within the Kantian culture of anarchy member states of the European Union begun to accept the external constraints that were formed by the community or other states individually and to control the use of violence. They began to form an embryonic collective identity, common norms, values and rules and so on. States recognized each other as equal and established friendly relations. Despite the lack of a common position on foreign and security policy still within the European Union was observed the high ability of the states-members of the association to establish communication and cooperation.

The features of the Kantian type of culture that pre-existed in the European Union arose not as a result of the transformation of the Lockean culture of anarchy but from the Hobbesian, as a result of complex conflicts, formed by it when the society felt the urgent need for a rigid system of regulation of violence. In Europe, such a key point was the experience of the Second World War, the Holocaust, victimization and, to a lesser extent, the feelings of guilt of individual countries, which resulted in the transition from hostile to the post-national type of culture in the shortest time possible.

A radical approach to the transformation of relations between European countries has led to the development of a post-national community – the European Union – a regional element of the Kantian culture of anarchy. This caused a deep reconstruction of identities of the member states of the European integration organization[1].

In general, at the present phase, the Lockean type of the culture dominates at the global level as the states continue to compete among themselves and can resort to the use of force. However, they do not try to destroy each other. In the European Union, the process of returning from the Kantian to the Lockean type of culture is also observed, which is conditioned by current social, political, institutional, migration and economic crises.

So, the significant contribution of the representatives of the social constructivist approach to the theory of international relations, especially to the study of the cultures of anarchy of the international

[1] Lacassagne, A. Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School. *Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition.* <https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0001.207/--cultures-of-anarchy-as-figurations-reflections-on-wendt?rgn=main;view=fulltext> (2018, January, 04).

system is that they reject the traditional way of its interpretation and offer an alternative understanding of the peculiarities of its essence. The main assertion of the theorists is to emphasize the importance of the interactions of states in the process of its formation, and therefore in recognition of the equality and mutual constitutionality of the anarchy of the international environment and actors. The researchers distinguish three types of anarchy of the cultures of the international system which differ in their logic and trends – Hobbesian, Lockean and Kantian, and are based on the types of roles that are characterized by hostility, competition and, cooperation, respectively. However, this list is not exhaustive. The culture of anarchy of the international system may also be in the transitional period and contain the features of the various types. In this case, the actors can pursue the goals and use the methods typical for the countries that are embedded in the structures of another level.

For a long period of time, European states were the parts of the Hobbesian culture of anarchy which made it impossible for the integration processes to emerge.

Subsequently, the process of transition to the Lockean type of culture took place, which, however, did not prevent from returning to the conditions of the hostile culture of the Hobbesian anarchy during the period of two world wars. Only the devastating effects of total armed confrontation caused the transformation of the behavior of European states and, accordingly, the culture of anarchy of the international system on the regional level, which began to acquire features of the Kantian type. It contributed to the formation of an integration organization of supranational type – the European Union. However, taking into account existing problems caused by the social, political, institutional, migration and economic crises that have embraced the European community it is possible to confirm the thesis about slow returning to the features of the Lockean type of the culture of anarchy of the international system, which causes weakening of the intensity of integration processes between the member states of the European Union.

References:

1. Foreman, A. (2005). Social Theory, Europe and Politics: European Integration and the Transformation of the State in Alexander Wendt's Social Theory of International Politics. *Brussels Journal of International Studies, 3*. [in English].
2. Guzzini, S., Leander, A. (2006). *Constructivism and International Relations. Alexander Wendt and his critics.* London and New York: Routledge. [in English].
3. Lacassagne, A. Cultures of Anarchy as Figurations: Reflections on Wendt, Elias and the English School. *Human Figurations: Long-term Perspectives on the Human Condition.* <https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/ 11217607.0001.207/--cultures-of-anarchy-as-figurations-reflections-on wendt?rgn= main;view=fulltext> (2018, January, 04). [in English].
4. Lebow, R. (2007). *Coercion, Cooperation, and Ethics in International Relations*. New York and London: Routledge. [in English].
5. Reus-Smit, C. (2008). *The Oxford Handbook Of International Relations.* Oxford: Oxford University Press. [in English].
6. Wendt, A. (2003). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Віра Явір, к. політ. н.
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ І ІНТЕГРАЦІЯ КОРЕЇ: ОСОБЛИВОСТІ ПІВНІЧНО- ТА ПІВДЕННОКОРЕЙСЬКОГО НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Vira Yavir, PhD in Political Science
Volodymyr M. Koretskyi Institute of State and Law, Ukraine

DISINTEGRATION AND INTEGRATION OF KOREA: PECULIARITIES OF NORTH AND SOUTH KOREAN SCIENTIFIC REFLECTION

The peculiarities of North and South Korean scientific comprehension of disintegration-integration processes on the Korean peninsula are studied. Common features are revealed, in particular, North and South Korean scientists point to: 1) the lack of objective ethnocultural prerequisites for disintegration and the prominent role of the external factor in the emergence of the phenomenon of a split state (two Koreas); 2) the priority of the theoretical and practical study of the integration (reunion) of North and South Korea; 3) objective obstacles (level of development, ideology, lifestyle) for unification after a long separate existence.

Despite of the difficulty of accessing North Korean researches, it became clear that they are more focused on the general idea of Korean integration and the role of state leaders in this process, while the South Korean school is working on real political and legal mechanisms for integration and forecasting their application. There are also significant differences in integration models: each country plans to reintegrate another without respecting the basic values of the opposite side.

Key words: integration, disintegration, split state, North Korea (DPRK), South Korea (Republic of Korea).

Процеси етнополітичної дезінтеграції та інтеграції є складним, суперечливим явищем, що потребує ретельного наукового дослідження в кожному конкретному випадку. Теорії перебігу, особливостей, причин та закономірностей інтеграційно-дезінтеграційних процесів не завжди і не в повному обсязі можуть бути застосовані до всіх прикладів етнополітичної дезінтеграції/інтеграції. Наважимося стверджувати, що кожен випадок етнополітичної дезінтеграції або інтеграції є унікальним, що певною мірою ставить під сумнів можливість напрацювання загальної теорії, універсальної для цих складних, багаторівневих та багатоаспектних етнополітичних процесів. Тому, на наш погляд, узагальнені теорії етнополітичної дезінтеграції та інтеграції виглядають дуже еклектично, вони постають комбінацією ознак, характеристик багатьох різних прикладів інтеграції або дезінтеграції, але не є справедливими в повному обсязі стосовного жодного конкретного випадку етнополітичної дезінтеграції. На об'єктивні характеристики інтеграційно-дезінтеграційних процесів також накладаються особливості їх національного наукового осмислення, які впливають на їх сприйняття у світі та задають вектор розуміння.

Ці припущення якнайкраще підтверджують процеси дезінтеграції та інтеграції Кореї. Процес етнополітичної дезінтеграції країни відбувся в середині XX ст., однак його наслідки відчувають не лише дві держави: Південна та Північна Корея, але й увесь світ. Особливо беручи до уваги ядерну загрозу, що несе Північна Корея, яка не бажає грати за загальноприйнятими правилами міжнародного порядку, користуючись переважно мовою ультиматумів. Однак нас цікавитимуть не стільки процеси етнополітичної дезінтеграції Кореї або ж подальшої інтеграції цієї розколотої держави, скільки особливості їх наукового осмислення в Південній та Північній частинах. Ця тема не була об'єктом дослідження українських науковців. Серед корейських дослідників цього питання

слід окремо виділити Чу Бон Хо, Кім Йон Су, Кім Кюнг Кю, Мун Йонг Хо, Ан Сун Те, Чхве Юн Чін, Кім Тонг Ну, І Су Чон, Ю Пхаль Му, Чхве Ин Су, Ха Сан Пок, Пак Сон У, Нам Сон Ук, І Ка Юнг, Че Су Ран та ін. Насправді перелік корейських науковців, які досліджують проблему поділу і об'єднання Кореї у всіх її аспектах, особливо що стосується наслідків дезінтеграції у різних сферах життя, буде нескінченним. Адже, як справедливо зауважує Чу Бон Хо: «З моменту закінчення Другої світової війни до сьогодні проблема поділу Корейського півострова є однією з найбільш академічно важливих тем теоретико-прикладних досліджень. Це питання переплітається з усіма можливостями і обмеженнями майбутніх шляхів корейців і позначається на всіх концепціях розвитку, починаючи з державного будівництва та національної стратегії та закінчуючи концепціями сучасності та націоналізму»[1].

Зауважимо, що більшість південнокорейських наукових праць в цій сфері спрямована на пошук політичних, правових, міжнародних, соціальних, економічних механізмів подолання негативних наслідків етнополітичної дезінтеграції, шляхів об'єднання двох Корей, інтеграції Корейського півострова. Чу Бон Хо наголошує, що наразі відносини Південної та Північної Кореї не є інституціоналізованими в плані примирення, об'єднання та співпраці – вони залежать від ситуації та умов. Відтак вчений пропонує для початку налагодити, крім контингентних, стабільні та інституціоналізовані відносини між Північчю та Півднем Корейського півострова[2]. Зокрема, вказує на необхідність підготувати політичні пакети, які базуються на потенційних майбутніх змінах у Північній Кореї та розглядати середньо-довгострокову політику щодо Північної Кореї, спрямовану на якісне поліпшення відносин між Півднем та Північчю, пов'язане зі збереженням миру в Східній Азії.

Обидві держави Північна та Південна Корея мають тривалий досвід окремішнього розвитку та державного будівництва – понад 70 років. Нагадаємо, що розподіл (дезінтеграція) Кореї на дві частини відбувся в 1945 р. по 38 паралелі за домовленістю між США та СРСР, які уклали угоду про спільне управління державою. Раніше після російсько-японської війни на початку XX ст. Корею захопила Японія, яка згодом втратила контроль над Корейським півостровом після поразки в Другій світовій війні. З того часу обидві Кореї пішли різними шляхами, по суті продиктованими іншими державами, вони не могли обрати вектор розвитку самостійно. Республіка Корея (Південна Корея) – шляхом демократичного розвитку під протекторатом США, Корейська Народно-Демократична Республіка (Північна Корея) соціалістичним шляхом під протекторатом СРСР. До дезінтеграції Корея була колоніальною державою, по-суті анексованою Японією. Вирішальну участь у її звільненні відіграли СРСР та США, при чому кожна намагалися поширити свій вплив на увесь Корейський півострів, однак стримували, врівноважували одна одну.

Зауважимо, що вирішальну роль в дезінтеграції Кореї відіграв зовнішній чинник – боротьба інтересів двох наддержав біполярного світу – США та СРСР. І на цьому особливо наголошують північнокорейські вчені, покладаючи всю відповідальність за дезінтеграцію на США. Жодних внутрішніх передумов, в тому числі етнополітичних, для дезінтеграції не було, – підкреслюють також південнокорейські вчені. Дезінтеграція Кореї була не природнім етнополітичним процесом, викликаним низкою чинників розвитку та розподілу етносу і як наслідок його держави, а примусовим. Н. Кім зокрема вказує, що жодних етнокультурних передумов для до поділу етносу не було. Протягом історії з VII по XX ст. Корея була країною з єдиними культурними цінностями: ніякого розколу між Північчю і Півднем не спостерігалося[3]. Незважаючи на те, що цей розкол був створений штучно і оформлений спочатку окупаційною межею, а згодом державним кордоном, за понад 70 років він став об'єктивною реальністю, яка суттєво ускладнює, якщо не унеможливлює інтеграцію Кореї.

Зауважимо, що наше дослідження базується більшою мірою на працях південнокорейських вчених, доступ до північнокорейських студій дуже обмежений. Справа в тому, що КНДР належить до найбільш закритих тоталітарних держав, де відсутній вільний доступ та обмін інформацією. Доступ до інтернету в Північній Кореї мають лише представники влади та окремі державні установи, більша частина населення не отримує об'єктивної інформації, особливо що стосується

[1]주봉호 (2010) 한반도 분단의 성격: 대내외적 요인. *The Journal of Strategic Studies, Vol.10 No.3*, 321.

[2]주봉호(2014) 남북관계의 과제 : 화해와 협력. *The Journal of Strategic Studies, Vol.17 No.2,* 193-194.

[3] Ким, Н. Северная и Южная Корея: история разделения. *ПостНаука*. <https://postnauka.ru/faq/60783> (2018, січень, 05).

зовнішнього світу. Список установ, що мають доступ до інтернету затверджується та переглядається особисто Кім Чон Ином (김정은) – Верховним лідером КНДР, який чомусь в українських ЗМІ всупереч логіці та правилам транслітерації іноземних імен називають Кім Чен Ином.

Взагалі особливості корейської мови, труднощі перекладу і як наслідок повна відсутність перекладів праць корейських вчених по обидва боки кордону з досліджуваної нами проблематики на українську мову (навіть англійський переклад інтеграційно-дезінтеграційних досліджень найчастіше відсутній) в тому числі обумовлюють хаос в транслітерації імен. Наразі в Україні використовується система Концевича – набір правил транскрибування слів корейської мови кирилицею, що був розроблений російським сходознавцем Л. Концевичем на основі наукової транскрипції О. Холодовича 1950-х рр. Ці системи нещадно критикуються українськими вченими. «Можна багато сперечатися про те, наскільки досконалою є система О. Холодовича. Адже це система транскрибування з елементами транслітерації, що робить її не зовсім зручною як для тих, хто зовсім не знайомий з корейською мовою і кому необхідно передати звучання слова якомога ближче до оригіналу (наприклад, для туристів), так і для вчених-кореїстів, для яких важливо знати, як саме писалося слово корейською мовою», – вказує на недоліки мовознавець О. Щегель[1]. Вчений стверджує, що проблема передавання корейських імен кирилицею існує вже багато років, хоча в Україні їй взагалі уваги не приділяли, адже кореїстика як самостійна наука в Україні нараховує лише кілька десятків. років. О. Щегель пропонує передавати ім'я 정як Чон – запропонована ним система транскрипції корейських імен ґрунтується на їх написанні і, відповідно, вимові в Кореї. Однак нам не вдалося знайти жодного джерела з іменем північнокорейського лідера «Чон» і лише одне з «Чжон»[2].

Втім, повернімося до дослідження інтеграційно–дезінтеграційних процесів північнокорейськими вченими. Специфіка наукового пошуку в Північній Кореї суттєво відрізняється від загальноприйнятих стандартів. Наукова спільнота в КНДР має доступ до інтернету, однак мало послуговується науковими надбаннями «недружніх» держав, крім того результати її досліджень практично ніде ззовні не оприлюднюються. Виявилося, що три університети Північної Кореї мають зовнішні інтернет-сторінки, де викладають результати своїх наукових досліджень: Університет ім. Кім Ір Сена[3], Університет науки та технологій Кім Чхека та Пхеньянський університет науки та технологій. Останній – перший і єдиний приватний університет Північної Кореї, який був заснований та частково фінансується ззовні. Незважаючи на те, що ПУНТ – це наукова установа, яка була спільно запланована і реалізована силами Північної та Південної Кореї, сам факт чого вже є інтеграційною ініціативою, однак соціальні науки в ньому не вивчаються. Пхеньянський університет науки та технологій покликаний сприяти економічному розвитку Північної Кореї шляхом підготовки професіоналів з технічних дисциплін, медицини та бізнесу[4]. Зовнішньої сторінки Університету науки та технологій Кім Чхека відшукати не вдалося.

Що ж стосується Університету ім. Кім Ір Сена, на його офіційному сайті у відкритому доступі вдалося знайти один журнал з досліджуваної проблематики – «Журнал Університету ім. Кім Ір Сена» Серія Соціальні науки, при чому чомусь лише один випуск – №2 за 2014 р. англійською мовою[5]. Судячи зі змісту, видання висвітлює позицію північнокорейської науки з багатьох питань чи не всієї соціально-гуманітарної сфери. Як інакше пояснити той факт, що публікації з різних не дотичних між собою сфер ніяк не розмежовуються навіть на рубрики? Цитування назв деяких з них дозволить зрозуміти суть проблеми – впереміш йшли такі статті: «Патріотизм Кім Чон Іра – це кристалізація соціалістичного патріотизму», «Основні принципи та деякі особливості права СОТ», «Дослідження моделі оцінювання продуктивності феросплавних заводів», «Загальне розуміння редагування інтернет-журналістики», «Розуміння класифікації частин англійських речень» та ін.

[1] Щегель, О. (2009). Практична транскрипція корейських імен українською мовою: порівняння, проблеми і пропозиції. *Мовознавство, 1,* 76.

[2] Кім Чжон Ин – північнокорейський політичний діяч (біографія, фото, розповіді). *People.SU.* <http://www.people.su/ua/52162 > (2017, грудень, 28).

[3] 김일성종합대학. Kim Il Sung University. <http://ryongnamsan.edu.kp/univ/switchlang?lang=ko> (2017, грудень, 28).

[4] 평양과학기술대학. *Pyongyang University of Science and Technology (PUST).* <https://pust.co/index.php/academics/> (2017, грудень, 30).

[5] (2014) *Journal of Kim Il Sung University (Social Science), 2.*

Пізніше вдалося знайти цьому пояснення. Після аналізу всіх номерів Журналу Університету ім. Кім Ір Сена корейською мовою з'ясувалося, що цей англомовний номер – був не окремим номером, а очевидно спеціально сформованим в інтернеті збірником статей з різних номерів, різних серій, різних років, перекладених на англійську мову. Корейською мовою аналогу знайти не вдалося, адже Серії Соціальні науки цього журналу у вигляді періодичного видання, не існує взагалі. Журнал представлений лише в таких серіях: філософія, економіка; історія; лінгвістика; природничі науки. Припускаємо, що цей номер було створено показово з наміром продемонструвати англомовній науковій спільноті позицію північнокорейських вчених щодо окремих питань, тому він виглядає таким еклектичним.

Однак нас цікавить дезінтеграційно-інтеграційна проблематика – її важливість, особливості та рівень розробки. І вона була висвітлена – найперша стаття англомовного збірника була присвячена інтеграції Кореї, що вказує на важливість та значимість цієї теми для північнокорейських наукових досліджень. Ми робимо цей висновок, виходячи також з того, що перші десять статей були присвячені північнокорейським лідерам – Кім Ір Сену, Кім Чон Іру та його наступнику Кім Чон Ину, до яких північнокорейське суспільство демонструє небачену повагу, а також іншим важливим для КНДР питанням – патріотизму, соціалізму, ядерним випробуванням. Тоді як феросплави, інтернет-журналістика та англійські речення замикали цю серію наукових досліджень, що вказує на їх невисокий рівень пріоритетності.

Однак – це не голослівне припущення, яке базується на змісті кількох журналів головного університету такої унікальної країни, як Північна Корея. Звернімо увага на постать керманичів держави. До речі, наша стаття ніколи не була б опублікована в північнокорейському виданні не стільки через стриману критику, скільки через неповагу до постатей лідерів, ім'я і цитати яких в тому числі в наукових публікаціях повинні виділятися жирним та/або більшим шрифтом від решти тексту. Всі північнокорейські наукові статті, які нам вдалося знайти, відповідали цим вимогам.

Авторитет колишніх очільників держави – вождя Кім Чон Іра (김정일), як і його батька, вождя Кім Ір Сона (김일성) в північнокорейському суспільстві також беззаперечний. Саме Кім Ір Сон започаткував практику вживання титулів перед ім'ям лідера, які розробляються керівною Трудовою партії Кореї. Їх вживання варіюється залежно від політичної ситуації та контексту. Щонайважливіше, два окремих титули Кім Чон Іра з-поміж кількох десятків присвячені ідеї інтеграції Кореї як єдиної держави, що вказує на важливість цієї мети, її належність до національних інтересів КНДР. У дослівному перекладі перший титул звучить як «Запорука (передумова, фактор) об'єднання Батьківщини» (조국통일의 구성), другий – як «Символ об'єднання Батьківщини/ символ національного об'єднання» (조국 통일의 상징). Обидва титули почали використовуватися після вступу Кім Чон Іра на посаду Верховного головнокомандувача КНА в 1991 р. Однак аналіз наукових публікацій свідчить, що Північна Корея бачить тільки один шлях об'єднання обох держав в єдину – шляхом поглинання Південної Кореї, її приєднання до Північної, хоча така модель об'єднання неможлива через величезний розрив в соціально-економічному розвитку між двома частинами дезінтегрованої держави.

Зокрема північнокорейський дослідник Мун Юн Хо стверджує, що Північна Корея докладає і докладатиме зусиль до зміцнення міжнародної солідарності, створення сприятливого середовища для об'єднання Кореї, адже це питання має колосальну вагу для держави. Головну відповідальність за розділення корейської нації він також покладає на американські сили. Вчений досліджує інтеграційну роль та місію колишнього керівника країни Кім Ір Сен в XX ст. Ним використовуються звеличувальні звороти на зразок: «під мудрим керівництвом лідера викриваються жорстокі схеми США та інших прихильників дезінтеграції, спрямовані на створення «двох Корей»; «ще один внесок, який Президент зробив в формування сприятливого міжнародного середовища для возз'єднання країни полягає в тому, що він наполегливо працював над розширенням кількості прихильників і симпатиків руху національного возз'єднання нашого народу»; «Кім Ір Сен визначив національне возз'єднання метою свого життя і присвятив всього себе священній меті об'єднанню країни, заклавши солідний фундамент для її реалізації».[1] Тоді як наукова стаття, на нашу думку,

[1] Mun Yong Ho (2014) Undying Exploits that the Great Leader Comrade Kim Il Sung Performed for Providing Favorable International Environment to National Reunification. *Journal of Kim Il Sung University (Social Science)*, *2,* 3-7.

повинна була б містити аналіз конкретних інтеграційних кроків очільників держави і формування інтеграційної політики, зокрема налагодження діалогу між двома частинами Кореї, на який КНДР йде доволі неохоче.

Тим часом населення Північної Кореї маю доступ лише до такої наукової інформації, яка й формує громадську думку щодо інтеграції Корейського півострова. Окрім ЗМІ, населення Північної Кореї має доступ до аналогу інтернету, національної інформаційної мережі Кванмйон (광명). Повна назва північнокорейського інтернету – Народна мережа Кванмйон, яка була запущена в 2000 р. і нараховує понад 5 тис. сайтів[1]. Це цензурована версія інтернету всередині держави без доступу назовні. Основна частина матеріалів в цій мережі соціалістичного змісту, хоча на відміну від ЗМІ, там вже зустрічаються політично та ідеологічно знебарвлені наукові переважно природничо-технічні тексти. Ззовні потрапити в Кванмйон неможливо, що виключає можливість ознайомитися з позицією її авторів щодо дезінтеграційно-інтеграційного процесу.

Оскільки КНДР належить до найбільш закритих, ізольованих держав, це ускладнює розуміння природи етнополітичних процесів в цій моноетнічній державі. Корейці там становлять понад 99% населення з незначними вкрапленнями китайців, японців, монгол, кількість яких не перевищує 1%. Як зауважує С. Асланов, КНДР не є привабливою країною для міграції через низькі стандарти життя, недієвість системи захисту прав людини та відсутність демократичних свобод. До того ж міграція в КНДР обмежена законом, тому питання етнічного плюралізму та забезпечення вимог етноспільнот не є актуальним для етнонаціональної політики цієї держави[2]. Дослідник стверджує, що тоталітарний політичний режим Північної Кореї не забезпечує належного рівня життя населенню та захисту прав, на відміну від Південної демократичної частини. Однак це реальність, в якій живуть велика частина населення корейського півострова.

Можливо тому у більшості наукових південнокорейських досліджень з проблематики дезінтеграції та інтеграції дуже чітко простежується національна ідея – возз'єднання обох держав Корейського півострова в єдину Корею. Причому постає вона скоріше у вигляді приєднання Північної Кореї до складу Південної після падіння тоталітарного режиму КНДР, яке пророкують південнокорейські вчені. Це модель інтеграції Кореї, яка повністю домінує в науковому та політичному дискурсі Південної її частини і полягає в реінтеграції Північної Кореї до складу Південної. Натомість нагадаємо, що північнокорейські дослідники вважають Південну частину окупованою США і також плекають мрії про її звільнення, приєднання до КНДР та возз'єднання нації. Маємо дві протилежні, взаємовиключні стратегії інтеграції півострова, які не враховують позицію протилежної сторони, не поважають її базових цінностей і не готові їх поділяти або йти на компроміс. І це головна внутрішня перешкода на шляху до об'єднання Південної та Північної Кореї і єдину державу.

Хоча насправді їх набагато більше – діаметрально різні політичні режими, тривалий досвід окремішнього існування (72 роки), різний темп соціально-економічного розвитку, ідеологія КНДР. Дані опитувань вказують на те, що незважаючи на загальне схвалення ідеї інтеграції Кореї, освічена молодь Півдня остерігається її реалізації на практиці. Не останню роль в цьому відіграє загроза ядерною зброєю з боку КНДР, її політичний режим, незадовільний рівень розвитку, про що свідчить велика кількість біженців з Півночі. Опитування в КНДР щодо інтеграції не проводилися, але не важко припустити, що громадська думка населення повністю збігатиметься з офіційною позицією керівництва.

Що ж стосується позиції південнокорейський вчених, крім розробки моделі об'єднання, напрацювання реальних політико-правових механізмів інтеграції, налагодження діалогу, пошуку точок дотику, чому присвячена абсолютна більшість наукових праць, нам вдалося виокремити ще один важливий сегмент досліджень. Прогностичний, присвячений адаптації окремих сфер життя до об'єднаного існування в межах однієї держави. Це дуже інформативний сегмент досліджень, який вказує на глибину наукової та прикладної розробки проблеми інтеграції обох частин Кореї. Наприклад, кілька дослідниць з гендерної проблематики вивчають становище північнокорейських жінок та гендерну рівність в об'єднаній Кореї, хоча її ще не існує! Вчені припускають, що гендерна

[1] Як виглядає Інтернет в Північній Кореї. *Internet Space .UA*. <https:// веб-студія.укр/як-виглядає-інтернет-в-північній-коре/> (2018, січень, 07).

[2] Асланов, С.А. (2015). Классификация типов этнополитической стабильности. *Legea si Viata (Молдова), 7/3,* 2-5.

нерівність в Північній Кореї, ймовірно, стане головною перешкодою для соціальної інтеграції в процесі об'єднання двох Корей, яким складно буде напрацювати універсальний спосіб життя[1]. Адже сприйняття чоловічого домінування північнокорейського народу, де переважає відчуття традиційного патріархального авторитарного соціалістичного суспільства, спричинить серйозний конфлікт з південними корейцями.

Характерно, що частина як південнокорейських, так і північнокорейських вчених уникає терміну дві Кореї, або закавичують його. Вони використовують поняття «об'єднання Кореї, Корейського півострову, нації, народу», «Півночі та Півдня Кореї», «Південної та Північної Кореї», а не об'єднання двох Корей. Припускаємо, що це обумовлено не лінгвістичними особливостями, а тим, що Корея в національній свідомості населення обох частин розділеної країни залишається єдиною. Наразі обидві частини Кореї, окрім історії та території, об'єднує лише етнічна спорідненість (культура, мова, традиції) та бажання відновити єдину державу. Так, у ст. 4 Конституції Південної Кореї під назвою «Об'єднання, Мир» Республіка Корея декларує прагнення до інтеграції, тому розробляє і проводить політику мирного об'єднання, засновану на принципах свободи і демократії[2].

Таким чином було досліджено особливості північно- та південнокорейського наукового осмислення дезінтеграційно-інтеграційних процесів на Корейському півострові. Виявлено спільні риси, зокрема північно- та південнокорейські вчені вказують на: 1) відсутність об'єктивних етнокультурних передумов для дезінтеграції та визначну роль зовнішнього чинника у виникненні феномену розколотої держави (двох Корей); 2) пріоритетність теоретико-прикладного вивчення проблеми інтеграції (воз'єднання) Північної та Південної Кореї в єдину державу; 3) об'єктивні перешкоди (рівень розвитку, ідеологія, стиль життя) об'єднанню після тривалого окремого існування.

Всупереч труднощам доступу до північнокорейських досліджень, вдалося з'ясувати, що вони більше концентруються навколо загальної ідеї інтеграції Кореї та ролі лідерів держави в цьому процесі, тоді як південнокорейська школа працює над розробкою реальних політико-правових механізмів інтеграції та прогнозування їх застосування на Півночі та Півдні. Також суттєво відрізняються моделі інтеграції: кожна країна планує реінтегрувати іншу до свого складу, не враховуючи позицію протилежної сторони і не поважаючи її базових цінностей.

References:

1. Ju Bong Ho (2010). Hanbando bundanui seonggyeok: daenaeoejeok yoin [On the Characteristics and Establishment of the Division of the Korean Peninsula] *The Journal of Strategic Studies, Vol.10, No.3,* 321-354 [in Korean].
2. Ju Bong Ho (2014). Nambukgwangyeui gwaje: hwahaewa hyeopryeok [Issues in the South and North Korea Relationship: Reconciliation and Cooperation] *The Journal of Strategic Studies, Vol.17 No.2,* 193-217 [in Korean].
3. Kim N. Severnaja i Juzhnaja Koreja: istorija razdelenija [North and South Korea: the History of Separation] *PostNauka – PostScience* <https://postnauka.ru/faq/60783> (2018, January, 05) [in Russian].
4. Shhegel, O. (2009). Praktychna transkrypciya korejskyh imen ukrayinskoyu movoyu: porivnyannya, problemy i propozyciyi [Practical Transcription of Korean Names in Ukrainian: Comparisons, Problems and Sentences] *Movoznavstvo – Linguistics, no. 1,* 76-87 [in Ukrainian].
5. Kim Chzhon Yn – pivnichnokorejskyj politychnyj diyach (biografiya, foto, rozpovidi) [Kim Jong Ying is a North Korean politician (biography, photo, storytelling)]. *People.SU.* <http://www.people.su/ua/52162> (2017, December, 28) [in Ukrainian].
6. Gimilseongjonghapdaehak [Kim Il Sung University] *Kim Il Sung University.* <http://ryongnamsan.edu.kp/univ/switchlang?lang=ko> (2017, December, 28) [in Korean].
7. Pyeongyanggwahakgisuldaehak [Pyongyang University of Science and Technology] *Pyongyang University of Science and Technology (PUST).* <https://pust.co/index.php/academics/> (2017, December, 30) [in Korean].
8. (2014) *Journal of Kim Il Sung University (Social Science), 2.*
9. Mun Yong Ho (2014) Undying Exploits that the Great Leader Comrade Kim Il Sung Performed for Providing Favorable International Environment to National Reunification. *Journal of Kim Il Sung University (Social Science)*, *2,* 3-7.

[1] 남성욱, 이가영, 채수란, 배진 (2017) 북한 여성과 통일한국의 양성평등 과제. *Unification Strategy, 17(3),* (p.165).

[2] *Конституция Республики Корея*, ст.4 (1987). *Legal Portal.* <http://legalportal.am/download/constitutions/119_ru.pdf> (2018, січень, 07).

10. Yak vyglyadaye Internet v Pivnichnij Koreyi [How the Internet looks like in North Korea] *Internet Space.UA.* <https:// веб-студія. укр/як-виглядає-інтернет-в-північній-коре/ > (2018, January, 7) [in Ukrainian].
11. Aslanov S.A. (2015) Klassifikacija tipov jetnopoliticheskoj stabilnosti [Classification of Types of Ethnopolitical Stability] *Legea si Viata (Молдова), 7/3,* 2-5 [in Russian].
12. Nam Seong Uk, I Ga Yeong, Chae Su Ran, Bae Jin (2017) Bukhan yeoseonggwa tongilhangugui yangseongpyeongdeung gwaje [North Korean Women and Gender Equality in Unified Korea] *Unification Strategy, 17(3),* (p.165) [in Korean].
13. Konstitucija Respubliky Koreja[The Constitution of the Republic Korea] st.4 (1987). *Legal Portal.* <http://legalportal.am/download/constitutions/119_ru.pdf> (2018, January, 07) [in Russian].

Ольга Мікічурова, к. ю. н.
Київський національний торговельно-економічний університет, Україна

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЗАЄМНОЇ ВИГОДИ В МІЖНАРОДНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ ПРАВІ

Olha Mikichurova, PhD in Law
Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine

HISTORICAL PRECONDITIONS OF FORMING THE PRINCIPLE OF MUTUAL BENEFIT IN INTERNATIONAL ECONOMIC LAW

The article analyzes the formation and development of the principle of mutual benefit in international economic law. Particularly, the article studies its reflection in the Statute of the League of Nations, in international treaties concluded after the First World War, the practice of post-war conferences and the historical stages of the becoming of the principle of mutual benefit as the branch principle of international economic law. Separately, the connection of the principle of mutual benefit with the principle of sovereign equality of states and impossibility to observe mutual benefits in unequal relations are emphasized. According to a study, the time of the beginning of the wide functioning of the principle of mutual benefit as a universal norm of international economic law is the second half of the twentieth century after the adoption of the UN Charter.

Keywords: principle of mutual benefit, principle of sovereign equality of states, international economic law, League of Nations, international treaties.

Постановка проблеми. Мотиви вигоди чи користі відносяться до «вічних» природних причин людської активності, в ідеалі, втілюючись у двох антагоністичних типах поведінки: перший, спрямований безпосередньо на здобуття особистої вигоди без врахування інтересів інших, невідворотно реалізується через позбавлення чи зменшення вигоди інших, другий полягає в отриманні вигоди через обмін чи співробітництво, в основі яких діє критерій взаємної вигоди. Перший мотив за своєю суттю є антисоціальним, і хоч він домінує впродовж всієї епохи «експлуатації людини людиною», він відображає незрілість суспільних відносин, який Т. Гоббс визначив як «війну всіх проти всіх»[1]. На другому ж мотиві – взаємної вигоди – будується встановлення й підтримка тривалих і стабільних суспільних відносин будь-якого рівня.

В сфері міжнародних економічних відносин принцип взаємної вигоди є, безумовно, основним і найбільш загальним принципом, на якому будується все міжнародне економічне співробітництво, починаючи від натурального обміну давнини до наших часів. Обмін продуктами чи іншими благами давав обопільну вигоду учасникам обміну. Після появи грошей, як універсального еквіваленту вартості товарів було забезпечено більш прогнозований і раціональний обмін. Взаємна вигода була рушійною силою розвитку такої співпраці у міждержавних відносинах. Однак, прагнучі максимізувати власні вигоди держави часто не враховують вигоди партнерів, що неминуче негативно позначається на міжнародних відносинах, викликаючи їх напруженість та конфліктність, тому дослідження принципу взаємної вигоди та історичних передумов його становлення є актуальним та важливим завданням в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню принципу взаємної вигоди та історичних передумов його становлення в якості однієї з основ міжнародних економічних відносин та диспозитивної норми міжнародного економічного права, що їх регулює, не приділено належної уваги в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а тому ми спробуємо заповнити цю прогалину.

[1] Гоббс, Т. (2001). *Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского*. Москва: Мысль, 48.

Метою цієї статті є дослідження історії становлення принципу взаємної вигоди в міжнародному економічному праві.

Викладення основного матеріалу. Принципи (від лат. principium – основа, початок) є основою будь-якої системи дослідження. Загальні принципи права являють собою комплекс матеріальних і процесуальних норм, що у різні часи та у різних правових системах закріплювали основні правила поведінки та регламентували суспільні відносини. До таких принципів, що є однією з основ міжнародних економічних відносин відноситься і принцип взаємної вигоди.

На сьогодні принцип взаємної вигоди є галузевим принципом міжнародного економічного права, що означає взаємне право держав на отримання справедливих вигод від співробітництва, де справедливість визначається еквівалентність обміну та задоволеністю сторін результатами співробітництва.[1]

Проте, перед тим, як стати нормою міжнародного економічного права та увійти в міжнародне публічне право, аналізований принцип пройшов шлях трансформації від загального принципу права, що є спільним для усіх народів та націй до галузевого принципу міжнародного публічного права, що на сьогодні є закріпленим в більшості двосторонніх та багатосторонніх угод.

Варто зазначити, що загальні принципи міжнародного права, які закріплені у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН в 1945 році є втіленням правових традицій народів, що були віднесені провідними державами світу, до цивілізованих до яких були віднесені далеко не всі держави, а більшість цих норм походять з Римського права[2].

В.М. Корецький щодо цього зазначає, що в кінці XIX ст. все частіше в юридичних актах почало з'являтись посилання на Римське право. Не дивно, що і відносини між державами почали визначатись категоріями римського права, феодальної ієрархії протиставляли рівність суверенних держав, ідеологічному пануванню імператора або папи – civitas gentium (прообразу «світової держави») протиставляли – societas gentium, спілкування народів, хоч і в звуженому колі «християнських народів»[3].

Щодо правових традицій інших народів, дослідник зазначав – все більше народів Африки і Азії в XIX ст. було пригнобленими та перетвореними на об'єкти панування. Ті, хто панували протиставляли себе пригнобленим народам як цивілізовані європейці «нецивілізованим» варварам, диким, тим хто не відповідав «європейській моделі цивілізації», стандартам європейської цивілізації. Вони відкидали древні культури Індії, Китаю, Єгипту, що вимірювались тисячоліттями[4]. Отже, ці народи були фактично виключеними з процесу формування загальних принципів міжнародного права.

Принцип взаємної вигоди має глибоку психологічну основу, він є втіленням природного права, входячи в комплекс фундаментальних загальноправових принципів. Цей принцип відомий Римському праву та Англосаксонському праву справедливості, що і вплинули найбільше на формування загальних принципів міжнародного права відповідно до Статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН.

Як свідчить практика діяльності канцлерських судів Англії, вони приймали судові рішення застосовуючи відомі нині загальні принципи права – від найбільш узагальнених, таких як: «жодне порушене право не повинно залишатися без захисту» чи «будь-яка завдана шкода вимагає компенсації» – до таких як «право вчиняти позов на основі неотримання очікуваних вигод однією з сторін укладеного договору». Провідну роль англосаксонського права, включаючи сформульовані в ньому загальні принципи права, у формуванні правових основ сучасного міжнародного економічного порядку відмічають В. М. Корецький, К. Цвайгерт і Х. Кьотц, Д. Карро і П. Жюйр, Дж. Г. Берман та інші. На думку Д. Карро і П. Жюйяра, в основу сучасного міжнародного економічного порядку покладено три основних принципи: «свободи торгівлі і платежів»; «рівноправності» і «взаємності вигод»[5].

---

[1] Мікічурова, О.В. (2017). *Принцип взаємної вигоди в міжнародному економічному праві*. Київ: вид-во «Сталь», 35.

[2] Мікічурова, О.В. (2015). Загальні принципи міжнародного права та принцип взаємної вигоди. Сучасне державотворення та правотворення: Питання теорії та практики: тези конференції, м. Одеса, 11-12 грудня), 36-38.

[3] Корецкий, В.М. (1989). Избранные труды. В 2-х книгах. *Кн. 1.* Киев: Наук. думка, 184.

[4] Корецкий, В.М. (1989). Избранные труды. В 2-х книгах. *Кн. 1.* Киев: Наук. думка, 189.

[5] Карро, Д., Жюйяр, П. (2001). *Международное экономическое право*. Москва: Междунар. отношения, 36.

Початком становлення галузі міжнародного економічного права, як окремої галузі міжнародного публічного права ми вважаємо другу половину XIX початок XX століття. В цей час відбувалась інтенсифікація міжнародного економічного співробітництва, збільшилось число міжнародних економічних договорів, відбувались зміни на політичній мапі світу, що відображало необхідність систематизації правил і умов співробітництва на загальноприйнятних засадах.

Першими публічно-правовими договорами, що містили принцип взаємної вигоди стали Гаазькі конвенції 1896 та 1902, що були присвячена співробітництву держав в сфері приватно-правових відносин. Як свідчить енциклопедичний словник К.К. Брокгауза: «Конвенції стали результатом компромісів держав, а не кодифікаційним актом… Вони містили два види норм – імперативні (що є вищими волі держав) та бланкетні (що залишають право державі регулювати відносини на свій розсуд). Держави домовились керуватись *принципом взаємності* у застосуванні даної конвенції та виключили із застосування невизначене поняття публічного порядку»[1].

До сфери міжнародного публічного права цей принцип увійшов пізніше. Так, у виданнях початку XX століття, присвячених висвітленню міжнародного публічного права відсутні навіть згадки про нього, як і виокремлення міжнародного економічного права в окрему галузь права.

Так, у викладенні міжнародного права професором Берлінського університету Францом Лістом в 1917 році про *принцип взаємної вигоди* сторін не згадується взагалі, як і відсутній Розділ – «Міжнародне економічне право».

Параграф 28 Книги III зазначеної монографії присвячено торгівлі та промисловості. Пункт 1 парагарфу 28 проголошує: «Із суверенітету державної влади витікає автономія торгової політики», що означає, що «кожна держава, якщо вона не обмежена договорами має право вести таку політику, яку визнає правильною. Вона може проводити в найбільш чистому вигляді початок вільної торгівлі або ж встановити значні мита щоб в боротьбі з іноземними конкурентами дати захист сільському господарству, промисловості, торгівлі; воно може зв'язати себе договорами, які містять в собі або тарифи в найменших подробицях або лише одну умову найбільшого сприяння, воно може поставити всі інші держави в рівне становище або ж, якщо воно не боїться реторсії, оперувати диференційованими митами»[2].

Принцип автономії торговельної політики, відображений тут, фактично означає, що на початку XX ст. були відсутні загальні принципи міждержавного економічного співробітництва.

Це підтверджується і дослідником Е.Л. Кузьміним, який зокрема зазначає що «в першій половині XX ст. переважали короткострокові двосторонні міжнародні економічні договори»[3].

Світова війна змусила звернутись до ідеї правової організації людства, яка віками розроблялась доктриною міжнародного права. В цей час ідея так званої Ліги Націй або Співтовариства Націй виникла, як відображення загального прагнення народів до миру з метою уникнення майбутніх воєн.[4]

Детальне обговорення архітектури майбутньої організації відбулось на Паризькій мирній конференції в січні 1919 р., що поклала початок новому післявоєнному устрою в світі. Питання щодо прийняття статуту Ліги Націй обговорювалось поряд із підписанням міжнародних договорів між країнами-переможцями та переможеними країнами у Першій світовій війні. Як зазначає професор С.В. Кортунов, «Версальський мир був заснований на широкій та розгорнутій договірно-правовій базі...»[5]. Однак, до сих пір не вщухають суперечки про справедливий або несправедливий характер мирних договорів та мирного врегулювання в цілому[6]. Так, Фердросс зазначав, що вже в самий момент підписання мирного договору зав'язалась боротьба за його перегляд[7]. Такої ж думки

[1]. Арсеньев, К.К. (ред.) (1905). Энциклопедический словарь, доп. *Том, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронъ*. Санкт-Петербург, 5.

[2] Лист, Ф. (1912). *Международное право в систематическом изложении*. Москва, 150.

[3] Кузьмин, Э.Л., ред. Бекяшев, К.А. (2008). *Международное экономическое право*. Москва, 96.

[4] Прибылов, В.И. (1980). *Польша и Лига Наций в 1919-1926 гг.: создание Лиги Наций, гданьская проблема, вопросы разоружения и безопасности*: автореферат на соиск. учен.спеп.канд.ист.наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Москва, 2.

[5] Кортунов, С.В. (2007). *Национальная и международная безопасность. Концептуальные основы*. Москва: Издательский дом ГУ-ВШЭ, 43.

[6] Clemens, W.C. (2004) Jr. Dynamics of international relations: conflict and mutual gain in an era of global interdependence. *2nd ed.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 68.

[7] Фердрос, А. (1959). *Международное право*. Москва: Изд-во иност. лит-ры, 66.

і сучасний дослідник О.О. Наумов, який вказував на те, що кризові моменти були закладені в післявоєнній моделі міжнародних відносин із самого початку[1].

Аналіз Версальського, Сен-Жерменського, Тріанонського, Нейїського та Севрського мирних договорів свідчить, що вони містили такі основні частини як: Статут Ліги Націй, територіальні та політико-територіальні положення, положення про роззброєння, репарації, працю (утворення Міжнародної організації праці МОП), економічні та фінансові положення, положення про репатріацію військовополонених, а також про покарання та гарантії тощо[2].

Отже, економічна складова післявоєнного світо устрою була однією із найважливіших та пріорітетніших для усіх учасників Першої світової війни. Проте, як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі вони майже не були висвітлені. На користь цього свідчить позиція Г.І. Морозова, який, зокрема зазначав, що успіхи діяльності Ліги Націй в економічній та соціальній сферах майже не знайшли свого відображення у радянській та російський літературі.[3] Подібної думки дотримується сучасна дослідниця діяльності Ліги Націй – К.С. Колісніченко, яка зазначає: «Досить часто, характеризуючи Лігу Націй, науковці фокусуються переважно на політичних аспектах її діяльності…як результат, діяльність організації в міжнародно-правовій економічній сфері відходить на другий план…».[4]

Ряд статей статуту Ліги Націй безпосередньо торкались економічних питань, зокрема статті 16 та 23. Особливу увагу, на нашу думку, слід приділити ст.23 Статуту Ліги Націй, що вказувала на перелік сфер специфічного спрямування діяльності організації, зокрема, в порядку «pacta de contrahendo» члени Ліги Націй зобов'язувались прийняти «необхідні постанови, щоб забезпечити збереження свободи сполучення та транзиту, а також *справедливий режим торгівлі* для всіх Членів Ліги.[5]

Проте, фактично впливові держави-члени Ліги Націй нехтували принципом суверенної рівності держав, що в економічному плані означало нерівноправні міжнародні договори та фактичне недотримання принципу взаємної вигоди сторін[6].

Зокрема, Р.М. Ілюхіна з приводу цього зазначає, що принцип суверенної рівності навіть не згадувався в Статуті Ліги Націй, що було одним з пороків та найважливішою політичною характеристикою Ліги[7].

І дійсно, всі вище названі міжнародні договори Версальської системи мали лише зобов'язальний характер для переможених держав у Першій світовій війні та визнавались ними як несправедливі, а інтереси малих та залежних націй ігнорувались взагалі. Переможені держави були зобов'язані повернути усі цінності що були вивезені під час війни з територій окупованих держав, виплачувати величезні репарації та позбавлялись значних своїх територій. При цьому майже зовсім ігнорувались їх власні інтереси в тому числі і економічні. Так, наприклад, Дж. М. Кейнс зазначає, що Німеччина була позбавлена своїми союзниками не тільки суверенітету та впливу в її колишніх заморських володіннях, але і її піддані, як і її майно були позбавлені легального стану та захисту закону[8].

Як зазначає В. М. Шумілов: «В першій половині XX ст. в міждержавних відносинах була відсутня узгоджена лінія на міждержавне економічне співробітництво держав; діяв принцип: «кожен за себе». Для міжнародного економічного порядку були характерні методи та способи відкритого економічного протекціонізму та агресії (застосування економічної сили). Вони де факто були «узаконені», легалізовані, не виключені з міжнародного економічного життя»[9]. Принцип взаємної вигоди практично не дотримувався в міжнародному економічному співробітництві.

---

[1] Наумов, А.О. (2006) Аншлюс Австрии в 1938 году и кризис. *Версальской системы, 6*, 56.
[2] Колісніченко, К.С. (2011). *Ліга Націй у розвитку міжнародного права*. Одеса: Фенікс, 8-14.
[3] Морозов, Г.И. (1992). Лига Наций: взгляд через полвека. *Вопросы истории, 2-3,* 166.
[4] Колісніченко, К.С. (2011). *Ліга Націй у розвитку міжнародного права*. Одеса: Фенікс, 55.
[5] Юрист-онлайн (2015) Статут Ліги Націй (підписаний 28.06.1919р.). <https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227>.
[6] Мікічурова, О.В. (2013). Принцип взаємної вигоди на Генуезькій конференції. *Право, як ефективний суспільний регулятор*. Львів, Ч.2, 62-64.
[7] Илюхина, Р.М. (1982). *Лига Наций 1919-1934*. Москва, 88.
[8] Кейнс, Дж. М. (1924). Экономические последствия Версальского договора. *2-е изд*. Москва, 30.
[9] Шумилов, В.М. (2003). *Международное экономическое право*. Ростов-на-Дону, 163.

Великий внесок у розвиток сучасних принципів міжнародного економічного права та універсалізацію принципу взаємної вигоди, на нашу думку, здійснила новостворена Радянська держава.

На користь цього свідчать позиції таких науковців, як: А.В. Пірогов, Л.А. Комарова, В.П. Шатров, Г.Є. Бувайлік, Б.І. Кучер, С.А. Войтович та інших[1], які вказують на те, що саме Радянський Союз був ініціатором закріплення в міжнародному економічному співробітництві *принципу взаємної вигоди сторін* та побудові міжнародних економічних відносин на засадах рівності та справедливості.

Так, В.П. Шатров зазначає, що СРСР від початку свого існування домагався застосування та суворого дотримання принципу мирного співіснування в міждержавних економічних відносинах, які мають будуватися на основі рівноправ'я та *взаємної вигоди* незалежно від різниці в соціально-економічних системах[2].

А.В. Пірогов підкреслює, що Радянська держава в своєму Декреті про мир проголосила ті загальнодемократичні цінності, якими вона буде керуватись в міжнародних відносинах, а саме: повна відмова від будь-яких форм агресії, визнання права націй на самовизначення, осудження колоніалізму, повага принципу рівноправ'я усіх держав та народів як великих так і малих[3]. Також він називає перший міжнародний договір СРСР, який засновувався на принципі *«взаємної вигоди сторін»*: …. На першому засіданні мирної конференції про переговори з Німеччиною в Брест-Литовську 9-22 грудня 1917 року делегація СРСР у своїй декларації заявила про можливість та бажаність торгових відносин з капіталістичними країнами та сформулювала свої головні вимоги розвитку міждержавних зв'язків в торгово-економічній сфері, які засновувались на повному рівноправ'ї великих та малих націй, відмові від будь-яких заходів економічного бойкоту, підпорядкування в економічному плані однієї сторони іншій за допомогою нав'язування торгового договору та застосування сили в сфері торгово-економічних відносин[4].

Подібної думки дотримується Г.Е. Бувайлік, який зазначає, що перше договірне закріплення *принципу взаємної вигоди* було в Радянсько-Турецькому договорі 6 березня 1921 року. В подальшому його було застосовано і в договорах з іншими капіталістичними країнами[5].

С. А. Войтович також виділяє Радянсько-Турецький договір 1917 р., «…як один із перших, що містить обов'язок для сторін враховувати взаємні інтереси сторін»[6].

В преамбулі до Радянсько-Турецького договору говориться: «поділяючи принципи братства націй та права народів на самовизначення, відмічаючи існуючу різницю між ними, солідарність в боротьбі проти імперіалізму», вирішили встановити «постійні, сердечні взаємовідносини та нерозривну, щиру дружбу, засновану на *взаємних інтересах* обох сторін...»[7].

Статтею VI визнали, що всі договори того часу укладені між обома сторонами не відповідають їх інтересам та погодились визнати їх відміненими та таким що втратили силу.

Іншим прикладом визнання принципу *взаємної вигоди* сторін, що, як зазначають науковці[8] [9], витікає з принципу рівності всіх народів, є Радянсько-Перський (Іранський) договір від 1921р. в статтях, що присвячені економічним проблемам відображаються правові принципи економічних відносин Радянської держави з малими та залежними країнами, що пов'язані із захистом їх суверенітету та рівноправ'я. Зокрема, ст. XII закріплює відмову від економічних привілеїв, заснованих на військовій перевазі, визнало недійсними всі невигідні Перському народу концесії та зобов'язання їх повернути разом із земельними ділянками під ними[10].

---

[1] Шумилов, В.М. (2003). *Международное экономическое право*. Ростов-на-Дону, 65-70.
[2] Шатров, В.П. (1990). *Международное экономическое право*. Москва, 9.
[3] Пирогов, А.В. (1984). *Равноправные международные экономические отношения – материальная основа разрядки*. Киев, 26.
[4] (1935). *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами*, *вып. 1-2*. Москва, 25.
[5] Бувайлик, Г.Е. (1977). *Правовое регулирование международных экономических отношений*. Киев, 72-75.
[6] Войтович, С.А. (1986). Принцип взаимной выгоды в межгосударственных экономических отношениях. *Советское государство и право, 2,* 121-124.
[7] (1935). *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами, вып.1-2*. Москва, 25.
[8] Блищенко. И.П., Дориа, Ж. (2001). *Экономический суверенитет государства*. Москва, 81.
[9] Штейн, Б.Е. (1922). *Генуэзская конференция*. Москва, 78.
[10] (1935). *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами, вып.1-2*. Москва, 36.

Б.І. Кучер зазначає, що Радянська держава з моменту свого створення намагалась будувати свої економічні відносини на принципах мирного співіснування держав різних суспільно-економічних формацій; свободи вибору політичної та економічної системи; поваги державного суверенітету, національних інтересів, традицій та особливостей; рівноправ'я; *взаємної вигоди;* недискримінації; незастосування сили, протиправності економічної агресії та економічної війни, що сприяє нормалізації, стабілізації та прогресивним змінам в системі міжнародних економічних відносин. Одночасно, впроваджуючи вказані принципи на практиці шляхом підписання двосторонніх економічних договорів та угод[1].

Досліджуючи історію становлення *принципу взаємної вигоди сторін* в міжнародних економічних відносинах варто окремо зупинитись на Генуезькій конференції, що відбулась 10 квітня 1922 року та носила офіційну назву міжнародної економічної конференції. Саме на ній відбулась перша зустріч новоутвореної Радянської держави з іншими країнами світу та обговорювались післявоєнні міжнародні відносини, серед яких чільне місце займали економічні питання[2].

На Генуезькій конференції, як зазначає секретар Радянської делегації Б. Е. Штейн, діяло чотири комісії: політична, фінансова, економічна, транспортна…Конференція була поглинена політичною комісією, а політична комісія політичною підкомісією та Російським питанням[3].

Радянській делегації на офіційному засіданні політичної комісії був наданий звіт Лондонських експертів (по результатах роботи Лондонської конференції з економічних та транспортних питань, де Радянський Союз участі не брав) та було заявлено, що цей звіт не може мати зобов'язальної сили для Радянської держави, але він має стати основою переговорів[4].

Економічна комісія мала займатись вивченням тих параграфів Лондонського звіту, що вилікували б Європу від загальноекономічних виразок, серед яких: порушення та параліч товарообміну, що призводить до надлишку товарів в одному місці та недостачі їх в іншому, митним перешкодам, що паралізують можливість нормального розподілу фабрикантів та сировини, загальне перевиробництво товарів, падіння купівельної спроможності широких мас населення, сировинний голод, безробіття…проте методи, що були вибрані для цього, були неспроможні вирішити питання по суті та зводили всі зусилля до нуля[5].

Так, параграф 9, що присвячений договорам та угодам наполягає на тому, щоб торгові відносини були поновлені на базисі комерційних договорів, що спирались з одного боку на систему взаємності в залежності від спеціальних умов, а з іншого боку наскільки це можливо включали б принцип найбільшого сприяння, хоча і з двома застереженнями – *«в залежності від спеціальних умов»* та *«наскільки це можливо»*, які дають можливість не приймати резолюції все ж вона означає, на думку Б.Е. Штейна, просування вперед. Проте, слідом за цим, до цього параграфу робиться примітка, що анулює навіть ці спроби зміни принципів міжнародного економічного співробітництва. Більшість держав, що були представлені в комісіях, визнаючи тимчасові труднощі, що можуть заважати загальному введенню принципу найбільшого сприяння, заявляють що це є мета до якої вони мають прагнути[6].

По результатах Генуезької конференції Радянська делегація виділила такий суттєвий недолік роботи експертів, як нехтування принципом взаємності та односторонні формулювання тих положень, що встановлені експертами в їх звіті. Цей звіт передбачав майже виключні зобов'язання з боку Радянського Союзу упускаючи з уваги що будь-яка суверенна держава може визнавати які-небудь зобов'язання лише за умови одночасного визнання таких же зобов'язань по відношенню до неї з боку інших країн. Без такої взаємності не можливі ніякі регулярні, засновані на праві відносини між державами[7].

На переможені держави у Першій світовій війні накладались величезні репарації та обмеження у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики, що погіршувало їх загальний стан та не сприяло універсалізації принципу взаємної вигоди.

---

[1] Кучер, Б.И. (1988). *Международный экономический правопорядок*. Киев, 158-159.
[2] Мікічурова, О.В. (2013). Ліга Націй та принцип взаємної вигоди. *Актуальні проблеми міжнародних відносин. вип.112 (Ч.2).*
[3] Штейн, Б.Е. (1922). *Генуэзская конференция*. Москва, 35-36.
[4] Штейн, Б.Е. (1922). *Генуэзская конференция*. Москва., 48.
[5] Штейн, Б.Е. (1922). *Генуэзская конференция*. Москва, 106.
[6] Штейн, Б.Е. (1922). *Генуэзская конференция*. Москва, 108-109.
[7] Штейн Б.Е. (1922) *Генуэзская конференция*. Москва, 49.

Як влучно щодо цього зазначив Дж. М. Кейнс, війна закінчилась тим, що кожен залишився винен своєму сусіду величезні суми грошей. Німеччина винна великі суми союзникам, союзники винні великі гроші Великобританії, а Великобританія – США[1].

При цьому всьому по всій Європі панувала розруха, хвороби та голод, особливо в переможеній Німеччині і виходу з цього становища по результатах Версальських договорів видно не було. Не дивлячись на складне становище європейських країн, вони підтримували політику ізоляції Росії, яка могла б бути для них вигідним економічним партнером. На думку Дж. М. Кейнса: «Блокада Росії нещодавно проголошена союзниками являє собою недалекозорий захід; ми блокуємо не стільки Росію, скільки самих себе»[2].

Не відрізнялась в цьому і Гаагська конференція 1922 року, на якій фактично була продовжена політична лінія Генуї – західні держави вимагали від Росії повернення націоналізованої власності, а Росія просила кредитів для відновлення власної економіки. При цьому принцип взаємної вигоди та рівноправ'я тут, на думку Б.Е. Штейна, не дотримувався навіть формально, як у Генуї. Ідея Гаазької конференції належала Росії. У меморандумі Російської делегації від 11 травня 1922р. говорилось: «Якщо держави мають намір зайнятися вирішенням взаємних фінансових вимог між Росією та ними виходячи з того що це питання включає в себе більш глибоке вивчення природи та міри вимог до Росії, а також більш справедливу оцінку кредитів, що їх необхідні – ця робота має бути доручена змішаній комісії експертів, призначеній конференцією[3]. Натомість, за ініціативою Франції було створено дві комісії – російська та не російська, що вже містило ознаки дискримінації Російської сторони, а економічні вимоги західноєвропейських держав мали ознаки ультимативних.

Б.Е. Штейн так охарактеризував роботу Гаазької конференції: «Боротьба економічних інтересів західноєвропейських держав за оволодіння російською нафтою та російською сировиною – така не політична формула Гааги»[4].

Як свідчать численні вітчизняні та зарубіжні автори, новий Радянський уряд західні держави вважали тимчасовим та помилковим, а новоутворену державу – не рівну собі та не бажали вступати з нею у будь-які зносини, тим паче на взаємовигідних основах. Проте, незважаючи на це Радянська Росія проголосила та дотримувалась принципу рівності та взаємної вигоди сторін у міжнародних зносинах.

Найяскравіше це видно з договорів Радянської держави зі своїми східними сусідами – Іраном та Турцією, які ми згадували вище, а також з Афганістаном та Китаєм.

Як зазначає Е.А. Коровін, укладення Радянською державою договорів зі своїми Східними сусідами на основі принципів – права держав на самовизначення, повага суверенітету великих та малих держав, повного розриву нерівноправних договорів, визнання протиправної системи колоніалізму, неприпустимості втручання однієї держави у внутрішні справи іншої; повної свободи вибору кожного народу соціально-економічної системи; протиправності будь-яких форм обмеження суверенітету (режиму капітуляцій, консульської юрисдикції, протекторату) відкрило нову еру в міжнародному праві[5].

Варто звернути увагу також на Угоду про принципи для врегулювання питань між СРСР та Китайською республікою від 31.05.1924 р. В ній передбачалось скликати конференцію з питань взаємовідносин між двома країнами на основі «рівності, взаємності та справедливості та в дусі декларацій Радянського уряду 1919-1920 рр.» – як зазначено в Статті 3. СРСР також визнало усі договори, що порушують суверенні права Китаю, недійсними. Уряди обох країн зобов'язались не укладати договорів, що могли б нанести збитків іншій стороні або її інтересам (ст.4)[6].

Як зазначає Е.С. Нухович, договір про принципи став для Китаю першим рівноправним міжнародним договором з іноземною державою[7].

---

[1] Кейнс, Дж.М. (1924). Экономические последствия Версальского договора. *2-е изд.* Москва, 127.
[2] Кейнс, Дж.М. (1924). Экономические последствия Версальского договора. *2-е изд.* Москва, 133.
[3] Кучер, Б.И. (1988). *Международный экономический правопорядок*. Киев, 6.
[4] Кучер, Б.И. (1988). *Международный экономический правопорядок*. Киев, 13.
[5] Коровин, Е.А. (1947). Борьба СССР за суверенітет. СССР и проблемы международного права. *Ученые записки Академии общественных наук при ЦК КПСС, вып.1.* Москва, 20.
[6] (1935). *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами, вып.1-2.* Москва, 48.
[7] Нухович, Э.С. (1969). *Экономическое сотрудничество и маневры комунистов*. Москва, 37.

Прикладом *принципу взаємної вигоди* є також Ст.5 Мирного договору між Радянською державою та Латвійською республікою від 1920 р., де зазначається, що обидві сторони взаємно відмовляються від відшкодування іншою стороною військових видатків та п.2 ст.17 цього ж договору, де в підпункті «а» зазначається: «Обидві договірні сторони взаємно надають одна одній право найбільш сприятливої нації»[1].

Проведений аналіз повоєнних міжнародних договорів Радянської держави свідчить про те, що більшість договорів Радянської Росії, особливо це стосується договорів з сусідніми республіками – Україною, Білорусією, Литвою, Латвією, Азербайджаном, Арменією, Грузією, також договорів з економічно та політично відсталими країнами того часу, як Китай, Персія та переможеними у війні – Німеччиною, Болгарією, Туреччиною містять в тому чи іншому вигляді принцип взаємності та принцип взаємної вигоди[2].

Для кращої ілюстрації міжнародних економічних відносин та місця принципу взаємної вигоди в них варто окремо зупинитись на угодах, підписаних на Вашингтонській конференції 1921-1922 рр.

Всього на Вашингтонській конференції було підписано сім договорів. Один з них – «договір чотирьох» (США, Великобританія, Франція и Японія) означав обов'язок для сторін взаємно поважати права та території одна одної в Тихоокеанському регіоні, була встановлена політика «відкритих дверей» в Китаї.

В наступному договорі – «Трактат між США, Бельгією, Британією, Китаєм, Францією, Італією, Японією, Нідерландами та Португалією щодо принципів та політики що мають бути дотримані щодо Китаю від 6.02.1922р.» (договір дев'яти держав) країнами було надано гарантії суверенітету, незалежності та цілісності Китаю та вони зобов'язувались утримуватись від використання складної ситуації в Китаї для отримання особливих прав та привілеїв[3]. Так, ст.1 зазначає: «Інші, окрім Китаю договірні сторони погоджуються: Поважати суверенітет, незалежність та адміністративну цілісність Китаю». Наступна стаття говорить про те, що необхідно надати Китаю повну можливість розвиватися та підтримувати у себе життєздатний уряд. За п. 3 держави домовляються використовувати свій вплив в цілях встановлення та підтримання принципу рівних можливостей для торгівлі та промисловості всіх націй на всій території Китаю, а п.4 рекомендує державам утримуватись від використання існуючої нині обстановки в Китаї в цілях отримання спеціальних прав та привілеїв що можуть нанести збитки правам підданих або громадян дружніх держав або підтримання ворожої діяльності по відношенню до дружніх держав[4]. Ст.2 закликає держави додержуватись принципів статті 1. Ст.3 наголошує на необхідності додержання принципів рівних можливостей в Китаї та відкритих дверей, як державами так і їх громадянами, а Ст.4 застерігає держави від надання підтримки своїм громадянам з метою створення сфер впливу в Китаї. Договір був підписаний вісьмома країнами, що мали інтерес в Китаї та ним самим.

Про дотримання принципу рівноправності країн тут мови не йде, адже за змістом договору Китай був об'єктом, а не суб'єктом міжнародних відносин. Принцип взаємної вигоди присутній в даному договорі, проте стосується він інших договірних держав, окрім Китаю, у відносинах між ними.

Особливістю розуміння *принципу взаємної вигоди* в західній правовій доктрині початку XX ст. та застосуванні його Європейськими державами та США було визнання його, проте лише у відносинах між «цивілізованими націями» до яких вони відносили далеко не всі держави.

Міжнародне право того періоду, на думку Ш.Фенвіка, було «правом західного світу», а його норми та принципи застосовувались лише у відносинах між «цивілізованими націями»[5]. По відношенню до «нецивілізованих» народів, як зазначає Г.Е. Бувайлік імперіалістичні держави відмовлялись дотримуватись таких основних принципів міжнародного права, як повага державного

[1] (1935). *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами, вып.1-2.* Москва, 69.
[2] Штейн, Б.Е. (1924). *Вашингтонская конференция по ограничению вооружения и тихоокеанским и дальневосточным вопросам 1921-1922гг.* Москва, 37.
[3] Штейн, Б.Е. (1924). *Вашингтонская конференция по ограничению вооружения и тихоокеанским и дальневосточным вопросам 1921-1922гг.* Москва, 78-79.
[4] Штейн, Б.Е. (1924). *Вашингтонская конференция по ограничению вооружения и тихоокеанским и дальневосточным вопросам 1921-1922гг.* Москва, 78.
[5] Fenwick, Ch.G. (1966). *International law: the old and the new. vol.60, 3,* 481.

суверенітету, рівноправ'я держав, невтручання у внутрішні справи, а застосовували інші, спеціально створені ними норми, що виправдовують насилля та експлуатацію[1].

Це підтверджується і практикою Ліги Націй – у співтоваристві де існують колонії та підмандатні території не може вестись мова про реальну взаємну вигоду сторін у міжнародних економічних відносинах.

Зокрема, дослідник С.А. Войтович, досліджуючи принципи міжнародного економічного права зазначає, що принцип взаємовигідності економічного співробітництва витікає з принципів суверенної рівності та співробітництва держав. Загальною передумовою взаємовигідного співробітництва є рівність держав як суверенних утворень[2]. Єдність рівності та взаємної вигоди неодноразово підкреслювалась в літературі. Рівність розглядається як передумова досягнення взаємної вигоди, а взаємна вигода як конкретне вираження рівності[3] [4].

Заяви держав про рівноправні міжнародні відносини на Конференціях в рамках Ліги Націй носили переважно декларативний характер. В своєму статуті ця міжнародна організація проголосила справедливий режим торгівлі для всіх її членів, проте в реальності справедливість розумілась кожною стороною на свою користь, а вирішальним фактором залишалась сила.

Так, майже на кожній міжнародній конференції в рамках Ліги Націй були присутні територіальні питання та питання підмандатних територій. На Локарнський конференції піднімались питання, що стосувались статусу колишніх німецьких колоній, які Німеччина вимагала повернути їй та які на той момент були вже підмандатними територіями Англії та Франці[5]. Отже, мандатна система сама по собі, як і наявність колоній, на нашу думку, прямо протирічать принципу рівноправ'я народів та принципу взаємної вигоди.

Варто зазначити, що Радянська Росія виступала проти мандатної системи та підмандатних територій. Про це свідчить і радянський представник М.М. Літвінов в Лізі Націй: «Радянський уряд ставиться принципово негативно до системи колоній, до політики сфер впливу, до мандатів і до всього що має відношення до імперіалістичних цілей».

На нашу думку, значну роль у виокремленні та становленні принципу взаємної вигоди в міжнародних економічних відносинах відіграла новоутворена Радянська держава, що задекларувала зазначений принцип у своїй зовнішній політиці та впроваджувала його у двосторонніх відносинах з іншими державами. Проте, для ефективного результату економічного співробітництва заснованого на принципі взаємної вигоди, повинні бути спільні та скоординовані зусилля всіх учасників міжнародних відносин та визнання цього принципу за правило більшістю з них. Нехтування цим та іншими принципами економічного співробітництва призвело до світових економічних криз, що відбувались у період між двома світовими війнами. Вони продемонстрували усім учасникам міжнародного співробітництва глобальну економічну взаємозалежність держав та неможливість благополуччя окремої нації поряд з голодом та бідністю в іншій[6].

Продовж 1927 – 1933 років держави декілька разів робили спроби поліпшити економічну ситуацію в світі. Так, в 1927 році в рамках Ліги Націй була скликана Женевська економічна конференція для вирішення проблеми ринків. Проте, завершилась вона прийняттям рекомендаційного акту (резолюції), що фактично не вплинув на реальний стан речей. Він закликає держави: « … по можливості зменшити перепони на шляху міжнародної торгівлі»[7].

На Гаазькій конференції 1929-1930 років було прийнято План Юнга, що мав зменшити репараційний тягар для Германії та її союзників в Європі та поліпшити їх економічний та фінансовий стан. Країни-переможниці переглянули систему, умови та суму коштів, що мали

[1] Бувайлик, Г.Е. (1977). *Правовое регулирование международных экономических отношений*. Киев, 15.
[2] Войтович, С.А. (1986). Принцип взаимной выгоды в межгосударственных экономических отношениях. *Советское государство и право, 2,* 78.
[3] Вельяминов, Г.М. (1987). *Правовое регулирование международной торговли*. Москва, 177.
[4] Минасян, Н.М. (1968). Равенство государств как принцип международного права. *Ежегодник международного права 1966 – 1967.* Москва, 105.
[5] Турок, В.М. (1949). *Локарно*. Москва, 178-181.
[6] Мікічурова, О.В. (2013). Ліга Націй та принцип взаємної вигоди. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, Вип. 112, ч.2.* Київ, 61.
[7] League of Nations (May 4 to 23rd, 1927) Report and Proceeding of the World Economic Conference Held at Geneva.

виплачувати країни в якості репарацій, проте очікуваний результат не було досягнуто через глибоку економічну кризу в переможених країнах та усьому світі[1].

В 1930 році в Женеві відбулась Конференція про митне перемир'я. Як свідчить В.В. Фомін – практичні наслідки Женевської Конференції виявились незначними[2].

Влітку 1933 року на Міжнародній економічній конференції в Лондоні, що була скликана рішенням Ліги Націй була ще одна спроба врегулювання міжнародних економічних відносин. Конференція прийняла декілька рекомендаційних актів про відміну обмежень у торгівлі, зниженні митних зборів та інші. Як зазначає В.В. Фомін: «Укладення угоди про тимчасове митне перемир'я було єдиним успіхом Конференції»[3].

Як зазначають дослідники, ті спроби, що робились державами для зменшення негативних впливів кризи 30-х років минулого століття не були успішними. Вся Європа зубожіла[4]. Основні вади, що це викликали, на нашу думку, були закладені у самій системі організації міжнародного співробітництва, основною з яких було нехтування принципом суверенної рівності держав та принципом взаємної вигоди. Посилення економічної та політичної криз в Європі і сприяли початку Другої Світової війни.

Після її завершення світове співтовариство усвідомило необхідність побудови міжнародних відносин, в тому числі і економічних на нових засадах. Назріла необхідність вироблення загальних принципів мирного, ефективного та справедливого співіснування націй в глобальному економічному просторі. Для цього у 1945 році була створена ООН, що здійснили значний внесок в подальший розвиток принципу взаємної вигоди за допомогою власних резолюцій та спеціально створеної конференції з торгівлі та розвитку – ЮНКТАД, що мала забезпечити дотримання справедливості в міжнародній торгівлі серед країн з різним рівнем розвитку. Вона перевела розуміння та застосування принципу взаємної вигоди на новий рівень розвитку та реалізації в міжнародних відносинах[5].

Висновки: Основною ареною вирішення нагальних питань міжнародних відносин після закінчення Першої світової війни стала Ліга Націй, що відкрила новий етап їх розвитку. В своєму Статуті ця міжнародна організація проголосила справедливий режим торгівлі для всіх її членів, проте в реальності він так і не був втілений. В подальшому значну роль на виокремлення та закріплення принципу взаємної вигоди в міжнародних економічних відносинах відіграла договірна практика Радянської держави, яка задекларувала зазначений принцип у своїй зовнішній політиці та впроваджувала його у двосторонніх відносинах з іншими державами. Таким чином, на початку XX ст. можна говорити про входження принципу взаємної вигоди сторін в міжнародні публічно-правові відносини, однак вирішального розвитку, як галузевого принципу міжнародного економічного права та широкого відображення в міжнародних економічних договорах він набув після прийняття Статуту ООН, активізації процесу деколонізації та взаємодопомоги, адже в світі, де існують колонії не може йти мова про рівноправні міжнародні економічні відносини, засновані на принципі взаємної вигоди. Діяльність ЮНКТАД та резолюції ООН другої половини XX початку XXI ст. підтверджують розуміння світовим співтовариством необхідності збалансованого розвитку регіонів світу та держав з різним рівнем розвитку на основі солідарності та взаємної вигоди.

References:

1. (1935). *Sbornik dejstvujushhih dogovorov, soglashenij i konvencij, zakljuchennyh s inostrannymi gosudarstvami* [Collection of existing treaties, agreements and conventions concluded with foreign states], *Vol.1-2.* Moscow. [in Russian].
2. Arsen'ev, K.K. (1905). Jenciklopedicheskij slovar', dop. *Tom, izd. F.A. Brokgauz, I.A. Efron* [Encyclopedic Dictionary, add. volume, ed. F. Brockhaus, I.A. Efron]. Saint Petersburg [in Russian].
3. Blishhenko, I.P., Doria, Zh. (2001). *Jekonomicheskij suverenitet gosudarstva* [Economic sovereignty of the state]. Moscow. [in Russian].
4. Buvajlik, G.E. (1977). *Pravovoe regulirovanie mezhdunarodnyh jekonomicheskih otnoshenij* [Legal regulation of international economic relations]. Kyiv, 319. [in Russian].

[1] Иванов, Л., Ерусалимский, А. (1989). *План Юнга и Гаагская конференция 1929-1930 гг.* Москва, 32.
[2] Фомин, В.В. (1971). *ООН и международная торговля (правовые вопросы).* Москва, 20.
[3] Фомин, В.В. (1971). *ООН и международная торговля (правовые вопросы).* Москва, 21.
[4] Кейнс, Дж.М. (1924). Экономические последствия Версальского договора. *2-е изд.* Москва, 126.
[5] Мікічурова, О.В. (2013). Статут ООН та принцип взаємної вигоди. *Актуальні питання публічного та приватного права, 1(01).* Одеса, 174-178.

5. Clemens, W.C. (2004). Jr. Dynamics of international relations: conflict and mutual gain in an era of global interdependence. *2nd ed.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 68. [in English].
6. Fenwick, Ch.G. (1966). *International law: the old and the new. vol.60, 3*, 481. [in English].
7. Ferdros, A. (1959). *Mezhdunarodnoe pravo* [International law]. Moscow: Izd-vo inost. lit-ry [in Russian].
8. Fomin, V.V. (1971). *OON i mezhdunarodnaja torgovlja (pravovye voprosy)* [UN and international trade (legal issues)]. Moscow, 20. [in Russian].
9. Gobbs, T. (2001). *Leviafan ili Materiya, forma i vlast' gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo* [Leviathan or Matter, the form and authority of the state church and civil]. Moscow, Mysl' [in Russian].
10. Iljuhina, R.M. (1982). *Liga Nacij 1919-1934* [League of Nations 1919-1934]. Moscow. [in Russian].
11. Ivanov, L., Erusalimskij, A. (1989). *Plan Junga i Gaagskaja konferencija 1929-1930 gg*. [The Jung's Plan and the Hague Conference of 1929-1930]. Moscow. [in Russian].
12. Karro, D., Zhjujjar, P. (2001). *Mezhdunarodnoe jekonomicheskoe pravo* [International economic law]. Moscow: Mezhdunar. Otnoshenija [in Russian].
13. Kejns, Dzh.M. (1924). Jekonomicheskie posledstvija Versal'skogo dogovora [Economic consequences of the Treaty of Versailles]. *2-nd edition.* Moscow. [in Russian].
14. Kolisnichenko, K.S. (2011). *Liga Nacij u rozvitku mizhnarodnogo prava* [The League of Nations in the development of international law]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
15. Koretskiy, V.M. (1989). Izbrannye trudy. V 2-h knigah. *Kn. 1.* [Selected works. In 2 books. Book. 1]. Kyiv: Nauk. dumka [in Russian]
16. Korovin, E.A. (1947). Bor'ba SSSR za suverenitet. SSSR i problemy mezhdunarodnogo prava. *Uchenye zapiski Akademii obshhestvennyh nauk pri CK KPS* [The struggle of the USSR for sovereignty. The USSR and the problems of international law. Scientific notes of the Academy of Social Sciences under the CPSU Central Committee], *Vol.1.* Moscow. [in Russian].
17. Kortunov, S.V. (2007). *Nacional'naja i mezhdunarodnaja bezopasnost'. Konceptual'nye osnovy* [National and international security. Conceptual grounds]. Moscow: Izdatel'skij dom GU-VShJe [in Russian].
18. Kucher, B.I. (1988). *Mezhdunarodnyj jekonomicheskij pravoporjadok* [International Economic Law and Order]. Kyiv. [in Russian].
19. Kuz'min, Je.L., Bekjashev, K.A. (2008). *Mezhdunarodnoe jekonomicheskoe pravo* [International Economic Law]. Moscow. [in Russian].
20. League of Nations (May 4 to 23rd, 1927). *Report and Proceeding of the World Economic Conference Held at Geneva.* [in English].
21. List, F. (1912). *Mezhdunarodnoe pravo v sistematicheskom izlozhenii* [International law in a systematic presentation]. Moscow [in Russian].
22. Mikichurova, O.V. (2013). Liha Natsiy ta pryntsyp vzayemnoyi vyhody. [The League of Nations and the principle of mutual benefit]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [The actual problems of the international relations], *Vol. 112, p.2.* Kyiv, 56-64. [in Ukrainian].
23. Mikichurova, O.V. (2013). Pryntsyp vzayemnoyi vyhody na Henuez'kiy konferentsiyi [The Principle of mutual benefit at the Genoa conference]. *Pravo, yak efektyvnyy suspil'nyy rehulyator* [The Law as an effective social regulator]. Lviv, *P.2,* 62-64. [in Ukrainian]
24. Mikichurova, O.V. (2013). Statut OON ta pryntsyp vzayemnoyi vyhody. *Aktualni pytannya publichnoho ta pryvatnoho prava* [The UN statute is the principle of the benefits. Current knowledge of the public property of private law], *no. 1(01).* Odesa, 174-178. [in Ukrainian].
25. Mikichurova, O.V. (2015). *Zahalni pryntsypy mizhnarodnoho prava ta pryntsyp vzayemnoyi vyhody* [General principles of international law and the principle of mutual benefit]. Tezy konferentsiyi. Suchasne derzhavotvorennya ta pravotvorennya: Pytannya teoriyi ta praktyky[Conference theses. The modern state-making and law-making: the issues of the theory and practice], m. Odesa, Ukrayina, 11-12 hrudnya 2015, 36-38 [in Ukrainian].
26. Mikichurova, O.V. (2017). *Pryntsyp vzayemnoyi vyhody v mizhnarodnomu ekonomichnomu pravi* [Principle of mutual benefit in international economic law]. Kyiv, vyd-vo Stal [in Ukrainian].
27. Minasjan, N.M. (1968). Ravenstvo gosudarstv kak princip mezhdunarodnogo prava [Equality of States as a principle of international law]. *Ezhegodnik mezhdunarodnogo prava 1966 – 1967* [Yearbook of International Law 1966 – 1967]. Moscow, 100 – 105. [in Russian].
28. Morozov, G.I. (1992). Liga Nacij: vzgljad cherez polveka [League of Nations: look through half a century]. *Voprosy istorii* [Questions of History], *no. 2-3,* 166. [in Russian].
29. Naumov, A.O. (2006). *Anshljus Avstrii v 1938 godu i krizis Versal'skoj sistemy* [Anschluss of Austria in 1938 and the crisis of the Versailles system]. 6, 56. [in Russian].
30. Nuhovich, Je.S. (1969). *Jekonomicheskoe sotrudnichestvo i manevry komunistov* [Economic cooperation and maneuvers of the Communists]. Moscow. [in Russian].
31. Pirogov, A.V. (1984). *Ravnopravnye mezhdunarodnye jekonomicheskie otnoshenija – material'naja osnova razrjadki* [Equitable international economic relations – the material basis of detente]. Kyiv [in Russian].
32. Pribylov, V.I. (1980). Pol'sha i Liga Nacij v 1919-1926 gg.: sozdanie Ligi Nacij, gdan'skaja problema, voprosy razoruzhenija i bezopasnosti [Poland and the League of Nations in 1919-1926: the creation of the League

of Nations, the Gdansk problem, disarmament and security issues]: thesis for PhD in History: spec. 07.00.03. Moscow, 28. [in Russian].
33. Shatrov, V.P. (1990). *Mezhdunarodnoe jekonomicheskoe pravo* [International Economic Law]. Moscow, 9. [in Russian].
34. Shtejn, B.E. (1922). *Genujezskaja konferencija* [The Genoa Conference]. Moscow. [in Russian].
35. Shtejn, B.E. (1924). *Vashingtonskaja konferencija po ogranicheniju vooruzhenija i tihookeanskim i dal'nevostochnym voprosam 1921-1922gg*. [Washington Conference on Arms Limitation and Pacific and Far Eastern Issues 1921-1922]. Moscow. [in Russian].
36. Shumilov, V.M. (2003). *Mezhdunarodnoe jekonomicheskoe pravo* [International Economic Law]. Rostov-on-Don [in Russian].
37. Turok, V.M. (1949). *Lokarno*. [Locarno]. Moscow. [in Russian].
38. Vel'jaminov, G.M. (1987). *Pravovoe regulirovanie mezhdunarodnoj torgovli* [Legal regulation of international trade]. Moscow. [in Russian].
39. Vojtovich, S.A. (1986). Princip vzaimnoj vygody v mezhgosudarstvennyh jekonomicheskih otnoshenijah [The principle of mutual benefit in interstate economic relations]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo* [The Soviet state and law], *no. 2*, 264. [in Russian].
40. Yuryst-onlayn (2015). Statut Lihy Natsiy (pidpusaniy 20.06.1919) [Statute of the League of Nations (signed 20.06.1919]. <https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227>. [in Ukrainian].

Olesia Kryvetska
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CONSOLIDATION OF PARALLEL PROCEEDINGS IN INTERNATIONAL INVESTMENT ARBITRATION

The article covers application of consolidation of claim in international investment dispute. At the outset, the article provides a brief comparison of legal tests of consolidation in international commercial arbitration and international investment arbitration, with a focus on the latter one. The second part of the article offers an analysis of regulation and case law concerning consolidation of investment disputes. The relevant provisions of NAFTA, US's and Canadian Model BITs, of mega-regional free trade agreements as well as NAFTA and ISCID jurisprudence are addressed. The author also makes distinction between consolidation *stricto sensu* and *de facto* consolidation with reference to respective international investment disputes that exemplify particularities of de facto consolidation both types. The concluding part of the article provides an overview of pros and contras the consolidation of claims implies when dealing with parallel proceedings in international investment arbitration.
Keywords: consolidation of claims, international investment arbitration, parallel proceeding, ICSID, NAFTA, bilateral investment treaty, *de facto* consolidation, related claims.

Business relations, likewise the commercial disputes, can and do often involve different parties and contracts. In the event of two or more disputes arise between several parties, these parties may consider the dispute settlement under a single proceeding to be more favorable and efficient. In this respect, consolidation of claims has been widely applied in international arbitration, especially in the commercial disputes, in order to align several parallel or multiple proceedings.

Consolidation in International Commercial Arbitration

Consolidation of claims denotes a procedural device that combines two or more claims into one single proceeding that involves all parties to and all disputes[1] arising out of consolidated claims.

In international commercial arbitration, several types of consolidation are to be distinguished: (i) consolidation of two or more arbitration proceedings; or (ii) consolidation of the judicial and arbitration proceedings[2].

Taken into the principle of party autonomy, existence of the parties' consent (or of a relevant agreement) is a decisive factor for the authorized court when deciding whether to consolidate the claims[3].

In the absence of the agreement between the parties concerning consolidation, the authorized court or arbitration tribunal must determine two principal issues: 1) is the consolidation of claims an appropriate measure under the given circumstances; and 2) what is the legal basis for such a consolidation (source of law)[4].

In respect of the second point, scholars[5] distinguish three types of sources of law: i) arbitration agreement as such; (ii) rules of an arbitration institution (e.g., Art. 11 of the Swiss Rules of International

[1] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 226.
[2] Born, G.B. (2012). *International Arbitration: Law and Practice*. London: Wolters Kluwer, 222.
[3] Born, G.B. (2012). *International Arbitration: Law and Practice*. London: Wolters Kluwer, 223.
[4] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 227.
[5] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 228. *See also:* Kaufmann-Kohler, G., et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently? : final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 80.

Arbitration[1] and Art. 7 of the Rules of Arbitration of the Arbitration Center of Mexico[2]); and (iii) national arbitration laws.

Consolidation in International Investment Arbitration

NAFTA[3] was the first multilateral agreement to prescribe consolidation of international investment disputes[4]. According to NAFTA Art. 1126, consolidation is possible while meeting the following conditions: (i) the claims at issue have been filed in accordance with Art. 1120 of NAFTA; (ii) the majority of claims have questions of law or fact in common; (iii) such consolidation is in the interests of fair and efficient resolution of the claim; and (iv) the disputing parties have been heard with regard to appropriateness of consolidation.

The possibility of consolidation of claims is enshrined in the US Model BIT[5] (Art. 33), Canada Model BIT[6] (Art. 32) and the relevant investments chapters of the US' and Canadian FTAs with some countries. The consolidation provision is also prescribed in the ISDS chapters of the "mega-regional" preferential trade agreements, such as Trans-Pacific Partnership Agreement (Art. 9.28)[7], Canada-EU Comprehensive Economic and Trade Agreement (Art. 8.43)[8], the draft articles of EU-US Transatlantic Trade and Investment Partnership Agreement (Art. 27)[9].

Noteworthy is that contrary to Art. 1126 of NAFTA, the provisions on consolidation of the "mega-regional" PTAs contain a stronger threshold and require that claims subject to consolidation do not merely *have a question of law or fact in common*, but also *arise out of the same events or circumstances*.

Back in 2006, Gabriel Kaufmann-Kohler claimed that the success of consolidation of claims depends on two factors: 1) if there is a connection between the proceedings; and 2) if it contributes to efficient dispute settlement[10].

As for the notion of the "interconnected claims", according to Kaufmann-Kohler, the EU's approach under Art. 30 of the Brussels I Regulation[11] may offer a guideline applicable to the legal test of consolidation in international investment disputes[12]. Arts. 30.1 and 30.2 of the Brussels I Regulation provide for the following:

1. Where related actions are pending in the courts of different Member States, any court other than the court first seised may stay its proceedings.

---

[1] Swiss Rules of International Arbitration (Swiss Chamber's Arbitration Institution, 2012). *Web-site of the Swiss Chamber's Arbitration Institution.* <https://www.swissarbitration.org/Arbitration/Arbitration-Rules-and-Laws> (2018, January, 15).

[2] Rules of Arbitration (Arbitration Center of Mexico, 2009). *Web-site of the Arbitration Center of Mexico.* <http://www.imarbitraje.org.mx/reglamentos/CAM%20Arbitration%20Rules.pdf> (2018, January, 15).

[3] North American Free Trade Agreement (signed 17 December 1992, entred into force 1 January 1994). Web-site of NAFTA Secretariat. <https://www.nafta-sec-alena.org/Home/Texts-of-the-Agreement/North-American-Free-Trade-Agreement> (2018, January, 15).

[4] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives.* Paris: OECD Publishing, 230.

[5] U.S. Model Bilateral Investment Treaty (2012). *Web-site of U.S. Department of State.* <https://www.state.gov/documents/organization/188371.pdf> (2018, January, 15).

[6] Canadian Model Bilateral Investment Treaty (2004). *ItaLaw Database.* <https://www.italaw.com/documents/Canadian2004-FIPA-model-en.pdf> (2018, January, 15).

[7] Trans-Pacific Partnership Agreement (signed 4 February 2016). *Office of the United States Trade Representative.* <https://ustr.gov/sites/default/files/TPP-Final-Text-Investment.pdf> (2018, January, 15).

[8] Comprehensive Economic and Trade Agreement (Canada – EU) (provisionally entered into force 21 September 2017). *Web-site of the European Commission.* <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ceta/ceta-chapter-by-chapter/> (2018, January, 15).

[9] Transatlantic Trade and Investment Partnership Agreement (EU–US) (European Commission draft text). *Web-site of the European Commission.* <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/september/tradoc_153807.pdf> (2018, January, 15).

[10] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006) Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently?: final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 81.

[11] Regulation (EU) No 1215/2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast) 12 December 2012 (European Parliament, Council of the European Union). *Official Journal of the European Union, L 351, 20 December 2012,* 1-33.

[12] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006) Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently?: final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 70.

2. Where the action in the court first seised is pending at first instance, any other court may also, on the application of one of the parties, decline jurisdiction if the court first seised has jurisdiction over the actions in question and its law permits the consolidation thereof. [...]

The soft wording of Art. 30 highlights the fundamental distinction between the consolidation of interconnected claims and the principle of *lis pendens*, laid down in Article 29.1 of Brussels I Regulation. Thus, the latter case deals with parallel proceedings in identical disputes (proceedings involving the same cause of action and between the same parties), and the court which second takes jurisdiction must stay its proceeding. Instead, in the case of related proceedings under Art, 30, the court has discretion on whether to stay its proceeding, even if a case is considered in parallel by a court of another EU member state.

As stated in Article 30.3 of Brussels I Regulation, ... *actions are deemed to be related where they are so closely connected that it is expedient to hear and determine them together to avoid the risk of irreconcilable judgments resulting from separate proceedings.*

Thus, the main criterion for assessing the connection between the claims subject to Art. 30 of the Brussels I Regulation is the *risk of irreconcilable judgments*.

Kauffmann-Kohler points out that Art. 30.3 of the Brussels I Regulation does not require the parties to be identical[1]. Also, subject to the Brussels I Regulation the mere existence of the risk of substantially irreconcilable decisions is enough. Art. 30.3 does not require the simultaneous enforcement of decisions to be precluded or other conflicting legal consequences to result from separate proceedings. This follows from the ECJ judgment in the *The Ship Tatry* case and is in light of the main objective the consolidation of related claims serves for, i.e. *to improve coordination of the exercise of judicial functions within the Community*[2] (according to the wording of the case dated 1994).

On our view, the interpretation stemming from the case law on Brussels I Regulation also is in line with the approaches of BITs concerning consolidation in international investment disputes, bearing in mind that tribunals must make sure that consolidation is in the interests of the fair and effective settlement of the dispute.

Examples of Consolidation in International Investment Arbitration

*Example 1: "Corn syrop" against Mexico***.** For the first time, the consolidation under of Art. 1126 of NAFTA was considered at the request of the Government of Mexico applying for consolidation of the arbitration proceedings in *Corn Products International, Inc. v. United Mexican States* (Complainant – US corporation *Corn Products International, Inc.) and* in *Archer Daniels Midland Company and Tate and Lyle Ingredients Americas, Inc. v. United Mexican States* (Claimants – US corporations *Archer Daniels Midland Company* and *Tate and Lyle Ingredients Americas, Inc.)*

In its Order, the Consolidation Tribunal rejected the request of Mexico despite some common issues of fact and law existed. The Consolidation Tribunal took into account the competitive relations between the claimants and decided that the consolidation would require a complex procedures to be established in order to protect confidential and proprietary information at every point in the process[3].

Example 2: "*Softwood lumber*" disputes against US. On March 7, 2005, the United States submitted request on consolidation to ICSID Tribunal under Art. 1126 of the NAFTA. The request addressed three cases filed by the Canadian companies (*Canfor Corp., Terminal Forest Products Ltd. and Tembec Inc. et al.*) against the US in the "*softwood lumber"* disputes. These investment disputes were triggered by the US anti-dumping and countervailing measures imposed on imports of softwood lumber products originating from Canada. These disputes constitute a puzzle in a US-Canada long lasting *trade war on wood*.

US argued that the claims were almost identical in terms of facts and law. The Tribunal agreed to consolidate the claims after having ascertained they complied with the legal test under article 1126 (2)

[1] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006) Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently?: final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1)*,, 69.

[2] *The owners of the cargo lately laded on board the ship "Tatry" v the owners of the ship "Maciej Rataj"*, C-406/92, European Court 1994, paras. 54-57. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61992CJ0406> (15 January 2018).

[3] *Corn Products International, Inc. v. United Mexican States and Archer Daniels Midland Company and Tate and Lyle Ingredients Americas, Inc. v. United Mexican States* (Order of the Consolidation Tribunal) [May 20, 2005], para. 19. <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0035.pdf>. (2018, January, 15).

of the NAFTA. The motives of voiding conflicting awards and promoting legal economy were also taken into account as important factors[1].

***De facto* consolidation or quasi-consolidation**

The above cases exemplify consolidation of consolidation *stricto sensu*, and they should be distinguished from *de facto* consolidation. *De facto* consolidation takes place when several related proceedings the same respondent State are considered by the same arbitrators and result in awards rendered separately in each dispute[2].

Examples of the factual consolidation can be depicted in the ICSID case law, for instance, *Salini v. Morocco and R.F.C.C. v. Morocco*, as well as *Camuzzi v. Argentina* and *Sempra v. Argentina.*

The disputes *Salini v. Morocco*[3] *and R.F.C.C. v. Morocco*[4] had identical factual circumstances and were based on the provisions of the Italy-Morocco BIT. Though both cases were considered within different arbitration proceeding, they were considered by the single Tribunal. Therefore, the final awards did not conflict each other.

The disputes *Sempra v. Argentina*[5] *and Camuzzi v. Argentina*[6] were filed in parallel by two related foreign investors: a majority shareholder (*Camuzzi International, S.A.*) and a minority shareholder (*Sempra Energy International*) of two Argentinean gas distribution companies *Sodigas Sur S.A.* and *Sodigas the* Argentinean company *Pampeana S.A.* The foreign investors initiated dispute settlement procedure independently, pursuant to different treaties: Argentina-US BIT (*Sempra*) and Argentina – BLEU (Belgium-Luxembourg Economic Union) BIT (*Camuzzi*), respectively. The complainants agreed to consider both disputes by the same tribunal. At the end of the day, due to such *de facto* consolidation the parties managed to avoid conflicting awards.

The same strategy was also chosen in other disputes against Argentina: *de facto* consolidation of two disputes brought *EDF International S.A. concerning the electric service concession contract (Electricidad Argentina, SA, and EDF International SA v. Argentina; EDF International SA, SAUR International SA and Léon Participations Argentinas SA v. Argentina)*[7].

De facto consolidation was applied to three disputes concerning the waste water concession contracts (*Aguas Provinciales de Santa Fe, SA, Suez, Sociedad General de Aguas de Barcelona, SA and Interagua Servicios Integrales de Agua, SA v. Argentine Republic; Aguas Cordobesas, SA, Suez, and Sociedad General de Aguas de Barcelona, SA v. Argentine Republic; Aguas Argentinas, SA, Suez, Sociedad General de Aguas de Barcelona, SA and Vivendi Universal, SA v. Argentine Republic*)[8].

However, there are some less successful examples. For instance, in *CMS v. Argentina* and *Total v. Argentina* the parties did not agree on the consolidation of disputes. As a result, the cases were settled by different tribunals, which led to the adoption of the conflicting awards[9].

---

[1] *Canfor Corporation v. United Sates of America, and Tembec et al v. United Sates of America, and Terminal Forest Products Ltd. v. United Sates of America,* (Order of the Consolidation Tribunal) [September 7, 2005]. <https://www.state.gov/documents/organization/53113.pdf> (2018, February, 01).

[2] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 226, 232; Born, G.B. (2012). *International Arbitration: Law and Practice*. London: Wolters Kluwer, 222.

[3] *SALINI COSTRUTTORI S.P.A. AND ITALSTRADE S.P.A. v. KINGDOM OF MOROCCO* (Decision on jurisdiction) [July 23, 2001] Case No. ARB/OO/4 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0738.pdf> (2018, February, 01).

[4] *R.F.C.C. v. Morocco* (Decision on jurisdiction) [July 16, 2001] Case No. ARB/00/6 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0225.pdf> (2018, February, 01).

[5] *Sempra v. Argentina* (Decision on objections to jurisdiction) [May 11, 2005] Case No. ARB/02/16 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0768.pdf> (2018, February, 01).

[6] Camuzzi v. Argentina (Decision on objections to jurisdiction) [May 11, 2005] Case No. ARB/03/2 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0108.pdf> (2018, February, 01).

[7] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*, Paris: OECD Publishing, 232.

[8] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*, Paris: OECD Publishing, 232.

[9] Zarra, G. (2016). *Parallel Proceeding in Investment Arbitration*. Hague: Eleven International Publishing, 11.

Pros and Contras of Consolidation

De facto consolidation indeed reduces the risk of inconsistent decision, especially taking into account that the ICSID Convention does not provide for consolidation of claims *stricto sensu.* Back on 1982, Lord Denning called on the parties of a commercial dispute to agree on appointment of a single arbitrator for considering two similar disputes, seeing this as a way to avoid conflicting judgments[1]. However, despite its apparent positive effect, *de facto* consolidation does not guarantee reasonable distribution and economy of resources, since each individual proceeding implies its own exchange of arguments between parties and separate decision-making process. Such position prevails among scholars and practitioners, including Gabriel Kaufmann-Kohler[2].

As for consolidation *strictu sensu*, it also bears sufficient disadvantages. They may be summarized as follows:

(i) Confidentiality concerns

NAFTA Tribunal's order rejecting consolidation of the "corn syrup" disputes reflects the prevailing opinion among the foreign investors that consolidation of claims would lead to the reveal and undesirable disclosure of confidential information among other parties that directly compete with each other.

However, another NAFTA Tribunal reversed this approach when considering whether to consolidate the "softwood lumber" cases. The Tribunal notes that existence of competition between complainants and the need to ensure the confidentiality of the process should not prevent the consolidation of claims. The court added that for many arbitration proceedings, the practice of concluding non-disclosure agreements is quite well established[3].

Interestingly, *Tembec,* one of the claimants, unilaterally withdrew its claim and appealed to the US courts shortly after the Order on Consolidation of the "softwood disputes" was rendered by the NAFTA Tribunal[4].

(ii) Risk of the Tribunal's mistake

According to Dominique Hasher, consolidation of various disputes into a single arbitration proceeding increases the risk of error or omission made by Tribunal[5]. The scholar believes that due to consolidation of various disputes into one arbitration proceedings, the process and subject matter of analysis becomes more complicated. Each party must properly present its arguments to the tribunal and other parties to the dispute, as well as to evaluate their counterarguments. The volume of information to be processed by the Tribunal inevitably increases. It also may bring about procedural delays and extension of deadlines[6].

Thus, there is a probability that the complication of the process as a result of consolidation of claims may lead to incorrect application by the court of the relevant legal rules, incorrect assessment of the actual circumstances of the case or inconsistency of court findings with the actual circumstances of the case.

(iii) Procedural complexity

As a general principal, the consolidation provisions of the BITs provide for establishment of a new tribunal that will decide whether to consolidate, and then will consider a consolidated case. Instead, the first tribunal loses its powers in the event that the second tribunal decides in favor of consolidation.

Some scholars have concerns about impartiality in this respect, because the new consolidation tribunal is interested in consolidating the claims both for professional and financial reasons[7]. Neither option

---

[1] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently?: final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* supra. 45.

[2] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently?: final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 75.

[3] *Canfor Corporation v. United Sates of America, and Tembec et al v. United Sates of America, and Terminal Forest Products Ltd. v. United Sates of America,* (Order of the Consolidation Tribunal) [September 7, 2005], para.147. <https://www.state.gov/documents/organization/53113.pdf>.

[4] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 232.

[5] Hascher, D.T. (1984). Consolidation of Arbitration by American Courts: Fostering or Hampering International Commercial Arbitration? *Journal of International Arbitration, 1,* 135.

[6] Hascher, D.T. (1984). Consolidation of Arbitration by American Courts: Fostering or Hampering International Commercial Arbitration? *Journal of International Arbitration, 1,* 135.

[7] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently? final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 96.

is to create an independent tribunal deciding solely on appropriateness of consolidation, as it may enable the parties to abuse the process[1].

(iv) Extra costs borne by parties

The lack of a unified formula of arbitration costs allocation between the parties is also considered a negative feature of the consolidation. This issue normally is resolved upon the discretion of the tribunals in the light of the circumstances of the case[2].

v) Claimants' reluctance to consolidate the claims

Consolidation of claims is based on the principle of parties' autonomy. When foreign investors deliberately have started parallel proceedings and opted for forum shopping as an appropriate strategy, they will unlikely be interested in consideration of the proceedings[3].

Indeed, if foreign investors initiate parallel related disputes within different fora, they do it deliberately in order to diversify powers in several directions seeking for the most favorable result of the dispute. Such a tactics directly contradicts the main objective consolidation serves for.

Conclusions

Consolidation has been widely applied in international commercial arbitration in order to combine several related claims into the singe proceeding. In the international investment arbitration, consolidation was primarily prescribed in Art. 1126 of NAFTA and since then has been included into the texts of bilateral investment treaties and free trade agreements, predominantly involving US and Canada.

Consolidation tribunals have to assess whether the claims have factual and legal basis in common as well as whether the potential consolidation serve the interests of fair and efficient process.

Consolidation *stricto sensu* is to be distinguished from *de facto* consolidation. The latter implies that several related proceedings are considered independently by the same Tribunal and result in individual awards in each dispute. Despite procedural differences, both *stricto sensu* and *de facto* consolidation sufficiently reduce the risk of conflicting awards upon result of substantially related disputes.

However, consolidation implies some negative aspects that stem from the multiplicity of parties, factual circumstances and claims covered by a single consolidated proceeding. Doctrine and case law highlight the most important problems, including threat to confidentiality of the process; increasing risk of errors or omissions to be made by tribunal when assessing the consolidated case; extra costs borne by parties; and procedural complexity concerning appointment of consolidation tribunal and transfer of jurisdiction between original and consolidation tribunals.

Finally, the author shares a view of some scholars claiming that the main factor that renders consolidation inefficient is reluctance of the claimants to consolidate the parallel proceedings, they have deliberately initiated before different fora.

The factors outlined above call into question whether consolidation of claims is an appropriate and efficient procedural to handle parallel proceedings in the international investment arbitration.

References:

1. Born, G.B. (2012). *International Arbitration: Law and Practice*. London: Wolters Kluwer, 480.
2. Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently? : final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 59-125.
3. Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*. Paris: OECD Publishing, 225-259.
4. Zarra, G. (2016). *Parallel Proceeding in Investment Arbitration*. Hague: Eleven International Publishing.
5. Zarra, G. (2017). Parallel proceeding involving investment arbitration: How to deal with that? *YOUNG-OGEMID sixth virtual symposium on parallel proceedings*. <https://www.transnational-dispute-management.com/young-ogemid/> (access restricted to subscribers).

[1] Kaufmann-Kohler, G. et al. (2006). Consolidation of proceedings in investment arbitration: how can multiple proceedings arising from the same or related situations be handled efficiently? final report on the Geneva Colloquium held on 22 April 2006. *ICSID Review: Foreign Investment Law Journal*, *21(1),* 96.

[2] Yannaca-Small, C. (2006). Chapter 8: Consolidation of Claims: A Promising Avenue for Investment Arbitration? in *International Investment Perspectives*, Paris: OECD Publishing, 238. *See also*: Born, G.B. (2012). *International Arbitration: Law and Practice*. London: Wolters Kluwer, 222.

[3] Zarra, G. (2017). Parallel proceeding involving investment arbitration: How to deal with that? *YOUNG-OGEMID sixth virtual symposium on parallel proceedings*. <https://www.transnational-dispute-management.com/young-ogemid/>.

Michael Siman, PhD
Université paneuropéenne, République slovaque

LE DÉVELOPPEMENT DE LA RÉGLEMENTATION DE RECONNAISSANCE DES DIPLÔMES ET DES QUALIFICATIONS AVANT LA DIRECTIVE DE RECONNAISSANCE N° 2005/36/CE[1]

Michael Siman, PhD, DEA
Pan-European University, Slovak Republic

DEVELOPMENT OF THE REGULATION ON DIPLOMAS AND PROFESSIONAL QUALIFICATIONS RECOGNITION BEFORE DIRECTIVE 2005/36/CE ON RECOGNITION

The EU system of the recognition of qualifications is based on the directives to be transposed by the Member States. Nevertheless, certain dimensions of recognition have been discovered, clarified and interpreted by the Court of Justice. The genesis of the regulation of this recognition deals with both the Union's rules and the transposition of these Union rules into the Slovak legal system.
Keywords: European Union, recognition of qualifications, recognition of diplomas, EU directives.

Le système de l'Union de reconnaissance des diplômes et des qualifications est fondé sur les directives à transposer par les États membres. Néanmoins, certaines dimensions de reconnaissance ont été découvertes, éclaircies et interprétées par la Cour de Justice. La genèse de la réglementation de reconnaissance traite tant de la réglementation de l'Union que de la transposition de cette réglementation de l'Union dans l'ordre juridique slovaque.

Dans le cadre de l'analyse de la genèse de la réglementation de l'Union, l'adoption et les apports de la première directive de reconnaissance n° 89/48/CEE, notamment les raisons de son adoption et son caractère général sont examinés. Cette analyse continue avec l'examen de l'adoption et des apports de la deuxième directive de reconnaissance n° 92/51/CEE et des raisons de modification du système général de reconnaissance. Dans le cadre des dispositions dédiées à la transposition de la réglementation de l'Union de reconnaissance dans l'ordre juridique de la République slovaque, sont analysés les instruments nationaux pertinents, à savoir la loi n° 477/2002 RL (loi „reconnaissance"), les lois n° 215/1995 RL et 423/2003 RL (lois „géodésie" et „cartographie"), la loi n° 131/2002 RL (loi „universités") et finalement la loi n°239/2007 RL (loi „reconnaissance" nouvelle).

1. LA RÉGLEMENTATION DE L'UNION PORTANT SUR LA RECONNAISSANCE MUTUELLE

Des directives de reconnaissance ont été arrêtées, à partir des années 70, profession par profession, constituant des directives sectorielles. Toutefois, ces directives ne concernaient que les professions d'infirmier responsable des soins généraux, de praticien de l'art dentaire, de vétérinaire, de sage-femme, d'architecte, de pharmacien et de médecin. Pour chacune de ces professions, ont été simultanément adoptées deux directives qui formaient un ensemble[2]. L'une fournissait une définition des conditions minimales de formation et l'autre en tirait les conséquences sur la base d'une liste des diplômes délivrés dans les États membres bénéficiant de la reconnaissance mutuelle, et organisait aussi l'acceptation mutuelle des preuves permettant de satisfaire aux conditions relatives à la personne posées par les réglementations

[1] This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-14-0893 (Free movement of persons and recognition of qualifications in the European Union and Slovak Republic).
[2] Voir les directives du Conseil n° 77/452/CEE, n° 77/453/CEE, n° 78/686/CEE, n° 78/687/CEE, 78/1026/CEE, n°78/1027/CEE, n° 80/154/CEE, n° 80/155/CEE, n° 85/384/CEE, n° 85/432/CEE, n° 85/433/CEE et n° 93/16/CEE.

nationales.[1] Il s'agissait d'une approche d'harmonisation ou bien de coordination qui se limitait aux secteurs spécifiques de la vie économique ou professionnelle. Toutefois, cette approche sectorielle signifiait une intervention majeure dans l'indépendance du système d'enseignement des États membres, en ce qui concerne le contenu de l'enseignement.

Les sept systèmes sectoriels de reconnaissance avaient en commun d'organiser une reconnaissance automatique des diplômes délivrés dans les États membres au profit des bénéficiaires de la libre circulation. Cette automaticité apportant une forte sécurité juridique aux bénéficiaires, était le caractère essentiel qui les distinguait du système général de reconnaissance.

1.1. Adoption et apports de la directive n° 89/48/CEE

Depuis la fin des années 80, la directive n° 89/48/CEE du Conseil du 21 décembre 1988 relative à un système général de reconnaissance des diplômes d'enseignement supérieur qui sanctionnent des formations professionnelles d'une durée minimale de trois ans[2] qui avait constitué, jusqu'à l'adoption de la nouvelle directive n° 2005/36/CE relative à la reconnaissance des qualifications professionnelles[3], qui a abrogé et remplacé cette directive ainsi que les directives sectorielles, la base générale de reconnaissance des diplômes. Cette directive suivait une nouvelle approche et réglementait les moyens nécessaires pour la libre circulation des personnes qui ne pouvaient pas exercer leur profession selon les directives sectorielles.

Quant au texte adopté de la directive n° 89/48/CEE, R. Perissich, le directeur général des coordinateurs, a remarqué que si l'on examinait le texte de la directive, il était probablement justifié de dire que ce n'était pas „le meilleur texte qu'on ait pu imaginer" et que „n'importe quel juriste assis autour de la table aurait probablement rédigé un meilleur texte", mais n'aurait certainement pas obtenu un texte meilleur à l'issue des négociations. On travaillait par conséquent sur une base qui n'était pas idéale et on ne pourrait éviter des problèmes, on ne pourrait ni éviter des arrêts de la Cour[4].

1.2. Raisons d'adoption de la directive

La directive n° 89/48/CEE visait, selon le considérant 2 de celle-ci, à établir un système de reconnaissance, car les dispositions qui avaient été adoptées jusqu'à ce temps-là par le Conseil, et en vertu desquelles les États membres reconnaissaient entre eux et à des fins professionnelles les diplômes d'enseignement supérieur qui avaient été délivrés sur leur territoire, concernaient „peu de professions" et le niveau et la durée de la formation qui avait conditionné l'accès à ces professions avaient été réglementés „de façon analogue dans tous les États membres" ou avaient fait „l'objet des harmonisations minimales nécessaires pour instaurer de tels systèmes sectoriels de reconnaissance mutuelle des diplômes". L'adoption de cette directive a réagi à „l'attente des citoyens européens" qui possédaient des diplômes d'enseignement supérieur sanctionnant des formations professionnelles et délivrés dans un État membre autre que celui où ils voulaient exercer leur profession. Par conséquent, il convenait de mettre également en œuvre une autre méthode de reconnaissance des diplômes telle qu'elle facilite aux citoyens possédant des diplômes sanctionnant un cycle d'études d'au moins trois ans l'exercice des activités professionnelles dans un autre État membre (considérant 3). Le considérant 4 précise que „pareil résultat pouvait être atteint par l'instauration d'un système général de reconnaissance des diplômes d'enseignement supérieur qui sanctionnent des formations professionnelles d'une durée minimale de trois ans". Le législateur de l'Union était convaincu qu'un tel système de reconnaissance, „en renforçant le droit du citoyen européen d'utiliser ses connaissances professionnelles dans tout État membre", venait „parfaire et en même temps renforcer son droit d'acquérir de telles connaissances" où il le désirait (considérant 13).

1.3. Caractère général de la directive

Le principe de base de la directive n° 89/48 permettant d'obtenir le titre professionnel de l'État membre d'accueil par la reconnaissance des diplômes en établissant un système dit général

[1] Voir, Pertek L. (1999). Les professions juridiques et judiciaires dans l'Union européenne: libre circulation dans l'espace européen, reconnaissance mutuelle des qualifications, équivalence des autorisations nationales d'exercice. *Revue française de droit administratif*, 631.

[2] JO CE n° L 19 du 24.1.1989, 16.

[3] JO UE n° L 255 du 30.9.2005, 22.

[4] Tel que cité par Parkins, N. (1992). *La Directive 89/48/CEE: progrès sur la voie de la mise en œuvre, in Reconnaissance générale des diplômes et libre circulation des professionnels, European Institute of Public Administration.* Maastricht, 58. Voir aussi Minor, J. (1992). Exposé introductif sur la Directive du 21 décembre 1988. *Reconnaissance générale des diplômes et libre circulation des professionnels, European Institute of Public Administration*. Maastricht, 3-18, et Carnelutti, A. (1991). L'Europe des professions libérales: la reconnaissance mutuelle des diplômes d'enseignement supérieur. *Revue du marché unique européen*, 23-46.

de reconnaissance des diplômes, par rapport aux systèmes sectoriels créés par les directives spécifiques à certaines professions, était le suivant: le professionnel pleinement qualifié dans un État membre était présumé avoir les qualifications nécessaires pour exercer la même profession dans un autre État membre. La comparaison portait donc d'abord, sur les activités professionnelles et non sur les formations, à la différence de la reconnaissance académique visant à la poursuite d'études. La directive s'adressait aux professionnels pleinement qualifiés. Ceci découlait de la définition du diplôme établie par celle-ci[1]. Comme la directive ne créait pas de coordination des formations entre États membres, contrairement aux directives sectorielles pour certaines professions de la santé, des différences substantielles pouvaient exister entre ces formations. Dans ces conditions, l'État membre d'accueil pouvait demander des mesures de compensation – une épreuve d'aptitude ou un stage d'adaptation. Selon le considérant 9 de la directive, tant l'épreuve d'aptitude que le stage d'adaptation avaient pour fonction „d'évaluer l'aptitude du migrant, qui est une personne déjà formée professionnellement dans un autre État membre, à s'adapter à son environnement professionnel nouveau".

Comme le note D. Malaguerra, cette directive partait de „la comparabilité supposée des formations" et reposait sur „le principe de la confiance mutuelle". Bien que son objectif principal ait été de „consacrer l'équivalence des diplômes délivrés par les différents États membres", elle prévoyait également des mécanismes de compensation „relativement sophistiqués"[2].

La différence principale entre cette directive et les directives relevant du système sectoriel consistait à son caractère général, s'appliquant à toutes les professions réglementées exigeant une formation professionnelle d'une durée minimale de trois ans, à condition qu'elle ne soit pas réglementée par une directive sectorielle. De surcroît, la directive générale s'appliquait aux produits finaux de formation, aux professionnels complètement qualifiés. Néanmoins, la directive ne garantissait pas une reconnaissance automatique aux professionnels formés dans un autre État membre. Si l'individu concerné se conformait aux exigences prévues par la directive, ce n'était que la première condition de la reconnaissance. La qualification de cette personne pouvait être examinée et contrôlée par les autorités de l'État d'accueil. Les États pouvaient aussi imposer des exigences supplémentaires. Mais, comme l'apport principal de la directive, les autorités compétentes des États membres ne pouvaient pas refuser de permettre l'exercice de la profession seulement à cause de la qualification insuffisante, si le professionnel concerné satisfaisait certaines conditions, notamment s'il avait suivi une formation équivalente à un cours d'enseignement d'une durée minimale de trois ans dans la Communauté et avait suivi le cours de qualification nécessaire pour exercer la profession réglementée concernée.

La transposition de la directive dans les 15 États membres originaux ne fut pas sans retard par rapport au délai qui expirait en janvier 1991, les derniers l'ont fait en 1996, après des procédures d'infraction. Comme le remarque J.-M. Visée, elle n'était pas pour autant parfaite partout[3]. La Commission a intervenu auprès de différents États membres, lorsque des manquements à la directive ont été découverts ou lui ont été signalés par des plaintes. La transposition s'est effectuée soit de manière horizontale (par délégation aux ordres ou organisations similaires dans certains États membres, par exemple au Royaume-Uni), soit de manière verticale (au moyen d'actes spécifiques, par exemple en France). Cette directive constituait „un instrument intéressant au moins pour les avocats qui ont terminé depuis peu leur formation". Par contre, en ce qui concerne les avocats qui ont acquis une longue expérience depuis leurs études, l'épreuve d'aptitude, comme le stage, pouvaient constituer „un obstacle difficilement surmontable"[4].

1.4. Adoption et apports de la directive n° 92/51/CEE

La directive n° 89/48/CEE ne se rapportait qu'aux diplômes faisant preuve d'une formation professionnelle durant au moins trois ans. Afin de sanctionner au niveau de l'Union aussi la formation d'une durée plus courte, cette directive à été complétée par la directive n° 92/51/CEE du Conseil du 18 juin 1992 relative à un deuxième système général de reconnaissance des formations professionnelles, qui

[1] Voir Visée, J.-M. (1998). L'application de la directive 89/48/CEE (système général de reconnaissance des diplômes) aux avocats. *La reconnaissance des qualifications dans un espace européen des formations et des professions*, 211.
[2] Malaguerra, D. (1992). Reconnaissance des diplômes (art. 30 EEE): les mesures de formation complémentaire exigibles des avocats EEE qui souhaitent s'établir en Suisse. *Accord EEE, in Collection de droit européen*, 206.
[3] Voir Visée, J.-M. (1998). L'application de la directive 89/48/CEE (système général de reconnaissance des diplômes) aux avocats. *La reconnaissance des qualifications dans un espace européen des formations et des professions*, 213.
[4] Voir Visée, J.-M. (1998). L'application de la directive 89/48/CEE (système général de reconnaissance des diplômes) aux avocats. *La reconnaissance des qualifications dans un espace européen des formations et des professions*, 215.

complète la directive n° 89/48/CEE[1] (désormais aussi abrogé par la nouvelle directive n° 2005/36/CE). Trois ans après l'adoption de la directive n° 89/48/CEE, on a constaté dans le considérants 2-4 de la directive n° 92/51/CEE que „pour les professions pour l'exercice desquelles la Communauté n'a pas déterminé le niveau minimal de qualification nécessaire," les États membres conservaient „la faculté de fixer ce niveau de manière à garantir la qualité des prestations fournies sur leur territoire"; qu'ils ne pouvaient, toutefois, „sans méconnaître leurs obligations visées aux articles 5, 48, 52 et 59 du traité, imposer à un ressortissant d'un État membre d'acquérir des qualifications" qu'ils se bornaient „généralement à déterminer par référence à celles délivrées dans le cadre de leur système national de formation, alors que l'intéressé a déjà acquis tout ou partie de ces qualifications dans un autre État membre"; que, „en conséquence, tout État membre d'accueil dans lequel une profession était réglementée" était tenu de prendre en compte les qualifications acquises dans un autre État membre et d'apprécier si celles-ci correspondaient à celles qu'il exigeait. On a aussi apprécié que la directive n° 89/48/CEE contribuait à faciliter le respect de ces obligations, mais elle était limitée aux formations de niveau supérieur. C'est pourquoi, „pour faciliter l'exercice de toutes les activités professionnelles subordonnées dans un État membre d'accueil à la possession d'une formation d'un niveau déterminé", il convenait „d'instaurer un deuxième système général pour compléter le premier". Ce système complémentaire devait „couvrir les niveaux de formation qui ne l'ont pas été par le système général initial, à savoir celui correspondant aux autres formations dans l'enseignement postsecondaire et aux formations qui y sont assimilées, et celui correspondant à l'enseignement secondaire long ou court, éventuellement complété par une formation ou une pratique professionnelles"[2]. En conclusion, le législateur de l'Union a exprimé sa conviction „qu'un tel système, comme le système initial, en renforçant le droit du citoyen européen d'utiliser ses connaissances professionnelles dans tout État membre," venait „parfaire et, en même temps, renforcer son droit d'acquérir de telles connaissances" là où il le désirait[3].

Quant aux apports de cette directive relatifs aux professions juridiques, elle pouvait avoir un effet indirect sur ces professions dans la mesure où elle permettait la circulation de certaines professions nationales auxiliaires, telles que visées à l'annexe de la directive. Il y avait certainement des professions équivalentes et d'autres professions auxiliaires ou couvertes par la directive dans la plupart des États membres. Toutefois, il n'était pas clair si la demande concernant la circulation de ces professions dans le domaine juridique serait si grande[4].

Ainsi les deux directives constituaient solidairement un système intégral de reconnaissance visant à prendre en considération les diplômes obtenus et qualifications acquises dans un autre État membre que l'État membre d'accueil, ce système étant composé des deux parties formées par les directives.

Les directives de reconnaissance concernaient uniquement les professions réglementées. Cette notion centrale était utilisée pour déterminer le champ d'application des directives générales. Aucune liste de professions et activités déterminant son champ d'application ne figurait dans l'une ou l'autre directive. Le champ d'application du système général se trouvait délimité par le recours à la notion de „profession réglementée" qui recevait à cet effet „un contenu finalisé, adapté aux besoins particuliers de système" et en était, à cet égard, „la notion clé". Cette notion clé était „d'une interprétation délicate, en particulier lorsqu'il s'agissait de déterminer si une profession, dont l'accès lui-même était libre, devait être considérée comme réglementée pour la raison qu'une dénomination officielle sous laquelle elle pouvait être exercée de manière privilégiée constituait un titre professionnel, autrement dit parce qu'il y avait exclusivité de titre, et, partant, de savoir si l'État concerné devait adopter ou non des mesures de transposition pour cette profession"[5].

1.5. Complètement et modification du système général de reconnaissance

Le système général de reconnaissance instauré par les deux directives susmentionnées a été complété par la directive n° 1999/42/CE du Parlement européen et du Conseil du 7 juin 1999 instituant un mécanisme de reconnaissance des diplômes pour les activités professionnelles couvertes par les directives de libéralisation et portant mesures transitoires, et complétant le système général de reconnaissance des

[1] JO CE n° L 209 du 24.7.1992, 25.
[2] Considérant 9 de la directive nº 92/51/CEE.
[3] Considérant 20 de la directive nº 92/51/CEE.
[4] Voir Adamson, H. C. (1998). Free movement of lawyers. *2nd edition.* London, Butterworths, 85.
[5] Voir, Pertek L. (1999). Les professions juridiques et judiciaires dans l'Union européenne: libre circulation dans l'espace européen, reconnaissance mutuelle des qualifications, équivalence des autorisations nationales d'exercice. *Revue française de droit administratif*, 632.

diplômes[1]. L'objectif de cette directive était de remplacer les directives „relativement anciennes dans le domaine des qualifications professionnelles" et de „prévoir un mécanisme de reconnaissance des diplômes" applicable aux activités professionnelles qui n'étaient pas couvertes par les directives n°89/48/CEE et n° 92/51/CEE[2]. Cette directive s'appliquait aux activités énumérées à l'annexe A de ladite directive[3]. Pour ce qui concernait ces activités professionnelles, la directive précitée prévoyait la reconnaissance des diplômes officiels délivrés par un autre État membre (Titre II de la directive), la reconnaissance des qualifications professionnelles sur la base de l'expérience professionnelle acquise dans un autre État membre (Titre III de la directive) et la reconnaissance des autres qualifications professionnelles acquises dans un autre État membre (Titre IV de la directive).

En fonction de l'évolution des nécessités de reconnaissance et des expériences avec le fonctionnement du système de reconnaissance, les directives de reconnaissance ont été modifiées. La directive n° 89/48/CEE ainsi que la directive 92/51/CEE ont été modifiées par la directive n°2001/19/CE[4]. Quant aux raisons de la modification substantielle susvisée du système général instauré par les deux directives, il convenait d'étendre au système général initial le concept de formation réglementée introduit par les directives générales, et de le fonder sur les mêmes principes en le dotant des mêmes règles. Il devrait appartenir à chaque État membre de choisir les moyens de définir les professions faisant l'objet d'une formation réglementée. Les directives générales permettaient à l'État membre d'accueil d'exiger, sous certaines conditions, des mesures de compensation de la part du demandeur, notamment lorsque la formation qu'il avait reçue portait sur „des matières théoriques et/ou pratiques substantiellement différentes de celles couvertes par le diplôme requis dans l'État membre d'accueil". En vertu des articles 39 et 43 du traité CE, tels qu'ils ont été interprétés par la Cour de justice des Communautés européennes dans l'affaire Vlassopoulou[5], „il incombe à l'État membre d'accueil de juger si une expérience professionnelle peut valoir aux fins d'établir la possession des connaissances manquantes". Selon le législateur de l'Union, „pour des raisons de clarté et de sécurité juridique à l'égard des citoyens désireux d'exercer leur profession dans un autre État membre", il était souhaitable d'intégrer dans les directives générales „l'obligation de l'État membre d'accueil d'examiner si l'expérience professionnelle acquise par le demandeur après l'obtention du ou des titres dont il fait état couvre les matières susmentionnées"[6]. De surcroît, la directive n° 92/51/CEE a subi des nombreuses modifications ultérieures[7].

---

[1] *JO CE* n° *L 201 du 31.7.1999, 77.*

[2] Considérants 4 et 5 de la directive n° 1999/42/CE.

[3] Article premier, paragraphe 2, de la directive précitée.

[4] Directive n° 2001/19/CE du Parlement européen et du Conseil du 14 mai 2001 modifiant les directives 89/48/CEE et 92/51/CEE du Conseil concernant le système général de reconnaissance des qualifications professionnelles, et les directives 77/452/CEE, 77/453/CEE, 78/686/CEE, 78/687/CEE, 78/1026/CEE, 78/1027/CEE, 80/154/CEE, 80/155/CEE, 85/384/CEE, 85/432/CEE, 85/433/CEE et 93/16/CEE du Conseil concernant les professions d'infirmier responsable des soins généraux, de praticien de l'art dentaire, de vétérinaire, de sage-femme, d'architecte, de pharmacien et de médecin. JO CE n° L 206 du 31.7.2001, 1.

[5] Arrêt de la Cour du 7 mai 1991, aff. C-340/89, Irène Vlassopoulou contre Ministerium für Justiz, Bundes- und Europaangelegenheiten Baden-Württemberg, Rec. 1991, p. I-2357.

[6] Considérant 2 de la directive n° 2001/19/CE.

[7] Cette directive a été modifiée par la directive n° 94/38/CE de la Commission du 26 juillet 1994 (JO CE n° L 217 du 23.8.1994, p. 8), la directive n° 95/43/CE de la Commission du 20 juillet 1995 (JO CE n° L 184 du 3.8.1995, p. 21), la directive n° 97/38/CE de la Commission du 20 juin 1997 (JO CE n° L 184 du 12.7.1997, p. 31), la directive n° 2000/5/CE de la Commission du 25 février 2000 (JO CE n° L 54 du 26.2.2000, p. 42), la directive n° 2001/19/CE du Parlement européen et du Conseil du 14 mai 2001 (JO CE n° L 206 du 31.7.2001, p. 1), le règlement (CE) n°1882/2003 du Parlement européen et du Conseil du 29 septembre 2003 (JO UE n° L 284 du 31.10.2003, p. 1), la décision 2004/108/CE de la Commission du 28 janvier 2004 (JO UE n° L 32 du 5.2.2004, p. 15), l'Acte d'adhésion de l'Autriche, de la Finlande et de la Suède (JO CE n° C 241 du 29.8.1994, p. 21), adapté par la décision 95/1/CE, Euratom, CECA du Conseil (JO CE n° L 1 du 1.1.1995, p. 1), l'Acte relatif aux conditions d'adhésion à l'Union européenne de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque, et aux adaptations des traités sur lesquels est fondée l'Union européenne (JO UE n° L 236 du 23.9.2003, p. 33), ainsi que par la directive n° 2006/10/CE du Conseil du 20 novembre 2006 portant adaptation de certaines directives dans le domaine de la libre circulation des personnes, en raison de l'adhésion de la Bulgarie et de la Roumanie (*JO UE n° L 363 du 20.12.2006, p. 141).*

2. LA TRANSPOSITION DE LA RÉGLEMENTATION DE L'UNION DE RECONNAISSANCE DANS L'ORDRE JURIDIQUE DE LA RÉPUBLIQUE SLOVAQUE

Dans le cadre de l'harmonisation du droit slovaque avec la législation de l'Union avant l'adhésion de la République slovaque aux Communautés européennes, la première directive n° 89/48/CEE, la deuxième directive n° 92/51/CEE ainsi que les directives sectorielles relatives aux professions spécifiques ont été transposées dans l'ordre juridique slovaque par les lois du Conseil National de la République slovaque n° 477/2002 RL[1] (loi „reconnaissance"), n° 215/1995 RL et n° 423/2003 RL (lois „géodésie" et „cartographie") et n° 131/2002 RL (loi „universités"). Pour transposer la nouvelle directive de reconnaissance n° 2005/36/CE, la loi n° 293/2007 RL (loi „reconnaissance" nouvelle) a été adoptée.

2.1. Loi n° 477/2002 RL (loi „reconnaissance")

L'instrument législatif de base portant sur la reconnaissance des qualifications professionnelles, la loi n° 477/2002 RL[2] relative à la reconnaissance des qualifications professionnelles, telle qu'amendée, réglementait toutes les questions relevant des directives concernées. Quant à l'objet et à l'applicabilité de la loi relative à la matière, cette loi réglementait les conditions de reconnaissance des diplômes, certificats, attestations et des autres preuves de formation (dénommées „titres de formation") ou des ensembles de ceux-ci délivrés par les écoles ou par autres autorités compétentes conformément à la législation des États membres de l'Union européenne, de la Norvège, du Lichtenstein, de l'Islande et de la Suisse pour l'exercice des professions réglementées et activités professionnelles réglementées (dénommées „professions réglementées") en République slovaque.

Pour ce qui concerne l'applicabilité de la loi *ratione personae*, elle s'appliquait aux ressortissants des États membres et aux membres de leurs familles voulant exercer une profession réglementée en République slovaque en tant que personnes physiques autorisées à l'exercice des activités industrielles ou en tant que personnes exerçant la fonction d'agent responsable ou d'employé, hormis les professions d'architecte, médecin vétérinaire, les activités professionnelles visées à l'annexe n° 1 et des autres professions réglementées faisant l'objet de réglementation des instruments spécifiques.

Cette loi ne s'appliquait qu'à la reconnaissance des titres de formation en cas des activités industrielles reprises aux listes I à V de la loi; concernant la reconnaissance de l'aptitude professionnelle conformément à la loi n° 455/1991 RL du 2 octobre 1991 relative aux activités industrielles, cette loi s'appliquait à la reconnaissance des titres de formation adéquatement. Selon le § 1, alinéa 5, de la loi n° 477/2002 RL, les ressortissants des États membres et les membres de leurs familles ayant obtenu la reconnaissance de la qualification professionnelle de la part de l'autorité compétente de la République slovaque conformément à cette loi, sont autorisés à l'exercice des professions réglementées en République slovaque de la même manière que les ressortissants ayant acquiert la qualification professionnelle concernée en République slovaque.

2.2. Lois n° 215/1995 RL et 423/2003 RL (lois „géodésie" et „cartographie")

Les directives de reconnaissance ont aussi été transposées par la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 215/1995 RL relative à la géodésie et cartographie et par la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 423/2003 RL modifiant et amendant la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 215/1995 RL relative à la géodésie et cartographie modifiant et amendant la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 455/1991 RL relative aux activités industrielles (Code industriel) telle qu'amendée. Cette transposition concernait la reconnaissance des qualifications professionnelles relatives à la géodésie et cartographie.

2.3. Loi n° 131/2002 RL (loi „universités")

Les directives de reconnaissance ont également été transposées par la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 131/2002 RL relative aux universités modifiant et amendant certaines lois et par la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 528/2003 RL modifiant et amendant la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 131/2002 RL relative aux universités modifiant et amendant

[1] Le Recueil des lois de la République slovaque (Zbierka zákonov Slovenskej republiky), le journal officiel ou bien le bulletin ou gazette officielle, tels qu'appelés dans des États divers, établie par la Loi du Conseil national de la République slovaque n° 1/1993 RL relative au Recueil des lois. Le Recueil des lois comprend notamment la Constitution de la République slovaque, les lois constitutionnelles, les lois, les règlements du Gouvernement et certains autres instruments des ministères et des autres organismes du pouvoir exécutif (voir § 1 de la loi précitée).

[2] Le texte de cette loi, ainsi que de toutes les autres lois de la République slovaque mentionnées dans le présent article, sont disponibles dans le système unifié des informations juridiques sur le site www.slov-lex.sk.

certaines lois, telle qu'amendée, modifiant et amendant certaines lois. Selon § 106 de cette loi réglementant la reconnaissance des titres de formation, cette reconnaissance comporte la reconnaissance d'un titre de formation délivré par une université étrangère ou par une autre autorité compétente conformément à la législation de l'État concerné comme équivalent au titre de formation délivré par une université en République slovaque. L'adoption des décisions concernant la reconnaissance des titres de formation incombe, en premier lieu, à l'université en République slovaque exerçant les programmes d'études dans les domaines d'études qui sont les mêmes ou similaires à ceux visés au titre de formation présenté. Si le contenu des études ne correspond que partiellement au programme d'études de l'université en République slovaque, celle-ci peut imposer au demandeur de reconnaissance l'exercice des examens supplémentaires ou, le cas échéant, aussi l'élaboration supplémentaire et la présentation de la thèse du premier, deuxième, troisième ou quatrième degré. L'université décide de la reconnaissance des titres de formation pour l'exercice des professions réglementées en République slovaque, s'il s'agit des titres délivrés en dehors des États membres, ou bien s'il s'agit de la reconnaissance des titres de formation délivrés dans les États membres, pourvu que la reconnaissance de ceux-ci est demandée par les personnes qui ne sont pas ressortissants des États membres, hormis les personnes qui sont membres des familles des ressortissants des États membres. Le Ministère d'éducation de la République slovaque décide de la reconnaissance, s'il n'y aucune université en République slovaque exerçant des programmes d'études dans les domaines d'études qui sont les mêmes ou similaires à ceux visés au titre présenté. Les titres de formation délivrés par une université étrangère ou par autres autorités compétentes de l'État concerné, si la République slovaque a conclu un traité relatif à la reconnaissance mutuelle et à l'équivalence des titres de formation avec cet État,[1] sont équivalents aux titres de formation délivrés par l'université en République slovaque, si les titres concernés font partie du traité. La décision relative à la reconnaissance des titres de formation est délivrée par le Ministère d'éducation de la République slovaque. L'adoption des ces décisions s'applique à la reconnaissance pour les objectifs académiques.

2.4. Loi n° 239/2007 RL (loi „reconnaissance" nouvelle)

Finalement, avec effet à partir du 20 octobre 2007, les deux directives relatives au système général de reconnaissance, à savoir les directives 89/48/CEE et 92/51/CEE, ont été abrogées et remplacées par la Directive n° 2005/36/CE du Parlement européen et du Conseil du 7 septembre 2005 relative à la reconnaissance des qualifications professionnelles.[2] Avant le délai de transposition fixé au 20 octobre 2007, les États membres devaient mettre en vigueur les dispositions législatives, réglementaires et administratives nécessaires pour se conformer à cette directive et en informer immédiatement la Commission.

Vu l'existence de la nouvelle directive de reconnaissance intégrée, le législateur slovaque a décidé de la transposer par une loi nouvelle avec effet à partir du 20 octobre 2007. Il s'agit de la Loi du Conseil National de la République slovaque n° 293/2007 RL du 17 mai 2007 relative à la reconnaissance des qualifications professionnelles.

La première partie de la loi n° 293/2007 RL relative à la reconnaissance des qualifications professionnelles, dénommée „Dispositions fondamentales", établit notamment les définitions reprises de la nouvelle directive de reconnaissance. La deuxième partie de la loi précitée réglemente la libre prestation de services. Ses dispositions correspondent au titre II de la nouvelle directive de reconnaissance n° 2005/36/CE. La troisième partie de la loi établit le système de reconnaissance conformément au système intégré selon la nouvelle directive de reconnaissance. Les dispositions de cette partie règlementent, en outre, la reconnaissance automatique des qualifications professionnelles et la reconnaissance automatique de la formation universitaire du troisième degré par le ministère d'éducation. Les dispositions portant sur le système général de reconnaissance des qualifications professionnelles, la reconnaissance de la formation universitaire, la reconnaissance de la formation professionnelle supérieure et de la formation universitaire, la reconnaissance de la formation professionnelle supérieure, si le demandeur a accompli une formation secondaire professionnelle complète ou formation secondaire professionnelle, la reconnaissance de la formation secondaire professionnelle complète ou formation secondaire professionnelle, la reconnaissance des autres qualifications professionnelles, la reconnaissance du degré de formation et la reconnaissance des autres titres et attestations établissent les modalités de reconnaissance correspondantes en vertu de la nouvelle directive de reconnaissance.

[1] Il s'agit des traités conclus entre la République slovaque et la République tchèque, la République fédérale d'Allemagne, la Pologne, la Hongrie, la Croatie et la Roumanie.
[2] JO UE n° L 255 du 30.9.2005, 22.

Conclusion

La libre circulation des professions dans l'Union européenne implique la faculté des ressortissants d'un État membre d'exercer effectivement leur profession dans le territoire des autres États membres dans les conditions stipulées pour les ressortissants de ceux-ci. Néanmoins, pour pouvoir obtenir un accès libre au marché des autres États membres, il est nécessaire de se conformer à toutes les exigences de l'État d'accueil. Comme les systèmes de formation diffèrent dans les États membres, il est évident que les ressortissants d'un autre État membre acquièrent leur qualification d'une manière différente et possèdent un diplôme différent de ceux exigés dans l'État d'accueil. Pour la libre circulation des professions, il est essentiel de prendre en considération, malgré ces différences des systèmes de formation, les qualifications acquises et diplômes obtenus dans les autres États membres de l'Union européenne et ainsi offrir aux ressortissants de ces États membres la faculté d'exercer leur liberté de circulation visée à l'article 49 et suiv. du Traité sur le fonctionnement de l'Union européenne (ci-après le „traité FUE").

References:

1. Adamson, H.C. (1998). Free movement of lawyers. *2nd edition.* London, Butterworths.
2. Carnelutti, A. (1991). L'Europe des professions libérales: la reconnaissance mutuelle des diplômes d'enseignement supérieur. *Revue du marché unique européen*, 23-46.
3. Malaguerra, D. (1992). Reconnaissance des diplômes (art. 30 EEE): les mesures de formation complémentaire exigibles des avocats EEE qui souhaitent s'établir en Suisse. *Accord EEE, in Collection de droit européen*, 206.
4. Minor, J. (1922). Exposé introductif sur la Directive du 21 décembre 1988. *Reconnaissance générale des diplômes et libre circulation des professionnels, European Institute of Public Administration.* Maastricht, 3-18.
5. Parkins, N. (1992). La Directive 89/48/CEE: progrès sur la voie de la mise en œuvre. *Reconnaissance générale des diplômes et libre circulation des professionnels, European Institute of Public Administration*. Maastricht, 39-59.
6. Pertek, J. (1999). Les professions juridiques et judiciaires dans l'Union européenne: libre circulation dans l'espace européen, reconnaissance mutuelle des qualifications, équivalence des autorisations nationales d'exercice. *Revue française de droit administratif,* 622-644.
7. Visée, J.-M. (1998). L'application de la directive 89/48/CEE (système général de reconnaissance des diplômes) aux avocats. *La reconnaissance des qualifications dans un espace européen des formations et des professions*, 211.

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Olha Novytska
First Secretary Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

USE OF THE NEW TECHNOLOGIES BY TERRORIST GROUPS AS A NEW CHALLENGE FOR NATIONAL SECURITY CONCEPTS

The Internet has become an integral part of our life. As in any sphere, it has a good and a bad side to it. The bad side includes its use by cyberterrorists and other criminals, which is recent years has gained more importance due to the improvement of technical profess of such terrorist groups as ISIS. Besides, there has been a considerable raise in the popularity of extremist online rhetoric among young Europeans infatuated with its simplicity and fake truthfulness. Most frequent ways of use of the Internet for terrorist purposes are fundraising, recruiting, communications and content sharing, each having its peculiarities and target audiences. With the enlargement of the pool of web-surfers, mobile Internet users *inter alia*, grow the opportunities for the terrorists to use the technology for their unlawful purposes. The variety of those ways leaves no doubt that this problem concerns each and every one of us. There have already been cases of entire states or their certain governmental and business institutions suffering painful cyber-attacks. At the same time, the agencies working in the sphere of fighting terrorism in the cyberspace also have to deal with such dilemmas as the freedom of speech or faith, which are crucial for the democratic societies, vs national security and the general good, which adds complexity to the already sophisticated issue. The only way to try to curtail the upswing of cyberterrorism may lie in cooperation between all parties involved: the regular people, the governments, the law enforcement bodies and the IT businesses.
Keywords: terrorism, cybercrime, online security, ISIS, Islamic State, mobile security, propaganda, online privacy, freedom of speech.

The plot depicting a possible intrusion in the operations of the fundamental systems of a state, or other forms of cyber-terrorism and hacking has been a staple in Hollywood action movies for a long time, since the era when PCs were not yet so common in households. Furthermore, a personality theft is today one of the main movie plot twists. The number of financial and human resources involved in fighting cybercrimes totals dozens, if not hundreds, of billions of USD. Books, voluminous scientific research dedicated to the "dark side of the brave new digital world", as one may call the cybercriminal sphere, also appear regularly.

Today most research is aimed at building a system from the available information as well as analysis of the strategies the criminals use, more profound scientific works are targeting different sides of the phenomenon of terrorism per se. The aim of this article is to outlay the main points formulated mainly by foreign researchers in the field of cybersecurity.

The last decade made it clear to the entire world that the list of potential threats to the national and personal security since now includes Internet. On the one hand, thanks to the Web and IT crowds of people received new opportunities for communicating, working, improving their lives and lives of people around. At the same time, such benefits of the Net as interconnection of all components and anonymity (if one takes certain precautions) are being more and more actively used by both hackers and terrorist groups. This space has no boundaries, practically every state entity is connected into it, hence to make a tangible damage to a powerful country or a company one does not need a large army of highly trained professionals – sometimes computers of the military are themselves targeted by the terrorists.

Terrorist attacks in the Internet may gain international scale even faster, then, for instance, a cataclysm and to involve all the citizens. To destroy an economy no nuclear bomb is needed today –

a certain software, technical means and a couple of smart people. This has made the organizations dealing with security issues in most Western states draft plans for the emergencies in the information sphere and to perform regular checkups of the governmental bodies. At the same time, both national and international laws in the security sphere lags behind the technical proficiency of hackers and cyberterrorists. Taking into consideration the low level of informational sphere development in many countries, use of cyberwarfare against them looks a highly possible perspective.

Several events that took place during the last couple of years have attracted the attention of the scientific community to the topic of terrorism and online activity of the terrorist groups. The Western experts have written dozens of articles in the scientific and popular journals, blogs – a publication dedicated to the enrollment of women through social networks was even placed in the Russian edition of the Cosmopolitan magazine[1] – the above issue is gaining urgency even in the post-Soviet states. At the same time the question of preventing damage from cyber-terrorism cannot be an object of strictly scientific, theoretical interest as it's connected with a constantly changing and evolving environment.

However, in our mind, one should make a firm distinction between cyberterrorism proper and a terrorism using the digital sphere for its purposes, and cybercrime – usual hackers or network penetrators. Not all terrorists are also active in the digital space and not all cyberterrorists are ready to come out into the real world. On the other hand, such organizations as the Islamic State of Iran and Levant/Syria (ISIS or Daesh by its Arabic acronym) use all the spheres so one can put them in both groups. It is such organizations that are of the highest interest both from the practical and the theoretical-exploratory points of view and are therefore the focal point of the article below.

All the members of the sphere of cyberterrorism or cyberattacks can be roughly divided into the following groups[2]:

1. States developing their defense or attack potential as a part of national military force;
2. Delinquents acting, first of all, with the aim of earning unlawful profit;
3. Business companies – foremost willing to secure their confidential information, and sometimes attacking their competitors' networks;
4. Terrorist organizations, using web resources to satisfy their own practical goals as well as to carry out cyberattacks;
5. Anarchists striving to harm the system of all-over computer use in general in order to dismantle the existing order.

The first country that suffered from a deliberate cyberattack was Estonia. Its governmental networks became targets for a massive aimed assault, the result of which was a stimulus for the state to begin literally an informational breakthrough. Today all the banking operations there are done electronically and the data encrypting system is considered the best in the world.

Another state that was forced to speed up the development of cybersecurity sphere due to numerous tries to break the normal functioning of its business and governmental structures, is Israel. Today this small country controls about 10% of the international market of the means of informational security, the turnover of which in 2015 was estimated at 86 USD[3]. In 2010 with the help of hacker software Stuxnet, that most experts believe was developed jointly by Israelis and Americans, a considerable damage has been made to the functionality of the Iranian nuclear reactor in Natanz[4]. Although all parties refrained from publicizing their official positions regarding the grounds for such insinuations, the act is considered the first example of a specific development and utilization of cyber warfare by one sovereign state against another.

Despite any country, including Ukraine, already having a history of suffering from hacker attacks on the servers of organizations of high importance for their very existence, such attacks are usually performed by separated activist groups or governmental structures of another state. So far no evidence exists

[1] Как террористы ИГИЛ вербуют женщин в Сети? *Космополитан-Россия, 25 ноября 2015.* <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/kak-terroristy-igil-verbuyut-zhenshchin-v-seti/>.

[2] Yoram, Schweitzer, Gabi, Siboni, Einav Yogev (2013). Cyberspace and Terrorist Organizations. *Cyberspace and National Security, Selected Articles.* <http://din-online.info/pdf/in1e.pdf>.

[3] Gartner: в 2017 году мировой рынок средств информационной безопасности вырастет на 7%. <https://www.computerworld.ru/news/Gartner-v-2017-godu-mirovoy-rynok-sredstv-informatsionnoy-bezopasnosti-vyrastet-na-7>.

[4] Шрайер, Ф., Викс, Б., Винклер, Т. (2013). *Кибербезопасность: дорога, которую предстоит пройти*. Женева.

of impressive cyber actions by terrorist groups, who use the World Wide Web with slightly different purposes[1]:

1) Propaganda: to promote their ideas, program documents, leaders' speeches and vision of the existing problems;

2) Recruiting volunteers and educating: defining and attracting potential participants, disseminating instructions and materials;

3) Fundraising, collecting donations from persons and financing: to attract financial resources by requests from bogus charities as well as steal personal information of credit card holders;

4) Communication: managing operations, including use of available encoding means such as free or cheap software;

5) Defining targets and collecting information regarding potential objects available in open online resources.

The information disseminated by the terrorists is usually aimed at three different types of recipients: the existing and potential adherents, international community and mass media, and citizens of the other party. There's a concrete aim for any of the above audiences: for instance, materials drafted for the representatives of foreign mass media and foreign citizens comprise efforts to invent a historic base and pseudo-religious fundament for the activities of the groups on the basis of separate citations from cult books like the Quran or the Bible in order to explain violence towards otherwise-minded and a certain activity in general. Another goal is to seed in that audience fear of either a real terrorist act or of its possibility. There is even such notion as Cyber fear – stimulating tensions in the society in order to make the feeling of a real danger as tangible as possible. Videos are also used by the terrorists to confirm their acts in order to satisfy the "request" from the financial donors. In some respect it makes such materials similar to porn distributed on a pay-per-view basis.

Apart from namely violence scenes, the availability of a fast and quite easy outreach to a large audience via mobile Internet connection gives the terrorists an opportunity to distribute, for example through social networks, fake news, rumors, gossips and the like unconfirmed information in order to carry out acts of sabotage, to frighten people etc.

As for the dissemination of "ideological materials", some experts distinguish three types of the rhetoric used by the terrorist groups (TG) to justify their activities[2]:

– "We have no choice". A TG depicts itself as a victim persecuted by the other party;

– "We are fighting for freedom", tries of delegitimizing and demonizing of a provisional state, which forces its peaceful citizens to grab at their guns;

– "We want only peace and welfare" – of course, on the TG conditions.

Lately electronic video content has been distributed by terrorist most often – first of all, video is easier to perceive than a written message, secondly, it can be watched by even those who are not good at reading, thirdly, videos have a potential of becoming viral and attracting large audiences. And the last – a video of say decapitation has a much higher influence on psychics than a description of it.

During the last years a lot of attention has been attracted to the Internet activity of such TG as ISIS. Unlike, say, Al Qaeda or Taliban, ISIS has been regularly broadcasting videos filmed in HD high quality practically on a professional level: with their own scenarios, well-thought "props" and basically clear idea (to plant fear and break the resistance of civilians who were unlucky to find themselves under the rule of either the TG or its enemy).

Some experts believe that in the modern unstable world such utmost aggression and over-violence can attract masses of people, giving them impression that the group is so powerful and undefeatable that by joining it they will change their life for a brighter, even if shorter, one. The idea of a world-over caliphate also attracts the new adherents by its seemingly being authentic, "true" and ancient.

Here we should touch upon another aspect. People living for years under the circumstances of violence and lack of basic human liberties, sometimes even of the opportunities to satisfy their basic everyday needs, are not so inclined to support extremism and terrorism of ISIS as the young people in Europe, perverted by the Western democracy and freedom. A 2015 survey showed a larger percent

[1] Eben Kaplan "Terrorist and the internet". *Council on foreign Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/terrorists-and-internet>.

[2] Как террористы используют Интернет – Национальный центр информационного противодействия терроризму и экстремизму в образовательной среде и сети Интернет. <http://xn--h1ajgms.xn--p1ai/articles/?ELEMENT_ID=122>.

of support for ISIS ideas among the Europeans than representatives of Middle Eastern countries. While only 3% of Egyptians, 5% of Saudis and 1% of Lebanese spoke of the TG positively, the same reaction was typical for 7% of British and 16% French respondents[1].

Some groups show a tendency to "adjust" their propaganda efforts in tune with the requirements and preferences of their "target audience". Apart from videos, through their own or "partner" web-sites they distribute, for instance, video games, where kids aged 7 and up can try themselves at being "Allah's fighters" killing American soldiers[4]. For instance, Palestinian TG HAMAS's site for kids Al-Fateh lists cartoons with characters looking like those of Disney Pictures and fairy tales with repeated messages of hatred towards Israel, jihad against infidels and martyrdom. Adolescents are typically addressed through chat rooms and forums. Special attention is paid by the terrorists to female audiences, including not only Muslim migrants, who are often employed as interpreters into the immigration country's language, but local Europeans being attracted by the abovementioned glory of "machoism" and "truthfulness" surrounding the image of the hitmen.

Propaganda of violence and the philosophy of a TG is closely connected with another issue – enlistment of the new members and training of the active one. Of course simple transfer of information with electronic means cannot substitute a neophyte's training in special camps, but, for instance, a scheme of assembling a bomb at home is a real example of interaction of an organized group and separate people. The list of most "popular" works includes "The Terrorist Manual" and "An Anarchist's Cookbook", "Encyclopaedia of Jihad" and others. There were cases when after exchanging information seemingly obedient civilians decided to go and arrange a terrorist act[2]. During such exchange of information with the help of new technologies TGs read the visitors' data in order to try to establish a connection and enrol new members. Sometimes the willing neophytes get in touch with the TG on their own over the Internet: they become regulars in certain chat rooms and forums, disseminate jihadist propaganda and so on.

But the closest connection between the use of IT and social networks by TGs is observed in the sphere of fundraising. The most frequent way to gather funds is to send spam with numbers of electronic accounts, e.g. PayPal, where the supporters can send money. Apart from that there were cases when the terrorists stole personal data of credit card holders and then laundered their money through dozens of accounts in several countries until they became totally impossible to trace. During one such scheme the data of about 1400 British citizens were stolen, later approximately 1.6 mln. pounds were collected and used on 180 sites to disseminate propaganda and finance terrorist activities in a number of countries[3]. Apart from that, some TGs create fake charities that finance terrorist activities under the auspices of humanitarian actions.

Mobile Internet is yet another factor of additional terrorist threat. According to Ericsson company, the number of active mobile Internet users worldwide reached 7,8 bln. persons[4]. With view of such wide spread of mobile devices with online access, the opportunities to break into a network of an organization grow manifold as such gadgets are frequently also connected to the office and home networks via Wi-Fi routers. According to the information of McAfee Labs[5], the first quarter of 2017 alone showed the appearance of more than 1.5 mln. new appearances of malware. At the same time some experts in the sphere of cyber-security and anti-hacking state, that although the feasibility of someone's mobile device being hacked is clear in this or that scope to most users, many developers of mobile apps are neglecting the requirements of security and use a weak encryption.

The TGs use all the benefits that the new technologies, Internet and social networks can offer. Although some networks (for instance, Facebook) try to effectively control and ban appearance and existence of separate accounts, groups and pages connected with terrorist activity, xenophobia, racism and extremism, it's hardly feasible to extinguish them completely and to prohibit them from appearing again.

In their turn, the means helping to monitor the web sites' activities and analyze the dynamics of the activity there, to examine the potential audience are also developing, plus the general level of knowledge

[1] Smith, Lee (2014). Why the Teenage Girls of Europe Are Joining ISIS. *Tablet Magazine.* <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/186397/teenage-girls-europe-isis>.

[2] Weimann, G. (2004). How Modern Terrorism Uses the Internet. *United States Institute of Peace Special Report 116.* <https://www.usip.org/publications/2004/03/wwwterrornet-how-modern-terrorism-uses-internet>.

[3] *The Use or the Internet for Terrorist Purposes* (2012). Vienna.

[4] Ericsson Mobility Report November 2017. <https://www.ericsson.com/en/mobility-report/reports/november-2017>.

[5] Collett, Stacy. Five new threats to your mobile security. <https://www.csoonline.com/article/2157785/data-protection/five-new-threats-to-your-mobile-security.html>.

about the problem also evolves. Some cybersecurity experts consider communication and PR the main mechanism of preventing the terrorists' influence from strengthening. For instance, while attracting new recruits and dissemination of information is done mainly in open communication, it gives the opportunity to dismantle the myths and ideas of the terrorists. At the same time it's impossible to fight those myths effectively without understanding the reasons for citizens' radicalization, mainly young people in their 20s, showing this understanding and discussing the possible alternative ways of solving them.

Human rights dilemma in anti-terrorist activities in the Internet is a special issue, especially concerning the rights for privacy and freedom of speech as well as the primate of security demands of the other citizens and the country as a whole. While the newest technologies of searching, following and analyzing the actions of the potential terrorists can give and opportunity to prevent the terrorist attacks and illegal activity, in the hands of authoritarian governments and rulers they can and will become mechanisms of further strengthening one's control over the people and infringing the main human rights and freedoms. In a faraway perspective even the most democratic countries can witness this leading to erosion of the values those countries were built upon, the destruction of the notion of democracy per se which, in the long run, is the global goal of the terrorists. There's a problem in a number of countries, for instance, with taking the offenders to court for instigating terrorist acts, including promotion of corresponding video materials through social networks: the material should contain a direct indication of the presence of a well-thought design as well as the confirmation that the material and a real or planned act are connected. For instance, a textbook on producing explosives, unless it contains something like "This type of bomb we advise to use in blowing bridges and railway stations" will not be accepted in court as a material with an appeal for carrying out terrorist acts. Such nuances are, on the one hand, guarding a person's interests and does not allow the law enforcement bodies to put citizens behind the bars without solid reasons, and on the other hand – make the work of making the real culprits respond for their actions more difficult.

A few cases in 2016, connected with the refuse of Apple to provide the FBI access to the telephones of suspects in terrorist acts in the USA provoked heated discussions on this topic both in the society in general and among the security and law enforcement professionals. The reason of the refuse was that the company did not want to disclose the secrets of its software and therefore endanger millions of other users. According to FBI, the issue was settled with the help of hacking instruments provided by a third party[1], but the details were never published, which leaves more questions than answers but at the same time gives both Apple and FBI a chance to keep their faces.

The officials of almost any postindustrial country – those countries being today the main aim of all terrorists, ISIS foremost – from time to time say that Internet companies like Google and Facebook are not active enough in fighting online content containing propaganda of violence and are not using all the means available to fight the use of social networks by the TGs in order to communicate and coordinate their actions. Apart from that, social networks are often accused of disseminating fake news as well as of tolerance towards users, whose pages contain frightening, aggressive materials, child porn and violate the copyright.

The officials of all ranks the companies must bear more responsibility for the use of their products. On the one hand, the huge human and technological capacities of these giants really provide opportunities for effective content control and prevention of illegal activity (we speak about open Internet, of course – the opportunities of the deep web deserve a separate discussion). On the other hand, the technological progress and breach of law come and in hand since times immemorial: for instance, in 1834 in France a group of criminals managed to create a system of illegal bond trading with the help of mechanical telegraph machine, which the police managed to uncover only 2 years later[2]. At the beginning of the Internet era the absence of limitations bestowed by other means of information transfer was what facilitated its bustling development and helped enrich the worldwide web with the information of the most different type, on any topic as well as stimulated the fastest ever capitalization of the technical companies that have since then evolved from small "workshops" into omnipresent and omniscient monsters. Naturally, those monsters would be utmost interested in preserving the status-quo, hence the not always warm attitude towards the official statements: for instance, that the officials are trying to use the companies to solve difficult social

[1] Raymundo, O. It's official: FBI won't share its secret iPhone hack with Apple. <https://www.macworld.com/article/3061934/security/fbi-wont-share-its-iphone-hack-with-apple-because-its-unfamiliar-with-the-code.html>.

[2] Tech firms could do more to help stop the jihadists. <https://www.economist.com/news/leaders/21723110-legal-restrictions-must-be-proportionate-and-thought-through-tech-firms-could-do-more-help>.

problems like public aggression and bullying. The online businesses are partly right in that using social media for example for recruiting is only a part of the terrorist danger and that it's physically impossible to scan every post of every user.

Here we should pay attention to the dilemma of the freedom of speech, religion, conscience and the necessity to limit those freedoms. Again, as with the propaganda issue, it's very difficult to draw a line between a simply statement in social networks (some posts, even on neutral topics, are very close to hate speech and look like calls to uproot the existing order, but are in reality a users' way of "letting the steam out" – and "the real bad thing". At the same time, while the topic-starter him/herself does not have any far-fetching plans, the post may come into resonance with a mood of another user who maybe lacked these arguments to finally make up his/her mind to get a rifle and go shoot people. All the above brings us down to the thesis that socializing, especially teenagers and youth, becomes more and more important as a counterweight to "internetizing". It's understandable that we are not going back to the times when people lived in small communities and knew each other, but at least it's worthwhile to know the life of your children or parents. It's an axiom for psychologists that people with more diverse and stable social connections cope easier with different crises – and it's the person in crisis that all terrorists most actively hunt for.

In its turn, the development of IT sphere goes with such a speed that the traditional ways to ensure security are simply not working. For instance, according to "The Kaspersky Laboratory", 320 thousand new viruses are written every day, and the number of attacks only on Android-operated gadgets since 2016 has multiplied fivefold[1]. It's not always possible to track the attack, which made some experts say that it's impossible to improve the level of national informational security without improving the overall personal informational literacy and security: as a parallel to personal hygiene ("wash your hands with soap"), it's highly important to inject the citizens with fundamental rules of informational hygiene ("don't open strange attachments"). For instance, both persons and companies tend to publish online in the Internet and social networks certain confidential information which can then be collected, analyzed and used with terrorist purposes. For such purposes one can use, say, GPS data and geo-tagging: by markers of the pictures with objects or persons of interest, by directly tracking the handheld and so on. The saying "Measure seven times cut once" is becoming as fresh as ever before. Every user should think twice whether it's really necessary to participate, say, in a rally to try to win a panda pen, if it requires to grant access to the contacts and photos, and the main issue should be – why do the organizers need such data?

Until recently the issues of informational security were not so acute for Ukraine – and then the military action on the Eastern part of the country came. Although the separatists lack the same technical and financial capacities as, say, ISIS, they do have a lot of activity and desire to "study the international experience" in this sphere. Mainly the activity of the so-called DNR and LNR is concentrated on propaganda. The romantic flair of their activity is mainly based on the thesis of "reluctance" ("we have no other choice") and illegitimate nature of Kyiv government ("we are fighting for freedom"). Besides, the Internet was used for recruiting and fundraising. At the beginning of the Anti-terrorist operation there was a massive exchange of sensitive and classified military information from Ukrainian army and defense bodies. There had been news reports that the enemy used cell provider data to track the movement and location of Ukrainian army (for instance, they searched social networks for the phone numbers of the serving military persons and volunteers and then by triangulation located those people. They also located towers with more cellular activity in the given coordinates).

With the view of all above, one can say that with time the TGs' activity online will not decline because it gives them opportunity to achieve rather good efficiency with comparatively small expenses, at least in the sphere of fundraising and communications. The technologies of tracking potential terrorists and criminals, fighting cyber crime will also be developing. Perhaps, who will be the winner in this competition belongs on every single person as well as possibilities for the law enforcement bodies to act fast for every challenge and do the necessary forecasts.

If we draw a parallel with the car traffic (are the car manufacturers responsible for say drunk driving? How do we minimize the number of car accident victims?), then the possibility to secure full security in the digital world is closing to zero; however, the use of a combination of approaches will give the opportunity

[1] 93% кибератак можно предотвратить: на Belarus IGF обсудят безопасность в интернете. <https://bel.biz/afisha/articles/93-kiberatak-mozhno-predotvratit-na-belarus-igf-obsudyat-bezopasnost-v-internete>.

to achieve rather feasible results. Technological means and ways, considerate policy of the companies and states, improvement of the citizens' knowledge and personal responsibility together with more accessible higher education and efforts on solving at least part of the most acute social problems can bring impressive fruit. An important role is played also by cooperation – if, say, people will not be too lazy to report materials containing violence slogans or other illegal information and the companies will check at least 50% of those reports (like the providers in Germany are required to do today), and the advertisement companies will not work with resources where their ads can border with the like content hence diminishing the income of the providers – the overall improvement of online safety is more than likely.

In the legal sphere it would be advisable to be more detailed about the requirements towards content and strict about punishment for incompliance. Ukrainian laws dealing with Internet, copyright and other connected issues, is rather contradictory, vague and not clear enough which leaves enough space for both criminal activity and power misuse by the law enforcement bodies (or, more exactly, for tries to harass companies – the so-called "masked shows" with filmed extortion of servers etc. which in the era of cloud technologies is basically a show-off for the bosses and intimidation of the entrepreneurs than real struggle with money laundering or piracy).

Apart from that it's not a secret for a long time that many businesses with access to private information – like mobile service providers – sometimes share their client databases, in the best scenario with their partners and not on the level of say an angry ex-worker. Message spam with warnings about allegedly closure of bank accounts or cards, or trophies that can be collected after one "simply" sends an SMS on a said account/ provides a security code to the card or sends a certain amount by money transfer – you name it – have long become some kind of another side of our reality. During the military events of 2014 people's habit of constantly "hanging" online with the GPS location available resulted in a number of tragic incidents with unnecessary victims.

Moreover, repeated server failures of the state bodies and law enforcement organizations of Ukraine highlighted the less than adequate attention both to the technical side (old hardware, unreliable software) and to the human resources issue (lack of incentives for real professionals, nepotism). It would be no exaggeration to say that so far we managed through without serious problems only because the hackers lack real interest in our systems and the informational space of Ukraine is still underdeveloped (for instance, most medical institutions still keep patient documents in paper). Full ignorance by many users of all thinkable security requirements (visits to unfamiliar sites – often from the workplace, provision of personal information on dubious resources, lack of antivirus software on the PCs) creates additional loopholes for the criminals and terrorists. Ah the same time such situation cannot go on forever, and the earlier our society realizes that on every level – the easier will it be to divert really serious problems.

References:

1. Kaplan, Eben (2009). Terrorist and the internet". *Council on foreign Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/terrorists-and-internet>.
2. Ericsson Mobility Report November 2017. <https://www.ericsson.com/en/mobility-report/reports/november-2017>.
3. Weimann, G. (2004). How Modern Terrorism Uses the Internet. *United States Institute of Peace Special Report 116*. <https://www.usip.org/publications/2004/03/wwwterrornet-how-modern-terrorism-uses-internet>.
4. Smith, L. (2014). Why the Teenage Girls of Europe Are Joining ISIS. *Tablet Magazine*. <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/186397/teenage-girls-europe-isis>.
5. Raymundo, O. It's official: FBI won't share its secret iPhone hack with Apple. <https://www.macworld.com/article/3061934/security/fbi-wont-share-its-iphone-hack-with-apple-because-its-unfamiliar-with-the-code.html>.
6. Collett, Stacy. Five new threats to your mobile security. <https://www.csoonline.com/article/2157785/data-protection/five-new-threats-to-your-mobile-security.html>.
7. Tech firms could do more to help stop the jihadists. <https://www.economist.com/news/leaders/21723110-legal-restrictions-must-be-proportionate-and-thought-through-tech-firms-could-do-more-help>.
8. *The Use or the Internet for Terrorist Purposes* (2012). Vienna.
9. Schweitzer, Yoram, Siboni, Gabi, Yogev, Einav (2013). Cyberspace and Terrorist Organizations. *Cyberspace and National Security, Selected Articles*. <http://din-online.info/pdf/in1e.pdf>.
10. Gartner: v 2017 godu mirovoj rynok sredstv informacionnoj bezopasnosti vyrastet na 7% [Gartner: in 2017, the global market for information security will grow by 7%]. <https://www.computerworld.ru/news/Gartner-v-2017-godu-mirovoy-rynok-sredstv-informatsionnoy-bezopasnosti-vyrastet-na-7>. [in Russian].
11. Kak terroristy IGIL verbujut zhenshhin v Seti? [How do the ISIS terrorists recruit women online?]. *Kosmopolitan-Rossija, 25 nojabrja 2015*. <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/kak-terroristy-igil-verbuyut-zhenshchin-v-seti/> [in Russian].

12. Kak terroristy ispol'zujut Internet [How do terrorists use Internet]. *Nacional'nyj centr informacionnogo protivodejstvija terrorizmu i jekstremizmu v obrazovatel'noj srede i seti Internet* [The National Center for Information counteraction to terrorism and extremism in the educational field and the Internet]. <http://xn--h1ajgms.xn--p1ai/articles/?ELEMENT_ID=122> [in Russian].
13. Shrajer, F., Viks, B., Vinkler, T. (2013). *Kiberbezopasnost': doroga, kotoruju predstoit projti* [Cybersecurity: the way to be passed]. Geneva. [in Russian].
14. 93% kiberatak mozhno predotvratit': na Belarus IGF obsudjat bezopasnost' v internete [93% of cyber attacks can be prevented: on Belarus IHF to discuss security on the Internet]. <https://bel.biz/afisha/articles/93-kiberatak-mozhno-predotvratit-na-belarus-igf-obsudyat-bezopasnost-v-internete> [in Russian].

Raisa Orsaeva, PhD in Law
Ust-Kamenogorsk city, Republic of Kazakhstan

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TERRORISM AND EXTREMISM

Terrorism is one of the most dangerous crimes of the present, which quite often has not only national, but also international character. Terrorism in all its forms and manifestations, on the scales and intensity, on the inhumanity and cruelty turned nowadays in one of the most acute and topical issues of the global importance. Very often terrorism is connected with people who have nothing to do with religious, economic or political activity. Unfortunately lots of innocent people are being involved and suffer. Thus, generalizing the definition of terrorism we may say that it's a system of terrifying public violence characterized by increased danger for the society. Terrorism as the global problem demands constant attention and studying and therefore represents the wide field for researches with their subsequent practical application. The purpose of this article is to study and analyze the nature of terrorism, its negative consequences in development of the world community, study the phenomenon of terrorism in international and national conflicts and modern condition of fight against terrorism on the international arena.

Keywords: extremism, terrorism, crime, criminal responsibility.

There are so many problems in the modern world, such as global warming, environmental issues, shortage of natural resources, earthquakes, floods and other disasters. But one of the most dangerous of all is terrorism. It is a huge threat to all mankind. Today we hear more and more news on TV about terrorist attacks. All magazines and newspapers write about this problem. Each year different countries face terrorism. A lot of people suffer from terroristic acts.

It is known that Kazakhstan is a country that is going steady in its path to constructive politics without any fallbacks.

If we consider that in the XXI century, in which we live, there is a marked increase in religious extremism and terrorism that affect the political, social, economic, cultural and spiritual states of the world, then we should not forget that this problem has become one of the most pressing issues that is always on the agenda. Currently, as antagonism and opposition grow, which encourage terrorist attacks, religious fundamentalism and extremism are not peculiar to only one region or one country. What concerns people is not only the progress of religious extremism that leads to terrorism worldwide, but also the fact that different groups use it to solve their political and economic problems. In this regard, we recall the words of Nursultan Nazarbayev: «International terrorism, extremism and separatism today have precipitously and severely broke into our everyday life and the sphere of international relations. In a way it is a chronic disease of the present world community infected with political, social and economic inequality. In its most extreme form, these threats are now the highest of any danger to the state and society. And so we are all keenly aware of the danger, which brings terrorism, separatism and extremism with it».

The main feature of today's society is the relationship of the world states. The reason is that the integration process opens the way to the phenomenon of globalization. It is also known that these factors have both advantages and disadvantages. Namely, in the last ten years, extremism joined the ranks of the dangers that threaten humanity and states around the world. It is very dangerous for the environment and for the security of mankind. Therefore, as of today, one of the problems that need to be solved very quickly by the international community is the warning and prevention of financial leakages in the area of financing for the fight around the world against terrorism and extremism. Many states using the «list» they have been given in the fight against the financing of terrorism and extremism are working against the financing of organized extremist groups that are included in the list of their territories. In this regard, many countries of the world have been forced to allocate more financial resources on warning the mankind of the dangers of extremism and terrorism. As noted above, the fact that the work on crime prevention is being done is confirmed by the adoption of the United Nations Convention (28.09.2001) approved by the international community. Our country ratified the convention on October 2nd, 2002. Extremism causes great damage

to the domestic and foreign policies of the state. It threatens the national security of Kazakhstan, leads to contradictions and conflicts in the national-ethnic, political and religious terms between representatives of different faiths in the country. Extremism in the neighboring countries and the arising of dangers from the worsening of socio-political situations there require the adoption of a number of urgent measures to find ways to prevent mentioned crimes to ensure national security in our country as well. And that is why the President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, at the meeting with law enforcement officials said that extremism does not occur in Kazakhstan on a large scale, but we need to anticipate and prevent confessional instability arising from the possible dangers, as extremism can too take place in Kazakhstan.

It is undeniable that there is financing of extremism and terrorism in the period of globalization. Therefore, it is clear that there is a huge need to improve the mechanism of laws for combating and warning of these crimes, and to apply the law in practice correctly.

There is no doubt that a comprehensive study of areas of circumstances promoting active dissemination of extremist and terrorist offenses, defining preconditions that affect it in the socio-political, economic, psychological and other situations makes it possible to determine where the crime originates.

According to the Russian media, it appears that the countries with the most number of terrorist groups are Colombia, Peru, Algeria, Spain, Greece, Turkey, Israel, Iran, Iraq, Lebanon, Pakistan, Afghanistan, Sri Lanka, Ireland China, Japan and Philippines. In addition, according to the same source, 600 explosions have been reported in Italy, 400 in France and 500 in Russia, most of which had a criminal nature. If the number of victims of international terrorism was 9000 between the years 1968 and 1995, over the past five years alone, 5000 people have become victims of terrorism attacks.

In recent years, according to the law "On religious activity and religious associations", 579 activities of religious groups have been discontinued on a legal basis. To date, the number of religious groups has decreased by 13 percent as compared to their number on January 1, 2011. That means that there were 4551 religious communities in Kazakhstan, but now there are 3972. However, in our opinion, it is still a very high figure for Kazakhstan.

In our country, the number of people prosecuted for crimes related to terrorist acts reached 116 in 2003, 220 in 2004, 108 in 2005, 333 in 2006, 114 in 2007, 222 in 2008, 224 in 2009 and 331 in 2010. What is worrying is that the number of deaths from the radical acts in the years 2011 and 2012 reached 44. The prosecuted persons committed such illegal actions as the violent seizure of power, terrorism, terrorism propaganda, open call for the execution of an act of terrorism, creation and management of a terrorist group and participation in their activities. Particularly, in recent years, there is an increasing number of participants of wars terrorism hotspots. According to the information published in the media, hundreds of Kazakhstani citizens are the cause of wars in the Czech Republic, Dagestan and Waziristan.

For the second half of the 20th century Israel, Great Britain, and Italy suffered from the terrorism most of all. All the most noticeable actions were performed by Islamic fundamentalists from AL–Qaeda early in the 21st century. The most famous one was the terrorist attack when towers of World Trade Center in New York, USA, were destructed on 11th of September 2001. About 3000 people died that time. Russia, approximately at the same time, suffered from several attacks of Chechen terrorists–secessionists.

The danger of terrorism has changed our lives. Countries are now gathering information about terrorists on a more worldwide level. But in spite of accepting, extent terrorism is still a serious threat for common people. It is considered to be the pressing problem of our time. Drastic measures should be taken in order to address the situation as peacefully as possible[1].

Kazakh scientists (E.I. Kaiyrzhanov, A.N. Agybayev, E.O. Alaukhanov, N.M. Abdirov, E.T. Abilezov) presented ideas of criminological level for the theme of terrorism noted wrongful individual terrorist directions, individual actors, particular characters of the victim, causing terrorism as problematical task, requiring criminological researches, saying that terrorism is socially dangerous phenomenon.

V.V. Vandashev also followed this criminological direction, he said that the performance of certain acts are subjects, which directs for crimes of terroristic type, also effectively directed against events of terrorism and it would be proved real potential help for the victims by the side of government. Russian scientist O.M. Khlobustov noted two types of terrorism which is widely spread in Russia:

– specifically purposeful terrorism, that is directed to accurate objects, specifically to individuals;

– specifically purposeless terrorism[2], that is random people.

[1] Терроризм. <ttps://www.englishdom.com>.

[2] Хлобустов, О.М. (2000). *Терроризм: реальность сегодняшнего состояния*. Москва, 73.

Generally, many experiences show that is CIS states «criminal terrorism» is famous as «Administrant» Subjects get rid off their economical enemy not by themselves, so by the expense of others, that is with the help of criminal organizations and groups, with help of killers, which solves these problems operatively and the usual way for them. Many rich citizens as bankers, businessmen, sellers and entrepreneurs are objects of criminal terrorism. For example, in Russian Federation among the victims of terrorism merchants and entrepreneurs forms – 28,6%, unemployed – 22,3%, employees of police -3,4%, ringleader of criminal group – 2,5%, performing military duties – 2,2%, employees of prosecutor – 0,2%, employees of court – 0,2%, employees of tax- 0,4%, deputies – 0,2%, employees of other specialties – 21,6%[1].

Among the most effective counter-terrorism methods recently developed and used in the world, are deradicalization of educational programs employing former terrorist leaders, detection and elimination of sources of material and financial support of terroristic groups, international cooperation and exchange of data concerning terroristic groups and individual terrorists, development of internal and international law-enforcement techniques of combating and preventing terroristic acts, information campaigns among the population concerning how to behave and what to do in case of terroristic menace.

Effective countering of terrorism is possible, but this effectiveness requires certain efforts and expenses on implementing measures listed above. International cooperation in aspects of data exchange, counter-terroristic activity in the media and Internet, and cooperative trainings of counter-terroristic squads of different countries. Future anti-terrorism efforts should be focused primarily on measures for early detection and preliminary neutralization of terroristic forces.

Main danger of most religious terroristic groups and organizations is their unshakable faith and conviction for their means are justified by the "noble purpose" of liberation of their nation or holy war against those who do not share their religious beliefs. This conviction may provide very strong motivations for terroristic actions and even self-destructing acts of suicide bombers.

But these radical beliefs are not necessary shared by the most part of terrorists countrymen, who aren't sharing religious fanaticism or ideological devotion of radicals. Regular people want to live in peace and safety regardless of their beliefs. And the tactics of terrorism, though may be very effective in short-run periods, in the long-run conditions, especially when faced with no diversified international counter efforts, will lead only to exhaustion of the nation and gradual rejection of terrorists by the society.[2]

If we analyze today's character of terrorism, most of groups are doing their work secretly. Because of it is not easy to find, search, find and analyze. Not all of the terrorists similarly go to death with eyes closed. From the words specialists, percentage of terrorist who do kamikaze is 1-2%. They have principles as to die beautifully and go to heaven. Second group are terrorists, who ready to die in required moment and the percent is 20-30%. The vast majority of terrorists are terrorists-mercenaries. Their percentage is 50% and they take money for the act of terrorism. Terrorist-ideologists don't go anywhere and interfere to nothing, they just order terroristic act.

They are only 10% and very dangerous. Islam is only for peaceful relationships. Quran doesn't say to kill people of other religion.

Because of it we can't look terror and Islam similarly. Religious extremism and terrorism has itself, when politicize this religion. It is done by the help of different ideological processes. For example, method of using «dzhihad». Synonym of this word «dzhihad» is «effort», «zeal». So, in the Islamic religion «making dzhihad» means «showing an effort, zeal, diligence»[3]. However, on the base of politicization it makes extremism and terrorism. Terrorists think that extremism justifies their goals.

By the criminological side, religious extremism can be not only Islamic, so and manifests in the type different religious and mythical sects[4].

If we look to the criminological side, so we come to conclusion that the vast majority of terrorists didn't see weasel of their mothers and naturally shows their aggressive character, kids with psychological lag, sick from the birth, took injuries in the childhood, second category, reckless human, absolutely changeable but skillfully hiding it, artistic personality, also personality doing crime purposefully, greatly realize consequences and damages of their acts and ideas, showing their superiority to another people. Most

[1] Шпенбаева, А.Ж. (2008). *Предупреждение терроризма в Казахстане*. Алматы, 46.
[2] Борьба с терроризмом/Fighting terrorism. <http://engtexts.ru/>.
[3] Бұлытай, М. (2006). *Дін және Ұлт*. Алматы.
[4] Байтенова, Н.Ж., Рысбекова, Ш.С. (2011). *Қазақстандағы діндер*. Алматы.

of terrorists are people, who saw humiliation, insult, violence in the childhood or youth who didn't take a seat in the life. They direct their hatred to society, to avenge for their offense, sorrow[1]. They do it to show their «ego» to acknowledge themself like personality, to implement unfulfilled ideas and thinking that society was not fair, so human do terroristic and extremist acts.

Nowadays it is hard describe concrete terroristic personality of representation level. Personalities which has ideology, which has is directed to terroristic acts can be different in intention.

Most of terroristic personalities after prosecuted for their criminal acts, therein appears revenge to society and revenge to government. From the information of Russian scientists (I.B. Linder, S.A. Titkova) most of terrorists and extremists were men, however women were among them. For example, in Russia women were seen as terror propagandists too.

Crimes which are indicated in articles 255, 256, 257, 258, 259, 260 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan are recognized as terroristic.

Crimes which are indicated in articles like 174,179,180, 181,182,184,258,259, 260, 267 in the second and the third part of 404-2, 404-3, 405 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan recognized as extremist.

If we consider crimes, covering extremist or terroristic manifestations from the criminal point of view, they can be qualified as extremist crimes against world and safety of humanity; extremist crimes which contradict operating mode. Who disturbs peace of people will be punished in the framework of law. Nowadays politics of a country is not to punish, it is to do secure acts warning, clarificating, preventing crimes of people who on extremist way.

Anyway for a country which has peace and solidarity, for a country which is aimed to 30 developed countries, all of us have to do huge contribution in bright future of our country.

References:

1. Amreyeva, A.A. (2005). *Socio-political principles of Religious extremism and terrorism.* Almaty, 24.
2. Baitenova, N.Z., Rysbekova, S.S. (2011). *Religion in Kazakhstan.* Almaty, 244.
3. Buiyltai, M. (2006). *Religion and Nation*. Almaty, 81.
4. Khlobustov, O.M. (2000). *Terrorism: the reality of current state*. Moscow, 73.
5. Shpenbayeva, A.Z. (2008). *A warning of terrorism in Kazakhstan.* Almaty, 4.
6. Essay on Terrorism (2017). <http://www.en365.ru; http://bankreferatov.kz/referat.html>.
7. Terrorism (2017). *Englishtopic.* <https://englishtopic.ru/>.
8. Terrorism.(2017). *Englishtopic.* <https://www.englishdom.com>.
9. Fighting terrorism. *Eng Texts.ru.* <http://engtexts.ru>.

[1] Амреева, А.А. (2005). Діни *экстремизм мен терроризмнің саяси-әлеуметтік негіздері*. Алматы.

Ірина Ворчакова, к. політ. н.
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського, Україна

ЛОБІЗМ В ПОЛІТИЦІ: СУТНІСТЬ ЯВИЩА ТА СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Iryna Vorchakova, PhD in Political Science
Mykolaiv V.O.Sukhomlynskyi National University, Ukraine

LOBBYING IN POLITICS: THE ESSENCE OF THE PHENOMENON AND MEANS OF ITS IMPLEMENTATION

The problem of lobbying is rising on the scientific and theoretical levels as an inseparable institution of a democratic political system. An attempt of complex and detailed generalization of paradigmatic approaches to lobbyism is made like to a socio-political phenomenon. The interdisciplinary temper of the study of lobbying activity as a communicative political phenomenon is considered. Research approaches to the institutionalization of lobbying is analyzed as one of the possible factors which can form more transparent and open public policy. The analogy of achievements of practical testing of lobbying activity in developed democratic countries is carried out. The reverse side of lobbying interests and its possible both positive and negative consequences are shown. The importance of further study of lobbyist practices at all levels of government is proved.
Keywords: lobbying, influence groups, lobbying interests, object of lobbying, democratic political system, lobbying methods.

Останнім часом наукове співтовариство, політикум, громадські активісти все частіше концентрують увагу на механізмах лобіювання інтересів в органах влади. Це пояснюється тим, що побудувати розвинуте громадянське суспільство неможливо без спроможності демократичного відкритого позиціонування та захисту своїх інтересів на державному рівні.

Проблема можливостей представляти політичні, економічні та соціальні інтереси в органах державної влади завжди була гостро актуальною для української політики. Особливо складною задачею залишається просування питань соціального характеру. Це обумовлено тим, що держава приділяє домінантну увагу економічному розвитку і приймаючи політичні рішення віддає перевагу тим лобістським питанням, які захищають інтереси бізнесу.

Всі ці вищеперераховані причини дозволяють нам піднімати питання необхідності створення умов для формування цивілізованого лобізму в державі.

Посилена увага політологів до феномену лобізму обумовлена пошуками більш широкого залучення громадськості до політичної діяльності через унормовані можливості представляти їх інтереси в органах державної влади. І саме лобізм, на нашу думку, може стати тим інструментом, завдяки якому громадянське суспільство спроможне буде вирішувати питання, які раніше не представлялися за відсутності доступу до каналів зв'язку між громадськістю та владою.

Автор статті неодноразово у науковій літературі піднімала питання явища лобізму саме як політичного інституту. Зокрема, розглядалася тематика зарубіжної та національної специфіки технологій та механізмів лобіювання інтересів, робився компаративний аналіз наукових підходів до позитивних та негативних сторін цього явища, піднімалися проблеми інституціоналізації лобізму тощо. Ряд наукових праць був присвячений вузько специфічній проблематиці форм та методів лобіювання регіональних питань на загальнонаціональному рівні.

Враховучи раніше апробовані авторські теоретичні доробки ставимо за мету в даній науковій статті зробити комплексне грунтовне наукове узагальнення парадигмальних підходів до явища лобізму як соціально-політичного феномену.

Окремі аспекти розвитку лобістської діяльності вивчають як вітчизняні науковці: І. Ворчакова[1], М. Газізов[2], В. Сумська[3], О. Тарасенко[4], Т. Тєлькінєна[5] тощо, так і закордонні вчені: К. М. Гольдштейн[6], В. Грант[7], Д. Иванов[8], В. Леманн і Л. Бош[9], К. Уолл[10]. На відміну від вітчизняних вчених, які в більшості своїй працюють над теоретичною базою предмету дослідження, роботи закордонних науковців мають більш прикладний характер. Наприклад, для того, щоб відповісти на фундаментальні питання про те, що визначає, коли і чому люди беруть участь в політиці і як організовані групи роблять спробу вплинути на законодавчий процес К. М. Гольдштейн у роботі «Групи інтересів, лобіювання та участь у Америці» розробляє та випробовує теорію того, як робиться тактичний вибір у низці кампаній. На прикладах впливу великого бізнесу на органи державної влади В. Грант доводить пріоритетну роль традиційних форм інсайдерської політики, поряд з новими формами протестної політики.

Сама дефініція лобізм може трактуватися виходячи з формалізованого чи неформалізованого підходу. Якщо науковці розглядають його як нормативно урегульований інститут, то лобізм найчастіше представляється як «діяльність фізичних осіб, у тому числі фізичних осіб–підприємців, їх об'єднань, консультативно-дорадчих органів, створених при органах державної влади або органах місцевого самоврядування, юридичних осіб та їх об'єднань, що здійснюється у спосіб, не заборонений законом, і спрямована на здійснення легального впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час прийняття (участі у прийнятті), внесення змін, скасування ними рішень, крім індивідуальних, з метою закріплення в них власних інтересів лобістів або інтересів третіх осіб»[11].

Якщо при інтерпретації вчені враховують всі прояви лобізму, як легальні, так і тіньові, то він може бути представлений як «будь-які спроби індивідів чи груп інтересів впливати на органи публічної влади з метою формування або здійснення державної політики для сприяння реалізації власних інтересів»[12].

Взагалі, лобізм, виходячи з його міждисциплінарного характеру може бути представлений у таких підходах:

- вплив на прийняття рішень за додаткову плату (професійний лобізм);
- захист прав і просування інтересів громад чи окремих соціальних груп (advocacy);
- технологія інформаційного впливу на прийняття політичних та законодавчих рішень (інформаційний лобізм)

---

[1] Ворчакова, І.Є. (2016). Лобізм як соціально-політичний феномен: теоретичні підходи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць, 15,* 179-185.

[2] Газізов, М.М. (2015). Адаптація досвіду з лобістської діяльності країн розвиненої демократії в Україні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України, 2,* 87-100.

[3] Сумська, В.В. (2010). Теоретичні підходи до визначення поняття «лобіювання», 2. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_26.pdf>.

[4] Тарасенко, О. (2009). Механізми лобіювання регіональних інтересів. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса], 44,* 245-252.

[5] Тєлькінєна, Т.Е. (2014). Лобіювання громадських інтересів – альтернатива революції? (нотатки на полях публікацій західноєвропейських авторів останніх років). *Держава і право. Юридичні і політичні науки, 64,* 433-440.

[6] Goldstein, K.M (1999). *Interest Groups, Lobbying and Participation in America*. Cambridge: Cambridge University Press.

[7] Grant, W. (2004). Pressure politics: the changing world of pressure groups. Parliamentary affairs. New York, 1(57), 408-419.

[8] Иванов, Д. (2010). *Лобизмът – съгласуване на интересите*. София: Парадокс–София.

[9] Lehmann, W., Bosch, L. (2003). Lobbying in the European Union: Current Rules and Practices. *Working Paper / Constitutional Affairs Series.* Luxembourg: European Parliament.

[10] Woll, C. (2011). *Le Lobbying à rebours: L'influence du politique sur la stratégie des grandes entreprises*. Paris: Presses de Sciences Po.

[11] Сумська, В.В. (2010). Теоретичні підходи до визначення поняття «лобіювання», 2. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_26.pdf>.

[12] Тарасенко, О. (2009). Механізми лобіювання регіональних інтересів. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса], 44,* 246.

• політичне переконання (political persuasion). В процесі професійної політичної комунікації переконувати представників влади звернути увагу і вирішити ту чи іншу проблему державного чи вузько корпоративного значення;

• механізм впливу на органи влади з метою прийняття цільових рішень;

• легальна/тіньова та публічна/закрита практика тиску на державні структури влади.

Виходячи з вище представлених конотацій лобізму, лобістську діяльність можна інтерпретувати як «взаємодію окремих осіб або представників юридичних осіб з державними органами влади, безпосередньою метою яких є здійснення впливу на розробку та ухвалення рішень на свою користь, або в інтересах конкретного клієнта»[1].

Аналіз проявів лобізму в суспільстві неможливий без урахування певних структурних факторів – це суб'єкта, об'єкта, предмета, методів та функцій лобіювання.

Суб'єктом лобізму може бути особа, яка знає як впливати на прийняття владних рішень чи, якщо мова йде про цивілізований лобізм, то це професіонал, який унормовано, прозоро вирішує інтереси клієнта на владному рівні. В будь якому разі, лобісти працюють за матеріальну винагороду. Крім того до суб'єктів лобізму часто відносять лобістські фірми чи піар-агенства.

Професійний лобіст – це не тільки людина, яка має канали виходу до представників влади, але й знає механізми просунення того чи іншого інтересу. Отримаючи завдання від замовника, він спочатку вивчає весь спектр проблем, які стосуються вирішення необхідного питання, а вже потім пропонує оптимальну модель впливу на об'єкт лобіювання.

Лобіст чітко формулює проблему і розуміє з якими ініціативами і в який орган державної влади звертатися.

Як зазначає Є. Тихомирова «лобістам потрібні не тільки знайомство з посадовими особами, а й досконале знання державного механізму, законодавчого процесу, державної політики й процесів формування суспільної думки»[2].

Більшість олігархічних структур в Україні займаються самолобіюванням, витрачаючи на це значно більше коштів і часу, ніж якби вони мали можливість звернутися до професіоналів, які б за менші витрати максимально грамотними шляхами допомогли отримати позитивний і швидкий результат. Тому у вітчизняних комерційних кампаніях все частіше з'являються посади GR-менеджерів, які хоч і не мають можливостей законним шляхом впливати на прийняття рішень на владному рівні, але пропонують варіації виходу на державних чиновників і відповідають за налагодження продуктивних зв'язків кампанії з представниками органів державної влади**.** По аналогії за часів Радянського Союзу керівництво КПРС відстоювало і приймало державні рішення, які прямо перетиналися з їх особистими інтересами. Сьогодні ситуація мало змінилася, виходячи з того, що представники вищого законодавчого органу України в більшості своїй є олігархами, які володіють монополіями на бізнес-корпорації і відповідно в парламенті відстоюють тільки ті економічні інтереси, які не суперечать їх протекціоністській політиці чи корисні для їх власного бізнесу.

Предметом лобізму є інтереси замовника, які представляє лобіст у владних структурах з метою їх вирішення.

До функцій лобізму як цивілізованої діяльності можна віднести головні з них:

• упередження корупції;

• налагодження соціального діалогу між владою та громадянським суспільством;

• забезпечення прозорості прийняття державних рішень;

• сприяння здоровій політичній конкуренції;

• надання можливості громадянам брати опосередковану участь у прийнятті правових і політичних рішень;

• задоволення суспільних, а не вузько корпоративних інтересів.

На даному етапі розвитку вітчизняної політичної науки найбільш дискусійним залишається проблема інституціоналізації лобізму. В контексті нашого предмету дослідження доречно поставити питання: чи призведе узаконення лобістської діяльності до формування більш прозорої та відкритої публічної політики?

---

[1] Иванов, Д (2010). *Лобизмът – съгласуване на интересите*. София: Парадокс–София, 122.

[2] Тихомирова, Є.Б. (2015). Government relations і лобізм: спроба порівняльного аналізу. *Політикус, 1,* 18.

Як показує державна конституційно-правова практика прийняття закону ще не є гарантією вирішення проблеми. Відповідно і тільки прийняття нормативного акту про лобістську діяльність в Україні не вирішить питання відкритості та цивілізованості даного політичного явища. Тут доречно пригадати думку М. Газізова, що «правове регулювання лобіювання слід розглядати лише як один з напрямів інституціоналізації лобіювання. Цей процес повинен супроводжуватися, насамперед, позитивним впливом на правосвідомість громадян з метою підвищення їх громадянської активності, а також утвердження того факту, що лобіювання, за умови його правового регулювання, може ефективно артикулювати й відстоювати законні інтереси громадян та їх об'єднань у процесі правотворчої діяльності. Легітимації лобістської діяльності в очах громадськості буде сприяти широка інформаційно-роз'яснювальна кампанія в засобах масової інформації, у ході якої будуть висвітлюватися не тільки переваги легалізованого лобіювання з погляду теорії, а й конкретні приклади успішної практичної діяльності вітчизняних і зарубіжних лобістів»[1].

Дійсно, в будь-якій розвиненій демократичній країні засоби масової інформації є авангардом розвитку комунікаційної системи і впливають на становлення політико-правової культури суспільства. Відповідно в лобістській діяльності для засобів масової інформації повинна відводитись особлива роль. Вони мають виконувати не тільки функцію інформатора, а й, що головне, формувати у громадськості правильне уявлення про лобістську складову в політичній практиці. А відтак, їх просвітницька діяльність повинна бути спрямована не тільки на виявлення корупційних схем нецивілізованого лобізму, а й популяризацію позитивних факторів інституціоналізації лобізму.

Створюючи платформу для розвитку лобізму в Україні ми повинні врахувати досвід країн, які вже пройшли процес законодавчого оформлення цього явища.

Відомо, що найуспішніший досвід практичної апробації лобізму мають США. Позитивні результати, отримані цією країною після інституціоналізації лобізму обумовлені не тільки тим, що вони є піонером в узаконенні цього явища, але й тому що вони достатньо серйозно ставляться до його розвитку на загальнодержавному та регіональному рівнях.

На підтвердження вищезазначеного можна навести приклад дій Б. Обами щодо підвищення стандартів лобіювання, одразу ж на другий день після його інавгурації. Він видав три меморандуми та два виконавчих укази з цього питання. Ключовим серед них є Виконавчий указ «Етичні зобов'язання персоналу виконавчої влади» від 21 січня 2009 р. № 13490 (Ethics Commitments by Executive Branch Personnel), яким чітко регламентовано процедуру «обертаючих дверей» (revolving door). Її зміст полягає у визначенні порядку призначень на посади в урядові установи та відомства колишніх лобістів, а також у закріпленні низки обмежень під час виконання цими особами посадових повноважень та упередженні урядових службовців від здійснення лобіювання після припинення ними своїх службових обов'язків[2].

Не дивлячись на беззаперечну цивілізовану практику американського лобізму, ми вважаємо за доцільне погодитися з гіпотезею вченої Т. Е. Тєлькіненої, що для укорінення інстиціоналізованого лобізму найкориснішим для ментальної рецепції в Україні є досвід країн романо-германської культурно-правової традиції. Зокрема, науковиця зазначає, що «задля формування у громадян довіри до практик лобіювання обов'язково слід запровадити на інституціональному рівні незалежний контроль за дотриманням вищими державними посадовими особами фінансової транспарентності та запровадження кримінальної відповідальності за її порушення (зокрема, за надання неправдивої інформації у декларації). Вельми корисним, при цьому, буде вивчення та використання, наприклад, досвіду Франції, де спочатку діяла Комісія з фінансової транспарентності громадського життя, а у жовтні 2013 р. було прийнято закон (набув чинності після підписання 29 березня 2014 р. прем'єр-міністром відповідного декрету) про її заміну Вищим адміністративним органом з транспарентності громадського життя (HATVP). Під юрисдикцію нової Комісії, що контролює достовірність декларацій (одна – про фінансовий стан, друга – про інтереси та діяльність) вищих посадовців Франції, підпадають 9 тисяч осіб: міністри, члени парламенту

[1] Газізов, М.М. (2015). Адаптація досвіду з лобістської діяльності країн розвиненої демократії в Україні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України, 2*, 99.

[2] Федоренко, В. (2010). Запровадження інституту лобіювання в Україні: законодавчі та державно-управлінські аспекти. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, 1*, 209-210.

як національного так і європейського, мери великих міст, високі посадові особи компаній, частина активів яких знаходиться у державній власності»[1]. Самі ж французькі дослідники неоднозначно ставляться до процесу лобіювання.

Відома французька вчена у означеній галузі наукових досліджень Корнелія Уол поставила під сумнів потужність корпоративного лобіювання у Франції. У роботі «Зворотній відлік лобіювання: вплив політики на стратегію великих кампаній»[2] описала успіхи, межі та реальний вплив приватного сектора на державну політику. На прикладі американських та європейських «гігантів» цивільної авіації або телекомунікацій вона показала зворотній бік лобістської діяльності. Довела, що ці компанії, на превеликий жаль, адаптувалися до політичного курсу і закінчили підтримувати та лобіювати ліберальні цінності, ризикуючи поставити під загрозу їх панівну позицію на національних ринках, зробили свій вибір відповідно до інституційного контексту та національної політики не на користь загальних інтересів, а на користь політичним та адміністративно відповідальним особам.

Таким чином, враховуючи вище обгрунтоване приходимо до наступних висновків. Лобізм, як невід'ємний елемент будь-якої соціально-політичної системи, в Україні може стати комплементарним демократичним політичним інститутом. Однак він завжди буде існувати незалежно від рівня політико-правової культури владних відносин. Потрібно розуміти, що сама лише формалізація лобізму фундаментально не змінить ставлення до цього процесу. Поки не буде усвідомлення і розуміння необхідності побудови цивілізованого політичного діалогу між всіма гілками влади, неможливо створити ефективне функціонування груп впливу на рівні громадянського суспільства.

На науково-теоретичному рівні вітчизняними вченими часто робиться компаративний аналіз позитивного досвіду США та західних країн, отриманого в результаті унормування лобістської діяльності. І в даній статті згадувалися деякі аспекти практики і принципів законодавчого регулювання, які довели свою ефективність. Однак, акцент робився не на рівні законодавчого змісту, а на самому ставленні політикуму до процесу лобіювання. І саме цей фактор може бути врахований Україною при подальшій інкорпорації лобізму як політичного інституту в політико-правову систему держави.

При подальших наукових розвідках лобізму як політичного інституту важливо не тільки розглядати доцільність чи недоцільність його інституційного оформлення в Україні, а що найголовніше, прорахувати можливі зворотні (негативні) наслідки від цього процесу. Тому що, як показує законодавча практика в Україні, прийняття правового акту не є прямим закликом до його виконання. В «Законі про лобіювання» повинні бути чітко прописані механізми покарання за його порушення, інакше це може призвети до проявів так званого квазілегітимного лобіювання і як наслідок до розвитку тіньового лобізму.

References:

1. Vorchakova, I. Ye. (2016). Lobizm yak sotsial'no-politychnyy fenomen: teoretychni pidkhody [Lobbyism as a socio-political phenomenon: theoretical approaches]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriya. Politolohiya. Zbirnyk naukovykh prats* [Bulletin of the Mariupol State University. Series: History. Politology. Collection of scientific works], *no. 15,* 179-185 [in Ukrainian].
2. Hazizov, M.M. (2015). Adaptatsiya dosvidu z lobist·s'koyi diyal'nosti krayin rozvynenoyi demokratiyi v Ukrayini [Adaptation of experience with lobbying activities of developed democracies in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny* [Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], *no. 2,* 87-100 [in Ukrainian].
3. Yvanov, D. (2010). *Lobyzm – shlasuvane na ynteresyte* [Lobism – reconciliation of interests]. Sofia: Paradoks–Sofyya [in Bulgarian].
4. Sums'a, V.V. (2010). Teoretychni pidkhody do vyznachennya ponyattya «lobiyuvannya» [Theoretical approaches to the definition of «lobbying»], 2. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_26.pdf>[in Ukrainian].

[1] Тєлькінєна, Т.Е. (2014). Лобіювання громадських інтересів – альтернатива революції? (нотатки на полях публікацій західноєвропейських авторів останніх років). *Держава і право. Юридичні і політичні науки, 64,* 438-439.

[2] Woll, C. (2011). *Le Lobbying à rebours: L'influence du politique sur la stratégie des grandes entreprises*. Paris: Presses de Sciences Po.

5. Tarasenko, O. (2009). Mekhanizmy lobiyuvannya rehional'nykh interesiv [Mechanisms of lobbying for regional interests]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras], *no. 44,* 245-252 [in Ukrainian].
6. Tyelkinyena, T.E. (2014). Lobiyuvannya hromadskykh interesiv – alternatyva revolyutsiyi? (notatky na polyakh publikatsiy zakhidnoyevropeys'kykh avtoriv ostannikh rokiv) [Lobbying for public interests is an alternative to the revolution? (notes on the fields of publications of Western European authors of recent years)]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky* [State and Law. Legal and political sciences], *no. 64,* 433-440. [in Ukrainian].
7. Tykhomyrova, Ye.B. (2015). Government relations i lobizm: sproba porivnyalnoho analizu [Government relations and lobbyism: an attempt of comparative analysis]. *Politykus* [Politician], *no. 1,* 15-18 [in Ukrainian].
8. Fedorenko, V. (2010). Zaprovadzhennya instytutu lobiyuvannya v Ukrayini: zakonodavchi ta derzhavno-upravlins'ki aspekty [Introduction of the Institute of Lobbying in Ukraine: legislative and state-management aspects]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny* [Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], *no. 1,* 205-213 [in Ukrainian].
9. Goldstein, K.M (1999). *Interest Groups, Lobbying and Participation in America*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
10. Grant, W. (2004). Pressure politics: the changing world of pressure groups. *Parliamentary affairs*. New York, 1(57), 408-419 [in English].
11. Lehmann, W., Bosch, L. (2003). Lobbying in the European Union: Current Rules and Practices. *Working Paper / Constitutional Affairs Series*. Luxembourg: European Parliament [in English].
12. Woll, C. (2011). *Le Lobbying à rebours: L'influence du politique sur la stratégie des grandes enterprises* [The Lobbying Countdown: The influence of politics on the strategy of large companies]. Paris: Presses de Sciences Po [in French].

Святослав Чабур
Класичний приватний університет (м.Запоріжжя), Україна

ПОНЯТТЯ, РОЛЬ ТА МЕТОДИ ЛОБІЗМУ У ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

Sviatoslav Chabur
Classical Private University (Zaporizhzhia), Ukraine

CONCEPT, ROLE AND LOBBY METHODS IN LAWMAKING PROCESS

The concept of lobbyism and its role in the lawmaking process is investigated. The modern methods of lobbying in the domestic lawmaking process are revealed, which can be both legal and illegal, direct and indirect. The characteristic features of lobbying activity in the domestic lawmaking process are considered. Attention is focused on the causes and background of the existence and widespread use of uncivilized methods of lobbying in legislative process of Ukraine. The possible ways to counteract the negative effects of uncivilized lobbyism on the lawmaking process are disclosed. The perspective of legislative consolidation of key aspects of lobbying activity in Ukraine is analyzed. The attempt to predict the possible positive and negative effects of legislatively regulated lobbying in the legislative process is made.
Keywords: lobbying, lobby methods, lawmaking process, legislative process, Ukraine.

Постановка проблеми. Правотворчий процес в Україні на сучасному етапі розвитку характеризується суттєвими кризовими явищами, які проектуються на функціонування відповідних сфер суспільних відносин. Серед очевидних проблем правотворення варто наголосити на таких, як: існування значної кількості нормативно-правових актів, які не здійснюють довготермінове регулювання основоположних суспільних відносин; проблеми у застосуванні великого масиву правових норм; відсутність стратегічного бачення розбудови національного правотворчого процесу; глибокі неконструктивні конфлікти між політичними силами під час правотворчої діяльності на різних рівнях тощо. Ключовою причиною означеної ситуації, на нашу думку, виступає наявність чи відсутність політичної волі законодавців, яка зумовлена різними аспектами, одним з яких виступає лобізм у правотворчому процесі.

Стан дослідження. Проблеми правового регулювання лобістської діяльності досліджували у своїх працях такі науковці, як: О.В. Дягілєв, А. Євгеньєва, В.Б. Ковальчук, А.М. Колодій, М.І. Козюбра, В.П. Мельник, В.Ф. Нестерович, С.П. Погребняк, В.Л. Федоренко та ін. Окремі аспекти лобізму були предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як О.В. Богачова, К.В. Манжул, Є.В. Невмержицький, В.Ф. Нестерович та інших. Означена проблематика також знайшла своє відображення у працях зарубіжних науковців, зокрема: Р. Бекера, Дж. Беррі, А.П. Любимова, А.К. Котова, Н.А. Піменова, С.В. Синюкова, П.А. Толстих та інших. Зауважимо, що окремі проблеми лобізму досліджувалися вітчизняними фахівцями, проте в сучасних умовах українського правотворення, коли домінуюче місце посідають політичні чинники, які й визначають правотворчий процес в Україні, дослідження проблем лобізму саме у правотворчому процесі набуває особливого значення.

Метою статті є дослідження поняття, ролі та методів лобізму у вітчизняному правотворчому процесі, а також шляхів протидії негативним впливам нецивілізованого лобізму.

Виклад основного матеріалу. Термін лобізм походить від англ. lobbyism, від lobby – приймальня, кулуари, під яким розуміється система організованого впливу груп інтересів на суб'єктів прийняття політичних та адміністративних рішень органів державної влади[1]. Лобізм також розуміють як інститут політичної системи, що представляє собою процес по просуванню

[1] Шемшученко, Ю.С. (2007). *Великий енциклопедичний юридичний словник*. Київ: ТОВ Видавництво Юридична думка, 431.

інтересів приватних осіб, корпоративних структур (в особі професійних лобістських фірм і громадських організацій) в органах державної влади, з метою домогтися прийняття вигідного для них політичного рішення[1].

Аналізуючи лобізм у правотворчому процесі, науковці, як правило, наводять дещо звужене його трактування, визначаючи як процес легального впливу на чітко визначені законом органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а також на їх посадових осіб з боку зареєстрованих у встановленому законом порядку фізичних та юридичних осіб з метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб (клієнтів) у нормативно-правових актах, що приймаються[2]. Так, лобіювання можливе у вигляді просування певного законопроекту чи змін до нього, інших актів, впливу на депутатів і посадових осіб[3].

Лобізм є невід'ємною складовою сучасного правотворчого процесу, оскільки протиріччя між інтересами різних політичних сил зумовлюють необхідність співвідношення інтересів та пошуку компромісних рішень. Крім того, як зауважує А.Е. Жалинський, процес правотворчості повинен ґрунтуватися на найбільш надійній та повній інформації. Він повинен давати найбільш якісний продукт. У ньому повинні бути представлені особи, які мають різні інтереси, правові статуси й фактичні можливості від операторів інформаційних процесів до законодавців, від власників, менеджерів, вигодонабувачів до незалежних представників публічної влади, що відображають спільні інтереси[4]. Тому цілком погоджуємося з висновком щодо очевидної користі від залучення в процес правотворчості осіб, що представляють і відстоюють партикулярні, приватні інтереси, тобто наявність дійсної потреби в лобізмі і одночасно потреби в «очищенні» й правової регламентації лобізму.

Виходячи з поділу лобізму на цивілізований та не цивілізований (тіньовий), зауважимо, що цивілізований лобізм, який функціонує як демократичний інститут правотворчого процесу має суттєве значення. По суті такий лобізм означає постійне легалізоване коригування правотворчої діяльності у відповідності з динамікою та структурою інтересів громадянського суспільства. У результаті в поле зору законодавців повинні потрапляти не всі приватні або групові інтереси, а лише ті з них, які набули суспільної значущості[5].

Методи лобізму у правотворчому процесі можуть бути як законними так і незаконними, безпосередніми (прямими) та опосередкованими (непрямими). Серед законних методів лобістської діяльності виділяють такі методи безпосереднього впливу як:

– встановлення прямих контактів та проведення зустрічей з посадовими особами органів державної влади й органів місцевого самоврядування, які у законі визначені як об'єкти лобіювання (далі – посадові особи);

– підготовки проектів законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, рішень органів місцевого самоврядування, інших нормативно-правових актів та винесення їх на обговорення відповідного органу;

– підготовки різноманітних досліджень, інших інформаційно-аналітичних матеріалів та розповсюдження їх серед посадових осіб;

– участі у роботі засідань парламентських і урядових комітетів, комісій, робочих груп, консультативно-дорадчих установ, створених при органах влади; консультування посадових осіб щодо положень проектів нормативно-правових актів, які обговорюється у відповідному органі влади.

До опосередкованих (непрямих) методів законного лобіювання відносять публічні заходи, які спрямовані на підтримку певного нормативно-правового акта або для протистояння йому:

– відправка заяв, скарг, пропозицій поштою (електронною поштою), телеграфних або факсимільних повідомлень чи іншої кореспонденції посадовим особам;

---

[1] Толстых, П.А. (2009). Профессиональный словарь лоббистской деятельности. *Российский профессиональный портал о лоббизме Lobbying.ru.* <http://www.lobbying.ru/dictionary_list.php> (2018, січень, 24)

[2] *Нестерович, В.Ф. (2008). Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України:* автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 7.

[3] Малько, А.В. (2011). *Большой юридический словарь.* Москва: Проспект, 113.

[4] Жалинский, А.Э. (2009). Правотворчество и лоббизм в современной России. По следам интеллектуального штурма. *Бизнес в законе, 1,* 13.

[5] Котов, А.К. (2000). *Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти.* Алматы: КазГЮА, 109.

– проведення семінарів, конференцій, слухань тощо із залученням до їх роботи посадових осіб;
– проведення публічних зібрань громадян – мітингів, походів, демонстрацій чи пікетів;
– розміщення у ЗМІ різноманітних аналітичних матеріалів[1].
– фінансування виборчих кампаній кандидатів, що виступають з позицій, близьких відповідній зацікавленій групі тощо.

До незаконних методів лобістської діяльності належать прямий (корупція) та опосередкований (подарунки, фінансування туристичних поїздок, пригощання в ресторанах тощо) підкуп законодавців і чиновників, контроль за їх особистим життям, збирання на них компрометуючого матеріалу, шантаж, погрози, фізичний вплив тощо[2].

Науковці наводять цілу низку політичних, економічних та соціальних чинників, що зумовлюють існування та широке використання в Україні позаправових методів лобіювання у правотворчому процесі. Це такі як:

– відсутність дієвих правових способів відстоювання інтересів фізичних і юридичних осіб, а також їх об'єднань на правотворчому рівні;
– негативна історична спадковість даного феномену, що виражається у відтворенні його радянських зразків як у методах, так і в суб'єктах лобіювання;
– складний та суперечливий характер державотворчих процесів;
– труднощі у формуванні ринкових основ економіки, насамперед у їх нормативно-правовому забезпеченні – занадто громіздке законодавство, у якому присутні чисельні колізії та прогалини;
– неврегульованість та хаотичний характер організації та проведення правотворчого процесу;
– слабкість і не згуртованість громадських ініціатив, найактивніший сектор яких в Україні представлений іноземними й міжнародними фондами та програмами[3].

Характерною рисою вітчизняного лобізму є його відверта політизація. До причин руху підприємців у парламент належать: високі податки, непередбачуваність і примхливість кадрових переміщень у вищих колах влади, корумпованість, економічні та політичні переслідування підприємницьких структур. Крім того, для вітчизняного лобізму характерно: відсутність єдиної стратегії і строго регламентованої й скоординованої тактики політичної діяльності підприємницьких структур, непрофесіоналізм, перевага нецивілізованих форм, брутальність прийомів лобістської діяльності, концентрація його зусиль на органах виконавчої влади регіонального рівня, практично повна політична й соціальна безвідповідальність та ін.[4].

Особливо вразливими з точки зору незаконного лобіювання виступають економічні закони. Так недосконалі закони з великим числом відсилочних норм залишають простір для чиновничого розсуду і прийняття вибіркових рішень, або відверто лобістських постанов, рішень, якими надаються пільги в порядку виключення, що особливо сприяє і підживлює корупцію[5].

У цьому аспекті знову повертаємося до концептуальних проблем правотворчості та відповідно системи чинного законодавства України, що зумовлює тіньовий, позаправовий лобізм.

З огляду на фундаментальні причини існування позаправового лобізму в правотворчому процесі сучасної України, шляхи його подолання видаються надмірно складними, тривалими та потребують комплексного підходу.

На думку ряду науковців, зокрема О. Богачової[6], О. Одінцової[7] та інших, першим кроком для подолання незаконного лобіювання у правотворчій діяльності є його інституціоналізація шляхом

[1] Нестерович, В.Ф. (2008). *Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 11-12.
[2] Шляхтун, П.П. (2005). *Конституційне право: словник термінів*. Київ: Либідь, 237.
[3] Нестерович, В.Ф. (2008). *Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 17.
[4] Одінцова, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 12.
[5] Невмержицький, Є.В. (1999). *Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні* : дис. … канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 130.
[6] Богачова, О.В. (2006). *Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 15.
[7] Одінцова, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 12.

прийняття відповідного спеціального закону «Про лобізм». При чому пропонується законодавчо визначити такі поняття, як: суб'єкт, об'єкт, предмет, методи та мету лобіювання.

Зауважимо, що в цьому аспекті практика зарубіжних країн є досить обмеженою. До країн, в яких прийняті та діють закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність лобістів відповідно до чинних Конституцій, належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Німеччина та інші.

Необхідність законодавчого регулювання лобістської діяльності в Україні тривалий час носить дискусійний характер, маючи своїх прихильників та опонентів. Проте, з прийняттям у жовтні 2014 р. Антикорупційної стратегії на 2014-2017 роки[1] це питання набуло нового поштовху, ставши одним із ключових заходів запобігання корупції у представницьких органах влади.

Виходячи з того, що діяльність виборних посадових осіб супроводжується корупційною поведінкою, одним із проявів якої є незаконне лобіювання інтересів окремих осіб або бізнес-структур, Антикорупційною стратегією пропонується ухвалити законодавство щодо визначення правових засад лобіювання.

Означена ініціатива не є історично першою, оскільки вже існувало декілька спроб законодавчо закріпити лобістську діяльність в незалежній Україні, зокрема розроблялися та вносилися на обговорення парламенту наступні проекти законів: «Про лобізм» 1992 року[2], «Про лобіювання в Україні» 1999 року[3], «Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді Україні» 1999 року[4], «Про регулювання лобістської діяльності в Україні» 2010 року[5]. Означені законопроекти не маючи достатньої підтримки у Верховній Раді України не були ухвалені парламентом навіть у першому читанні й направлені на доопрацювання.

У вересні 2016 року групою народних депутатів України подано новий проект Закону України «Про лобізм»[6], обговорення якого вже виявило суттєві недоліки та навіть ризики, що можуть негативно відобразитися на якості правотворчого процесу в Україні. Такий наполегливий опір ініціативі введення лобізму в законодавчі рамки підтверджує складність та суперечливість функціонування даного інституту в реаліях українського суспільства.

Зауважимо, що в аспекті правотворчої діяльності введення лобізму в рамки закону може мати як позитивні, так і негативні прояви. Так, на думку А. Євгеньєвої, легалізація лобізму допоможе виявити інтереси, що стоять за тим чи іншим проектом закону чи рішенням, визначити, хто його лобіює та хто стоїть за лобістами, відкрити справжніх авторів державних рішень, виявити ступінь залежності/незалежності представників влади; надасть громадянам більше інформації про їх діяльність[7]. Крім того, лобістська діяльність дасть змогу забезпечити відкритість апарату державної влади для контролю з боку громадянського суспільства за допомогою різного роду обговорень, дискусій, створення та участі в роботі впливових експертних співтовариств. Це, у свою чергу, розширить коло активних учасників політичного процесу[8].

У той же час, прихильники законодавчого регулювання лобістської діяльності визнають, що одного закону недостатньо для того, щоб мінімізувати негативні прояви лобізму. Необхідно розробити правовий механізм реєстрації, функціонування та контролю за діяльністю лобістів. Таку

---

[1] *Закон про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки 2014* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 46, 2047.*

[2] Євгеньєва, А. (2004). Законодавче регулювання лобістської діяльності. *Часопис Парламент, 1,* 32.

[3] *Проект Закону про лобіювання в Україні 1999* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3188> (2018, січень, 24).

[4] *Проект Закону про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді Україні* 1999. (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=7028> (2018, січень, 24).

[5] *Проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796> (2018, січень, 24).

[6] *Проект Закону про лобізм 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052> (2018, січень, 24).

[7] Євгеньєва, А. (2004). Законодавче регулювання лобістської діяльності. *Часопис Парламент, 1,* 33.

[8] Рачинська, М. (2013). Інститут лобізму в питаннях формування й реалізації державної правової політики та здійснення контролю за правотворчою діяльністю. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, 2,* 213.

роль можуть відігравати закони про етику державних службовців, про виборчі кампанії, про боротьбу з корупцією, законодавчі акти у сфері оподаткування та ін.[1].

Слід зауважити, що крім проголошених позитивних наслідків правове регулювання лобізму несе в собі суттєві ризики для правотворчого процесу, оскільки цілком реальним може стати узаконений існуючий вплив на суб'єктів правотворчого процесу з недосконалим та непрозорим механізмом практичної реалізації.

Опоненти законодавчого закріплення лобізму стверджують, що якщо лобістська діяльність цивілізована – вона не потребує ніякого врегулювання. Є практика внесення законопроекту, можливість звернення з пропозиціями до суб'єкта права законодавчої ініціативи та відповідно подальша робота даного суб'єкта.

Крім того, уже на сьогодні в Україні існує конституційно-правове підґрунтя для здійснення цивілізованої лобістської діяльності. Так, О.В. Дягілєв класифікує чинні нормативно-правові акти, що створюють умови для здійснення лобістської діяльності, таким чином: 1) закони та підзаконні акти, що забезпечують участь громадян у прийнятті державою владних рішень; залежно від владних структур, стосовно яких здійснюється лобіювання, нормативно-правові акти розподіляються на ті, що регулюють взаємодію владних органів та громадськості: у Верховній Раді України, органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування; 2) нормативно-правові акти, що регулюють участь громадян у здійсненні державної політики в конкретній сфері інтересів, яка є об'єктом зацікавленості певних груп впливу (гендерна та молодіжна політика, архітектурно-будівельна діяльність, регуляторна політика); 3) нормативні акти, що встановлюють обмеження на здійснення лобістської діяльності залежно від об'єкта можливих лобістських дій та переліку інтересів, що лобіюються[2].

Зауважимо, що потреба у законодавчому регулюванні лобізму у США та країнах Європи виникла не у зв'язку з необхідністю боротьби з корупцією, а як наслідок визнання позитивної ролі лобізму, що сприяв підвищенню якості рішень органів державної влади. На нашу думку, на сьогоднішній день найбільшої уваги потребує питання протидії наявним негативним впливам нецивілізованого лобізму на правотворчий процес. Серед складових елементів механізму запобігання негативним лобістським і корупційним проявам та гарантування належної якості правотворчого процесу має бути:

– створення у складі Апарату Верховної Ради України Експертної групи, завданням якої стала б попередня експертиза законопроектів на предмет наявності в них лобістських і корупціогенних статей;

– передбачення у Регламенті Верховної Ради України: обов'язковості експертизи в парламентських Комітеті з питань правової політики та Комітеті з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією законопроектів, стосовно яких Експертною групою був представлений висновок про наявність у них лобістських і корупціогенних статей;

– неможливості розгляду таких законопроектів у першому читанні без висновків названих комітетів;

– залучення до доопрацювання законопроектів незалежних експертів та представників громадських організацій»[3].

Залишаються актуальними пропозиції науковців та політиків щодо створення навіть певного окремого органу з координації правотворчої діяльності в державі, зокрема об'єднаної міжвідомчої комісії у складі депутатів Верховної Ради, представників Генеральної прокуратури, міністерств, Служби безпеки України та економічних відомств, політичних партій та об'єднань громадян, наукових і практичних працівників з координації законодавчої діяльності в державі.

Висновки. В сучасних складних зовнішньополітичних та соціально-економічних реаліях сучасної української держави, кризи довіри українського народу до представницьких органів державної влади, відсутності всеохоплюючого розуміння принципу верховенства права навряд чи

[1] Одінцова, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 16.

[2] Дягілєв, О.В. (2011). *Конституційно-правовий інститут лобізму: вітчизняний та зарубіжний досвід.* Харків: Майдан, 251.

[3] Богачова, О.В. (2006). *Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 15.

можливий позитивний вплив законодавчо закріпленого лобізму на якість правотворчого процесу. Тим більше, що передбачити та врахувати усі аспекти лобістської діяльності у законодавчому акті не можливо, а, отже, залишаються небезпечні ризики вкрай негативного прояву вже законодавчо регламентованого лобізму.

Крім того, без реформування підходів до правотворчого процесу та якості нормативно-правових актів не можливе позитивне функціонування лобізму, навіть законодавчо врегульованого.

References:

1. Shemshuchenko, Yu.S. (2007). *Velykyy entsyklopedychnyy yurydychnyy slovnyk* [The Great Encyclopedic Law Dictionary]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo Yurydychna dumka [in Ukrainian].
2. Tolstyh, P.A. (2009). Professional'nyj slovar' lobbistskoj dejatel'nosti [Professional Dictionary of Lobbying Activities]. *Rossijskij professional'nyj portal o lobbizme Lobbying.ru.* <http://www.lobbying.ru/dictionary_list.php> [in Russian].
3. Nesterovych, V.F. (2008). Konstytutsiyno-pravovi aspekty lobiyuvannya u pravotvorchomu protsesi Ukrayiny [Constitutional and legal aspects of lobbying in the lawmaking process of Ukraine]. Thesis for PhD degree in law. Kyiv [in Ukrainian].
4. Mal'ko, A.V. (2011). Bol'shoj juridicheskij slovar' [The Great Law Dictionary]. Moscow: Prospekt [in Russian].
5. Zhalinskij, A.Je. (2009). Pravotvorchestvo i lobbizm v sovremennoj Rossii. Po sledam intellektual'nogo shturma [Lawmaking and lobbying in modern Russia. In the wake of intellectual assault]. *Biznes v zakone – Business in a law, 1, 12-15* [in Russian].
6. Kotov, A.K. (2000). Konstitucionalizm v Kazahstane: opyt stanovlenija i jeffektivnost' mehanizma vlasti [Constitutionalism in Kazakhstan: the experience of the formation and effectiveness of the mechanism of power]. Almaty: KazGJuA [in Russian].
7. Shlyakhtun, P.P. (2005). Konstytutsiyne pravo: slovnyk terminiv [Constitutional Law: Glossary of Terms]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
8. Odintsova, O.O. (2008). Pravove rehulyuvannya lobizmu v suchasniy Ukrayini (zahal'noteoretychne doslidzhennya) [Legal regulation of lobbying in modern Ukraine (general theoretical research)]. Thesis for PhD degree in law. Odesa [in Ukrainian].
9. Nevmerzhyts'kyy, Ye.V. (1999). Koruptsiya yak sotsial'no-politychne yavyshche: osoblyvosti proyaviv i mekhanizmy podolannya v suchasniy Ukrayini [Corruption as a socio-political phenomenon: peculiarities of manifestations and mechanisms of overcoming in modern Ukraine]. Thesis for PhD degree. Kyiv [in Ukrainian].
10. Bohachova, O.V. (2006). Zakonotvorchyy protses v Ukrayini: problemy vdoskonalennya [Legislative process in Ukraine: problems of improvement].Thesis for PhD degree. Kyiv [in Ukrainian].
11. Zakon pro zasady derzhavnoyi antykoruptsiynoyi polityky v Ukrayini (Antykoruptsiyna stratehiya) na 2014-2017 roky (2014) [The Law on the Principles of State Anti-Corruption Policy in Ukraine (Anticorruption Strategy) for 2014-2017] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, *46, 2047* [in Ukrainian].
12. Yevhen'yeva, A. (2004). Zakonodavche rehulyuvannya lobist·s'koyi diyal'nosti [Legislative regulation of lobbying activity]. Chasopys Parlament – *Journal Parliament, 1,* 32-39 [in Ukrainian].
13. Proekt Zakonu pro lobiyuvannya v Ukrayini (1999) [Draft Law on Lobbying in Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3188 [in Ukrainian].
14. Proekt Zakonu pro pravovyy status hrup, ob"yednanykh spil'nymy interesamy (lobist·s'kykh hrup) u Verkhovniy Radi Ukrayini (1999) [Draft Law on the legal status of groups that are united by common interests (lobby groups) in the Verkhovna Rada of Ukraine]. (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=7028 [in Ukrainian].
15. Proekt Zakonu pro rehulyuvannya lobist·s'koyi diyal'nosti v Ukrayini (2010) [Draft Law on the regulation of lobbying activities in Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796 [in Ukrainian].
16. Proekt Zakonu pro lobizm (2016) [Draft Law on lobbying] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052 [in Ukrainian].
17. Rachyns'ka, M. (2013). Instytut lobizmu v pytannyakh formuvannya y realizatsiyi derzhavnoyi pravovoyi polityky ta zdiysnennya kontrolyu za pravotvorchoyu diyal'nistyu [The institute of lobbying in the issues of the formation and implementation of the state legal policy and the control over legitimate activities]. Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny – *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 2, 208-215* [in Ukrainian].
18. Dyahilyev, O.V. (2011). Konstytutsiyno-pravovyy instytut lobizmu: vitchyznyanyy ta zarubizhnyy dosvid [Constitutional and legal institute of lobbying: domestic and foreign experience]. Kharkiv: Maydan [in Ukrainian].

Дмитро Ягунов, к. н. з держ. упр., MSSc in Criminal Justice, Заслужений юрист України

КРИЗА В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: СПРОБА СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

Dmytro Yagunov, PhD in PA, MSSc in Criminal Justice, Honored Lawyer of Ukraine

THE CRISIS IN THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE: AN ATTEMPT OF SYSTEM ANALYSIS

The article is focused on the contemporary problems of reforming the penitentiary system of Ukraine by the results of changes in the models of public administration of the penitentiary system of Ukraine, which took place twice in 2016-2017 (May 2016 and September 2017). The article analyzes two approaches proposed by English scholars Michael Cavadino and James Dignan concerning the concept of «crisis of the penitentiary system».

Thus, the classical approach provides a very simple toolkit to identify the presence of a crisis in the penitentiary system. The final indicator of the existence of such a crisis is the lack of control over the penitentiary system by the prison authorities due to the above-mentioned reasons, where uncontrolled outbreaks of violence in prisons occupy a special place. A classical approach can be used to demonstrate the obvious paradox typical of Ukraine's penitentiary system: what the Ministry of Justice issues for a crisis is not really one.

On the contrary, a radical approach is valuable in demonstrating what, in fact, is the crisis of the Ukrainian penitentiary system, what caused this crisis and what is the role of the Ministry of Justice (theoretically responsible for the shaping and implementation of penitentiary policy) in creating an artificial systemic crisis in the penitentiary system.

Keywords: penitentiary system of Ukraine, penitentiary reform, Ministry of Justice of Ukraine, State Penitentiary Service of Ukraine, Administration of the State Criminal-Execution Service of Ukraine, Penitentiary Reform Concept, penal crisis, Michael Cavadino, James Dignan, classical approach to the crisis of the penitentiary system, a radical approach to assessing the crisis of the penitentiary system.

1. ВСТУП

Ця стаття присвячена питанням реформування пенітенціарної системи України. Гадаємо, що описувати актуальність цього питання для потреб національної системи кримінальної юстиції є зайвим, адже реформування вітчизняної пенітенціарної системи відбувається так блискавично, що станом на сьогодні існує нагальна потреба зупинитися та критично оцінити, що вже було нареформовано.

Передусім проаналізуємо результати реформування пенітенціарної системи України за останні два роки.

По-перше, у травні 2016 року без будь-якого плану або концепції було проведено докорінні зміни моделі державного управління пенітенціарною системою України, яку ми з етичних міркувань умовно будемо називати «пенітенціарною реформою». Було ліквідовано Державну пенітенціарну службу України, функції якої було передано безпосередньо Міністерству юстиції України (надалі – Міністерство юстиції), яке стало водночас і формувати, і реалізовувати кримінально-виконавчу політику.

По-друге, у вересні 2017 року фактично за таємною Концепцію щодо реформування пенітенціарної системи, розробленою Міністерством юстиції, було передбачено створення Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України, на яку було покладено функції з реалізації кримінально-виконавчої політики в Україні.

До цього та після цього було, звичайно, багато чого іншого, проте наш аналіз сутності кризи пенітенціарної системи буде пов'язаний здебільшого навколо цих двох подій, кожна з яких супроводжувалася численними гаслами з боку керівництва Міністерства юстиції про кризу

у пенітенціарній системі та необхідність подолання наслідків невдалого, як на думку керівництва Міністерства юстиції, управління пенітенціарною системою з боку попередників.

Для того, щоб стверджувати про кризу у пенітенціарній системі, мабуть, потрібно визначитися з тим, що є, власне, кризою пенітенціарної системи та які докази, тенденції та факти можуть/повинні братися до уваги при ухваленні вердикту про наявність такої кризи.

Щоб надати відповідь на це питання, ми будемо використовувати модель, запропоновану англійськими вченими Michael Cavadino та James Dignan в їх відомій праці «The Penal System». Краще сказати, дві моделі – класичну та радикальну, які з різних боків надають відповідь на поставлене вище питання.

Упродовж 1991 – 2016 років начебто українська пенітенціарна системи начебто перебувала у тривалій системній всеосяжній кризі, яка б так і тривала якщо б команда реформаторів Міністерства юстиції на чолі з Міністром та його заступниками не взялася за визволення пенітенціарної системи з міцних обійм кризи.

Отже, начебто українська пенітенціарна системи перебувала у кризі, з якої вона потроху починає виходити завдяки зусиллям команди реформаторів. Саме про це ми постійно чуємо від окремих народних депутатів від «Народного Фронту» та керівників Міністерства юстиції. Якщо так, то коли ця криза настала і що саме призвело до появи цієї кризи. Тому спробуємо ідентифікувати та проаналізувати кризу пенітенціарної системи, насамперед, користуючись класичним інструментарієм моделі Cavadino та Dignan.

2. КЛАСИЧНЕ ПОЯСНЕННЯ КРИЗИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

Класичне пояснення кризи пенітенціарної системи пов’язане з наступними характеристиками та тенденціями:

1. Небезпечно велике в’язничне населення (від себе можна додати ще й завелику кількість осіб під контролем національної служби пробації).
2. Небезпечне переповнення пенітенціарних установ.
3. Незадовільнені умов тримання ув’язнених та незадовільнені умови роботи в’язничного персоналу.
4. Недобір в’язничного персоналу.
5. Розчарування в’язничного персоналу у своїй роботі.
6. Низький рівень в’язничної безпеки.
7. «Токсичний» мікс ув’язнених та засуджених до тривалих строків покарання та/або до довічного ув’язнення, а також ув’язнених та засуджених, які мають психічні розлади.
8. Бунти, масові заворушення та інші форми безпорядків у пенітенціарних установах.

Як правило, появі останніх характеристик у цьому списку передують перші, проте можуть мають місце винятки.

Отже, давайте спробуємо застосувати цей ланцюг до вітчизняних реалій.

1. Небезпечно велике в’язничне населення.

З метою економії часу ми вимушені поставити тут велику крапку, констатуючи наступний факт: в’язничне населення України не є великим як у відносних, так і абсолютних показниках. Як в принципі, так і у порівнянні з іншими країнами Європи та світу.

Так, станом на сьогодні Україна посідає 30-те місце у світі за загальною кількістю ув’язнених та 86-те місце за кількістю ув’язнених на 100 тис населення.

Порівняно з країнами Європи наша країна посідає відповідно 7-му та 16-ту сходинки.

Звичайно, є до чого рухатися в контексті зменшення в’язничного населення, проте, взявши до уваги саме відносні показники, можна впевнено стверджувати: для декларацій про наявність системної кризи в українській пенітенціарній системі відсутній перший фактор, який можна вважати базовим (або стартовим) для наростання більш небезпечних кризових явищ.

2. Небезпечне переповнення пенітенціарних установ.

Другий стартовий елемент запропонованого ланцюга показників кризи пенітенціарної системи також відсутній у випадку України з огляду як на кількісні, так і на якісні показники.

Так, Україна посідає 190-те місце у світі та 49-те місце в Європі за рівнем наповнення пенітенціарних установ.

Відповідно до даних Міністерства юстиції упродовж лише 2015 р. – І кварталу 2017 р. чисельність осіб, які відбували покарання в установах виконання покарань, зменшилася в 1,4 рази (з 57396 до 41800 осіб). Внаслідок зменшення чисельності засуджених установи виконання покарань

стали напівпорожніми (станом на 01.04.2017 планова наповненість становила 88807 осіб, фактична – 41800 осіб, або 47,1 відсотка), а деякі з них майже порожніми.

Недарма Міністерство юстиції постійно намагається закрити зайві (як на думку керівництва Міністерства) пенітенціарні установи (це – тема окремої статті, і в цій ідеї є сенс, проте аж ніяк без будь-якого обґрунтування та громадського обговорення, як це має місце в Україні), забуваючи про те, що, водночас, чисельність осіб, які трималися у слідчих ізоляторах, навпаки збільшилася з 16035 до 18821 особи, або в 1,2 рази (для кримінолога ці тенденції не є порожнім звуком).

3. Незадовільнені умови тримання ув'язнених та незадовільнені умови роботи в'язничного персоналу.

За цим критерієм вітчизняна пенітенціарна система може бути оцінена на «трієчку». Умови тримання ув'язнених та роботи персоналу пенітенціарних установ є темою для окремої дискусії.

Ми лише зробимо посилання на згадану вище Концепцію реформування пенітенціарної системи (2017): «Застарілою залишається і матеріальна база діючих пенітенціарних закладів, більшість будівель і споруд яких перебуває у незадовільному стані, а окремі — в аварійному, чим не забезпечуються умови тримання засуджених та ув'язнених: недостатність природного та штучного освітлення в камерах; відсутність примусової вентиляції та постійного доступу до проточної питної води; недостатня кількість умивальників, електророзеток, зливу води у туалетах; надмірна вологість та ураженість грибком стін камер тощо».

Проте в контексті цієї статті ми маємо очевидний момент: старт задекларованої кризи пенітенціарної системи України розпочинається лише з третьої сходинки класичного інструментарію оцінки поняття «криза пенітенціарної системи».

4. Недобір персоналу.

Будь-якої статистики з цього питання не існує. Тому ми робимо фокус на цій проблемі лише у тому обсязі, в якому Міністерство юстиції вважає за потрібне інформувати суспільство з цього питання. Відтак ми знову робимо посилання на згадану вище Концепцію реформування пенітенціарної системи: «На ефективність виконання завдань, покладених на Державну кримінально-виконавчу службу, негативно впливає плинність кадрів, пов'язана з низькою заробітною платою персоналу органів і установ виконання покарань».

5. Розчарування в'язничного персоналу у своїй роботі.

Будь-яких досліджень та статистики з цього питання також не існує. Тому ми знову робимо фокус на цій проблемі лише у тому обсязі, в якому Міністерство юстиції вважає за потрібне інформувати суспільство з цього питання.

Відтак ми знову посилаємося на напівтаємну Концепцію реформування пенітенціарної системи (2017): «Професія офіцера пенітенціарної системи є непрестижною. Ця професія створює умови для виникнення корупційних ризиків. … Неналежним залишається забезпечення спеціальним одягом осіб рядового і начальницького складу воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби, оскільки останнє забезпечення речовим майном зазначених підрозділів здійснювалося у 2010 році. При цьому слід враховувати, що строк носіння предметів спеціального одягу становить від двох до п'яти років».

6. Низький рівень в'язничної безпеки.

Як такої офіційної та відкритої для суспільства статистики пенітенціарної злочинності також не існує. Більше того, політика Міністерства юстиції фактично спрямована на максимальне приховування злочинів у пенітенціарних установах. Про рівень злочинності можна судити лише на підставі відповідей на інформаційні запити, які надаються Міністерством юстиції з великим спротивом.

Так, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах засудженими та особами, що перебувають під вартою, протягом 2013 року зареєстровано вчинення 515 злочинів, у 2014 році – 377 злочинів, у 2015 році – 458 злочинів, у 2016 році – 298 злочинів, протягом січня – березня 2017 року – 103 злочинів.

У 2013 році зареєстровано вчинення 2 злочинів, відповідальність за які передбачено статтями 115 та 119 КК України, у 2014 році – 2 злочини, у 2015 році – 3 злочини, у 2016 році – 2 злочини, протягом січня – березня 2017 року таких злочинів не зареєстровано.

Особами, які перебувають на обліку служб пробації у 2013 році зареєстровано вчинення 2229 злочинів, у 2014 році – 1736 злочинів, у 2015 році – 1715 злочинів, у 2016 році – 1906 злочинів, протягом січня – березня 2017 року – 205 злочинів.

Стосовно персоналу кримінально-виконавчої служби у 2014 році відкрито 94 кримінальних проваджень, у 2015 році – 111 кримінальних проваджень, у 2016 році – 102 кримінальних провадження, протягом січня – березня 2017 року – 29 кримінальних проваджень.

Отже, офіційні показники злочинності не надають підстав говорити про вибухонебезпечність пенітенціарної системи України у тій концентрації, яка має бути взята за основу як одна зі сходинок класичного інструментарію оцінки наявності кризи національної пенітенціарної системи.

Тут можна одразу ж наголосити: окремі випадки насильства, нападів на адміністрацію (сумнозвісний випадок в Одеському слідчому ізоляторі) та втеч ув'язнених є відображенням глибоких системних проблем безпеки, які обумовлені ірраціональними змінами моделей державного управління пенітенціарною системою, відсутністю контролю з боку центрального апарату та відсутності зацікавленості серед персоналу (що, знов-таки, є наслідком невдалого реформування).

Тому необхідно розрізняти дві речі: 1) системні проблеми убезпечення, які б служили підставою для визначення пенітенціарної системи як такої що перебуває у кризі; 2) системні проблеми безпеки, які виникли внаслідок невдалого реформування та послаблення контролю з боку центрального апарату.

Зазначені випадки відносяться до другої категорії, на чому потрібно зробити наголос.

7. «Токсичний» мікс ув'язнених та засуджених до тривалих строків покарання та/або до довічного ув'язнення, а також ув'язнених та засуджених, які мають психічні розлади.

Знов-таки, беручи до уваги повну відсутність офіційної статистичної інформації щодо кількості ув'язнених за категоріями, дуже важко сформулювати висновок із зазначеного питання. За даними ЗМІ щороку кількість ув'язнених назавжди зростає в середньому на 60 людей: 2008 рік – 1463, 2009 рік – 1538, 2010 рік – 1606, 2011 рік – 1696, 2012 рік – 1757, 2013 рік – 1810, 2014 рік – 1895.

За даними Верховного Суду України, довічне позбавлення волі застосовано у 2015 році до 45 осіб, у 2016 – до 27 осіб.

Крім того, за даними Верховного Суду України, примусові заходи медичного характеру застосовано у 2015 році до 394 осіб, а у 2016 році – до 633 осіб.

Отже, беручи до уваги загальну кількість в'язничного населення в Україні, рівень наповнення пенітенціарних установ, процентне співвідношення ув'язнених зазначених вище категорій, можна зробити висновок про відсутність «токсичності» для характеристик української пенітенціарної системи.

8. Бунти, масові заворушення та інші форми безпорядків у пенітенціарних установах.

За цим показником вітчизняна пенітенціарна система також перебуває в мінусі (хоч безумовно подібні випадки почастішали вже після проведення реформ 2016 – 2017 рр.).

3. РАДИКАЛЬНЕ ПОЯСНЕННЯ КРИЗИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

Тепер спробуємо проаналізувати задекларовану кризу пенітенціарної системи крізь призму радикального підходу, який передбачає оцінку наявності чи відсутності кризи на підставі використання трьох критеріїв.

1) Криза пенологічних ресурсів.

З одного боку, стверджувати, знов-таки, про достатні ресурси пенітенціарної системи було б безглуздим. Жахливі умови побуту як для персоналу, так і для ув'язнених є перманентним станом вітчизняної в'язниці.

Проте давайте замислимося.

Коли Україна посідала 4-ту сходинку в світовому рейтингу за кількістю ув'язнених, можна було впевнено говорити про кризу пенологічних ресурсів. Проте завдяки новому (на той час) КПК України, судовій практиці та штучним додаткам на кшталт «закону Савченко» кількість ув'язнених знизилася у 3 рази. На фоні більш ніж суттєвого збільшення бюджетного фінансування пенітенціарної системи та значної міжнародної фінансової допомоги можна було б очікувати максимального уповільнення негативних тенденцій.

Проте чомусь пенітенціарна система продовжує перебувати у затяжній системній та всеохоплюючій кризі пенологічних ресурсів. Відтак варто замислитися над питанням, а часом не корупція, бюрократія та ірраціональні управлінські кроки є першопричиною системної кризи пенітенціарної системи? Може той масив, як слушно зазначав Мішель Фуко, «чиновників від [пенітенціарної] ортопедії» з'їдає ті ресурси, які виділяються на ув'язнених та на персонал?

Відповідь на це питання потребує глибокого аналізу та уточнення, а також відповідної статистики, яку Міністерство юстиції традиційно приховує за сьома замками. Проте стара

математична задача про басейн з двома трубами, через одну з яких вливається фінансова допомога, зводить нанівець декларації про відсутність грошей на утримання пенітенціарної системи.

Висловлюючи цю гіпотезу, ми можемо помилятися. Проте презумпція доведення зворотного покладається на Міністерство юстиції як єдиного актора, який має формувати пенітенціарну політику в країні.

2) Криза прозорості.

Як би це сьогодні не фантастично звучало, проте українська пенітенціарна система є абсолютно закритою від суспільства. Тут можна спостерігати певний феномен, який більше претендує на статус парадоксу.

Так, в умовах, коли є дивною не наявність мобільного телефону у ув'язненого у слідчому ізоляторі, а його відсутність, говорити про закритість пенітенціарної системи було б наївним. Максимальна відкритість в'язниці в контексті незаконних комунікацій аж ніяк не робить в'язницю відкритою для суспільства.

Водночас сьогодні (як і раніше) ми нічого не знаємо про статистичні показники функціонування української пенітенціарної системи. Ми не знаємо скільки в'язниця коштує суспільству буквально. Ми не знаємо скільки в'язниця коштує суспільству опосередковано в плані відтворення рецидивної злочинності. Ми можемо лише спостерігати за яскравими барвами бразильського карнавалу у вигляді численних непрофесійних та кримінологічно порожніх інтерв'ю керівників Міністерства юстиції та гучних презентацій різних заходів з перерізанням червоних стрічок та відпусканням до неба повітряних кульок.

Насамкінець, чого варта Концепція реформування пенітенціарної системи України, яка ухвалювалася під грифом «для службового користування», що було вперше за всю історію незалежної України.

3) Криза легітимності.

Реалії функціонування вітчизняної пенітенціарної системи, на жаль, надають підстави говорити про глибину кризу легітимності пенітенціарної системи внаслідок ірраціональних хаотичних змін.

Проблема ця є очевидною, та нагальною. Вона складається з трьох складових, які можна умовна визначити як управлінський, ідеологічний та моральний.

Управлінський аспект кризи легітимності української пенітенціарної системи пов'язаний саме з хаотичним та водночас таємним знищенням відповідних управлінських структур та не менш хаотичною розбудовою нових.

Причому «хаотичний» – це не суб'єктивна оцінка. Адже Міністерство юстиції України визнало відсутність будь-якого плану або стратегії реформування як перед початком та упродовж здійснення пенітенціарної реформи.

Якщо криза ресурсів є матеріальною за своєю природою, то криза легітимності має природу ідеологічну. Коли ми говоримо про кризу пенітенціарної системи з точки зору ідеології, то неодмінно на першому місці перебуває питання, на яке ми маємо відповісти: яким чином можна було виправдати/обґрунтувати управлінські та інші зміни, які були запроваджені під виглядом «пенітенціарної реформи.

Можна поставити питання: чи було Міністерством юстиції проведено перед ліквідацією пенітенціарної служби принаймні одне дослідження, яке б обґрунтувало відповідні зміни (соціологічні опитування, опитування експертів, аналіз документів)? Фактично управлінські зміни було здійснено людьми, які не мало про в'язницю будь-якого (навіть теоретичного) уявлення.

Ідеологічний аспект кризи легітимності української пенітенціарної системи пов'язаний з тим, що Міністерство юстиції начебто покликано формувати та реалізовувати національну кримінально-виконавчу політику. Звичайно, що національна пенітенціарна політика має формуватися на підставі певної ідеології та за допомогою того, що має назву rationales for punishment. І парадокс полягає у тому, що пенітенціарна політика в Україні формується та реалізується як раз за відсутності будь-якого конкретного rationale.

Будь-яка соціальна інституція є легітимною, якщо розглядається як така, що має певне моральне виправдання. У вітчизняних реаліях Міністерство юстиції як актор, що формує та реалізує пенітенціарну політику, неодноразово декларувало, що в основу пенітенціарного реформування фактично покладено щось на кшталт класичної концепції реабілітаційного ідеалу (до речі, зразка початку XX-го століття).

Чому «начебто»? А тому, що замість обґрунтування цього rationale для вітчизняної пенітенціарної системи було використано не тези, а декларації, запропоновано не аргументи, а революційні гасла.

Можна навести концептуальний приклад.

Пенітенціарна реформа 1998 – 1999 рр.: ідея конкретна та чітко визначена – вивести систему з МВС з метою унеможливлення катувань та через специфіку кримінально-виконавчої діяльності, що потребувало окремого органу з питань виконання покарань

Пенітенціарна «реформа» 2016 – 2017 рр.: ідея неконкретна, безмежно абстрактна та побудована на популістських та революційних гаслах – «сталінська гулагівська система», «кати-пенітенціарії», «відсутність реформ з часів проголошення незалежності» (є дивним, що чомусь під час «реформи» 2016 р. забули про реформу 1998 р.).

Звичайно, що Міністерство юстиції має абсолютну дискрецію у формуванні penal policy. Проте «дискреція» має бути пов'язана з «професіоналізмом», «послідовністю», «відповідальністю» та «звітністю». Інакше це більше претендує на те, що називатися «зловживанням владою», що засвідчив досвід проведення змін у пенітенціарній системі упродовж 2016 – 2017 рр.

Міністерство юстиції не взяло на озброєння жодної вагомої пенологічної теорії при підготовці та проведенні пенітенціарної реформи. Замість цього було створено вибухонебезпечний мікс з різних пенологічних теорій, які багато у чому суперечать одна іншій. Криза ідеологічного обґрунтування вітчизняної пенітенціарної системи полягає в тому, що наразі втрачено те, на чому має ґрунтуватися діяльність будь-якої в'язниця – безпека, контроль та справедливість.

В Україні замість ідеологічного обґрунтування національної пенітенціарної політики існує такий собі мікс захмарної віри у реабілітаційний ідеал, реформаторської ейфорії та глибокої переконаності у власній непогрішності, поєднаних із майже середньовічним запереченням основоположних ідей кримінології, пенології, статистики та історії.

Причому такі заперечення інколи сягають радикальних форм та заповнюються ідеологізмами, які у пересічного громадянина не можуть не пробуджувати установку на непогрішність Папи римського від юстиції та не менш вірних кардиналів та єпископів.

Чинна модель управління пенітенціарною системою за своєю природою є такою, що не терпить вільнодумства та альтернативного погляду. Пенітенціарна політика сучасної України базується на ідеях про землю, що стоїть на слонах, на віруваннях у золоте теля, на шаманах та капищах. Пенітенціарна політика сьогодні – це таємне інквізиційне провадження з аутодафе та несприйняттям того, що «все одно вона обертається». Сучасного та «європейського» вигляду вітчизняній пенітенціарній парадигмі дещо надають лише привезені з-за кордону сталеві сокири та скляні буси, якими все одно не вміють користуватися ані верховні жреці від пенітенціарії, ані служителі язичницького культу, що стоять на нижчих щаблях відповідної ієрархії жерців.

Міністерство юстиції, формуючи та реалізуючи пенітенціарну політику, декларує відданість європейським цінностям, водночас уникаючи дослідження того, під впливом чого зазначені цінності були сформовані.

На окрему увагу заслуговує й моральний аспект кризи пенітенціарної системи, який пов'язується з наступним.

По-перше, на чолі пенітенціарної системи стали люди, які не мали знань та експертних навичок, необхідному для проведення цієї реформи.

По-друге, керівники Міністерства юстиції, які провели «пенітенціарну реформу» із самого початку проводили зазначені зміни у форматі польового експерименту з одночасним декларуванням того, що вони звільняються від будь-якої відповідальності за невдачі у проведенні такої реформи.

По-третє, ініціатори польових пенітенціарних експериментів також звільнили себе від обов'язку щодо професійного (!) інформаційного висвітлення перебігу подій в процесі реалізації управлінських змін у пенітенціарній системі.

Як наслідок, аморальність пенітенціарної реформи призвела до глибокої деморалізації пенітенціарної системи в цілому. І тут не варто говорити про те, що, мовляв, болючі зміни є невід'ємним атрибутом будь-якої глибинної реформи. Йдеться про те, що було втрачено сенс служби у пенітенціарній системі з огляду на крайню невизначеність соціального захисту та занадто високі ризики структурних негативних змін.

Більше того, нелегітимність пенітенціарної реформи була та залишається очевидною також крізь призму несприйняття цієї реформи тими, хто безпосередньо виконує кримінальні покарання.

Особливий склад пенітенціарної служби до цього часу не знає сутності та мети реформи, завдань та строків реформи. Фактично уся мета реформи була зведена до знищення ДПтСу з подальшим її відтворенням під назвою «Адміністрації ДКВСУ» та внесенням вкрай непродуманого закону «Про пенітенціарну систему».

4. ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСИЧНОГО ТА РАДИКАЛЬНОГО ПІДХОДІВ

Класичний підхід, з якого ми розпочали наш аналіз, надає дуже простий інструментарій, щоб ідентифікувати наявність кризи у пенітенціарній системі. Кінцевим показником наявності такої кризи є відсутність контролю над пенітенціарною системою з боку органів в'язничного управління в силу зазначених вище причин, де особливе місце посідають неконтрольовані спалахи насильства у в'язницях за наявності відповідних умов.

На щастя, вітчизняна пенітенціарна системи перебуває на великій дистанції від такого стану (причому не завдяки управлінським змінам, а внаслідок самокерованості пенітенціарної системи та ініціатив «знизу»). Тому виникає питання щодо того, як варто визначити стан справ у вітчизняній пенітенціарній системі на сучасному етапі.

Наразі ми можемо говорити про органічне самоуправління системи внаслідок хаотичних змін, які отримали високий статус «пенітенціарної реформи».

Безумовно, станом на сьогодні українська пенітенціарна система перебуває у кризі. Проте сутність та ознаки цієї кризи є зовсім іншими, аніж ті, що нав'язуються Міністерством юстиції. Проте головна проблема полягає навіть не в цьому. Головна проблема полягає у наступному: сучасна криза пенітенціарної системи є прямим наслідком невдалих пенітенціарних реформ, проведених у 2016-2017 рр.

У нашому випадку різниця між класичним та радикальним підходами є найважливішим та найкориснішим інструментарієм з огляду на наступне.

Класичний підхід може (і повинен) використовуватися для того, щоб продемонструвати очевидний парадокс, характерний для пенітенціарної системи України: те, що Міністерство юстиції видає за кризу, такою насправді не є.

Навпаки, радикальний підхід є цінним у тому, щоб продемонструвати, що ж насправді є кризою пенітенціарної системи України, які явища викликали цю кризу та якою є роль Міністерства юстиції (теоретично відповідального за формування та реалізацію пенітенціарної політики) у створенні штучної системної кризи у пенітенціарній системі України.

5. ВИСНОВОК

Підсумовуючи викладене вище, потрібно зазначити наступне.

Пенітенціарна реформа 2016 – 2017 рр. не була забезпечена будь-якою (навіть абстрактною) концепцією, заснованою на певній пенологічній теорії. Замість цього суспільство було насичено штучними деклараціями та революційними гаслами, які не мали нічого спільного з реальністю. Не було ідентифіковано проблеми. Не було визначено конкретні шляхи їх вирішення. Не було визначено, хто буде відповідати за ті чи інші напрямки реформування. Не було визначено кінцеву мету пенітенціарного реформування.

Пенітенціарна реформа 2016 – 2017 рр. не лише не вирішила проблеми пенітенціарної системи, проте й спровокувала штучну системну кризу державного управління пенітенціарною системою. Відтак управлінські зміни, реалізовані у 2016 – 2017 рр. Міністерством юстиції під навою «пенітенціарна реформа» було нічним іншим як ірраціональними контр-реформаторськими заходами, спрямованими на руйнацію більш-менш сталої пенітенціарної системи.

Що потрібно українській пенітенціарній системі України у першу чергу з огляду на наслідки невдалої пенітенціарної реформи?

1. Проведення всеохоплюючого аудиту пенітенціарної системи.

Передусім, необхідно встановити чіткі показники пенітенціарної системи до реформи, під час реформування (2016-2017) та після реформування. Вкрай потрібен повний аудит системи та оприлюднення усіх даних за усіма напрямками пенітенціарної системи. Звичайно, це буде дуже неприємно для самої системи, проте лише ціною такої політичної волі є забезпечення дійсного майбутнього реформування пенітенціарної системи України.

Потрібен рентген усієї пенітенціарної системи з встановленням усіх кримінологічно значущих показників та індикаторів системи за останні 4 роки.

До речі, відсутність чи наявність політичної волі на підготовку та публікацію відповідної доповіді Міністра юстиції буде лакмусовим папірцем для визначення спроможності запровадити механізм пенітенціарного інспектування, передбачений Конституцією України.

2. Регулярне представлення громадськості усіх статистичних показників функціонування пенітенціарної системи.

Міністерство юстиції має нарешті надати суспільству повну статистичну картину з чого, власне, розпочалася «реформа» та якими показниками ця реформа супроводжується на сучасному етапі. На особливу увагу заслуговують, звичайно, питання фінансування пенітенціарної системи та питання видатків, обсяги міжнародної допомоги, а також статистика пенітенціарної злочинності та діяльність пенітенціарних слідчих.

3. Позбавлення реформаторського процесу будь-яких ознак таємності.

Беручи до уваги факт, що майже усі реформаторські ініціативи Міністерства юстиції (від підготовки плану ліквідації Державної пенітенціарної служби України до підготовки Концепції реформування пенітенціарної системи) були фактично таємними, будь-які подальші кроки потребують громадського обговорення та висвітлення на офіційному сайті Міністерства юстиції.

3. Надання чіткого та зрозумілого (та водночас позбавленого ідеологізмів та примітивних посилань на викривлені історичні події та факти) обґрунтування конкретної моделі державного управління пенітенціарною системою України.

Поки що ми маємо незрозумілі рухи від ліквідації ДПтСу до створення Адміністрації ДКВСУ. Причому останнє, знов-таки, відбувається на манер створення підпільної організації.

4. Надання чіткої позиції Міністерства юстиції щодо інституту пенітенціарних слідчих.

Враховуючи порушення Україною вимог ст. 2 та ст. 3 Конвенції про захист прав людини внаслідок створення інституту пенітенціарних слідчих та водночас неспроможність Міністерства юстиції створити задекларований слідчий апарат, який був би здатний оперативно реагувати на виклики, Міністерство юстиції повинне знайти політичну волю, підтримати у Конституційному Суді України конституційне подання Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо неконституційності цього інституту та припинити практику провокації злочинів у пенітенціарних установах через відсутність повноцінного слідчого апарату.

Можна нагадати, що згідно з деклараціями Міністерства юстиції відповідний інститут мав повноцінно запрацювати ще у лютому 2017 року. Проте минув рік, проте до цього часу існує вакуум у сфері розслідування злочинів, вчинених на території пенітенціарної системи. Фактично Міністерством юстиції запроваджено незаконну амністію для усіх злочинців, які вчинили злочини у пенітенціарних установах.

Serhii Dudar
National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF THE ETHNO-NATIONAL POLICY OF UKRAINE

In the current Ukrainian society the problem of legal and normative regulation of ethno-national relations is one of the fundamental areas of ethno-political scientific research. It should be noted that the state policy aimed at establishing and consolidating the economic, social, political and cultural cooperation of nations, ethnic entities, satisfying their fundamental interests, and democratizing the processes of development of national consciousness reflects the essence of ethno-national policy. In a democratic state ethno-national policy is set up on the basis of constant, timely and clear account of the national-specific interests of particular nationalities and ethnic groups, their harmonization with the national interests and development of comprehensive legal and regulatory framework. Therefore, one of the most relevant and important areas of state policy is the management of national processes, especially the problematic issues of interethnic conflicts.
Keywords: ethno-national policy, ethno-national relations, ethnic groups, national minorities, indigenous people, regulatory and legal framework.

Establishment of the regulatory and legal framework for the ethno-national relations in the Ukrainian society as of today is one of the key problems of ethno-political scientific research.

Ethno-national policy is the state policy on establishment and enhancement of economic, social, political and cultural cooperation among nations or ethnic groups, meeting their key interests, democratization of the processes of national identity development for prevention and effective resolution of ethnic conflicts within the defined regulatory and legal framework. Ethno-national policy in the democratic state is based on regular, timely and efficient follow up on the specific interests of nationalities and ethnic groups, their correlation with state interests and development of the comprehensive and up-to-date regulatory and legal framework.

Current ethno-political processes are studied through the prism of political science, law, sociology, history, philosophy, conflict resolution studies etc. Inter-ethnic relations are a popular subject of research both in Ukraine and abroad. Ukrainian and foreign scientists have contributed with their work to the development of terminology and academic basis for multi-faceted study of the paradigm of inter-ethnic relations. This article is based on the research of V. Yevtukh, O. Kartunov, I. Kresina, I. Kuras, O. Malynovska, A. Popko, O. Rafalsky, Y. Rymarenko, V. Skurativsky, V. Troshchynsky, L. Shklyar etc.

The purpose of this research is a complex analysis of the ethno-national policy that is realized through the regulatory and legal framework. The choice of the problem is supported by its scientific, social and political significance, as well as by existing research on it.

Regulation of the national processes, in particular problematic issues of the ethnic conflicts is one of the key directions of the state policy. Abrupt changes of the ethno-national processes after the collapse of the former USSR required streamlined regulatory and legal framework and constant interference from the state and its institutions.

Upon declaration of independence Ukrainian state has faced a set of inter-ethnic problems within the borders defined by the Declaration of State Sovereignty as of 16 July 1990[1]. Apart from the definition of the sovereignty of Ukraine this document also contained a number of legal norms that formed the current legislation on the ethno-national relations. The Declaration stated that “citizens of the republic of all nationalities are the nation of Ukraine”. This document is one of the first legal acts of the independent state that defined multi-ethnicity and national diversity of Ukraine. This legal act also guaranteed equality before the law for all citizens of Ukraine regardless of their race and national identity and “right for national and

[1] *Декларація прав національностей України 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.

cultural development for all nationalities on the territory of the republic"[1]. The next legal act on the inter-ethnic relations was the Declaration on the Rights of the Nationalities of Ukraine adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on 01 November 1991[2].

This legal act set the key principles of state policy against discrimination and privileges of individuals and ethnic groups on the basis of nationality within the territory of Ukraine. The Declaration on the Rights of the Nationalities of Ukraine entailed state guarantees to all nationalities:

- Equal political, economic, social and cultural rights (article 1);
- Right to keep traditional areas of settlement;
- Right to administrative units on the national basis;
- Establishment of the favorable conditions for the development of national languages and cultures;
- Right to free use of minority languages in all areas of social life, including education, manufacturing, media;
- Right to practice the religion, use national symbols, celebrate traditional holidays and follow the customs;
- Right to establish cultural centers, societies, communities and unions[3].

Due to social significance of the poly-ethnic nature of Ukraine, state institutions addressed this issue and tried to regulate this kind of social relations. Still the abovementioned Declarations required the clear regulatory and legal clarifications as the declared guarantees were not supported by the mechanisms and tools for their implementation.

The Parliament attempted to reconcile the existing legislation with the declared principles and guarantees through targeted changes of legislation. Some of the provisions from the Declarations were codified in the Law of Ukraine "On the Freedom of Conscience and Religious Organizations" as of 23 April 1991. In accordance with the law, all persons on the territory of Ukraine and not only its citizens have the right to freedom of ideology and religion. Article 21 states that religious organizations have the right to establish and retain freely accessible places of worship or religious gatherings and places respected in their religion (places of pilgrimage)[4]. The importance of this legal act is in the clear definition of the procedure and mechanisms of the realization of the right to freedom of ideology and religion. In accordance with this Law, any ethnic group could realize the right to freedom of conscience, national identity and ability to practice the religion of the ancestors and to conduct the worship service.

The Law of Ukraine "On Education" as of 23 May 1991 states that all citizens of Ukraine regardless of sex, race, nationality and religion have the right to free education in all public educational institutions. In accordance with the article 56 teachers have to cultivate in the students the respect to cultural, national and historical values of the state of residence and the state of origin, state and social order, to prepare the students to the life in the spirit of mutual understanding, peace and accord among all nations, ethnic, national and religious groups. Article 59 states that parents have to instill in their children the respect to mother tongue, culture, family, and national, historical and cultural values of other nations[5].

A few provisions on the legal status of national groups were included into the Law of Ukraine "Fundamentals of Legislation of Ukraine on Culture" as of 14 February 1992. This Law is no longer valid but it is important to include it into this research to reflect the dynamics of the development of regulatory and legal framework of the ethno-national policy of Ukraine. Article 8 defines the cultural rights of national minorities. In accordance with this law, the state has to create conditions for the cultural development of all national minorities on the territory of Ukraine and to engage them into the common process of cultural values creation[6].

---

[1] *Декларація прав національностей України 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.

[2] *Декларація про державний суверенітет України 1990* (Верховна Рада Української РСР). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

[3] *Декларація про державний суверенітет України 1990* (Верховна Рада Української РСР). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

[4] *Закон про свободу совісті та релігійні організації 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

[5] *Закон про освіту 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

[6] *Закон про Основи законодавства України про культуру 1992* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2117-12>.

This article also defined the rights of citizens of all nationalities for conservation, development and propaganda of their culture, language, traditions, customs and rituals, establishment of national cultural societies and centers, art and culture institutions, educational institutions, media and publishing houses[1].

All abovementioned legal acts were adopted to regulate the issues related to the multinational nature of newly declared state but they did not include the clear-cut definition of the "national minority" and its legal status. In order to address this gap the Verkhovna Rada of Ukraine has adopted the Law of Ukraine "On the National Minorities in Ukraine" on 25 June 1992[2]. This legal act set political and legal fundamentals of the state policy on inter-ethnic relations regulation and legal status of national minorities.

Article 3 contained the definition of the "national minority" for the first time since the declaration of independence. In accordance with the law, national minorities are groups of citizens of Ukraine who are not Ukrainians by nationality; bear the sense of national self-identification and commonality with others within the group[3]. By this definition national minorities share certain features.

First of all, they are citizens of Ukraine who are not Ukrainians by nationality.

Secondly, they have the sense of national self-identification but it is not clear how this legally significant feature is measured.

Thirdly, they have the commonality with others within the group but the law does not state how this commonality is legally acquired. Should be noted, that this law corresponded to the level of legal culture and legal awareness of that time but nowadays certain provisions require amendments in order to correspond to the international standards.

This progressive legal act also contains more clear regulations and guarantees for the citizens of Ukraine regardless of their nationality at the level of political, social, economic and cultural rights and freedoms, support for the development of the national identity and its manifestation.

This provision is further developed in Article 6: "the state guarantees to all national minorities the rights for national cultural autonomy, use of mother tongue and education in mother tongue or ability to learn the language in state educational institutions or in national cultural societies, development of national cultural traditions, use of national symbols, celebration of national holidays, practicing of religion, satisfaction of needs in literature, art and media, establishment of national cultural and educational institutions and any other activities that do not contradict to the acting legislation"[4]. Articles 9 and 15 provide guarantees of political and other rights to the citizens belonging to national minorities, guarantees to the national civil society organizations to nominate their candidates during the elections in accordance with the Constitution of Ukraine, laws on elections of the members of Parliament of Ukraine and members of the local councils.

The abovementioned law duplicates the guarantees defined by the acting Constitution of Ukraine and it is not clear whether it is reasonable. The Constitution of Ukraine sets the guarantees of rights to the citizens of Ukraine regardless of nationality, religion, ideology etc. Though part 2 Article 14 of the Law contains guarantees to the national civil society organizations to nominate their candidates during the elections in accordance with the Constitution of Ukraine, laws on elections of the members of Parliament of Ukraine and members of the local councils, the mechanism of implementation of this norm is absent. Moreover, at the time when the Law of Ukraine "On National Minorities in Ukraine" was adopted, none of the legal acts of the election legislation considered "national civil society organizations" to be subjects of election process. This discrepancy was addressed by the Law of Ukraine "On Amendments to the Legal Acts of Ukraine on the Ministry of Justice of Ukraine, Ministry of Culture of Ukraine, and Other Central Executive Bodies Coordinated by the Relevant Ministers and State Space Agency of Ukraine" as of 16 October 2012, by which the norm was excluded from the Law[5].

---

[1] *Закон про Основи законодавства України про культуру 1992* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2117-12>.

[2] *Закон про національні меншини в Україні* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

[3] *Закон про національні меншини в Україні* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

[4] *Закон про національні меншини в Україні* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

[5] *Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких*

Adaptation of legislation on ethno-national policy to the international standards has been gradual and it went in parallel with the establishment of regulatory and legal framework in Ukraine. Some regulations on ethno-national processes were included into the legislation on other state-building and social issues in Ukraine, e.g. the Law of Ukraine "On Printed Media (Press) in Ukraine" as of 16 November 1992 imposed direct prohibition on use of printed media for kindling racial, national or religious hatred[1]. In this way the national minorities have the opportunity to protect their interests regarding the information in the printed media that somehow kindles national hatred, promotes violence and atrocities against ethnic groups etc.

The Constitutional Agreement between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on state authorities and local governance until the adoption of the Constitution of Ukraine as of 08 June 1995 contains only Article 18 on the issues related to this research[2]. This legal act was one of the stages of the constitutional process in Ukraine, the process of defining rights and freedoms of the citizens of the state that has just started to establish its social and political system. Article 18 became the blueprint for the future constitutional norms on ethno-national policy.

The Constitution of Ukraine was adopted on 28 June 1996. It is the main legal act on ethno-national policy of Ukraine. There is no separate chapter on the ethno-national relations in the Constitution but the whole set of provisions of the Main Law is dedicated to inter-ethnic relations and state policy in this area, e.g. Articles 10,11, 12, 24, 37, 53, 92 and 119[3].

All these constitutional norms can be grouped as follows: guarantees of rights of the national minorities, norms that define rights and duties of the subjects of ethno-national processes, regulations and imperative norms (prohibitions). Guarantees related to the ethno-national processes are the following:

– freedom of development, use and protection of Russian language and other minorities languages (Art. 10);

– use of international languages in Ukraine (ст.10);

– right to education in the mother tongue or to learning the mother tongue in state and municipal educational institutions or in the national cultural societies (Art. 53).

In addition to the abovementioned guarantees of the rights of national minorities, the state promotes development of language identity of all indigenous people and national minorities of Ukraine (Art. 11).

Article 24 of the Main Law belongs to the constitution norms that define rights and duties of the subjects of ethno-national processes. It states that citizens have equal constitutional rights and freedoms and are equal before the law regardless of their race, skin color, political, religious or other beliefs, sex, ethnic or social origin, level of income, place of residence, language or other features[4]. Part 2 Article 53 of the Constitution of Ukraine that has been mentioned above in the guarantees is also relevant here.

Regulative norms on ethno-national relations in the Constitution of Ukraine have the following provisions:

– satisfaction of national, cultural and language needs of Ukrainians living abroad (Art. 12);

– only laws of Ukraine define citizenship, legal personality of the citizens, status of foreigners and stateless persons, rights of indigenous people and national minorities and regulate the use of languages (Art. 92);

– local state administrations implement state and regional programs on social, economic and cultural development, environmental protection, and national and cultural development of indigenous people and national minorities in the places of their residence on the relevant territories (Art. 119).

спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України 2012 (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5461-17/page>.

[1] *Закон про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні 1992* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.

[2] *Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України 1995* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1к/95>.

[3] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр>.

[4] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр>.

Constitutional imperative norms related to this research require special attention:

– there can be no privileges or restrictions based on the race, skin color, political, religious or other beliefs, sex, ethnic and social origin, level of income, place of residence, language or other features (Art. 24)

– it is prohibited to establish and maintain political parties and civil society organizations that aim to liquidate the independence of Ukraine, change the constitutional order in a violent way, infringe on the sovereignty and territorial integrity of the state, undermine its security, illegally seize the state power, promote war and violence, kindle ethnic, racial and religious hatred, encroach on the human rights and freedoms and public health (Art. 37)[1].

It is also worth mentioning the Law of Ukraine "On the Local Governance in Ukraine" as of 21 May 1997 that sets the direct prohibition of any restrictions of the rights of the citizens of Ukraine to participate in the local governance regardless of their race, skin color, political, religious or other beliefs, sex, ethnic and social origin, level of income, time of residence on the relevant territory, language or other features[2].

As of today, there is a draft Concept of the Ethno-National State Policy of Ukraine. Approval of the Concept will stimulate further legislation in this new for our state branch of national and international law. Unfortunately, the author has to admit that the draft remains the draft despite the ethno-national conflicts that are being utilized within the current state-building processes. Draft Law "On the Concept of Ethno-National State Policy of Ukraine" has been submitted for review by the Verkhovna Rada of Ukraine on 4 July 2013. The draft law contained common understanding of principles, aims and directions of ethno-national state policy. The purpose of the concept was to resolve the discrepancies in laws and legal acts, avoid arbitrary interpretation of the state policy on the national majority and minorities by the local authorities. This draft law has been revoked and currently there is no concept of ethno-national state policy of Ukraine. This issue remains the area of scientific concern.

Therefore, to sum up the results of this research, it is necessary to mention that development of democratic institutions in Ukraine determine the need for the establishment of the legal framework for the ethno-national policy of Ukraine and its further enhancement.

Regulatory and legal framework of the ethno-national policy of Ukraine has passed a number of stages in its development: first stage is the establishment of basic notions of ethno-national relations such as citizenship, poly-ethnicity, national diversity, state guarantees to the nationalities, national minority etc; second stage are the constitutional guarantees of the rights of national minorities and adaptation of the acting legislation on ethno-national policy to the international standards; third stage is the adoption of the Concept of the Ethno-National State Policy of Ukraine which is not yet completed.

Acting Ukrainian legislation on ethno-national relations contains a set of rights and freedoms for the citizens who identify themselves as national minorities: right to choose and restore citizenship; to maintain national and ethnic identity; to have national name, surname and patronymic; to establish national civil society organizations; to use the mother tongue and to receive education in the mother tongue or to learn the language in state and municipal educational institutions or in national cultural societies; to develop national cultural traditions; to use national symbols; to celebrate national holidays; to practice the religion etc.

This research is based on the analysis of regulatory and legal framework on the ethno-national policy of Ukraine. It does not cover international legal mechanisms on this issue. Therefore, this research is not comprehensive and needs further elaboration and analysis.

References:

1. *Deklaratsiia prav natsionalnostei Ukrainy 1991* [The Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine 1991] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>. [in Ukrainian].
2. *Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy 1990* [Declaration on the State Sovereignty of Ukraine 1990] (The Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>. [in Ukrainian].
3. *Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo diialnosti Ministerstva yustytsii Ukrainy, Ministerstva kultury Ukrainy, inshykh tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady, diialnist yakykh*

[1] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр>.

[2] *Закон про місцеве самоврядування в Україні 1997* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.

spriamovuietsia ta koordynuietsia cherez vidpovidnykh ministriv, a takozh Derzhavnoho kosmichnoho ahentstva Ukrainy 2012[The Law on amandaments to some legislative acts of Ukraine concerning the activity of the Ministry of Justice of Ukraine, the Ministry of culture of Ukraine, other central executive bodies of authority, the activity of which is directed and coordinated through the relevant ministers and also State Space agency of Ukraine 2012] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5461-17/page>. [in Ukrainian].

4. *Zakon pro drukovani zasoby masovoi informatsii (presu) v Ukraini 1992* [The Law on printed mass media (press) in Ukraine, 1992] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>. [in Ukrainian].
5. *Zakon pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini 1997* [The Law on Local Self-Government in Ukraine, 1997] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>. [in Ukrainian].
6. *Zakon pro natsionalni menshyny v Ukraini 1992* [Law on National Minorities in Ukraine, 1992] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>. [in Ukrainian].
7. *Zakon pro osvitu 1991* [The Law on Education, 1991] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. [in Ukrainian].
8. *Zakon pro Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro kulturu 1992* [Law on the Fundamentals of Ukrainian Legislation on Culture, 1992] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2117-12>. [in Ukrainian].
9. *Zakon pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii 1991* [Law on Freedom of Conscience and Religious Organizations, 1991] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. [in Ukrainian].
10. *Konstytutsiinyi dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady i mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini na period do pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy 1995* [The Constitutional treaty between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic grounds of the organization and functioning of the state power and local self-government in Ukraine to the adoption of the new Constitution of Ukraine, 1995] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1k/95>. [in Ukrainian].
11. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [The Constitution of Ukraine 1996] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр>. [in Ukrainian].

Олена Можайкіна, к. психол. н.
Київський національний торговельно-економічний університет, Україна

МЕДІАЦІЯ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Olena Mozhaikina, PhD in Psychology
Kyiv University of Trade and Economics, Ukraine

MEDIATION IN EXECUTIVE PROCEEDINGS

In the article it is analyzed the legal regulation of mediation in Ukraine and the possibilities for its implementation at the stage of executive proceedings. The concept of mediation is defined on the basis of groundbreaking scientific and theoretical research, as well as the concept of executive proceedings is defined.

The article states that, in spite of the resolution of the dispute in court, the parties retain the right and opportunity within the framework of the enforcement proceedings to appeal to the mediation procedure in order to reach an agreement, taking into account the interests of both parties and the adoption of a mutually beneficial solution. It is substantiated that mediation in the enforcement proceedings is not limited to finding an agreement in executing a court decision, but may also go beyond its limits.

The author pays attention to the differentiation of concepts mediation and peace agreement, which not only have different procedure for their adoption, but also have different legal consequences of their failure. The range of persons who can conduct a mediation procedure at the stage of executive proceedings is also defined.

Keywords: enforcement proceedings, mediation, mediation agreement, peace agreement, out-of-court settlement of a dispute.

«Правові спори та конфлікти є невід'ємною частиною життя суспільства. І завдання держави – створення умов для вирішення спорів та захист охоронюваних законом прав та інтересів громадян», – до такого висновку приходить Н.А. Мазаракі, досліджуючи напрями правового регулювання процедури медіації в Україні[1].

Відтак можна з упевненістю стверджувати, що держава, шляхом прийняття відповідного законодавства, створює умови для підвищення культури врегулювання спорів (конфліктів). В одному з наших досліджень було зазначено, що медіація є структурованою добровільною та конфіденційною процедурою позасудового врегулювання спору (конфлікту), в якій медіатор (посередник) допомагає сторонам у розумінні їхніх інтересів та пошуку ефективних шляхів досягнення взаємоприйнятного рішення[2].

Звертаємо увагу на те, що в ч.3 ст.3 проекту Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 р. №3665 зазначено, що медіація може бути проведена у разі виникнення конфлікту (спору) як до звернення до суду (третейського суду), так і під час або після судового чи третейського провадження, у тому числі під час виконавчого провадження[3].

І тут варто погодитися з О.В. Белінською, яка спираючись на дослідження Франса ван Арема (медіатор, тренер, суддя районного суду м.Зволє-Лелістад в Нідерландах) зазначає, що Європейське законодавство, зокрема Європейська Конвенція з прав людини гарантує кожному право доступу до суду. І це право, за словами автора, не може бути змінене передачею справи на медіацію. О.В. Белінська наголошує, що медіація не є якоюсь панацеєю. Вона може стати допоміжним засобом лише тоді, коли сторони будуть готові й спроможні взяти участь у медіації. У більшості

[1] Мазаракі, Н. (2016). Медіація в Україні: проблеми теорії та практики. Київ: *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право, 1,* 92.
[2] Можайкіна, О.С. (2017). Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. Дніпро: *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, 5*, 55.
[3] *Проект Закону про медіацію 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463> (2018, січень, 03).

випадків і надалі врегульовувати конфлікти і виносити рішення будуть суди. Однак суддя, як правило, дивиться у минуле й вирішує, що саме в ньому відбулося неправильно; медіатор, навпаки, спонукає учасників зосередитися на реальному майбутньому[1]. Поділяючи думку автора, можемо зауважити, що звернутися до медіації сторони конфлікту можуть на будь-якій стадії, навіть після винесення рішення судом – на стадії виконавчого провадження. І таке право має забезпечити і гарантувати держава шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Таким чином, стає зрозумілим, що необхідно провести ґрунтовні наукові та практичні дослідження особливостей застосування медіації у виконавчому провадженні. Нажаль на даний час, не дивлячись на численні публікації в наукових журналах, дисертаційні дослідження тощо, даному питанню не приділялося належної уваги. То ж спробуємо розібратися в особливостях застосування медіаційних процедур на стадії виконавчого провадження.

Вважаємо за необхідне згадати і визначення самого виконавчого провадження, яке закріплене у ст.1 Закону України «Про виконавче провадження» і яке передбачає собою певну сукупність дій, що спрямовані на примусове виконання рішень суду[2]. На думку М.Г. Марченко та Є.В. Шматко виконавче провадження виступає процесуальною формою, яка гарантує примусову реалізацію рішень суду й інших юрисдикційних органів, реалізацію підтвердження ними прав та обов'язків суб'єктів матеріальних правовідносин. Автори акцентують увагу на тому, що якість примусового виконання рішень висвітлює рівень дієвості механізму правового регулювання в країні, оскільки від неї безпосередньо залежить виховання громадян у дусі поваги до закону та юридична цінність самих державних рішень[3].

В той же час, зазначений вище Закон України «Про виконавче провадження» не регламентує можливості проведення медіації на стадії виконавчого провадження. Однак, ч.2 ст.19 Закону визначає, що сторони у процесі виконання рішення відповідно до процесуального законодавства мають право укласти мирову угоду, що затверджується (визнається) судом, який видав виконавчий документ[4]. І тут варто звернути увагу, що мирова угода не є тотожною медіаційній угоді. Так, ст.207 Цивільного процесуального кодексу України визначає, що мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб[5]. І особливу увагу привертає ч.4 ст.207 зазначеного Кодексу, яка регламентує, що укладена сторонами мирова угода затверджується ухвалою суду, в резолютивній частині якої зазначаються умови угоди[6].

Спираючись на дослідження В.В. Яркова, О. Братель зазначає, що мирова угода являє собою одночасно юридичний факт матеріального і процесуального права, викликаючи різні правові наслідки. За словами автора мирова угода як юридичний факт матеріального права є цивільно-правового угодою, яка на певних умовах припиняє попередні права та обов'язки сторін та регулює взаємовідносини сторін на майбутнє шляхом встановлення їхніх нових прав та обов'язків[7]. В той же час О. Братель доводить, що процесовзаємодіючі норми матеріального права за своїм спрямуванням урегульовують порядок укладання мирової угоди та відповідним чином обумовлюють подальшу поведінку учасників цивільного процесу (позивача та відповідача), призводячи до першого етапу реалізації процесуального юридичного факту у вигляді подання до суду спільної заяви сторонами

[1] Белінська, О.В. (2011). Медіація – альтернативне вирішення спорів. Київ: *Вісник Вищої ради юстиції, 1 (5),* 159.

[2] *Закон про виконавче провадження 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (2018, січень, 04).

[3] Марченко, М.Г., Шматко, Є.В. (2016). Новації виконавчого провадження в Україні. Херсон: *Молодий вчений, 4 (31),* 627.

[4] *Закон про виконавче провадження 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (2018, січень, 04).

[5] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (2018, січень, 04).

[6] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (2018, січень, 04).

[7] Братель, О. (2017). Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. Київ: *Підприємництво, господарство і право, 1*, 12.

у справі про намір укласти мирову угоду[1]. Відтак, можемо констатувати, що однією з основних особливостей мирової угоди є її затвердження судом, який розглядав відповідний спір між сторонами.

Що ж до поняття медіаційної угоди, то в проекті Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 р. №3665 зазначено, що домовленості, досягнуті сторонами за результатами медіації, можуть бути викладені письмово в договорі. Договір за результатами медіації не повинен містити положень, які суперечать законам України, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам[2]. Досліджуючи правову природу медіаційної угоди Л.І.Бурова розуміє під нею письмовий документ, в якому виражається воля сторін щодо виходу з конфлікту, та в якому передбачаються умови задоволення вимог сторін[3].

З викладеного стає зрозумілим, що однією із основних відмінностей між медіаційною та мировою угодами є затвердження останньої судом. Медіаційна ж угода не потребує відповідного затвердження, а також передбачає лише просту письмову форму її укладення. До такої ж думки приходить і Л.І. Бурова, яка зазначає, що мирова угода набуває юридичної сили тільки після затвердження її судом, а медіаційна угода має самостійний характер та не вимагає такого затвердження[4].В той же час вважаємо, що у разі проведення медіації на стадії виконавчого провадження медіаційна угода може стати підставою для укладення мирової угоди. Зазначене дає можливість стверджувати, що проект Закону України «Про медіацію» потребує доопрацювання і уточнення, а саме: закріплення норми, яка б визначала, що медіаційна угода, укладена на стадії виконавчого провадження повинна бути підставою для укладення мирової угоди та затвердження останньої ухвалою суду, який розглядав даний спір по суті.

Очевидним є той факт, що під час судового розгляду суд не вирішує конфлікт між сторонами і приймає рішення, яке, в переважній більшості, задовольняє лише одну сторону. Але в межах виконавчого провадження у сторін спору залишається право і можливість звернутися до медіаційної процедури. Тобто, вони можуть врегулювати і задовольнити свої інтереси на умовах взаєморозуміння, що дозволить їм самостійно прийняти обопільне взаємовигідне рішення. І позитивним результатом медіаційної процедури може слугувати укладення мирової угоди. Таким чином процедура медіації в межах виконавчого провадження не є заміною діяльності виконавців, а виступає додатковою можливістю для врегулювання розбіжностей, не застосовуючи примусові заходи. Вважаємо за необхідне прийняти зміни і доповнення до Закону України «Про виконавче провадження», які б регламентували обов'язок виконавця роз'яснити сторонам виконавчого провадження їх право звернутися з метою врегулювання спору за допомогою до медіатора, а також наслідки таких дій. Вважаємо за необхідне також передбачити у законодавстві можливість виконавцем відкласти виконавчі дії за клопотанням обох сторін у випадку їх звернення до медіатора з метою мирного врегулювання спору та укладення угоди про медіацію. У такому разі сторони повинні будуть надати виконавцю угоду про медіацію, укладену у письмовій формі. Вважаємо, що такі доповнення до законодавства будуть лише сприяти захисту прав та законних інтересів стягувача та боржника, як сторін виконавчого провадження.

Влучною, на наш погляд, є твердження Г.О. Огренчук, що власне звернення до медіації свідчить про прагнення сторін до вирішення конфліктної ситуації мирним шляхом, що створює високу ймовірність добровільного виконання сторонами такого рішення навіть за відсутності відповідного державного механізму[5].

Цікавою, але досить дискусійною є думка С.В. Щербак, яка стверджує, що для застосування медіації у виконавчому процесі відсутні будь-які перешкоди. За переконанням автора потенціал медіації (посередництва) є недооціненим для цілей виконавчого процесу, а тому запровадження правових засад медіації в Україні дозволить не лише удосконалити існуючі способи та методи,

[1] Братель, О. (2017). Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. Київ: *Підприємництво, господарство і право, 1,* 13.
[2] *Проект Закону про медіацію 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463> (2018, січень, 03).
[3] Бурова, Л. І. (2015). Правова природа медіаційної угоди. Одеса: *Часопис цивілістики, вип. 18,* 58.
[4] Бурова, Л. І. (2015). Правова природа медіаційної угоди. Одеса: *Часопис цивілістики, вип. 18*, 58.
[5] Огренчук, Г.О. (2016). *Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів.* Дис… к.ю.н. Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 160.

спрямовані на гарантування реального виконання судових актів та рішень інших органів (посадових осіб), але й спрогнозувати перспективи застосування нових процедур, які здатні розширити процесуальні можливості сторін виконавчого процесу шляхом врахування інтересів як стягувача, так і боржника[1]. Із зазначеного С.В. Щербак можна припустити, що автор зводить можливості медіації у виконавчому провадженні до виконання вже прийнятого судового рішення. Однак, не можемо погодитися з таким твердженням, оскільки вважаємо, що медіація загалом і у виконавчому провадженні зокрема покликана здійснити пошук рішень, які б задовольнили інтереси обох сторін спору (конфлікту). А відтак, можна з упевненістю стверджувати, що це можуть бути як судове рішення, так і рішення, прийняті обома сторонами спору (конфлікту), які можуть істотно відрізнятися від рішення суду.

Досліджуючи доцільність та необхідність законодавчої регламентації процедури медіації в різних юрисдикційних процесах, С.Я. Фурса приходить до висновку, що за допомогою медіації на стадії виконання судових рішень можна вирішити цілу низку проблем, які пов'язані із великою кількістю виконавчих проваджень, порушенням строків примусового виконання, а також складністю та неможливістю примусового виконання певних рішень. На думку автора процедури медіації допомагають враховувати інтереси як боржника, так і кредитора, сторони самі можуть вирішити питання про добровільне виконання рішення шляхом взаємних уступок, вказівкою майна, на яке у першу чергу може бути звернено стягнення[2]. З даного твердження також можна припустити, що автор обмежує можливості медіації рішенням суду і надає можливість сторонам спору знайти певні порозуміння лише в його межах. Однак, як було зазначено нами вище, вважаємо, що медіація має значно ширші можливості і не повинна обмежувати сторони спору (конфлікту) у прийнятті власного рішення.

Зрозуміло, що під час виконавчого провадження можуть виникнути об'єктивні умови для досягнення сторонами домовленостей. Наприклад, стягувач, як це частіше й буває, стикається з проблемою стягнення. Внаслідок відсутності результатів від спроб отримати належне за рішенням суду, стягувач може виявити готовність і бажання розглянути й інші варіанти задоволення своїх вимог (зміна способу виконання, відстрочка або розстрочка виконання тощо). В той же час, боржник, який розуміє реальну загрозу застосування до нього заходів примусового виконання (арешт та вилучення майна, примусова його реалізація тощо) також може піти на зустріч і бажати знайти такі рішення, які б його задовольнили.

На стадії виконавчого провадження необхідно розуміти, які взаємовідносини склалися у сторін після вирішення спору судом. Тобто, тоді, коли спір вирішено судом, сторони виходять не з тих інтересів (предметних, процедурних, психологічних), які були у них на початку, а з тих завдань, які виникають у них в нових умовах. Так, якщо до вирішення спору судом сторони ставили перед собою завдання захистити своє право та інтереси, в переважній більшості були налаштовані агресивно та рішуче, то після спроб втілення судового рішення в життя, первинні (початкові) цілі вже не є для сторін актуальними. Нові завдання, які постають перед сторонами на новому етапі, можуть змінити і позицію стягувача і позицію боржника. Однак, навіть у таких складних умовах, в яких можуть перебувати сторони виконавчого провадження, ми не відкидаємо можливості прийняття ними нового якісного рішення, яке б вони могли виконати добровільно і, яке б задовольнило потреби обох сторін.

Звертаємо увагу на те, що С.Я. Фурса у своєму дослідженні визначає, що слід внести зміни до Закону України «Про виконавче провадження», які б стосувалися можливості участі у виконавчому провадженні медіатора або виконанні медіаційної функції адвокатом сторін виконавчого провадження[3]. Дана теза є також спірною, оскільки світовий досвід у сфері медіації показує, що адвокати сторін не можуть виступати у якості медіатора, якщо вони взяли на себе

[1] Щербак, С.В. (2016). Примирення сторін у виконавчому процесі та посередництво: спірні питання. Київ: *Цивілістична процесуальна думка, 3,* 64.

[2] Фурса, С. (2014). Медіація в Україні: актуальні питання теорії і практики та необхідність законодавчої регламентації. Київ: *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки, вип.1,* 7.

[3] Фурса, С. (2014). Медіація в Україні: актуальні питання теорії і практики та необхідність законодавчої регламентації. Київ: *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки, вип.1,* 8.

обов'язки здійснювати захист прав та інтересів цих сторін. Це ні в якій мірі не означає, що особа, яка має статус адвоката не може здійснювати функції медіатора. Однак, у випадку, коли адвокат однієї із сторін є і медіатором, він не має права надавати будь-які інші послуги, в тому числі і консультативні, будь-якій із сторін спору (конфлікту).

Вважаємо, що крім медіатора чи адвоката-медіатора, медіативні повноваження можуть бути покладені і на виконавця. Тут на увагу заслуговують норми Цивільного процесуального кодексу України, в якому передбачено проведення врегулювання спору за участю судді. Зі змісту зазначеного Кодексу стає зрозумілим, що мова йде про проведення медіації в межах судового процесу самим суддею. Однак, оскільки медіація під час судового процесу не є предметом даного дослідження, зупинимося лише на тих моментах, які є актуальними для медіації у виконавчому провадженні. Так, ст.204 ЦПК України передбачено, що у разі припинення врегулювання спору за участю судді у випадках: подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді; закінчення строку врегулювання спору за участю судді; за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін, – справа передається на розгляд іншому судді[1]. Вважаємо, що норму схожого змісту необхідно закріпити і в Законі України «Про виконавче провадження», що, у свою чергу, зробить можливим проведення медіації у виконавчому провадженні виконавцями.

Дослідження медіації у виконавчому провадженні дає підстави зробити висновок, що на даний час медіація набуває широкого впровадження на різних стадіях розвитку конфлікту, у тому числі і після судового розгляду – під час виконавчого провадження. Винесення судового рішення і вступу його в законну силу ще не означає повного вирішення спору (конфлікту) між його сторонами, а також того, що сторони задоволені винесеним рішенням. Тому медіація у виконавчому провадженні може стати важливим елементом, який допоможе сторонам порозумітися та прийняти рішення, які будуть взаємоприйнятними для них.

References:

1. Mazaraki, N. (2016). *Mediatsiya v Ukrayini: problemy teoriyi ta praktyky* [Mediation in Ukraine: problems of theory and practice]. Kyiv: Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo [Foreign trade: economics, finance, law], no.1, 92 [in Ukrainian].
2. Mozhaykina, O. (2017). *Poniattia ta zmist osnovnykh pryntsypiv mediatsii v tsyvilno-pravovykh vidnosynakh* [Concept and content of basic principles of mediation in civil-law relationships]. Dnipro: Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii [Actual problems of domestic jurisprudence], no. 5, 55 [in Ukrainian].
3. *Proekt Zakonu pro mediatsiyu 2015* [Draft Law on Mediation 2015] (The Verkhovna Rada of Ukraine). The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463>. [in Ukrainian].
4. Belinska, O. (2011). *Mediatsiia – alternatyvne vyrishennia sporiv* [Mediation – alternative settlement of disputes]. Kyiv: Visnyk Vyshchoi rady yustytsii [Bulletin of the High Council of Justice], no. 1 (5), 159. [in Ukrainian].
5. *Zakon pro vykonavche provadzhennya 2016* [The Law on Enforcement Proceedings 2016] (The Verkhovna Rada of Ukraine). The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>. [in Ukrainian].
6. Marchenko, M., Shmatko, E. (2016). *Novatsii vykonavchoho provadzhennia v Ukraini* [Innovations of executive proceedings in Ukraine]. Kherson: Molodyi vchenyi [The Young Scientist], no. 4 (31), 627. [in Ukrainian].
7. *Tsyvil'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny 2004* [The Civil Procedural Code of Ukraine 2004] (The Verkhovna Rada of Ukraine). The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. [in Ukrainian].
8. Bratel, O. (2017). *Protsesovzaiemodiiuchi normy materialnoho prava v konteksti realizatsii protsesualnykh yurydychnykh faktiv pry zdiisnenni tsyvilnoho sudochynstva* [Process interacting norms of substantive law in the context of the implementation of procedural legal facts in the implementation of civil justice]. Kyiv: Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo [Entrepreneurship, economy and law], no. 1, 12. [in Ukrainian].
9. Burova, L. (2015). *Pravova pryroda mediatsiinoi uhody* [Legal nature of the mediation agreement]. Odesa: Chasopys tsyvilistyky [Journal of Civics], no. 18, 58. [in Ukrainian].
10. Ogrenchuk, G. (2016). *Pravove rehuliuvannia zastosuvannia mediatsii pry vyrishenni tsyvilno-pravovykh sporiv* [Legal regulation of usage of mediation upon resolving civil disputes]. Thesis for PhD in law, specialization 12.00.03. National Academy of Internal Affairs. Kyiv. [in Ukrainian].

[1] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 > (2018, січень, 04).

11. Shcherbak, S. (2016). *Prymyrennia storin u vykonavchomu protsesi ta poserednytstvo: spirni pytannia* [Reconciliation of the parties in the executive process and mediation: disputable matters]. Kyiv: Tsyvilistychna protsesualna dumka [Civilised procedural thought], no. 3, 64. [in Ukrainian].
12. Fursa, S. (2014). *Mediatsiia v Ukraini: aktualni pytannia teorii i praktyky ta neobkhidnist zakonodavchoi rehlamentatsii* [Mediation in Ukraine: actual issues of theory and practice and necessity of legislative regulation]. Kyiv: Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky [Herald of Taras Shevchenko National University of Kiev. Law Sciences], no. 1, 7. [in Ukrainian].

Катерина Сляднєва, Заступник начальника управління нагляду у кримінальному провадженні
Прокуратура міста Києва, Україна

ДИСПОЗИТИВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА: СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

Katerina Slyadneva, Deputy Head of the Department of supervision in criminal proceedings
Prosecutor's Office of the City of Kyiv, Ukraine

NON-MANDATORY PRINCIPLES OF A PROSECUTOR'S ACTIVITY: THE CORRELATION OF INTERNATIONAL AND NATIONAL STANDARDS

The article analyzes legal acts of international organizations which designed to coordinate and establish certain standards for the functioning of prosecutor's offices of its member-states. The focus of the article is on the international level of non-mandatory principles of the activity of a prosecutor such as the independence, impartiality, immutability, and objectivity. The author studied the norms of legislative acts of some European countries which provide the possibility to freely use procedural rights by a prosecutor. The correlation between the international standards and the requirements of Ukrainian legislation that guarantee the independence of a prosecutor is demonstrated in this article. The problem questions of the theoretical and practical implementation of the norms of international law during the reforming of the criminal justice in Ukraine are defined. Taking into account the experience of foreign countries, the ways of the elimination of some contradictions that have the negative impact on the implementation of non-mandatory principles of the activity of Ukrainian prosecutors are proposed.
Keywords: non-mandatory principles, guarantees of the independence of the prosecutor, immutability, objectivity, unlawful influence.

Прийняття Верховною Радою України у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу та у 2014 році нового Закону України «Про прокуратуру» є свідченням впровадження у вітчизняний процес європейських ознак реформування кримінального судочинства та наближення статусу прокурора до загальновизнаних міжнародно-правових стандартів.

Національне законодавство, яке регулює питання функціонування органів прокуратури, закріплює диспозитивні засади діяльності прокурорів, серед яких незалежність, незмінність, неупередженість та об'єктивність. Ці засади об'єднані єдиним змістом, який полягає у тому, що процесуальний керівник досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень є вільним у використанні своїх прав у межах та спосіб, передбачений законодавством.

Міжнародні організації, які координують та встановлюють певні стандарти діяльності національних прокуратур держав-учасниць, приділяють значну увагу формуванню змісту вищезазначених принципів діяльності прокурора.

Чинні Керівні принципи ООН щодо ролі обвинувачів, прийняті восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 року, передбачають, що держави забезпечують, щоб обвинувачі могли виконувати свої професійні обов'язки в обстановці, вільній від загроз, перешкод, залякування, непотрібного втручання або невиправданого притягнення до цивільної, кримінальної або іншої відповідальності[1].

[1] Банчук, О.А. (2012). *Статус органів публічного обвинувачення: міжнародні стандарти, зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні*. Київ: Атіка, 9-14.

В Рекомендації REC (2000) 19 Комітету Міністрів державам-членам «Щодо ролі прокуратури у системі кримінального правосуддя», ухваленій Комітетом Міністрів 6 жовтня 2000 року на 724-му засіданні заступників міністрів, закріплені гарантії безпеки публічних обвинувачів при виконанні ними своїх обов'язків[1].

Гарантії передбачають, по-перше, що держави повинні вживати заходи, аби забезпечити умови роботи публічних обвинувачів, такі як: винагорода за роботу, строк перебування на посаді й пенсія, а також вік виходу на пенсію, відповідають їхньому високому положенню і визначаються законом (ст. 5).

По-друге, усі публічні обвинувачі мають право вимагати, щоб вказівки, адресовані йому або їй, були видані в письмовій формі. Якщо він або вона вважають, що вказівка незаконна або несумісна з його або її переконаннями, повинна бути забезпечена внутрішня процедура, яка може призвести до його або її заміни (ст. 10).

По-третє, держави повинні вжити заходів, щоб забезпечити виконання публічними обвинувачами своїх професійних обов'язків без необґрунтованого втручання або необґрунтованого покладання на них цивільної, карної й іншої відповідальності. Однак, публічні обвинувачі повинні періодично привселюдно звітувати про свої дії в цілому і, зокрема, про те, як вони здійснюють свої пріоритетні повноваження (ст. 11).

По-четверте, у країнах, де служба публічного обвинувачення незалежна від уряду, держава повинна вжити ефективних заходів для того, щоб гарантувати закріплення в законі характеру й обсягу незалежності служби публічного обвинувачення (ст. 14).

По-п'яте, публічні обвинувачі повинні в кожному випадку мати можливість безперешкодно розпочинати процедуру обвинувачення проти державних службовців, особливо за корупцію, незаконне використання повноважень, грубе порушення прав людини і за інші злочини, визнані міжнародним правом (ст. 16).

По-шосте, для забезпечення слушної, погодженої й ефективної діяльності публічних обвинувачів держави повинні прагнути робити основний акцент на ієрархічному організаційному підпорядкуванні, не допускаючи, однак, щоб такі організаційні методи призвели до створення неефективних, що й створюють перешкоди бюрократичних структур (ст. 36а).

У Пояснювальному меморандумі до цих Рекомендацій вказано, що відносини між різними рівнями ієрархії повинні ґрунтуватися на чітких недвозначних правилах, для того, щоб особистий розсуд не отримував невиправданого значення.

23 квітня 1999 року Міжнародною асоціацією прокурорів, на основі керівних принципів, затверджених на Восьмому конгресі ООН (Гавана, 1990 рік) щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, було прийнято Стандарти професійної відповідальності, якими визначено основні права та обов'язки прокурорів[2].

У Стандартах розкрито зміст незалежності та неупередженості прокурорів як основних засад їх діяльності.

Диспозитивні засади, затверджені міжнародними організаціями, у різних інтерпретаціях знайшли своє відображення у національному законодавстві європейських держав.

Наприклад, Закон Королівства Іспанії 50/1981 від 30 грудня, який врегульовує Статут Служби державного представництва, гарантує прокурору незалежність від керівництва шляхом надання вказівок виключно у письмовій формі з належним обґрунтуванням і з окремим висвітленням відповідальності.

Якщо наказ або розпорядження, віддане Старшим державним представником, підпорядкований державний представник не вважає задовільними, він ставить це питання перед Колегією служби державного представництва, якій належить винести остаточне рішення щодо перегляду або затвердження такого наказу або розпорядження. У разі отримання такого наказу або розпорядження від вищого керівника, державний представник повинен подати відповідну доповідну записку до цього керівника, який, у разі своєї незгоди з наведеними аргументами, приймає остаточне рішення, попередньо заслухавши Колегію служби державного представництва. Якщо

[1] Рекомендація Rec (2000) 19 (Щодо ролі прокуратури у системі кримінального правосуддя) (724 засідання Комітету Міністрів Ради Європи, 6 жовтня 2004). <www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf>

[2] Стандарти професійної відповідальності, основні права та обов'язки прокурорів (Міжнародна асоціація прокурорів, 23 квітня 1999 року). Вісник прокуратури України (2002, № 6, 122–131).

такий наказ був відданий Генеральним державним представником, остаточне рішення приймається на основі думки Колегії державних представників (стаття 27)[1].

Аналогічні вимоги передбачені Федеральним Законом Австрійської Республіки «Про Службу державного представництва» від 1986 року.

Закон Республіки Словенія «Про службу державного обвинувачення» від 12 липня 2011 року в якості забезпечення гарантій незалежності надає державному обвинувачу, який вважає, що його незалежність було порушено, право звертатися до Ради служби державних обвинувачів з поданням про захист від порушення незалежності. Якщо Рада визнає, що таке подання є обґрунтованим, то усуває таке порушення у власний спосіб, або пропонує чи вимагає його усунення, а при потребі оприлюднює свої висновки (стаття 3).

Закон Естонської Республіки «Про прокуратуру» від 22 квітня 1998 року серед гарантій незалежності прокурора виділяє винагороду, відпустку, чергування, заохочення, відшкодування майнової шкоди, завданої прокурору або членам його сім'ї у зв'язку з виконанням службових функцій, пенсійне забезпечення (Глава 3).

У Законі Республіки Молдова «Про прокуратуру» від 25 грудня 2008 року більш конкретизовані засоби забезпечення гарантій незалежності прокурора, а саме шляхом суворого визначення законом статусу прокурора, розмежування повноважень Прокуратури, повноважень та компетенції прокурора в ході здійснення функцій Прокуратури; порядку його призначення, зупинення його повноважень та звільнення із займаної посади; оголошення недоторканності прокурора; дискреційного права, наданого законом прокурору при здійсненні повноважень; установлення законом неприпустимості втручання інших осіб або органів у його діяльність; виділення необхідних коштів на функціонування системи органів Прокуратури, створення належних організаційно-технічних умов для роботи цих органів; матеріального і соціального забезпечення прокурора; інших передбачених законом заходів. При прийнятті рішень прокурор незалежний згідно із законом. Розпорядження вищестоящого прокурора, віддані в письмовій формі та відповідно до закону, є обов'язковими для нижчестоящих прокурорів. Прокурор має право вимагати видання розпорядження в письмовій формі. Прокурор має право відмовитися виконати розпорядження, явно незаконне або яке суперечить його правосвідомості, і може оскаржити таке розпорядження прокурору, вищестоящому щодо прокурора, який віддав розпорядження.

У Франції діяльність магістратів обвинувачення регулює Ордонанс 1958 року «Про органічний закон стосовно статусу магістратури», в якому зазначено, що під час судового засідання магістрати обвинувачення вільні у висловлюванні своєї думки (стаття 5).

Наразі під час реформування кримінальної юстиції України на законодавчому рівні також проголошено диспозитивні засади діяльності прокурорів, які гарантують вільне використання ними своїх процесуальних прав.

Так, відповідно до статті 16 Закону України «Про прокуратуру», здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України[2].

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші державні органи, їх посадові та службові особи, а також фізичні та юридичні особи і їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність прокурора та утримуватися від здійснення у будь-якій формі впливу на прокурора з метою перешкоджання виконанню службових обов'язків або прийняття ним незаконного рішення.

Згідно із статтею 17 Закону під час здійснення повноважень, пов'язаних з реалізацією функцій прокуратури, прокурори є незалежними, самостійно приймають рішення про порядок здійснення таких повноважень, керуючись при цьому положеннями закону, а також зобов'язані виконувати лише такі вказівки прокурора вищого рівня, що були надані з дотриманням вимог цієї статті.

Прокурори вищого рівня мають право давати вказівки прокурору нижчого рівня, погоджувати прийняття ним певних рішень та здійснювати інші дії, що безпосередньо стосуються реалізації цим прокурором функцій прокуратури, виключно в межах та порядку, визначених законом.

---

[1] Банчук, О.А. (2012). *Статус органів публічного обвинувачення: міжнародні стандарти, зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні*. Київ: Атіка.

[2] *Закон України про прокуратуру 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (2018, січень, 29).

Прокурор не зобов'язаний виконувати накази та вказівки прокурора вищого рівня, що викликають у нього сумнів у законності, якщо він не отримав їх у письмовій формі, а також явно злочинні накази або вказівки. Прокурор має право звернутися до Ради прокурорів України з повідомленням про загрозу його незалежності у зв'язку з наданням (відданням) прокурором вищого рівня наказу або вказівки.

Надання (віддання) незаконного наказу або вказівки чи його (її) виконання, а також надання (віддання) чи виконання явно злочинного наказу або вказівки тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом.

Гарантії незалежності прокурора забезпечуються особливим порядком його призначення на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності; порядком здійснення повноважень, визначених процесуальним та іншим законами; забороною незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора; установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; належним матеріальним, соціальним та пенсійним забезпеченням прокурора; функціонуванням органів прокурорського самоврядування; визначеними законами засобами забезпечення особистої безпеки прокурора, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

Водночас Кримінальний процесуальний кодекс України 2014 року містить норми, які ставлять під сумнів діяльність прокурора на диспозитивних засадах.

Попри те, що Закон України «Про прокуратуру» надає прокурорам вищого рівня лише право давати прокурорам нижчого рівня доручення виключно з адміністративних питань, кримінально-процесуальне законодавство фактично вводить прокурора у повну залежність від свого керівника, якому надано право втручатися у процесуальну діяльність.

Так, зокрема, ч. 6 ст. 36 КПК України визначає, що Генеральний прокурор, керівник регіональної прокуратури, керівник місцевої прокуратури, їх перші заступники та заступники при здійсненні нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування мають право скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих та прокурорів нижчого рівня у межах строків досудового розслідування, передбачених статтею 219 цього Кодексу. Про скасування таких постанов повідомляється прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення відповідного досудового розслідування[1].

Питання гарантій забезпечення принципів процесуального керівництва вивчено під час дослідження ролі прокурора на досудовій стадії кримінального процесу, проведеного у 2016-2017 роках за сприяння Генеральної прокуратури України та Координаційного центру з надання правової допомоги[2].

У контексті дослідження, крім іншого, проаналізовано норми галузевого наказу Генерального прокурора України, якими закріплено адміністративний контроль за діяльністю процесуальних керівників.

Так, керівникам органів прокуратури всіх рівнів надано право перевіряти обґрунтованість повідомлень про підозру, дотримання строків, прав і законних інтересів підозрюваних. При прийняті рішень про закриття кримінального провадження, у якому особі повідомлено про підозру, воно направляється керівнику органу прокуратури вищого рівня з мотивованим висновком. Проект угоди про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним попередньо узгоджується з керівником органу прокуратури.

У ході дослідження під час опитування прокурорів з'ясовано їхню думку щодо того, наскільки незалежними вони відчувають себе від зовнішнього впливу під час виконання обов'язків процесуального керівника. Абсолютно незалежними себе вважають лише 11 % респондентів. При цьому на думку самих прокурорів, значними важелями впливу на їх рішення та дії у ролі процесуальних керівників наділене як їх безпосереднє керівництво, так і регіональна прокуратура та Генеральна прокуратура.

Під час дослідження виявлені й інституціональні механізми впливу на процесуальних керівників у вигляді різного роду оперативних нарад, за результатами яких можуть прийматися

[1] *Кримінальний процесуальний кодекс 2012* (Верховна Рада України) *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (2018, січень, 29).

[2] Бєлоусов, Ю., Венгер, В., Мітько, В., Орлеан, А., Сущенко, В., Яворська, В. (2017). *Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу»*. Київ: СТ-Друк.

рішення, наприклад, щодо ефективності діяльності того чи іншого прокурора чи навіть слідчого. У вигляді можливого покарання за неналежне, на думку керівництва, виконання обов'язків, процесуальний керівник (державний обвинувач) може бути позбавлений премії, або матеріали кримінального провадження можуть бути, фактично безпідставно, передані у провадження іншому прокурору, або ж прокурор буде притягнутий до дисциплінарної відповідальності.

Серед засобів посягання на вільне використання прокурором своїх прав є порушення принципу незмінності – здійснення прокурором своїх повноважень у кримінальному провадженні з його початку до завершення.

На практиці непоодинокими є випадки, коли керівники прокуратури необґрунтовано здійснюють заміни прокурорів у кримінальному провадженні. Досить часто підставою для заміни прокурора у кримінальному провадженні є не наявність виняткових обставин, які чітко визначені у частинах 2, 3 статті 37 КПК, а недеталізована «внутрішня необхідність» в діяльності відповідного органу прокуратури[1].

Однією з причин частої заміни прокурорів у межах одного кримінального провадження є надмірне навантаження на процесуального керівника, який просто фізично не встигає бути присутнім на всіх судових засіданнях.

Значна завантаженість, на думку самих процесуальних керівників під час дослідження, не дає змоги дотримуватись принципів неупередженості та об'єктивності кримінального процесу, всебічно та повно дослідити всі обставини у кожному кримінальному провадженні[2].

Водночас існує й більш глибока причина, яка впливає на об'єктивність прокурора у кримінальному провадженні. Необ'єктивність зумовлюється упередженістю, яка призводить до свідомого ігнорування прокурорами обставин, що викривають, або ж навпаки виправдовують підозрюваного.

Найбільш поширеним прикладом порушення принципу неупередженості прокурора у кримінальному провадженні є так званий обвинувальний ухил всього процесу розслідування.

Упередженість, у свою чергу, має і об'єктивні причини, до яких належить практика покарання прокурорів за дії на користь підозрюваної особи. Йдеться, зокрема, про звільнення затриманої особи чи неоголошення їй підозри, ініціювання заміни запобіжного заходу на більш м'який, винесення виправдувального вироку тощо. Як наслідок, прокурор не зацікавлений у збиранні доказів чи свідчень, що можуть виправдати особу, адже це може призвести до його покарання.

Підсумовуючи викладене, можна дійти до висновку, що міжнародними організаціями затверджено низку стандартів діяльності прокурора (державного обвинувача), які мають ознаки диспозитивності.

Серед основних гарантій забезпечення диспозитивних засад в діяльності прокурора міжнародною спільнотою закріплено такі, як:

– визначення чіткого порядку призначення на посаду прокурора та звільнення з неї;
– створення належних організаційно-технічних умов праці;
– належне матеріальне та соціальне забезпечення прокурора та членів його сім'ї;
– розмежування повноважень та компетенції прокурора під час виконання функції прокуратури;
– уникнення бюрократичних проявів при ієрархічному організаційному підпорядкуванні;
– виключення випадків необґрунтованого притягнення прокурора до цивільної, кримінальної та інших видів відповідальності;
– можливість оскарження наказів (вказівок) прокурора вищого рівня;
– визначення в законі характеру і обсягу незалежності прокурора;
– оголошення недоторканності прокурора, вжиття заходів захисту;
– незмінність прокурора у кримінальному провадженні.

Новели українського законодавства значно наблизили статус процесуальних керівників до міжнародних стандартів, які передбачають диспозитивні засади діяльності прокурорів. Проте, не всі вони імплементовані в національну правову систему. А ті, що втілені, потребують теоретичного і практичного осмислення та подальшого доопрацювання на законодавчому рівні.

[1] Банчук, О.А., Дмитрієва, І.О., Лобойко, Л.М., Саідова, З.М. (2014). *35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України.* Київ: «Арт-Дизайн», 48.
[2] Бєлоусов, Ю., Венгер, В., Мітько, В., Орлеан, А., Сущенко, В., Яворськ,а В. (2017). *Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу».* Київ: СТ-Друк.

Зокрема, в якості прогалин законодавства, які мають негативний вплив на вільне використання прокурором у кримінальному процесі своїх прав, про що зазначено вище, можна виділити наступні:

– залишається неврегульованим питання підстав притягнення прокурорів до різних видів відповідальності під час виконання ними функцій процесуальних керівників. Не визначено випадки застосування до прокурорів заходів матеріального впливу;

– відсутні чіткі критерії оцінки діяльності прокурора у кримінальному провадженні, а також умови просування прокурора по службі;

– не визначені обсяги навантаження на прокурора залежно від спеціалізації, кількості та складності кримінальних проваджень;

– відсутні засоби впливу прокурора на орган досудового розслідування;

– не розмежовані функції керівника органу прокуратури та процесуального керівника в частині організації досудовим розслідуванням;

– не визначена система заходів адміністративного контролю (наприклад, оперативних нарад у місцевих, регіональних та Генеральній прокуратурах), їх роль та вплив на здійснення прокурором своїх процесуальних функцій;

– відсутнє визначення проявів незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора, не передбачено відповідальності за такі дії;

– не розкрито на законодавчому рівні поняття неупередженості, об'єктивності під час реалізації прокурором своїх функції, а також гарантії їх забезпечення;

– не визначено виключного переліку причин та випадків зміни прокурора у кримінальному провадженні.

З метою урегулювання вищевказаних проблемних питань потребують перегляду норми українського законодавства, які передбачають реалізацію прокурорами функцій прокуратури, з урахуванням міжнародних стандартів та практичного досвіду інших європейських держав.

Доречно закріпити в Законі «Про прокуратуру» систему диспозитивних ознак діяльності прокурора, визначивши в ній стандарти та гарантії вільного використання прокурором своїх процесуальних прав під час кримінального провадження.

References:

1. Banchuk, O.A. (2012). *Status organiv publichnogo obvynuvachennya: mizhnarodni standarty, zarubizhne zakonodavstvo i propozyciyi shhodo reformuvannya v Ukrayini* [The status of the bodies of the public prosecution: the international standarts, the foreign legislation and the proposals for the reforming in Ukraine]. Kyiv: Atica, 264 [in Ukrainian].
2. Rekomendaciya Rec (2000) 19 (Shhodo roli prokuratury` u sy`stemi kry`minal`nogo pravosuddya) (724 zasidannya Komitetu Ministriv Rady` Yevropy`, 6 zhovtnya 2004) [The recommendation Rec (2000) 19 (on the role of the prosecutor's office in the system of the criminal justice) (the 724th meeting of the Council of Europe Committee, October, 6, 2004)] <www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf> (2018, January, 29).
3. Standarty profesijnoyi vidpovidalnosti, osnovni prava ta obovyazky prokuroriv (Mizhnarodna asociaciya prokuroriv, 23 kvitnya 1999 roku), 2002 [The standards of the proffessional responsibility, the fundamental rights and obligations of the prosecutors (The International Assosiation of the Prosecutors, April, 23,1999)]. *Visnyk prokuratury Ukrayiny* [The Bulletin of the Prosecutor's Office of Ukraine], *no 6,* 122-131.
4. *Zakon Ukrayiny pro prokuraturu 2014* [Law of Ukraine on the Prosecutor's Office, 2014]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (2018, January, 29).
5. *Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny 2012*. [The Criminal Procedural Code of Ukraine 2012] <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (2018, Ganuary, 29).
6. Byelousov, Yu., Venger, V., Mitko, V., Orlean, A., Sushhenko, V., Yavorska, V. (2017). *Zvit za rezultatamy doslidzhennya «Rol prokurora na dosudovij stadiyi kryminalnogo procesu»* [The report for the results of the research "The prosecutor's role at the pre-trial stage of the criminal process"] Kyiv: CT-Druc, 268 [in Ukrainian].
7. Banchuk, O.A., Dmytriyeva, I.O., Lobojko, L.M., Saidova, Z.M. (2014). *35 neformalnyh praktyk u kryminalnomu sudochynstvi Ukrayiny* [35 (thirty-five) informal practices in the criminal justice of Ukraine]. Kyiv: Art-Dizain, 48 [in Ukrainian].

Ігор Осадчук, к. політ. н.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1871–1890): МОДЕЛЬ ЗМАГАЛЬНОГО АВТОРИТАРИЗМУ?

Ihor Osadchuk, PhD in Political Science
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

POLITICAL REGIME IN THE GERMAN EMPIRE (1871–1890): A MODEL OF COMPETITIVE AUTHORITARIANISM?

Concepts of closed authoritarianism, electoral authoritarianism, competitive authoritarianism, hegemonic authoritarianism, hybrid regime are analyzed. The institutional features of the political system of the German Empire in 1871–1890 are revealed. Specifics of the formation and functioning of the political parties of the German Empire in 1871–1890 is defined. The ideological positioning of political parties and the peculiarities of party relations with the Reich Chancellor O. von Bismarck are studied. The role of the press in the German Empire in 1871–1890 is determined. The specifics of such a phenomenon as «Kulturkampf» is researched. The factors and features of the Reich Chancellor O. von Bismarck's social policy are revealed. The type of political regime in the German Empire in 1871–1890 is determined.
Key words: political regime, Otto von Bismarck, Kulturkampf, closed authoritarianism, electoral authoritarianism, competitive authoritarianism, hegemonic authoritarianism, hybrid regime.

В українській політичній науці є значна частина досліджень, присвячених сучасним політичним режимам. Водночас, еволюція основних типів політичних режимів є недостатньо вивчена. В цьому контексті актуальним є дослідження моделей сучасних політичних режимів. Метою дослідження є аналіз особливостей формування та функціонування політичного режиму в Німецькій імперії у 1871–1890 рр. та встановлення того, наскільки цей режим можна визначати як модель *змагального авторитаризму*. Серед зарубіжних дослідників, які аналізують різні аспекти політичного режиму в Німецькій імперії у 1871–1890 рр., варто виділити таких як М. Бернхард[1], Р. Бланк[2], А. Бойко[3], І. Фішерфраундіст[4], Ф. Штальманн[5].

В сучасній політичній науці *авторитаризм* розглядають як окремий тип політичного режиму (у цьому випадку найчастіше мова йде про повний/закритий авторитаризм). Водночас *авторитаризм «з прикметниками»* (електоральний авторитаризм, змагальний авторитаризм, гегемоністський авторитаризм) часто визначають як тип гібридного режиму. Проаналізувавши особливості формування та функціонування політичного режиму в Німецькій імперії у 1871–1890 рр., ми спробуємо встановити наскільки цей режим можна визначати як модель *змагального авторитаризму*. В цьому контексті дамо визначення таким поняттям як «закритий авторитаризм», «електоральний авторитаризм, «змагальний авторитаризм», «гегемоністський авторитаризм», «гібридний режим». *Закритий авторитаризм* – такий політичний режим, у якому лідери країни

[1] Bernhard, M. (2011). The Leadership Secrets of Bismarck : Imperial Germany and Competitive Authoritarianism. *Foreign Affairs, 90 (6),* 150–154.
[2] Blanke, R. (1981). *Prussian Poland in the German Empire (1871–1900).* New York : East European Monographs.
[3] Бойко, А. (2009). *Становление парламентаризма в России и Германии в конце XIX – начале XX вв. : Сравнительно-правовой анализ*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве. Белгород <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1333493> (2018, січень, 25).
[4] Fischer-Frauendienst, I. (1963). *Bismarcks Pressepolitik.* Münster.
[5] Stalmann, V. (2000). *Die Partei Bismarcks. Die Deutsche Reichs- und Freikonservative Partei 1866–1890.* Düsseldorf: Droste Verlag.

не піддаються процедурі виборів (національних прямих виборів), опозиційні партії вважають забороненими, політичний контроль відбувається на підставі використання репресій, а принципи громадянського суспільства та вільних ЗМІ не мають значного поширення[1]. *Гібридний режим* – це політичний режим, що поєднує в собі як демократичні, так і авторитарні ознаки. *Електоральний авторитаризм* – це такий політичний режим, який не є демократією, проте регулярно не використовує відкритих репресій. У режимі відбуваються періодичні вибори, на основі чого створюється «видимість» демократичної легітимності влади. Тим не менше, влада не допускає свого зміщення електоральним шляхом. Балансуючи між виборчим контролем і довірою, такі режими розташовуються в «туманній зоні» (англ. *foggy zone*) структурної амбівалентності[2]. *Електоральний авторитаризм* ми трактуємо як тип *гібридного режиму*. Крім того, очевидно, що електоральний авторитаризм (на основі поєднання умов регулярних виборів та елементів авторитаризму) містить змагальний авторитаризм та гегемоністський авторитаризм. С. Левіцькі та Л. Вей зазначають, що *змагальний авторитаризм* – це особливий тип гібридного політичного режиму, за якого демократичні процедури й інститути розглядають як основний засіб одержання і здійснення політичної влади. Проте політики настільки часто порушують ці демократичні процедури й інститути, що політичний режим перестає відповідати «мінімальним стандартам демократії»[3]. *Гегемоністський авторитаризм* – такий політичний режим, у якому проводять регулярні національні вибори, які позиціонуються як елементи політичної системи, але з огляду на поширеність явищ порушення прав (політичних, громадянських та особистісних) людини вибори не трактують як змагальні (участь опозиції у таких системах фактично зведена до мінімуму або ж взагалі унеможливлена – це основа формування, здебільшого, однопартійних країн або країн із гегемоністською партією)[4].

Проаналізуймо інституційні особливості політичного режиму в Німецькій імперії у 1871–1890 рр. 18 січня 1871 р. у Версалі було проголошено створення Німецької імперії (Другого рейху). Імператором (кайзером) став Вільгельм I, а рейхсканцлером – О. фон Бісмарк. Інституційні особливості політичної системи Німецької імперії були закріплені в Конституції, що була прийнята 16 квітня 1871 р. З'ясуймо конституційні повноваження основних інститутів влади в рамках політичної системи Німецької імперії. Німецький імператор/кайзер (король Пруссії) був верховним головнокомандувачем, призначав і звільняв всіх імперських посадових осіб (включно з рейхсканцлером), здійснював представництво в зовнішніх відносинах (оголошення війни і укладення миру від імені імперії, підписання міжнародних договорів, прийом і акредитація послів тощо); володів правом законодавчої ініціативи; оприлюднював закони і здійснював контроль за їх виконанням[5]. Імператор міг відтермінувати введення в дію законів, прийнятих Рейхстагом/нижньою палатою парламенту (суспензивне/відносне вето), і відхилити повністю закони, що стосувалися військових справ (абсолютне вето)[6]. У випадку загрози державній безпеці імператор міг ввести надзвичайний стан в імперії або в окремій її частині. Зазначимо, що такі повноваження як оголошення війни, укладення миру і міжнародних договорів імператор міг здійснювати лише за згодою Бундесрату (верхня палата парламенту).

Рейхсканцлер був відповідальниий тільки перед імператором. Кабінету міністрів/уряду в сучасному розумінні в Німецькій імперії не існувало. Статс-секретарі, які очолювали окремі відомства, фактично були лише помічниками рейхсканцлера, а не самостійними міністрами. Рейхсканцлер контрасигнував більшість актів імператора, за винятком актів, що стосувались оголошення війни і укладення миру, а також тих документів, які відносилися до функції імператора як головнокомандувача. Позиція рейхсканцлера значно посилювалась завдяки тому, що він за посадою був головою Бундесрату і головою багатьох комісій (зокрема, комісій з армії, флоту,

[1] Howard, M., Roessler, P.G. (2006). Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*, *50 (2),* 367.
[2] Schedler, A. (2002). Elections without democracy : The menu of manipulation. *Journal of Democracy, 13 (2)*, 36–50.
[3] Levitsky, S., Way, L.A. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy, 13 (2)*, 52.
[4] Howard, M., Roessler, P.G. (2006). Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*, *50 (2),* 367.
[5] Constitution of the German Empire (April 16, 1871). <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1826> (2018, січень, 25).
[6] Кучма, В. (2002). *Государство и право Нового времени.* Волгоград: Изд-во Волгоградского ГУ, 311.

торгівлі й обміну, митниць і податків тощо), а тому мав право самостійно (особливо, в разі виникнення розбіжностей між членами комісій) вирішувати значну частину питань імперського законодавства і управління[1].

В політичні й науці існує дискусія з приводу того, чи дійсно парламент у Німеччині у 1871–1890 рр. був двопалатним. Н. Улльріх, Е. Губер не згодні з тим, що Бундесрат був верхньою палатою і тим самим заперечують бікамералізм німецького парламенту. Своєю чергою, А. Бойко вважає, що Бундесрат все ж мав статус верхньої палати, хоча в порівнянні з Рейхстагом здійснював повноваження не тільки у сфері діяльності законодавчої влади. Як вважає А. Бойко, наявність Бундесрату в Німеччині було викликано тим, що він забезпечував більш консервативний характер парламенту і дозволяв створити буферну зону між монархом і Рейхстагом. Німецький парламент складався з двох палат: верхньої палати – Бундесрату, як представництва союзних держав і нижньої палати – Рейхстагу, що репрезентував німецький народ[2]. Бундесрат (союзна рада) складався з представників держав-членів федерації (58 членів): міністрів або їх уповноважених осіб, що призначалися монархами і урядами держав-членів. В Бундесраті представники Пруссії мали 17 голосів, Баварія – 6 голосів, Саксонія і Вюртемберг – по 4 голоси; інші землі – від 1 до 3 голосів. Для відхилення будь-якого законопроекту в Бундесраті було потрібно 14 голосів. Таким чином, делегація Пруссії могла самостійно вирішувати долю будь-якого законопроекту (в тому числі і конституційного). Крім законодавчих функцій Бундесрат був наділений і виконавчими функціями, які здійснював через спеціальні комісії (комісії торгівлі й обміну, армії та флоту, митниць і податків, залізничних доріг тощо), а також судовими функціями (зокрема, правом тлумачення норм Конституції). Бундесрат приймав рішення щодо екзекуції, тобто примусу окремих держав-членів до дотримання конституційних обов'язків. Рейхстаг обирався на прямих виборах на підставі загального чоловічого виборчого права (право голосу мали чоловіки, які досягли 25 років) шляхом таємного голосування терміном на 3 роки (з 1888 р. – на 5 років). Законопроект, який не був прийнятий Рейхстагом, міг бути прийнятий Бундесратом (тільки у зміненій редакції). Бундесрат мав право засідати самостійно (при цьому всі його засідання були закритими), тоді як сесії Рейхстагу могли бути скликані лише в період роботи Бундесрату.

Судова система Німеччини була визначена законом від 27 січня 1877 р. Всі судді призначалися урядом. Система складалася з чотирьох рівнів (від найнижчого до найвищого): 1) дільничний суд, в якому справи розглядалися одноосібним дільничним суддею або суддею з двома шеффенами (судовими засідателями); 2) земський або окружний суд був апеляційною інстанцією у справах дільничного суду (у складі трьох коронних суддів), а також судом першої інстанції у справах про тяжкі кримінальні злочини (в складі трьох суддів і дванадцяти присяжних засідателів); 3) вищий земський або обласний суд, що був апеляційною інстанцією у цивільних справах, а також ревізійною інстанцією у кримінальних справах, які суд присяжних розглядав у випадку порушення законів землі (держави); 4) імперський (Верховний) суд, який був вищою ревізійною інстанцією щодо всіх кримінальних і цивільних справ, а також судом першої інстанції у справах про державну зраду і шпигунство. Крім вищезазначених судів, Конституція 1871 р. передбачала дію в «надзвичайних обставинах» військових і польових судів. Такі суди були засновані, наприклад, в 1889 р. під час страйків гірників в Рурській області і в Сілезії. В 1877 р. в Німеччині була реорганізована прокуратура. Прокурори діяли при судах всіх рівнів системи. Прокурори, які діяли при судах першої та другої інстанції, призначалися урядами окремих держав і підпорядковувалися відповідному міністру юстиції. Чини імперської прокуратури призначалися імператором і підпорядковувалися імперському канцлеру й імперському міністерству юстиції. Прокуратурі була підпорядкована поліція, яка здійснювала дізнання у кримінальних справах[3].

[1] Кучма, В. (2002). *Государство и право Нового времени.* Волгоград: Изд-во Волгоградского ГУ, 314–315.
[2] Бойко, А. (2009). *Становление парламентаризма в России и Германии в конце XIX – начале XX вв. : Сравнительно-правовой анализ*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве. Белгород. <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1333493> (2018, січень, 25).
[3] Чельцов-Бебутов, М. (1957). Курс советского уголовнопроцессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. <https://lawbook.online/sovetskoe-zakonodatelstvo-kniga/sudebnaya-sistema-germanii-34545.html> (2018, січень, 25).

Важливо також визначити роль преси в Німецькій імперії. З точки зору відносин із владою німецькі газети впродовж 1871–1890 рр. можна розділити на чотири групи. Першу групу можна визначити як офіційні державні видання. Це були газети, якими уряд безпосередньо володів чи контролював. Найвідомішими з них були «Reichsanzeiger» та «Provinzial-Correspondenz». Друга група газет включала ті, що підтримували напівофіційні відносини з урядом. Це були газети, які не перебували під прямим контролем будь-якого державного агентства, але, як відомо, мали дуже тісні зв'язки з вищими посадовими особами. Найважливішою газетою цієї категорії була «Norddeutsche Allgemeine Zeitung», що отримувала замовлення від Міністерства закордонних справ. Третю групу становили напівдержавні газети, які перебували під впливом О. фон Бісмарка: «Die Post» у Берліні та «Kölnische Zeitung» у Західній Німеччині. Остання газета була придбана в 1874 р. Німецькою імперською партією («партія Бісмарка»)[1]. Вищезазначені три групи газет становили «пресу, що була підконтрольна державі». Для того, щоб контролювати пресу в рамках Міністерства закордонних справ було створено спеціальний відділ, який у 1871 р. очолив Л. Егіді[2]. Четверта група газет – це ті, які були незалежними від уряду та перебували в опозиції (наприклад, газета «Germania», що виражала інтереси католицької Партії Центру).

Розглянемо особливості формування та функціонування політичних партій Німецької імперії у 1871–1890 рр. *Ліберальні партії* спиралися переважно на буржуазію. Незважаючи на те, що спільними цінностями були такі як ринкова економіка, верховенство права та повага до індивідуальних свобод, все ж серед цих партій існували суттєві розбіжності щодо конкретних політичних проблем. У 1870–х рр. однією з найвпливовіших ліберальних партій була Націонал-ліберальна партія, яка очолювала національний рух і підтримувала політику О. фон Бісмарка щодо об'єднання Німеччини. Серед лідерів варто виділити таких політиків як Р. фон Бенігсен та Е. Бассерманн. За результатами виборів 1871 р. партія мала найчисельнішу фракцію в Рейхстазі – 125 (з 382) депутатів[3]. Її прихильниками були представники великої промислової і торговельної буржуазії, частина чиновництва та інтелігенції. Націонал-ліберали підтримували курс рейхсканцлера на створення централізованої держави, але водночас виступили за врахування особливостей регіонів. Спочатку націонал-ліберали дотримувалися курсу невтручання держави в економіку, але крах грюндерства і економічна депресія 70–х рр. XIX ст. призвели до зниження впливу партії і викликали в ній боротьбу між прихильниками і противниками політики протекціонізму, яка завершилася перемогою ідей націоналізму над лібералізмом. Для збереження свого впливу партія стала підтримувати політику колоніальної експансії, посилення армії, гонки військово-морських озброєнь[4].

Своєю чергою, ліві ліберальні партії виступали за розширення повноважень парламенту в рамках діючої конституційної монархії та активну державну соціальну політику. До цих партій відносили Німецьку партію прогресу/Німецьку прогресивну партію (з 1884 р. Німецька ліберальна партія) та Німецьку народну партію. Серед провідних лідерів лівих ліберальних партій, а саме Німецької партії прогресу були Є. Ріхтер та Ф. Науманн. Соціальна база Німецької партії прогресу складалася з представників середніх і дрібнобуржуазних верств населення. В період керівництва партією Є. Ріхтером ця політична сила критикувала надмірну централізацію суспільного життя, виступала за підзвітність уряду Рейхстагу, а згодом – проти всевладдя монополій. Партія підтримувала антиклерикальні заходи, спрямовані проти католицької церкви. Ф. Науманн закликав до союзу з соціал-демократами, проте більшість членів партії виступили проти цього. Німецька народна партія перебувала в опозиції до рейхсканцлера О. фон Бісмарка. Партія виступала за посилення позицій парламенту; проти «Культуркампфу» та антисоціалістичних законів (про що йтиметься далі).

Серед *консервативних партій* варто виділити Німецьку консервативну партію та Німецьку імперську партію. Аристократи та власники великих маєтків із східних провінцій Пруссії в цих партіях переважно відстоювали свої економічні інтереси. Одним з провідних консерваторів був О. фон Мантюфель. Вільна Консервативна партія, яка у 1871 р. була перейменована в Німецьку

[1] Stalmann, V. (2000). *Die Partei Bismarcks. Die Deutsche Reichs- und Freikonservative Partei 1866–1890.* Düsseldorf Droste Verlag, 256–257.
[2] Naujoks, E. (1967). Bismarck und die Organisation der Regierungspresse. *Historische Zeitschrift*, *1*, 33–34.
[3] Nohlen, D., Stover, P. (2010). *Elections in Europe : A data handbook.* Nomos Verlagsgesellschaft Mbh. & Co, 762.
[4] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 31–32.

імперську партію, не мала широкої соціальної бази, була нечисленною, але згуртованою і впливовою. Партія представляла інтереси великих аграріїв і власників підприємств важкої промисловості, в основному Вестфалії і Рурської області. Партія підтримувала курс О. фон Бісмарка на консолідацію імперії, відстоювала непорушність монархічної форми правління, юнкерських привілеїв, пріоритет протестантської церкви, домінуючої ролі Пруссії в імперії. Канцлер завжди міг розраховувати на Німецьку імперську партію в політиці протидії ліберально-демократичним реформам. На рубежі 1870–1880–х рр. Німецька імперська партія виступила ініціатором підвищення митних тарифів[1].

Німецька консервативна партія, що була створена у 1876 р., представляла інтереси юнкерства Східної Пруссії, Бранденбурга, Померанії, а також прусського офіцерства і чиновництва, євангельського духовенства, заможного селянства. Німецькі консерватори були прихильниками монархії, виступали за недоторканність корпоративних прав хліборобів, рішуче протистояли будь-якій опозиції як з боку робітничого класу і соціал-демократії, так і лібералів, католицького клерикалізму. Німецькі консерватори також використовували елементи народницької ідеології «крові і ґрунту» й антисемітизму. Партія спиралася на регіональних чиновників та професійних політиків[2]. Партія Центру – католицька, народна партія, створена у грудні 1870 р. Ця партія виникла у зв'язку з побоюваннями католицької церкви втратити свої традиційні привілейовані позиції в імперії, в якій утвердилося «протестантське, північнонімецьке начало». Партія мала значний вплив в Південній і Західній Німеччині, серед католицького населення Ельзасу і Лотарингії, польських земель. Партія Центру виступала проти надмірного контролю О. фон Бісмарка над суспільним життям, наголошувала на необхідності захисту автономії католиків[3]. «Консервативне» крило партії співпрацювало з консерваторами, а «ліве» – з робітничим класом, виступаючи за активну державну соціальну політику. Видатним лідером Партії Центру був Л. Віндтхорст, який став опонентом О. фон Бісмарка в Рейхстазі. Партія Центру спиралася на розгалужену мережу католицьких спілок і об'єднань. В цьому контексті варто звернути увагу на такий феномен як «Культуркампф» (нім. «Kulturkampf»). «Культуркампф» – політика, що була спрямована проти впливу католицької церкви. Головним чинником, який змусив рейхсканцлера зіткнутися з католицькою церквою було «польське питання»[4]. Католицизм відіграв важливу роль у польському націоналізмі, оскільки церква була зацікавлена в підтримці ідентичності поляків, які жили у Східній Пруссії. Тому припинення церквою виконання функцій держави, таких як освіта та можливість контролювати призначення духовних осіб, розглядались як необхідні зміни, які б дозволили прусському уряду зменшити життєздатність польського націоналізму. Проблема польського націоналізму була не тільки прусською, а й загальнонаціональною/ німецькою проблемою. Іншим чинником для реалізації «Культуркампфу» була боротьба О. фон Бісмарка проти католицизму як організованої політичної сили в Німеччині. Після 1871 р. Партія Центру стала для католиків значною підтримкою як у прусському ландтазі, так і в Рейхстазі. У 1870–х рр. у період боротьби О. фон Бісмарка з католицькою церквою, за Партію Центру голосувало близько 80 % виборців-католиків[5]. Партія Центру представляла сили, які не сприймали домінування Пруссії в Німецькій імперії. Тому існування цієї партії становило загрозу для внутрішньої консолідації рейху. Сильна Партія Центру в Німеччині також надала Папі Римському непрямий голос у внутрішніх справах Німеччини, що також могло бути використано як зброя потенційними опонентами. О. фон Бісмарк розглядав католиків і духовенство як потенційну п'яту колону, якою могли б маніпулювати католицька Австрія та Ватикан. Йому вдалося прийняти антиклерикальні заходи, заручившись підтримкою консерваторів і лібералів[6]. 14 травня 1872 р. Рейхстаг запропонував імперському уряду внести законопроект щодо правового статусу католицьких релігійних орденів і їх підривної діяльності, особливо, єзуїтів. У той же день О. фон Бісмарк розіслав у німецькі закордонні місії циркуляр, що

[1] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 32.
[2] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 32–33.
[3] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 33.
[4] Blanke, R. (1981). *Prussian Poland in the German Empire (1871–1900)*. New York: East European Monographs, 17–54.
[5] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 34.
[6] Bernhard, M. (2011). The Leadership Secrets of Bismarck : Imperial Germany and Competitive Authoritarianism. *Foreign Affairs, 90 (6),*152.

містив звинувачення прусських католицьких єпископів в тому, що вони були агентами Папи Римського. У 1873–1874 рр. О. фон Бісмарк, спираючись на лібералів, продовжив боротьбу проти католицької церкви. Основною метою «травневих законів» 1873 р. та інших відповідних статутів «Культуркампфу» було досягнення ліберального бачення секуляризації держави та забезпечення державного контролю над адміністрацією церкви. Зазначимо, що «травневі закони» – закони, прийняті 11–13 травня 1873 р. прусським урядом, спрямовані проти католицької церкви. Ці закони обмежували застосування церковних покарань щодо мирян суто релігійною сферою, вимагали від духовенства складання спеціальних іспитів після проходження університетського курсу, ставили духовні семінарії під нагляд держави, надавали обер-президентам провінцій право втручання щодо призначення священиків, полегшували вихід з католицької церкви (для цього достатньо було особистої заяви перед світським суддею). «Травневі закони» значно звужували дисциплінарну владу церкви щодо духовенства і засновували як вищу судову інстанцію «Королівську судову палату з церковних справ»[1]. Священики, які не виконували цих законів, підлягали покаранню штрафами і тюремним ув'язненням[2].

Подолання розколу в робітничому русі відбулося в період економічної кризи і підвищило здатність робітничого класу до захисту своїх інтересів. У 1875 р. Загальний німецький робітничий союз (заснований 1863 р. Ф. Лассалем) об'єднався з Соціал-демократичною робітничою партією (заснованою в серпні 1869 р. А. Бебелем і В. Лібкнехтом), щоб утворити Соціалістичну робітничу партію/СРП Німеччини (в 1891 р. перейменована в Соціал-демократичну партію Німеччини). У травні 1875 р. на з'їзді в Готі була прийнята програма СРП. У Готській програмі містилися такі демократичні вимоги, як запровадження загального, рівного, прямого, таємного виборчого права і навіть прямого народного законодавства. Ця частина програми була спрямована на покращення соціального становища робітників і посилення їх політичного впливу. До 1878 р. в Німеччині діяло 27 галузевих профспілок соціал-демократичного спрямування, які згодом отримали назву «вільних» (від буржуазного і клерикального впливу). Ці профспілки долучали робітників до участі в суспільному житті, служили сполучною ланкою з СРП[3].

О. фон Бісмарк створив з СРП, так само як і з Партії Центру, образ «ворога імперії», «партії перевороту», що підриває «національну державу». У правлячих колах в цей час обговорювалися питання про запровадження протекціоністських тарифів на імпортне зерно, деякі промислові товари тощо. Уряд враховував, що їх введення призведе до подорожчання вартості життя робітників і викличе страйковий рух. Щоб запобігти підйому робітничого руху, з ініціативи уряду Рейхстаг у жовтні 1878 р. прийняв Закон «Проти шкідливих і небезпечних прагнень соціал-демократії» (діяв до 1890 р.). Цей «винятковий» закон забороняв соціалістичні і соціал-демократичні організації та їх діяльність в Німецькій імперії поза Рейхстагом і ландтагами. Організації були розпущені, майже всі видання закриті, проведення зборів, мітингів заборонено. Репресивний закон викликав різні позиції в партії. Е. Бернштейн закликав відмовитись від революційних цілей, пролетарського характеру партії та відкрити до неї доступ представникам широких верств населення. К. Маркс і Ф. Енгельс в так званому «циркулярному листі» рекомендували керівництву СРП зберегти політичну самостійність. Керівництву партії на чолі з А. Бебелем і В. Лібкнехтом вдалося організувати не тільки участь СРП у виборчих кампаніях і в діяльності Рейхстагу, а й налагодити позапарламентську роботу. Поступово було відновлено місцеві організації СРП, створено підпільні друкарні. Партійні збори проводилися під виглядом засідань профспілкових, просвітницьких об'єднань тощо. СРП не тільки уникла розгрому, але значно зміцнила і розширила свої ряди, посилила вплив на робітників.

О. фон Бісмарк розумів, що з робітничим і соціал-демократичним рухом неможливо впоратися тільки репресивними заходами, тому він став поєднувати їх з соціальними реформами для робітничого класу[4]. Зберігаючи тиск на лідерів робітничого класу, О. фон Бісмарк намагався заручитися підтримкою самих робітників, просуваючи законодавство у сфері соціального забезпечення – медичне страхування, страхування від нещасних випадків і пенсії. У 1871 р.

[1] Бисмарк, О. (1940). Мысли и воспоминания. Москва : ОГИЗ. СОЦЭКГИЗ, *Том 2*, 134.
[2] Стейнберг, Дж. (2014). Бисмарк : Биография. Москва : АСТ. <http://www.rulit.me/books/bismark-biografiya-read-341313-1.html> (2018, січень, 25).
[3] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии: учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 36.
[4] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 37.

в Німеччині був прийнятий закон, що зобов'язував власників залізниць, гірських підприємств виплачувати незначні компенсації робітникам або їх сім'ям у випадку травм, інвалідності та смерті. Закон «Про медичне страхування» був прийнятий у червні 1883 р. Дія Закону поширювалася на робітників і службовців більшості галузей з денним заробітком не більше 6,6 марок. Медичне страхування вступало в силу у випадку професійного захворювання або травми, що не виліковувалась впродовж більше 13 тижнів[1]. 6 липня 1884 р. був прийнятий Закон «Про страхування робітників від нещасних випадків», що вводив обов'язкове страхування всіх робітників і певних груп службовців з річним доходом не більше 2 тис. марок, гарантував їм допомогу за умови нещасного випадку на роботі. Впродовж 1881–1889 рр. у Рейхстазі обговорювався законопроект про пенсійне забезпечення літніх робітників і опіки над інвалідами. У 1889 р. в Німеччині був прийнятий Закон «Про страхування на випадок інвалідності та віку» (закон вступив в силу 1 січня 1891 р.). Закон передбачав обов'язкове страхування робітників і службовців з річним доходом не більше 2 тис. марок і вихід на пенсію після досягнення сімдесятирічного віку. Таким чином, було запроваджено обов'язкове пенсійне забезпечення[2].

Підсумовуючи, зазначимо, що політичний режим у Німецькій імперії у 1871–1890 рр. мав такі ознаки: 1) змішування законодавих та виконавчих повноважень в рамках головних інститутів влади; непідконтрольність виконавчої влади (уряду) законодавчій (нижній палаті парламенту – Рейхстагу); контроль судів виконавчою владою (урядом); 2) опора на авторитет та значні формальні повноваження рейхсканцлера О. фон Бісмарка; водночас необхідність рейхсканцлеру враховувати позиції опозиційних партій в Рейхстазі при прийнятті бюджету та вирішенні соціально-економічних питань. Рейхсканцлер майстерно застосовував тактику маневру і поступок, вступав в тимчасові угоди з окремими політичними партіями і парламентськими групами, розколював опозицію, залучаючи на свою сторону одну її частину й ізолюючи іншу. Так, використовуючи протиріччя між лібералами і Партією Центру, О. фон Бісмарк, зокрема, домігся підтримки католиків при прийнятті протекціоністських тарифів[3]; 3) використання політичних і правових механізмів для обмеження/часткової заборони діяльності опозиційних партій та здійснення тиску на них (насамперед, Партії Центру та СРП); разом з тим, вибори до Рейхстагу, які проводились регулярно, залишались каналом доступу опозиції до влади; 4) контроль виконавчою владою переважної більшості преси (водночас, наявність опозиційних газет). Таким чином, враховуючи вищевказані ознаки, політичний режим у Німецькій імперії у 1871–1890 рр. визначаємо як модель змагального авторитаризму.

References:

1. Bernhard, M. (2011). The Leadership Secrets of Bismarck: Imperial Germany and Competitive Authoritarianism. *Foreign Affairs, 90 (6),* 150–154 [in English].
2. Birman, A. (2015). Pensiya v zheleznyh rukah. Kak Bismark i Pinochet opredelili sud'bu sotsial'nyh reform [The Pension is in Iron Hands. How Bismarck and Pinochet Determined the Fate of Social Reforms] <https://lenta.ru/articles/2015/04/25/penshistory/> [in Russian].
3. Bismark, O. (1940). *Mysli i vospominaniya* [Thoughts and Memories]. Moscow: OGIZ. SOTSEKGIZ, *T. 2* [in Russian].
4. Blanke, R. (1981). *Prussian Poland in the German Empire (1871–1900)*. New York: East European Monographs [in English].
5. Bonvech, B., Galaktionov, Yu. (2008). Istoriya Germanii: uchebnoe posobie [History of Germany: textbook]. Moscow: KDU, 2008, *T. 2*.
6. Boyko, A. (2009). *Stanovlenie parlamentarizma v Rossii i Germanii v kontse XIX – nachale XX vv.: Sravnitelno-pravovoy analiz* [The Formation of Parliamentarism in Russia and Germany at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries: a Comparative Legal Analysis]: Thesis for PhD in Law. Spec. – 12.00.01 Belgorod <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1333493> [in Russian].
7. Chel'tsov-Bebutov, M. (1957). *Kurs sovetskogo ugolovnoprotsessual'nogo prava. Ocherki po istorii suda i ugolovnogo protsessa v rabovladel'cheskih, feodal'nyh i burzhuaznyh gosudarstvah* [The Course of Soviet

[1] Бонвеч, Б., Галактионов, Ю. (2008). *История Германии : учебное пособие: в 3 тт.* Москва: КДУ, *Т. 2*, 38.
[2] Бирман, А. (2015). Пенсия в железных руках. Как Бисмарк и Пиночет определили судьбу социальных реформ <https://lenta.ru/articles/2015/04/25/penshistory/> (2018, січень, 25).
[3] Bernhard, M. (2011). The Leadership Secrets of Bismarck : Imperial Germany and Competitive Authoritarianism. *Foreign Affairs, 90 (6),*152.

Criminal Procedural Law. Essays on the History of the Court and the Criminal Process in the Slave-owning, Feudal and Bourgeois States] <https://lawbook.online/sovetskoe-zakonodatelstvo-kniga/sudebnaya-sistema-germanii-34545.html> [in Russian].
8. Constitution of the German Empire (April 16, 1871). <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1826> [in English].
9. Fischer-Frauendienst, I. (1963). *Bismarcks Pressepolitik* [Bismarck's Press Policy]. Münster [in German].
10. Howard, M., Roessler, P.G. (2006). Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*, *50 (2),* 365–381 [in English].
11. Kuchma, V. (2002). *Gosudarstvo i pravo Novogo vremeni* [State and Law of the Modern Times]. Volgograd: Izd-vo Volgogradskogo GU, 309–316 [in Russian].
12. Levitsky, S., Way, L. A. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy, 13 (2)*, 51–65 [in English].
13. Naujoks, E. (1967). Bismarck und die Organisation der Regierungspresse [Bismarck and the Organization of the Government Press]. *Historische Zeitschrift*, *1*, 46–80 [in German].
14. Nohlen, D., Stover, P. (2010). *Elections in Europe : A data handbook.* Nomos Verlagsgesellschaft Mbh. & Co [in English].
15. Schedler, A. (2002). Elections without democracy: The menu of manipulation. *Journal of Democracy, 13 (2)*, 36–50 [in English].
16. Stalmann, V. (2000). *Die Partei Bismarcks. Die Deutsche Reichs- und Freikonservative Partei 1866–1890* [Bismarck's party. The German Reich and Free Conservative Party 1866–1890]. Düsseldorf: Droste Verlag [in German].
17. Steynberg, D. (2014). *Bismark: Biografiya* [Bismarck: Biography]. Moscow: AST [in Russian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Борис Філатов, к. ю. н.
член політичної ради політичної партії «Українське об'єднання патріотів», м. Дніпро, Україна

ПАТРІОТИЗМ ЯК ЧИННИК ПРАВО-ЛІВОЇ ДИХОТОМІЇ У ПАРТІЙНИХ СИСТЕМАХ СУЧАСНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ РЕСПУБЛІК

Boris Filatov, PhD in Law
Member of the Political Council of the political party "The Ukrainian Union of Patriots", Dnipro, Ukraine

PATRIOTISM AS A FACTOR OF THE RIGHT-LEFT DICHOTOMY IN PARTY SYSTEMS OF CONTEMPORARY PARLIAMENTARY REPUBLICS

The importance of political patriotism in the system of «left-right dichotomy» of the parliamentary republics and monarchies of modern Europe is considered. The essence of the use of patriotic rhetoric in the right-centered and left-centered political forces in the contemporary world is revealed. The approaches to increasing the popularity of classical political forces by patriotic sentiment are determined. The role of political patriotism in forming protests and promoting non-systemic political forces is highlighted. The specificity of political patriotism in countries that have undergone a transition from authoritarianism to democracy is studied. The significance of political patriotism for the development of parliamentarism in modern Ukraine is determined.

Keywords: «left-right dichotomy», political patriotism, political participation, social movements, political populism, parliamentary republic.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Партійні системи багатьох сучасних країн світу зберігають зв'язок із класичною традицією поділу спектру на ліву частину, праву частину і центр, хоча ідеологічні концепти багатьох політичних сил зазнали значної трансформації. Особливо наочно це спостерігається у розвинених країнах ЄС та США, де поняття неоконсерватизму, соціального лібералізму, соціал-демократії, екологізму, набули спільних рис і виступають джерелом для поповнення арсеналу ідеологічних положень не лише прибічників, але й політичних опонентів. У сучасних парламентських республіках і конституційних монархіях ліво-права дихотомія відіграє роль принципового орієнтиру для ідентифікації партійних політичних сил, а також їх риторики й орієнтації на певні соціальні верстви. Для сучасних політологічних досліджень актуальною проблемою є забезпечення проміжних засад ідейно-політичної ідентифікації та інституалізації уподобань певної частини електорату, яка не належить до числа класичних або основних політичних сил. Політичний патріотизм, як певний індикатор стану громадської думки, виступає чинником інституалізації «передполітичних» уподобань громадян, які інституційно оформлюються у локальні політичні рухи та об'єднання. В умовах кризової ескалації політичної напруги подібні настрої та громадські організації, що їх підтримують, можуть здійснювати вплив на баланс ліво-правих політичних уподобань у суспільстві. Політична ретроспектива свідчить, що патріотичні настрої й уподобання активно використовують не лише праві та консервативні політичні сили, але й їх ліві опоненти. У зв'язку з цим, важливою частиною проблеми розвитку партійних систем та інституалізації

політичних рухів сучасності є використання мобілізаційного потенціалу патріотизму різними політичними силами. Парламентська демократія засвідчує, що зміна політичних настроїв населення, їх радикалізація можуть відбиватися на популярності й підтримці політичних сил. У зв'язку з цим, потребує визначення відповідність патріотизму сучасним технологіям здобуття переваг у парламентських виборчих кампаніях та боротьби політичних сил за лідерство у коаліційних урядах.

Аналіз публікацій. Проблему сучасного змісту ліво-правої дихотомії активно розглядають як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Зокрема, А. Аль-Зухаірі вивчає парламентаризм як інституційну основу демократії[1], Ю. Барабаш будує концепцію парламентаризму в системі демократичних цінностей сучасного суспільства[2], А. де Бенуа стверджує про завершення традиційного протистояння правих і лівих у Франції[3], А. Ферейра обґрунтовує необхідність ревізії «великої дихтомії»[4], Т. Соувелл розглядає роль ліво-правої дихотомії у взаєминах інтелектуалів і суспільства[5]. Поряд з цим, проблемна ситуація потребує додаткового вивчення в інституційному аспекті політичних проявів патріотизму як частини загальної культури демократичного парламентаризму. Інституалізація патріотизму як явища сталої демократичної системи – один з ключових чинників концептуального оновлення уявлень про взаємодії лівих і правих у сучасному світі.

Метою статті є визначення ролі і місця політичного патріотизму у функціонуванні сучасних парламентських демократій, які працюють на принципах протиставлення лівої та правої політичних альтернатив. Завданням статті є встановлення способів використання потенціалу патріотизму для збільшення популярності основних партійних політичних сил в сучасному світі.

Основний зміст статті

Патріотичні засади партійної ідентифікації та формування правого політичного курсу мають досить давню історію, з початку формування парламентських демократій у Європі, починаючи з другої половини XX століття праві політичні сили намагалися активно використовувати патріотичні настрої для підтримки власної популярності у країнах Центральної та Східної Європи у період між двома світовими війнами. Патріотичні гасла закладалися у програми конкретних політичних сил як це мало місце у польській державі. Підтримка правих політичних сил визначала політичний та економічний курс в рамках підтримки конкретного уряду й політичних лідерів і визначало певну послідовність політичних дій.

Потреба спиратися на певні поширені політичні уподобання виборців зумовила традицією апеляції націонал-демократичних партій до проблем, які потребували вирішення. Завдяки цьому вони здобували підтримку на парламентських виборах. Не зважаючи на досить складну політичну ситуацію у Польщі у період між двома війнами, складалася практика підтримки націонал-демократичних політичнихсил, з боку певних соціальних груп, зокрема сільськогосподарських підприємців, господарів, тощо. Це також вказувало на закріплення патріотичних поглядів за певними соціальними верствами. Згідно з Є. Горб, «партія вважала необхідним звернути увагу держави на розвиток рільництва, адже саме від цього мав залежати добробут народу. Ендеки закликали до проведення аграрної реформи, яка мала запровадити приватну власність, оскільки саме така форма власності на землю та засоби виробництва запевняє найбільшу продуктивність праці»[6].

Фіксація електоральної підтримки у певних соціально-демографічних секторах стала основою втрати популярності деякими політичними силами у Польщі на передодні Другої світової війни, ця

[1] Аль-Зухаири, А.И. (2012). Парламентаризм как институциональная основа демократии. *Політологічні записки, 6.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_38>.

[2] Барабаш, Ю.Г. (2004). Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права, 4,* 47-51. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2004_4_8>.

[3] Benoist, A. de End of the Left-Right Dichotomy: The French Case. <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/alaindebenoist/pdf/end_of_the_left-right.pdf>.

[4] Ferreira, A.R. (2013). *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited Hardcover*. Cambridge Scholars Publishing.

[5] Sowell, T. The Left-Right Dichotomy Intellectuals and Society: Revised and Expanded Edition. <https://theindependentwhig.com/haidt-passages/sowell-the-left-right-dichotomy>.

[6] Горб, Є.С. (2013) Партійна конфігурація польської правиці в умовах парламентської демократії *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки, 16,* 119.

політична ретроспектива свідчить, що штучне обмеження соціальних зусиль та умов розвитку певних соціальних груп за рахунок інших, стало основою для визначення політичного патріотизму як частини регресивної правої ідеології, яка втрачала свою популярність внаслідок тріумфу комунізму і марксизму на світовій політичній арені. На думку Є. Горб, «соціальною базою більшості правих партій була інтелігенція, і це могло позбавити згадані політичні організації підтримки широких верств населення. Ця проблема вирішувалася шляхом експлуатації чисто декларативних гасел про загальну толеранцію у всіх сферах життя»[1].

Розгляд ретроспективи місця політичного патріотизму у ліво-правій дихотомії країн Європи не буде повним без врахування значення патріотичних уподобань і форм інституційної організації на дополітичному і допартійному рівнях. Як свідчить досвід Чехії та Угорщини, які перебували у складі Габсбургської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття ідеї національного самовизначення зіграли певну роль у підтримці національних політичних сил. Звідси, в умовах боротьби за національне визволення, ідеологічні принципи є вторинними відносно базових принципів і засад патріотизму, що має бути враховано і в досвіді вітчизняних парламентських політичних сил. Згідно з Р. Постоловським, «політична активність населення тут була значно обмежена і його участі у діяльності партій перешкоджало те, що ані конституція, ані законодавство монархії не знали поняття політична партія, і тому існування партій спиралося на закони про спілки й об'єднання і виборчі закони, котрі не давали достатні юридичні гарантій для розвитку політичних партій як правових суб'єктів»[2].

Патріотизм як частина активного громадського руху за національне самовизначення майже не залишив шансів для відстоювання лівих, або ліберальних ідей у чеському суспільстві, оскільки представниками німецьких еліт активно опановувалисясоціалістичні і консервативні табори виборців загальнонаціонального рівня. Ну думку Р. Постоловського, «найбільш роздрібненим і неоднорідним в чеській і німецькій політичних системах був національно-ліберальний політичний табір. У чеському середовищі він викристалізувався з початкового чеського національного руху, котрий всупереч зростаючій різнорідності чеського суспільства зростав під гаслом боротьби за національні вимоги в опозиції до німецької владної ідеології»[3].

Значення політичного патріотизму у ліво-правій дихотомії парламентських демократій у політичній ретроспективі було пов'язане з відстоюванням соціетальних пріоритетів, які мало населення тієї чи іншої країни або певної території. Патріотизм посилював позиції національно-демократичних або визвольних політичних рухів і партій за умови зростання їх значення і вирішення важливих завдань у суспільстві. В цілому, місія політичного патріотизму в умовах жорсткого протиставлення правої та лівої політичної альтернатив у XX столітті полягала у формуванні спільної політичної ідентичності національних і етнічних спільнотах. Як свідчить досвід парламентської демократії у Чехії патріотизм відіграв значну роль у становленні політичних сил цієї країни як таких. Згідно з Р. Постоловським, «партії національно-політичного табору, незважаючи на усі програмні і політичні розбіжності, які були часто причиною створення протилежних коаліцій, були прив'язані до одного спільного соціоментального середовища, в котрому національні пріоритети і міщанський стиль життя залишалися спільним знаменником. Вони боролися за позитивне до себе ставлення приблизно однакової кількості виборців і шукали опори у верств з тією самою політичною субкультурою»[4].

В умовах сталих сучасних демократій значення ліво-правої дихотомії істотно змінюється, оскільки партії перестали бути масовими утвореннями, які відображають не лише ідеологічно-

[1] Горб, Є.С. (2013). Партійна конфігурація польської правиці в умовах парламентської демократії *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки, 16,* 119.

[2] Постоловський, Р.М. (2012). Інститути парламентаризму і політичних виборів як чинники еволюції демократичних традицій чеського суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, вип. 23*, 352-358. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_35>.

[3] Постоловський, Р.М. (2012). Інститути парламентаризму і політичних виборів як чинники еволюції демократичних традицій чеського суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, вип. 23,* 352-358. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_35>.

[4] Постоловський, Р.М. (2012). Інститути парламентаризму і політичних виборів як чинники еволюції демократичних традицій чеського суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, вип. 23,* 352-358. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_35>.

доктринальні засади світогляду громадян, але працюють, передусім, над інформаційно-комунікаційним відображенням. Політичний патріотизм виступає зв'язковою ланкою між дополітичним рівнем самоорганізації населення і безпосередньо політичним режимом. Таким чином, політичний патріотизм є чинником консолідації демократичного суспільства навіть за умови поляризації політичних сил і інтенсивного використання патріотичної риторики на обох частинах спектру. Про це свідчать приклади сучасної Італії та Іспанії, де ліва і права частина політичного спектру активно виступають із заявами захисту національних інтересів і традицій. Як стверджують українські фахівці, зокрема Л. Павлова, «консолідація демократичного режиму можлива, коли політичні зміни обов'язково здійснюються в рамках встановлених демократичних процедур і, коли всі учасники політичного процесу розуміють, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їх порушення є неефективним»[1].

Значення ліво-правої дихотомії у сучасних розвинених країнах Європи та Північної Америки змінюється в силу поширення інформаційно-комунікаційних технологій і соціальних мереж. Забезпечується значення особистісного лідерства та іміджевих характеристик тієї чи іншої політичної сили, за таких умов, політичний патріотизм виступає вихідною платформою визначення громадян щодо підтримки ними або базових політичних сил, які складають основу партійної системи, або стосовно формування власних партій і рухів, якщо їх інтереси не представленими у системі демократичного представництва. Так чи інакше, патріотичні засади громадянської дії є одним з базових фундаментів парламентської демократії на мікро- і мезо- рівні політичної системи. У цьому контексті, досить прикметним є приклад сучасної Швейцарії, в якій наявність різних етнічних громад спонукає до творення федеративних відносин. Водночас ані німецькомовні, ні франкомовні швейцарці не прагнуть до об'єднання із своїми титульними державами, намагаються розбудовувати спільну демократичну Швейцарію. Як стверджує Л. Павлова, «поширення набуває тенденція до розуміння демократизації як нескінченного процесу поглиблення, укорінення та рутинізації демократичних процедур і практик, а також утвердження та підтримання стабільності існування демократичних інститутів»[2].

Сутність та значення ліво-правої дихотомії у сучасних парламентських демократіях Європи і світу, полягає не лише у представництві відповідних соціальних верств на відповідному загальнонаціональному рівні як це мало місце у XX столітті. Значення право-лівої дихотомії полягає, передусім,у змаганні альтернатив розвитку суспільства і урядового курсу, який передбачає певну сукупність політик щодо сталого розвитку. Місцеве самоврядування, оподаткування, розвиток певних галузей промисловості та підприємництва, тощо. У таких умовах політичний патріотизм, забезпечує зв'язок між політичними партіями з найбільш акцентованими суспільними групами, які здійснюють підтримку цих політичних сил. У зв'язку з цим, лівий та правий патріотизм забезпечує підтримку політичних партій. У певних регіонах це дозволяє закріплювати електоральні традиції та переваги і передавати від однієї генерації виборців до іншої. Як вважає В. Мельниченко, «практика сталих демократій дає змогу виокремити такі ключові функції парламентів, необхідні для стабільного урядуваня. Передусім йдеться про найважливі шу функцію: легітимацію уряду – надає йому права на здійснення державного управління від імені народу»[3].

Умови парламентської демократії визначають специфічний підхід і забезпечують широке коло можливостей самовиразу громадян в рамках політичного спектру. Однак, серйозну й значну підтримку електорату отримують лише ті політичні сили, які здатні наблизитися до актуальних потреб і вимог населення. Інституалізація політичного патріотизму в цій системі є додатковим чинником набуття конкретних переваг, коли традиційна конкуренція не залишає простору для креативних та неординарних підходів для політичних дій і комунікації. Наявність патріотичних традицій забезпечує укоріненість підтримки тих чи інших політичних сил, наявність стійкого ядра прихильників політичних партій. Як вважає В. Мельниченко, «в умовах президеціалізму

[1] Павлова, Л.І. (2013). Парламентські вибори як механізм консолідації демократії в сучасній Україні. *Політологічні записки, 7*. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_16>.

[2] Павлова, Л.І. (2013). Парламентські вибори як механізм консолідації демократії в сучасній Україні *Політологічні записки, 7*. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_16>.

[3]Мельниченко, В. (2011). Дієвість парламенту як необхідна передумова стабільності державного управління в умовах політичної демократії. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, *вип. 2,* 190.

(президентські і суперпрезидентські республіки) мандат на здійсння державного управління народ безпосередьо передає очільнику виконавчої влади – президенту. Однак тільки в суперпрезидентських республіках Латинської Америки конгреси практичо усунуті від формуваня адміністрації – на противагу цьому у США президет призначає федеральних посадовців за згодою кваліфікованої (2/3) більшості сенату»[1]

Сутність відносин лівої та правої дихотомії в сучасних парламентських демократіях Заходу втрачає традиційний зміст ідеологічного протистояння. Ліві політичні партії, які раніше перебували у стійкій внутрішній боротьбі, протистоянні між багатьма комуністичними та іншими лівацькими угрупованнямина сучасному етапі переживають процес конвергенції та забезпечують соціальну підтримку соціал-демократичних та лівоцентристських політичних сил з метою вирівнювання балансу із правоцентристськими політичними партіями. Політичний патріотизм в цьому контексті є зв'язковою ланкою й додатковим чинником забезпечення балансу у встановленні домінування над певними електоральними групами. Значення патріотичних сил у ліво-правій дихотомії залежить, серед іншого, від змісту явища парламентаризму в кожній країні, особливо це стосується перехідних держав. Як вважає Ю. Ломжець, «парламент може функціонувати без парламентаризму, і про це свідчить аналіз світової і вітчизняної історії. Парламентаризму ж, тобто демократії, поза парламентом бути не може. Отже, доцільно розглядати парламентаризм як спів-творчість держави й суспільства з визнанням провідної ролі парламенту»[2].

Електоральна підтримка, яка трансформується у парламентські депутатські місця, є результатом довготривалої взаємодії політичних сил, результатом балансу їх впливу на громадян як в інформаційно-комунікаційній та організаційно-інституційній сфері. Оскільки, ліво-права дихотомія є явищем представницької демократії, то її конфігурація залежить від змісту виборчої системи, розподілу мандатів та взагалі системи ухвалення рішень у законодавчій владі. В цілому, за умови наявності вільної конкуренції та активної участі політичних сил є результатом прийнятих у парламенті рішень діяльності фракцій, персонального іміджу тощо. Політичний патріотизм у цій системі відносин визначає попереднє ставлення громадян до тих чи інших партійних систем та партійної агітації. Також він визначає стійкість підтримки тих чи інших політичних сил у часовому вимірі. Саме довготривалі або лонгетюдні уявлення виступають базовими засадами розвитку парламентаризму на тривалий період. Ю. Ломжець стверджує, що розвиток парламентської демократії в Україні й досі супроводжується великими трудно-щами, однією з причин яких є той факт, що й досі не сформовано парламентських традицій, не сформовано культуру парламентської демократії. Саме цим можна пояснити завищені очікування у суспільстві стосовно народних депутатів і стрімке падіння авторитету депутатського корпусу сьогодні[3].

Особливістю ліво-правої дихотомії у сучасному світі є зростання значення внутрішніх взаємин у парламенті, які не лише корегують взаємини між партійними антагоністами, але й у певних випадках регулюють відносини їх спільних дій. Зокрема, йдеться про голосування щодо найважливіших проектів суспільного розвитку. Ситуація у країнах Центральної та Східної Європи у ситуації взаємодії лівих і правих сил є досить повчальною для сучасної України. У початковий період політичних трансформацій праві та правоцентристські політичні сили здобули значну перевагу на хвилі антикомуністичних протестів й масштабних політичних перетворень. Разом з тим, значна соціальна ціна реформ спонукала суспільство до лівого реваншу, який відбувся всередині 2000-х років, в таких країнах як Польща,Угорщина, Чехія і Болгарія. Водночас із встановленням інституалізованих ідеологічних правих сил патріотичні настрої призвели до різкої і масштабної перемоги правих сил. Це свідчить, що патріотичні переконання та налаштованість на певні дії можуть бути значним чинником у балансі правих і лівих політичних сил. У сучасній Україні після

[1] Мельниченко, В. (2011). Дієвість парламенту як необхідна передумова стабільності державного управління в умовах політичної демократії. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, *вип. 2,* 190.

[2] Ломжець, Ю.В. (2010). Розвиток парламентської культури як напрямок демократизації суспільства. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. Т. 149, вип. 137,* 43.

[3] Ломжець, Ю.В. (2010). Розвиток парламентської культури як напрямок демократизації суспільства. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. Т. 149, вип. 137,* 43.

Євромайдану праві і правоцентристські політичні сили впевнено блокують спроби лівих сил відновити свою діяльність. Значну роль в цьому відіграють патріотичні настрої населення, пов'язані із конфліктом на Сході країни. Водночас парламентська кон'юнктура може істотно корегувати реальні настрої у суспільстві та перспективи конкретних політичних сил. Ступінь відображення суспільних настроїв у діях законодавчої влади залежить від рівня парламентської культури.

Важливу роль у конфігурації ліво-правої дихотомії в умовах парламентських демократій відіграє розвиток демократичних інституцій, зокрема рівень поліархії, якого досягли основні демократії Європи та Північної Америки у другій половині XX століття зумовив певний статус парламентів у системі владних відносин, представництво та змагання груп інтересів за прийняття рішення. У цілому, домінування лівих, або правих партій у суспільстві, пов'язано із їх можливістю і здатністю проводити ті чи інші рішення через парламент на користь власного курсу та реалізації своїх програмних положень.

Отже, прогрес у видозміні правих і лівих політичних партій у сучасному світі пов'язаний не з ідеологічною кон'юнктурою, яка б визначала рівень підтримки тих чи інших політичних сил, а з перспективою набуття переваг у використанні правих і лівих ідеологічних положень у конкретній політичній обстановці. За цих умов політичний патріотизм набуває характеру не просто цінностей та уподобань, а норм і традицій, які забезпечують консолідацію частини електорату, схильну до підтримки тих чи інших політичних сил у коротко та довготерміновій перспективі. Звідси, у ситуативному контексті парламентської демократії, політичний патріотизм може відігравати роль або підсилювача, або послаблювача впливу тих, чи інших партійних політичних сил в агітаційному та організаційному плані. Звідси, перспектива зміни статусу політичних сил у рамках ліво-правої дихотомії, залежить від їх здатностей вчасно використати хвилю політичного патріотизму, яка проявляється або у протестних настроях або в настроях солідарності, або у певному подієвому контексті.

Висновки

Розвиток своєчасних парламентських демократій засвідчив, що у баланс сил в межах класичної ліво-правої дихотомії дедалі частіше втрачається позасистемні гравці у вигляді популістських та радикальних політичних сил, вони швидко набирають популярність в умовах політичних криз та викликів соціальній стабільності, поява на політичній арені засвідчує, що соціальна база класичних політичних сил поступово втрачається. В умовах зростання соціального протесту окремі політичні сили можуть використовувати потенціал політичного патріотизму, які присутні у місцевих громадах та на загальнонаціональному рівні. з метою популяризації своїх політичних сил, патріотизм виступає тлом, яке забезпечує політичну підтримку тим, чи іншим гаслам, або програмам перетворень. В умовах формування парламентських коаліцій із слабкою перевагою провідної політичної сили отримання підтримки парламентських фракцій нерідко здійснюється на основі апеляції до патріотичних почуттів та необхідності захисту національних інтересів. В умовах інтенсифікації процесів міжнародної та європейської інтеграції проєвропейські сили нерідко стають об'єктом критики за відсутність захисту національних інтересів. Як свідчить приклад сучасної Великобританії, патріотичні почуття відіграли значну роль у підтримці руху за вихід цієї країни зі складу ЄС. У трансформаційних країнах Центральної та Східної Європи політична сутність патріотизму також зазнала відчутних трансформацій. Патріотизм комуністичної доби змінився патріотизмом реституції, тобто повернення до реалій цінностей 40-х років XX століття. За цих умов, праві сили здійснюють легітимацію реваншу у суспільстві та тиску на ліві й ліберальні сили. Водночас не є виключенням варіант, за умови політичного банкрутства правоцентристських та праворадикальних урядів, що ліворадикальна опозиція також буде використовувати патріотичні гасла і настрої з метою забезпечення своєї популярності електоральних результатів і здобуття перемог у коаліційному парламентському врядуванні. Перспективою подальшої розробки теми, порушеної в даній статті, є вивчення політичної інституалізації патріотизму на мікрорівні.

References:

1. Al'-Zukhayry, A.Y. (2012). Parlamentaryzm kak ynstytutsyonal'naya osnova demokratyy [Parliamentarism as the institutional basis of democracy]. *Politolohichni zapysky* [Political science notes], *no. 6*. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_38>. [in Russian].
2. Barabash, Yu.H. (2004). Parlamentaryzm v systemi demokratychnykh tsinnostey suchasnoho suspilstva [The parliamentarism in the system of democratic values of modern society]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu*

rehionalnoho upravlinnya ta prava [The Bulletin of Khmelnytsky Institute of Regional Management and Law], *no. 4,* 47-51. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2004_4_8>. [in Ukrainian].

3. Horb, Ye.S. (2013). Partiyna konfihuratsiya polskoyi pravytsi v umovakh parlament·skoyi demokratiyi [Party configuration of the Polish pravitsa in conditions of parliamentary democracy]. *Visnyk Luhans'koho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky* [The Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. History], *no. 16,* 116-126. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2013_16_14>. [in Ukrainian].
4. Lomzhets, Yu.V. (2010). Rozvytok parlament·skoyi kul'tury yak napryamok demokratyzatsiyi suspilstva [The development of parliamentary culture as a direction of democratization of society] *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Politolohiya* [The scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University. Ser: Political Science], V. *149, Ed. 137,* 43-48. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2010_149_137_10>. [in Ukrainian].
5. Melnychenko, V. (2011). Diyevist parlamentu yak neobkhidna peredumova stabilnosti derzhavnoho upravlinnya v umovakh politychnoyi demokratiyi [The activity of the parliament as a prerequisite for the stability of public administration in a condition of the political democracy]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny* [The Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], *Vol. 2,* 188-196. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2011_2_27>. [in Ukrainian].
6. Pavlova, L.I. (2013). Parlamentski vybory yak mekhanizm konsolidatsiyi demokratiyi v suchasniy Ukrayini [The parliamentary elections as a mechanism for the consolidation of democracy in modern Ukraine]. *Politolohichni zapysky* [Political science notes], *no. 7.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_16>. [in Ukrainian].
7. Postolovskyy, R.M. (2012). Instytuty parlamentaryzmu i politychnykh vyboriv yak chynnyky evolyutsiyi demokratychnykh tradytsiy cheskoho suspilstva (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Institutes of parliamentarism and political elections as factors of the evolution of democratic traditions of the Czech society (sec. half of XIX – early XX centuries).]. *Aktualni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitnoyi istoriyi* [The actual problems of national and world history], *Vol. 23,* 352-358. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_35>. [in Ukrainian].
8. Benoist Alain de End of the Left-Right Dichotomy: The French Case. <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/alaindebenoist/pdf/end_of_the_left-right.pdf>. [in English].
9. Ferreira Ana Rita Left and Right: *The Great Dichotomy Revisited Hardcover – Unabridged.* Cambridge Scholars Publishing. [in English].
10. Sowell Thomas THE LEFT-RIGHT DICHOTOMY Intellectuals and Society: Revised and Expanded Edition. <https://theindependentwhig.com/haidt-passages/sowell-the-left-right-dichotomy>. [in English].

Костянтин Іщейкін
народний депутат України

КОНСУЛЬТАЦІЙНА МОДЕЛЬ БЮДЖЕТУ УЧАСТІ В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ

Kostiantyn Ishcheikin
The People's Deputy of Ukraine

CONSULTATIVE MODEL OF PARTICIPATORY BUDGETING IN UKRAINE: BENEFITS AND HINDRANCES

The national practice of implementation of the participatory budget, which began in 2015, has been characterized and its correspondence to the "public consultation" model is estimated. Such key characteristics of regulations on participatory budgeting in Ukrainian cities are analyzed as a definition, duration, allocated fund, organizational structure, stages of implementation, requirements for authors and projects, voting and counting of votes, and assistance from international organizations. The following main disadvantages of the domestic model of participatory budgeting are highlighted and considered: a reduction of citizens' participation to voting for projects, a small amount of financing (on average 1%), the use of an administrative pressure, and a closed nature, mainly the limitation of citizens participation through a number of barriers for discussing budget issues.

Keywords: participatory budgeting, democracy, local government, consultation, transparency, accountability.

В Україні у 2015 році відразу у чотирьох містах було започатковано практики бюджету участі, коли мешканцям надається можливість пропонувати та обирати проекти розвитку громади. Піонером став Луцьк, в якому вже у 2015 році провели і конкурс, і голосування, і реалізували декілька міських проектів, розроблених містянами, а також Чернігів (положення про бюджет участі у Чернігові було затверджено міськрадою 28 серпня 2015 року), Черкаси і Полтава. Згодом долучились Вінниця, Івано-Франківськ, Запоріжжя, Луцьк, Львів, Суми та Чернівці, які виділили в середньому по 5 млн. грн. на реалізацію проектів громадськості. У 2017 році реалізацію бюджету участі розпочали 31 місто та дві об'єднані територіальні громади у Дніпропетровській та Миколаївській областях.

У найбільш загальному вигляді бюджет участі (БУ) можна визначити як сукупність методів для залучення громадян до розпорядження бюджетними коштами. І. Сінтомер, який досліджував європейську практику БУ, виділив такі п'ять критеріїв: 1) обговорення фінансових і/або бюджетних питань; 2) залучення до цього процесу представницьких органів на рівні міста; 3) регулярність і повторюваність; 4) проведення публічних консультацій у рамках спеціальних зустрічей або форумів; 5) наявність механізмів підзвітності та відповідальності[1]. Згодом М. Бассолі додав шостий критерій – можливість та бажаність для пересічних громадян брати участь у цьому процесі[2].

Зважаючи на значні відмінності між європейською практикою бюджету участі І. Сінтомер запропонував виділити такі його моделі: 1) модель Порту-Алегрі, адаптована для Європи (передбачає участь кожного громадянина у вирішенні бюджетних питань); 2) участь організованих інтересів (орієнтується на взаємодію органів місцевого самоврядування з конкретними колективами – асоціаціями, НУО, профспілками, громадськими організаціями і рухами тощо, а в основі лежать ідеї неокорпоративізму); 3) фонди громад на місцевому і міському рівнях, які є

[1] Sintomer, Y., Herzberg, C., Allegretti, G., Rocke, A. (2010). Learning from the south: participatory budgeting worldwide – an invitation to global cooperation. <https://www.buergerhaushalt.org/sites/default/files/downloads/LearningfromtheSouth-ParticipatoryBudgetingWorldwide-Study_0.pdf> (2017, листопад, 12).

[2] Bassoli, M. (2012). Participatory budgeting in Italy: an analysis of (almost democratic) participatory governance arrangements. *International Journal of Urban and Regional Research, 26,* 1183–1203.

автономними органами; 4) узгодження публічних і приватних інтересів для фінансування підприємцями громадських ініціатив; 5) наближення участі; 6) консультації з публічних фінансів[1].

В останніх двох моделях рішення громадян мають виключно консультативний характер, оскільки результати обговорення підсумовуються відповідним органом місцевого самоврядування, а не безпосередньо мешканцями. Тобто йдеться про процес вибіркового слухання, коли органи місцевого самоврядування можуть на власний розсуд включати деякі пропозиції у свою діяльність за результатами обговорення з мешканцями. Більше того, громадянське суспільство має лише незначний вплив на перебіг обговорення через особливості його проведення. Крім того, ці моделі не переслідують жодних соціальних цілей і не застосовують жодних критеріїв соціальної справедливості при розподілі публічних коштів. Ще однією спільною рисою є те, що колективні організації (НУО, різноманітні асоціації та об'єднання) майже не відіграють ролі у процедурі розподілу бюджетних коштів.

При цьому модель «Консультації з публічних фінансів» перебуває під значним впливом учасницьких тенденцій, що характерні методам Нового державного управління, і переважно має справу з підвищенням прозорості фінансових питань міста. Вона цікава тим, що є частиною загальної тенденції до модернізації місцевої бюрократії, навіть якщо взаємодія з громадянами зводиться до однієї-двох зустрічей в рік, які можуть і не мати особливого впливу. Більше того, активізація взаємодії з громадянами є однією зі складових адміністративної реформи, яка безпосередньо не спрямована на вирішення соціальних проблем та посилення демократичної легітимності. Саме вона найчастіше запроваджується у країнах Східної Європи (зокрема у Польщі) і Україні.

Зазначимо, що побудова процесу БУ на принципах, аналогічних консультаціям з громадськістю, породжує такий негативний наслідок, як обмеження переліку уповноважених осіб для участі в обговоренні питань, пов'язаних з бюджетними витратами. Так у Польщі більшість процедур, за якими здійснюється обговорення пропозицій громадян у рамках бюджету участі, містять положення, які визначають коло осіб, які можуть брати участь у дискусіях та голосуванні. Зазвичай вони передбачають проживання на території даної громади, повну правоздатність та віковий ценз – старше 18 років. Водночас аналіз рішень адміністративних судів Польщі вказує на недосконалість такого підходу, оскільки органи влади ґміни не мають законних підстав визначати перелік осіб, які мають право брати участь у консультаціях. Таке рішення було прийняте 29 квітня 2011 року Воєводським адміністративним судом у Вроцлаві (sygn. akt III SA/Wr 20/11). Обґрунтовуючи свій висновок суд зазначив, що компетенція органу ґміни визначена у ст. 5а закону «Про ґмінне самоврядування»[2], не охоплює визначення прав суб'єктів для участі в консультаціях: «Важливим є те, що коло осіб, які мають право брати участь у громадських консультаціях був визначений самим законодавцем. Ними є мешканці ґміни чи особи, які постійно проживають на її території. Поняття мешканця не є тотожним поняттю особи, яка має активне виборче право. Факт позбавлення публічних прав, виборчих прав або недієздатність мешканця ґміни не тотожні позбавленню його права участі в консультаціях». Вищий адміністративний суд у рішенні від 26 липня 2002 року зазначив, що правила і процедура проведення консультації не містить визначення прав суб'єктів, які приймають рішення про право особи на участь у консультаціях. Усі є рівними перед законом і усі мають право на рівне ставлення з боку органів публічної влади, а обмеження конституційних свобод і прав може встановлюватися лише законом – «Обмеження користування конституційними свободами і правами можуть встановлюватися тільки в законі і тільки в тому випадку, коли вони необхідні в демократичній державі для його безпеки або публічного порядку або для охорони навколишнього середовища, здоров'я та суспільної моральності або свобод і прав інших осіб. Ці обмеження не можуть суперечити суті свобод і прав» (ст. 31 Конституції Республіки Польща). Відповідно, зведення переліку осіб, які мають право брати участь у консультаціях, тільки до тих, хто має активне виборче право, є порушенням зазначених конституційних принципів.

Також для Польщі характерна реалізація проектів, обраних у ході процесу бюджету участі, насамперед рішенням рад ґмін, і значно рідше – указами органів виконавчої влади. З точки зору ідеї БУ, найкращим є саме перший варіант. Це стосується насамперед тих ситуацій, коли рада ґміни

[1] Sintomer, I. Herzberg, C., Rocke, A. (2008). Participatory budgeting in Europe: Potentials and challenges. *International Journal of Urban and Regional Research. 32 (1).* 164–178.

[2] Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id= WDU19900160095> (2017, листопад, 12).

перебуває у конфлікті з органом виконавчої влади, які, очевидно, перешкоджають ефективній взаємодії між громадянами та органами публічної влади, у тому числі у рамках БУ. Він є інструментом розбудови довіри мешканців як до органів місцевого самоврядування, так і до членів громади, що є суттю функціонування самоврядної спільноти. Якщо ж обрані мешканцями проекти БУ не реалізуються муніципалітетом, то це ослаблює рівень довіри громадян та перешкоджає їх повному залученню процеси деліберації. Зауважимо, що якщо БУ приймається рішенням війта, бурмістра або президента, в той час як рада ґміни має свою думку що бюджетних витрат, то вона всупереч їхній позиції може не розглядати пропозиції мешканців. Якщо ж має місце протилежна ситуація: рада ґміни приймає відповідне рішення про проведення консультацій, а голова органу виконавчої влади його бойкотує, то навіть у такому випадку рада може реалізувати проекти, обрані мешканцями. Однак варто фахівцями висловлюється думка, що правильним шляхом прийняття БУ має бути розпорядження виконавчого органу влади ґміни, тобто війта, бурмістра чи президента. При цьому варто пам'ятати, що такому розпорядженню має передувати громадські дискусії, на основі яких може бути прийнятий БУ, в той час як сам документ має пройти процедуру громадських консультацій.

В Україні для позначення цього механізму залучення мешканців до розподілу бюджетних коштів органи місцевого самоврядування використовують поняття «партиципаторне бюджетування» (Дніпро), «громадський бюджет» (Черкаси, Чернігів), «бюджет ініціатив» (Чернівці) тощо. У Луцьку спершу навіть вживали термін «місцеві ініціативи». Як правило, під бюджетом участі розуміється процес взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськістю, направлений на включення жителів, які постійно проживають у межах міста, до прийняття рішень щодо розподілу частини міського бюджету. Він передбачає подання проектів, проведення голосування за такі проекти, контроль за їх реалізацією в межах визначених міською радою параметрів громадського бюджету (Київ). Також серед завдань згадується залучення громадян до участі у бюджетному процесі та надання вільного доступу до інформації, а також забезпечення відкритості та прозорості діяльності міськради та її виконавчих органів (Дніпро).

Зустрічаються і більш вузькі визначення: фінансування Одеською міськрадою за рахунок коштів місцевого бюджету проектів розвитку міста, які подано суб'єктами господарювання, громадськими організаціями, мешканцями міста та які стали переможцями за результатами громадського голосування; місцева бюджетна програма, що базується на місцевій ініціативі – формі прямого волевиявлення мешканців міста, що впроваджує інноваційні механізми залучення громадськості до розподілу коштів міського бюджету та спрямована на демократичний процес обговорення територіальною громадою окремих напрямків використання бюджетних коштів (Чернівці). Також бюджет участі визначається як інструмент розвитку демократії за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (електронна демократія), що сприяє розвитку самоврядування, громадської активності та залучає мешканців до розподілу коштів бюджету міста (Київ).

Законодавчою основою для прийняття місцевими радами положень про бюджет участі є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (для Києва ще Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ») та Бюджетний кодекс України. Зазвичай місцева рада одночасно з положенням затверджу і міську цільову програму, розраховану на три (Луцьк) або п'ять років (Дніпро, Полтава, Черкаси). Обсяг фінансування фіксується лише в окремих випадках (Дніпро), більш поширеною є практика щорічного визначення суми відповідним рішенням ради.

Організаційна структура в основному представлена відповідальним органом міської ради (патронатним відділом при міському голові Івано-Франківська; у Дніпрі – департамент з питань енергоефективних технологій та ініціатив; в Одесі – департамент економічного розвитку; у Полтаві – відділ організаційної роботи управління звернень громадян, організаційної роботи та загальних питань; у Чернівцях – відділ інформації та зв'язків з громадськістю міської ради) та групою експертів (робоча група; координаційна рада у Житомирі, Львові, Полтаві, Черкасах; бюджетна комісія). Остання являє собою постійно діючий консультативно-дорадчий колегіальний орган з представництвом членів ради, її виконавчих органів та громадськості (пропорційним у Луцьку), що формується за результатами інтернет-голосування (Київ, Харків). Зазвичай її члени самі обирають керівництво, а в деяких випадках чітко визначено, що вона очолюється заступником мера (Одеса). До компетенції цих рад належить розробка процедури проведення бюджету участі і розробка його нормативної бази, технічне відсіювання і затвердження результатів експертної перевірки проектів, загальний нагляд за процесом. Найменш демократичною у цьому відношенні є модель БУ запроваджена у Львові, де усі організаційні органи представлені членами органу місцевого самоврядування без участі громадськості.

Стандартний порядок реалізації громадського бюджету передбачає наступні етапи: затвердження місцевою радою параметрів громадського бюджету; створення бюджетної комісії або робочої групи; подання проектів; експертиза і доопрацювання проектів; ознайомлення з проектами, прийнятими до голосування; голосування за проекти; рішення про проекти-переможці та визначення відповідальних за їх реалізацію; реалізація проектів-переможців; звітування та оцінка результатів реалізації проектів.

Автором пропозицій може бути або фізична особа (Київ), фізична особа і громадські організації (Харків, Чернівці) або ж виключно колектив – громадська організація чи ініціативна група, що налічує не менше 15 осіб (Луцьк 2015-2017 рр.). БУ Києва є одним з найбільш інклюзивних у країні, оскільки автором проекту можуть бути дієздатний громадянин України, іноземець та особа без громадянства, яка має дозвіл на постійне проживання на території України та на момент подання проекту досягла 16-річного віку, а участь у голосуванні за проекти можуть брати дієздатні громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які мають дозвіл на постійне проживання на території України, що зареєстровані та проживають на території міста або мають довідку про місце роботи, навчання у ньому. Інші міста встановлюють обмеження щодо віку (з 18 років), постійного проживання та наявності громадянства. При цьому у положеннях про БУ не завжди зазначається обов'язковість згоди автора на внесення змін у його проект чи об'єднання з іншими, і не гарантується його право здійснення контролю за реалізацією ініціативи на усіх стадіях. У Луцьку протягом трьох років тривав експеримент із співфінансуванням: для реалізації проекту його автори мали профінансувати 10% його вартості.

Загальні вимоги до проектів, що подаються у рамках БУ, зводяться до: реалізації в межах одного календарного року і на землях відповідної територіальної громади, бути в компетенції органів місцевого самоврядування; відповідності законодавству України, затвердженій містобудівній документації та поточним міським програмам; не обмежуватися лише виконанням проектної документації; сфера реалізації повинна бути публічною; кошторис не перевищувати витрати на утримання до вартості реалізації.

Голосування за проекти проводиться онлайн на спеціально створеному сайті або ж на основі розробленої за сприяння USAID платформи «Громадський проект», або також і стаціонарно (Полтава, Тернопіль).

Як і у більшості країн світу значну допомогу у впровадженні БУ в Україні надавали міжнародні організації. Це насамперед фундація українсько-польського партнерства ПАУСІ, яка допомагала Полтаві, Черкасам і Чернігові починаючи з 2015 року, та Агентство США з міжнародного розвитку USAID, що почала фінансувати ініціативи запровадження БУ з 2016 року. За фінансової допомоги USAID було розроблено унікальну електронну систему Громадський проект, розробники якої намагалися уніфікувати підходи до БУ та запобігти будь-якому втручанню у процес подачі і відбору пропозицій громадян. Сьогодні ця платформа уможливлює технічну реалізацію бюджету участі для понад 60 міст України та є одночасно сервісом автоматизації процесів бюджету участі. Сьогодні ним користуються понад 50 міст і майже 2 млн. громадян, що віддали за проекти 1,2 млн. голосів. У 2017 році через Громадський проект було подано понад 3 тис. пропозицій, більшість з яких стосуються спортивної інфраструктури, шкіл і дитячих садків. Система передбачає авторитаризацію через BankID, електронні цифрові підписи, ID-картки, картки жителів міст. Вона гарантує прозору та зручну автоматизацію всіх процесів: від подання проектів до звітів за використані кошти.

Також за сприяння USAID було відібрано 15 міст для застосування нововведення, хоча бажаючих було набагато більше, які поділили на дві групи: 1) міста, які уже запровадили Бюджет участі (Бердянськ, Київ, Краматорськ, Львів, Мелітополь, Рівне, Чернівці, Хмельницький); 2) та міста, які будуть працювати у 2017-му, щоб реалізувати проекти у 2018 році (Баранівка, Вільногірськ, Дніпро, Жовті Води, Житомир, Охтирка, Ромни, Тернопіль). Серед міст першої групи виділяється Київ, в якому організатори громадського бюджету отримали 520 пропозицій від громадян, але за кількістю осіб, які взяли участь у голосуванні з урахуванням загальної кількості населення перше місце належить Мелітополю, де за проекти голосували 5,8% мешканців. Загалом міжнародна організація USAID надає підтримку з впровадження бюджету участі у 48 містах, що представляють всі області України, окрім Кіровоградської та Луганської областей.

В Україні також реалізується проект «Впровадження в Україні 10 принципів успішного залучення громадян до процесу прийняття рішень від Організації економічного співробітництва та розвитку», який охоплює чотири міста: Луцьк, Чернігів, Сєвєродонецьк та Одесу. У Кропивницькому бюджет участі реалізується за допомогою інструменту е-демократії, що поєднує

бюджети участі та місцеві електронні петиції, який був розроблений у рамках програми EGAP, яка фінансується Швейцарською Конфедерацією та виконується Фондом Східна Європа.

Зазначимо, що хоча міжнародні організації допомогли адаптувати міжнародний досвід до українських умов та розробили Єдине положення про бюджет участі, кожне з міст-учасників прийняло власні нормативно-правові документи.

Незважаючи на певні успіхи з реалізацією бюджету участі в Україні, що найбільш очевидно проявляється у кількісних показниках: зростанні кількості проектів та осіб, які взяли учать у голосуванні, три роки експерименту виявили низку недоліків вітчизняної моделі.

Основний недолік полягає у тому, що українська модель бюджету участі зводить участь громадськості до голосування за відібрані органами місцевого самоврядування проекти мешканців. Як правило положення українських міст про бюджет участі передбачають обов'язкове проведення на початку кожного календарного року проведення публічних дискусій про пріоритети розвитку міста та визначення проблем для тематики проектів (Київ, Івано-Франківськ), однак зазвичай такі заходи не проводяться. Очевидно, що корисним є проведення як публічних обговорень проектів міського бюджету та змін до нього, звіти про виконання бюджету, так і громадські дискусії у рамках бюджету участі. Предметом останніх мають стати процедури та правила проведення і розмір бюджету участі, пріоритетні напрямки проектів, самі проекти.

Порівнюючи міжнародний і український досвід, відразу ж слід зазначити значно менший відсоток коштів, що виділяються з міського бюджету на фінансування локальних проектів в Україні. Обсяги громадського бюджету досить незначні, навіть у порівнянні з Польщею, не говорячи про міжнародний стандарт у 10%: зазвичай виділені кошти не перевищують 0,5–1% місцевого бюджету. Найбільше фінансування у рамках БУ виділила Одеса – 150 млн. грн, що становить 2,4% міського бюджету. А найменше коштів у відносних показниках на громадські ініціативи дає Київ, в якому у 2016 році було виділено 50 млн. грн. (або 0, 184% від загального бюджету у 27 136 143,1 тис. грн), а в 2017 – 100 млн. (0,26% від 38238087,7 тис. грн). На 2018 рік заплановано виділити ті ж самі 100 млн., що становитиме уже 0,2% від 49,051 млрд. грн.

Учасники та експерти також відзначають випадки використання адміністративного ресурсу для впливу на голосування. Так в Одесі на думку активістів мало місце маніпулювання у ході електронного голосування: значна кількість облікових записів учасників (наприклад, через порушення при створені особистого кабінету, що не передбачено Положенням) була заблокована, а деякі проекти отримали значну кількість голосів за дуже короткий проміжок часу. Не останню роль у цьому відіграла відсутність процедури порядку перевірки голосування і механізмів контролю за робою департаменту інформації міськради, відповідального за функціонування спеціально створеного сайту, на якому здійснювалося голосування.

Для покращення ситуації у бюджетних регламентах органів місцевого самоврядування необхідно прописати обов'язкову участь громадськості, шляхи та механізми її участі у бюджетному процесі та обов'язкові інструменти контролю. Також варто запровадити тренінги та навчання перед початком етапу подання проектів, що дасть змогу залучити більшу кількість проектів через заохочення потенційних авторів до участі, а також уникнути можливих непорозумінь, які можуть стати бар'єрами для участі. Пересічним громадянам часто бракує знань для адекватної оцінки юридичних і технічних аспектів проекту.

Для збільшення соціальної ролі бюджету участі слід зробити його більш інклюзивним, залучивши якомога більше соціальних груп до обговорення і вирішення спільних проблем через зняття низки бар'єрів: вікових, правових, територіальних. Для України це питання особливо актуальне з огляду на значний ріст кількості внутрішньо переміщених осіб після 2014 року. Такий крок дасть змогу не лише активізувати маргіналізовані соціальні групи, а й ослабить вплив організованих груп інтересів на перебіг процесу розподілу бюджетних коштів.

References:

1. Bassoli, M. (2012). Participatory budgeting in Italy: an analysis of (almost democratic) participatory governance arrangements. *International Journal of Urban and Regional Research, no. 26,* 1183–1203.
2. Sintomer, I. Herzberg, C., Rocke, A. (2008). Participatory budgeting in Europe: Potentials and challenges. *International Journal of Urban and Regional Research*, *no. 32 (1),* 164–178.
3. Sintomer, Y., Herzberg, C., Allegretti, G., Rocke, A. (2010). Learning from the south: participatory budgeting worldwide – an invitation to global cooperation. <https://www.buergerhaushalt.org/sites/default/files/downloads/LearningfromtheSouth-ParticipatoryBudgetingWorldwide-Study_0.pdf> (2017, lystopad, 12).
4. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym [Act on local government of 8 March 1990]. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160095> (2017, lystopad, 12). [in Polish].

Олена Балацька, к. політ. н.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Україна

РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ АКТОРІВ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ НАСИЛЬСТВІ

Olena Balatska, PhD in Political Science
SE «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Starobilsk), Ukraine

THE ROLE OF NON-STATE ACTORS IN MODERN POLITICAL VIOLENCE

Several trends related to the spread and nature of political violence have been actualized in the modern world. On the background of a steady and significant growth of its level, the state gradually loses the role of the main subject of political violence. This is indicated by the dynamics of the spread of certain forms of political conflicts. In particular, there has been a significant increase in the number of intra-state and non-state conflicts with a simultaneous reduction of interstate conflicts. Also, asymmetric forms of armed confrontation are receiving actualization. The role of irregular armed formations is growing. One of the leading trends of modernity is the extraordinary activation of terrorist groups, primarily transnational network organizations.

Keywords: political violence, political conflict, intra-state conflict, non-state conflict, asymmetric conflict, irregular armed groups, terrorism.

Однією із тенденцій, що має місце в сучасному світі, є значне погіршення ситуації у сфері безпеки. На це вказує постійне збільшення кількості та інтенсивності воєнно-політичних конфліктів, переважна більшість з яких відбувається не в традиційній формі міждержавного протистояння, а за участі недержавних акторів, а також безпрецедентне зростання рівня тероризму в глобальних масштабах. У процесі здійснення політичного насилля окреслюється суттєва закономірність – держава поступово втрачає «монополію» на політичне насилля. Дані процеси, що становлять безпосередню загрозу національній і міжнародній безпеці, потребують глибокого осмислення і дослідження.

Проблема політичного насилля в сучасному світі викликає занепокоєння і значний інтерес наукової спільноти. Дослідження сучасних тенденцій розповсюдження політичного насилля міститься в працях провідних зарубіжних учених – Р. Арона, З. Бжезінського, П. Валленштайна, С. Віте, Р. Гайса, Й. Галтунга, С. Гантінгтона, Д. Кілкаллена, В. Лакьора, Дж. МакКуена, А. Паулюса та ін. Серед українських науковців зазначеною проблематикою займаються Ю. Бураков, С. Вовк, О. Дзьобань, В. Канцір, В. Кравченко, Г. Луцишин, Є. Магда, В. Мандрагеля, В. Остроухов, В. Петрик, Г. Перепелиця, В. Пилипчук, С. Сірий, С. Телешун, М. Требін, О. Феденко.

Метою статті є дослідження ролі недержавних суб'єктів у розповсюдженні сучасних політичних конфліктів і тероризму.

Сьогодні все більшого поширення набувають внутрішньодержавні конфлікти, що відбуваються між державою та недержавними акторами, та внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти, в яких у внутрішньодержавне протиборство втручається третя сторона (інша держава). Згідно з даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, в сучасному світі серед усіх типів конфліктів за участю держави у більшості періодів частка внутрішніх конфліктів складає 70-80%, внутрішніх інтернаціоналізованих – 27-28%. Тоді як міждержавних конфліктів з 2004 по 2013 рр. відбулося лише чотири[1].

Зростає кількість недержавних конфліктів. Згідно з методологією Уппсальської програми збору даних про конфлікти, під недержавним конфліктом мається на увазі такий збройний конфлікт, в якому

[1] Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру (2016). *Щорічник СІПРІ 2015: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Київ: Заповіт, 113.

беруть участь виключно недержавні суб'єкти, тобто організовані озброєні угруповання, жодне з яких не є урядом держави. За даними Уппсальської програми, хоча недержавні конфлікти спричиняють відносно невелику кількість жертв, цей тип конфліктів наразі є одним із найбільш розповсюджених. Так, якщо до 2010 р. середня кількість державних і недержавних конфліктів трималася на приблизно однаковому рівні, то далі відбулося значне і стійке збільшення частки останніх. Наприклад, у 2010 р. в рамках Програми було зафіксовано 31 державний і 28 недержавних, у 2011 р. – 38 державних і 41 недержавний, а в 2015 р. вже 52 державних і 73 недержавних конфлікти. В 2016 р. тенденція збереглася, адже було зареєстровано 51 державний і 61 недержавний конфлікт[1].

Найпоширенішими серед недержавних конфліктів є конфлікти між неформальними релігійними та етнічними групами: за період з 2004 по 2013 рр. саме такий характер мали 125 із 238 недержавних конфліктів (53%). 107 конфліктів (45%) точилися між формально організованими групами і лише шість конфліктів (3%) – між неформальними угрупованнями прибічників політичних партій або лідерів[2].

Щодо гуманітарних наслідків різних проявів політичного насилля, то державні конфлікти залишаються найбільш руйнівною його формою. Кількість жертв державного насилля в 2016 р. досягла 87 134 осіб, недержавного – 9683, одностороннього – 6363, що загалом склало 103 180 осіб. Загальна кількість жертв за період з 1989 по 2016 рр. склала 2 240 600 осіб, у тому числі від державного насилля загинуло 1 291 515 осіб, недержавного – 161 720 осіб, одностороннього насилля – 787 365 осіб[3].

За інформацією Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, домінуючою формою збройного насилля в сучасному світі є внутрішньодержавні конфлікти. У 2016 р. серед загальної кількості політичних конфліктів (401 конфлікт) ті, в яких брали участь недержавні актори, склали 83% (332 конфлікти), серед них: внутрішньодержавні – 66% (265 конфліктів), субдержавні – близько 14% (54 конфлікти), трансдержавні – 3,2% (13 конфліктів). А частка традиційних міждержавних конфліктів дорівнювала лише 17% (69 конфліктів)[4].

Крім того, на відміну від міждержавних конфліктів, конфліктам за участі недержавних акторів властивий вищий рівень насилля: майже 65% внутрішньодержавних (171 конфлікт, з яких 11 – повномасштабні війни), 61% субнаціональних (33 конфлікти, в тому числі три повномасштабні війни) і 77% транскордонних конфліктів (десять конфліктів, у тому числі чотири повномасштабні війни) були насильницькими, тоді як серед міждержавних конфліктів лише 14,5% досягли насильницького рівня (десять конфліктів, серед яких не було жодної повномасштабної війни)[5].

Розповсюдження конфліктів за участю недержавних суб'єктів тісно пов'язане з поширенням феномену асиметричного насилля. Асиметрія в політичному насиллі визначається на основі декількох критеріїв, головним із яких є статусна нерівність сторін. У цьому аспекті всі конфлікти, в яких одна зі сторін представлена силами уряду держави, а інша – недержавними акторами, можуть бути визначені як асиметричні. Асиметричні конфлікти в сучасному світі є дуже розповсюдженим явищем, адже їхня частка серед інших типів збройних конфліктів складає до 88%[6]. До суттєвих ознак асиметричних конфліктів відносять: значну нерівність сил і ресурсів сторін, застосування стратегії непрямих воєнних дій, використання засобів малої війни слабшим супротивником (партизанської війни, тероризму), відсутність єдиного фронту і тилу, розпорошення сил, непередбачуваність та ін.

В якості суб'єктів асиметричних конфліктів можуть виступати іррегулярні (парамілітарні) збройні угруповання, представлені незаконними збройними формуваннями, партизанськими чи

[1] Number of Conflicts 1975 – 2016. *Uppsala Conflict Data Program.* <http://ucdp.uu.se/#/encyclopedia> (2018, січень, 08).
[2] Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру (2016). *Щорічник СІПРІ 2015: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Київ: Заповіт, 121-122.
[3] Number of Deaths 1989 – 2016. *Uppsala Conflict Data Program.* <http://ucdp.uu.se/#/exploratory> (2018, січень, 08).
[4] Heidelberg Institute for International Conflict Research (2016). *Conflict Barometer, no. 25,* 15. <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf> (2018, січень, 08).
[5] Heidelberg Institute for International Conflict Research (2016). *Conflict Barometer, no. 25,* 16. <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf> (2018, січень, 08).
[6] Дериглазова, Л.В. (2009). *Асимметричные конфликты: уравнение со многими неизвестными*. Томск: Издательство Томского университета, 85.

повстанськими загонами, терористичними організаціями. Як зазначив Є. Месснер, іррегулярна сила стала могутнім фактором війни, тоді як регулярні війська позбулися воєнної монополії[1].

Іррегулярні утворення існують поза правовим полем, а тому досить часто вдаються до заборонених воєнних дій, виступають адептами екстремістської ідеології. Вони суттєво відрізняються від традиційних акторів політичних конфліктів, у тому числі специфічною організаційною структурою, яка часто носить мережевий або ієрархічно-мережевий характер[2]. Типовим прикладом мережевих екстремістських структур є транснаціональні терористичні організації, наприклад, угруповання салафітського напряму – «Аль-Каїда», «Ісламська держава» та інші. Подібні суб'єкти часто прагнуть встановити альтернативні державним власні інститути влади на контрольованих ними територіях, як це мало місце в Сирії та Іраку з боку «Ісламської держави», в Нігерії з боку «Боко харам», Афганістані з боку талібів.

Іррегулярне насилля має вкрай руйнівні наслідки для суспільства, держави, політичної системи. Іррегулярні конфлікти, як правило, являють собою затяжні конфлікти низької інтенсивності зі спорадичними періодами ескалації, складною структурою і динамікою, завдяки чому на охоплених ними територіях формується «неорганізований простір», так звані «сірі зони» перманентного хаосу, в яких, за словами Р. Арзуманяна й А. Акопян, «приходять до влади ставленики кримінальних і терористичних груп… Формується середовище, в якому відбувається зрощування криміналітету і терору. До збройного насилля залучаються етнічні групи, неформальні воєнізовані організації, польові командири, транснаціональні мережі тощо, не обмежені конвенційними «законами війни». Воєнні дії набувають ускладненої, складної і навіть хаотичної форми і мають тенденцію тривати багато років»[3]. Отже, іррегулярним конфліктам властиве значне затягування в часі, що може надавати їм перманентного характеру. Р. Арзуманян зазначає, що середня тривалість іррегулярних конфліктів з 1775 р. складала сім років, а після 1945 р. – близько десяти років[4].

Насилля в таких конфліктах є хаотичним, спрямовується на деморалізацію супротивника, руйнування державного контролю, дестабілізацію суспільства, завдяки чому його об'єктами часто стають цивільні громадяни, громадянські інститути, інфраструктура, житлові будинки. Іррегулярні структури становлять значну загрозу і для державних інституцій. Однім із найнегативніших наслідків конфліктів такого типу є руйнування легітимності держави. Німецький дослідник Р. Гайс підкреслює зв'язок між іррегулярними конфліктами низької інтенсивності та розпадом державності. Він зазначає, що такі конфлікти можуть виступати як фактором, такі і наслідком розпаду державності і характеризуються тим, що «мінливий рівень насилля і спорадичні спалахи воєнних дій переважають над безперервними бойовими діями і великомасштабними воєнними операціями»[5].

Низькоінтенсивні затяжні конфлікти, в яких беруть участь іррегулярні угруповання, часто набувають транскордонного характеру, адже для суб'єктів, що існують та діють поза межами як національного, так і міжнародного права, державні кордони не мають значення. Це, у свою чергу, створює підстави для інтернаціоналізації конфлікту, оскільки «перетікання» бойових дій через кордон і поширення дестабілізації становлять серйозну загрозу для сусідніх держав, регіональної і міжнародної безпеки[6].

Одним із найважливіших аспектів зростання впливу недержавних акторів політичного насилля є проблема активізації тероризму, який сьогодні є загрозою глобального масштабу.

---

[1] Месснер, Е. Мятежвойна. *Независимое военное обозрение.* <http://nvo.ng.ru/history/1999-11-05/7_rebelwar.html> (2018, січень, 08).

[2] Асимметрия в вооруженном противоборстве (часть 1). *Военно-политическое обозрение.* <http://www.belvpo.com/ru/15326.html> (2018, січень, 08).

[3] Арзуманян, Р.В., Акопян, А.А. (2014). *Иррегулярные конфликты. Ближний Восток.* Москва: АНО ЦСОиП, 87.

[4] Арзуманян, Р.В. (2015). *Стратегия иррегулярной войны: теория и практика применения.* Москва: АНО ЦСОиП, 275.

[5] Гайс, Р. (2009). Вооруженное насилие в нестабильных государствах: конфликты низкой интенсивности, конфликты, перетекающие через границу, и спорадические операции по поддержанию правопорядка, осуществляемые третьими сторонами. *Международный журнал Красного Креста*, *Т. 91, № 873*, 182. <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> (2018, січень, 8).

[6] Гайс, Р. (2009). Вооруженное насилие в нестабильных государствах: конфликты низкой интенсивности, конфликты, перетекающие через границу, и спорадические операции по поддержанию правопорядка, осуществляемые третьими сторонами. *Международный журнал Красного Креста*, *Т. 91, № 873*, 173-174. <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> (2018, січень, 08).

Протягом останніх десятиліть спостерігається стале і стрімке зростання інтенсивності та масштабів терористичної активності, збільшення кількості терористичних організацій, еволюція методів їхньої діяльності. Так, згідно з показниками Глобального індексу тероризму (GTI), значне підвищення рівня тероризму відбувається з 2011 р., що пов'язано, насамперед, із надзвичайною активізацією «Ісламської держави» в Сирії та Іраку. Також значно збільшилася активність таких регіональних терористичних організацій, як «Боко харам» в Нігерії і «Талібан» в Афганістані і Пакистані[1].

Безпрецедентний спалах терористичної активності відбувся в 2014 р., коли рівень тероризму підвищився на 80%, що стало рекордно високим значенням за всі попередні роки. За 15-річний період кількість жертв тероризму зросла майже в десять разів – з 3329 осіб у 2000 р. до 32 765 осіб у 2014 р. А кількість терористичних атак збільшилася до 13 486. Найбільший стрибок смертності від тероризму відбувся з 2013 по 2014 рр. (з 18 111 до 32 765 осіб). При цьому головною мішенню терористів стають цивільні громадяни, загибель яких почастішала на 172%[2;3]. І хоча в 2015 р. вперше за шість років мало місце незначне зниження загальної кількості терористичних атак і смертності від тероризму в порівнянні з 2014 р. (на 10%), загальна тенденція залишається вкрай загрозливою. Загальний індекс тероризму погіршився на 6% у порівнянні з попереднім роком, адже багато країн із середнім рівнем тероризму зіткнулися з рекордно високою його активністю[4].

Сьогодні спостерігається надзвичайна активізація салафітських транснаціональних і регіональних терористичних мереж. Салафітський екстремістський рух представляють численні організації та угруповання, серед яких найбільш активними та смертоносними є «Ісламська держава», «Боко харам», «Талібан» та «Аль-Каїда». На рахунку цих організацій в 2015 р. – 74% смертей від тероризму. У зв'язку з цим країнами з найвищим рівнем тероризму залишаються ті країни, в яких ці угруповання найбільш впливові та активні – Ірак, Афганістан, Нігерія, Пакистан і Сирія, на які приходиться 72% жертв від тероризму[5]. Найбільш небезпечним в 2014 р. виявилося угруповання «Боко харам» (6644 жертви), але в 2015 р. воно поступилося місцем в смертоносному рейтингу «Ісламській державі», яка здійснила 252 теракти і вбила 6141 людину. Смертність від рук терористів «Боко харам» скоротилася на 18% (до 5478 осіб), «Аль-Каїди» – на 17% (1620 жертв). Однак терористична активність талібів значно зросла – на 29% (4502 жертви)[6].

Відносне зниження смертності від тероризму пов'язане з послабленням впливу «Боко харам» у Нігерії та «Ісламської держави» в Іраку та Сирії в результаті масштабних військових кампаній проти них. Проте ці терористичні організації поширили свій вплив на інші країни. Зокрема, руйнівна діяльність «Боко харам» охопила сусідні з Нігерією Камерун, Чад і Нігер, де кількість загиблих від рук терористів зросла на 157%. А «Ісламська держава» як найбільша транснаціональна терористична організація сьогодення, що має розгалужену мережу майже по всьому світу, активізувалася в 15 нових країнах, у тому числі в Європі, в результаті чого кількість країн, де спостерігається її активність, досягла 28[7].

Отже, хоча в деяких із країн з найвищими показниками тероризму, зокрема, в Іраку та Нігерії, у 2015 р. відбулося скорочення смертності від рук терористів, сьогодні має місце інша негативна тенденція. Вперше після терактів 11 вересня 2001 р. західні країни стають одним з головних об'єктів терористичних атак. До числа країн, де різко зросла терористична активність, насамперед, за рахунок активізації «Ісламської держави», увійшли найстабільніші країни ОЕСР – Франція, Бельгія, Німеччина, Велика Британія, Іспанія, Туреччина. За даними GTI, рівень смертності від тероризму

[1] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 18. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).
[2] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 4 <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).
[3] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2015,* 4 <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf> (2018, січень, 08).
[4] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 2. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).
[5] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 4 <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).
[6] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 4 <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).
[7] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 2. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).

в країнах-членах ОЕСР збільшився на 650% – з 77 жертв у 2014 р. до 577 жертв у 2015 р., більше половини з яких пов'язані з діяльністю «Ісламської держави»[1].

Зі зростанням ролі недержавних акторів у збройному насиллі пов'язана ще одна тенденція – «гібридизація» воєнних конфліктів. У сучасній науці не існує загальноприйнятої дефініції гібридного конфлікту (або гібридної війни). Однак на основі аналізу концепцій провідних зарубіжних учених можна визначити основні ознаки конфліктів такого типу, а саме: асиметричність, латентність, децентралізованість, «розмитість» у просторовому і часовому аспектах, активна участь недержавних військових формувань, комплексний характер методів протиборства (як військового, так і невійськового характеру), пріоритет засобів малої війни (партизанських, терористичних, диверсійних, навіть – кримінальних), а також інформаційного протиборства.

Дослідник проблем гібридних війн Ф. Г. Хоффман визначив гібридні війни як найсучаснішу форму збройної боротьби. За його словами, «гібридні загрози містять в собі низку різних режимів ведення війни, разом зі стандартним озброєнням, нерегулярними тактиками і формуваннями, терористичними актами (у тому числі насиллям і примусом) і кримінальним безладом»[2]. Комплексність і універсальність методів і способів протиборства у подібних конфліктах має синергетичний ефект, завдяки чому їхній вплив значно посилюється, що збільшує шанси на перемогу або затягування конфлікту навіть з боку слабшого супротивника, якщо той використовує гібридні стратегії і тактики.

Гібридні засоби і стратегії можуть одночасно використовуватися в багатьох сферах – воєнній, політико-дипломатичній, економічній, інформаційній, та впроваджуватися на декількох рівнях. Так, американський військовий фахівець Дж. МакКуен виокремлює такі складові гібридної війни: звичайні бойові дії, метою яких є знищення або нейтралізація урядових, політичних, військових інституцій і структур, системи національної безпеки супротивника у довгостроковій перспективі; стратегії, спрямовані на управління місцевим населенням, що впроваджуються для протидії організації опору, забезпечення легітимності нової влади і мають на увазі культурно-ідеологічний та інформаційний вплив; підтримання протистояння всередині держави (громадянська, партизанська війна тощо) і на міжнародному рівні з метою міжнародної легітимації агресії та мінімізації втрат[3]. Недержавні збройні угруповання грають провідну роль саме на останньому рівні в аспекті підтримання затяжного внутрішнього конфлікту.

Таким чином, у сучасному політичному насиллі спостерігається значне зростання ролі недержавних акторів, що проявляється в декількох аспектах. По-перше, найбільш розповсюдженими типами політичних конфліктів стають конфлікти за участі недержавних суб'єктів – внутрішньодержавні, недержавні та транскордонні, при одночасному зменшенні кількості міждержавних. Крім того, актуалізація політичного насилля, що відбувається між державою і недержавними акторами, вказує на поширення асиметричних, іррегулярних та гібридних воєнних конфліктів, які часто набувають форми затяжного протистояння низької інтенсивності і вкрай негативно впливають на регіональну і глобальну безпеку, стабільність і легітимність держав. По-третє, в сучасному світі відбувається надзвичайна активізація терористичних організацій. Особливо це стосується мережевих транснаціональних радикально-екстремістських структур міжнародного і регіонального значення, руйнівна діяльність яких в останні роки набула глобальних масштабів. Зазначені аспекти вказують на те, що традиційні прояви політичного насилля поступово втрачають гостроту й актуальність, а їм на зміну приходять нові виклики і загрози.

References:

1. Stokholmskyi mizhnarodnyi instytut doslidzhennia myru [Stockholm International Peace Research Institute] (2016). *Shchorichnyk SIPRI 2015: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta mizhnarodna bezpeka* [SIPRI Yearbook 2015: Armaments, disarmament and international security]. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
2. Number of Conflicts 1975 – 2016. *Uppsala Conflict Data Program.* <http://ucdp.uu.se/#/encyclopedia> [in English].

[1] The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016,* 2-4 <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (2018, січень, 08).

[2] Хоффман, Ф.Г. (2013). Гибридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов. *Геополитика*, *Вып. XXI,* 56. <https://www.geopolitica.ru/magazine/vypusk-xxi-2013-voyna> (2018, січень, 08).

[3] McCuen, J.J. (2008). Hybrid war. *Military Review*, *Vol. 88, No. 2*, 111.

3. Number of Deaths 1989 – 2016. *Uppsala Conflict Data Program.* <http://ucdp.uu.se/#/exploratory> [in English].
4. Heidelberg Institute for International Conflict Research (2016). *Conflict Barometer, no. 25.* <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf> [in English].
5. Deriglazova, L. V. (2009). *Asimmetrichnye konflikty: uravnenie so mnogimi neizvestnymi* [Asymmetric conflicts: An equation with many unknowns]. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta [in Russian].
6. Messner, E. Mjatezhvojna [Rebellion]. *Nezavisimoe voennoe obozrenie* [The Independent Military Review]. <http://nvo.ng.ru/history/1999-11-05/7_rebelwar.html> [in Russian].
7. Asimmetrija v vooruzhennom protivoborstve (chast' 1) [Asymmetry in armed confrontation (part 1)]. *Voenno-politicheskoe obozrenie* [Military political review]. <http://www.belvpo.com/ru/15326.html> [in Russian].
8. Arzumanjan, R. V., Akopjan, A. A. (2014). *Irreguljarnye konflikty. Blizhnij Vostok* [Irregular conflicts. The Near East]. Moscow: ANO CSOiP [in Russian].
9. Arzumanjan, R. V. (2015). *Strategija irreguljarnoj vojny: teorija i praktika primenenija* [The strategy of irregular warfare: theory and practice of application]. Moscow: ANO CSOiP [in Russian].
10. Gais, R. (2009). Vooruzhennoe nasilie v nestabil'nyh gosudarstvah: konflikty nizkoj intensivnosti, konflikty, peretekajushhie cherez granicu, i sporadicheskie operacii po podderzhaniju pravoporjadka, osushhestvljaemye tret'imi stranami [Armed violence in fragile states: Low-intensity conflicts, spillover conflicts, conflicts that flow across the border, and sporadic law enforcement operations realizing by third parties]. *Mezhdunarodnyj zhurnal Krasnogo Kresta* [International Journal of the Red Cross]*, vol. 91, issue 873,* 171-193. <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> [in Russian].
11. The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2016.* <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> [in English].
12. The Institute for Economics and Peace. *Global Terrorism Index 2015.* <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf> [in English].
13. Hoffman, F. G. (2013). Gibridnye ugrozy: pereosmyslenie izmenjajushhegosja haraktera sovremennyh konfliktov [Hybrid threats: rethinking the changing nature of modern conflicts]. *Geopolitica* [Geopolitics], *vol. 21*, 45-62. <https://www.geopolitica.ru/magazine/vypusk-xxi-2013-voyna> [in Russian].
14. McCuen, J. J. (2008). Hybrid war. *Military Review, Vol. 88, No. 2*, 107-113 [in English].

Павло Безуглий
Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

ОЦІНКА СУЧАСНИХ МАСШТАБІВ МІГРАЦІЙНИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ В УКРАЇНІ

Pavlo Bezuglyi
Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

EVALUATION OF THE CONTEMPORARY EXTENT OF MIGRATION FLOWS IN UKRAINE

The article assesses the current scale of migration in Ukraine according to the following scheme: analysis of external migration (study of the current extent of external migration of population, analysis of the dynamics of the number of international migrants and directions of their displacement, distinguishing of the main spheres of employment abroad); analysis of internal migration (identification of main trends and peculiarities of internal displacements, assessment of the extent of intra-regional and interregional migration, gender and age distribution of internal labor migrants); study of the impact of events in the east of Ukraine on the internal flows of labor migration and on the geography of the directions of foreign labor migration of Ukrainians; identification of the main problems of migration of Ukrainian population (demographic, socio-economic, socio-psychological and cultural, normative-legal).
Keywords: migration, extent of migration, external migration, internal migration, flows of labor migration, migration problems, demographic situation, cultural conditions, living conditions.

Постановка проблеми. Зміни в політичному, соціальному та економічному середовищі держави завжди формують комплекс наслідків, серед яких показовими є міграційні процеси. Масштаби та напрями міграційних переміщень традиційно є чутливими індикаторами коливань показників рівня і якості життя населення та можливостей стабільного їх зростання в перспективі. Для України очікуваним є збільшення обсягу міграційних потоків, яке спостерігається сьогодні: переважно це трудова міграція, зумовлена скороченням попиту на внутрішньому ринку праці, низьким рівнем конкурентоспроможності пропозиції, зниженням рівня життя, недосконалістю інфраструктури, зростанням соціальної і політичної нестабільності. Мільйони трудових мігрантів з України працюють в країнах СНД, Західної Європи та Північної Америки, що обумовлює значні незворотні втрати трудового потенціалу і обумовлює потребу ідентифікації та систематизації наслідків державної політики в сфері економіки, освіти, регулювання внутрішніх конфліктів тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам міграції присвячені праці відомих вчених Дж.С. Беккера, М. Долішнього, Т. Драгунової, С. Злупка, В. Євтуха, В. Іонцева, А. Кірєєва, Е. Лібанової[1], О. Малиновської, В. Онікієнка, В. Перевєдєнцева, Т. Петрової[2], С. Пирожкова, О. Позняка[3], А. Портеса, І. Прибиткової, Л. Рибаковського, М. Романюка[4], П. Самуельсона, С. Сассена, О. Хомри, С. Чеховича, Л. Шамілевої, М. Шульги та інших. Багато наукових робіт присвячено питанням міграції населення до країн СНД, Західної Європи та Північної Америки, визначенню можливих наслідків міграційних процесів. Водночас невирішеними залишаються питання оцінки масштабів міграційних переміщень в Україні в контексті їхньої обумовленості

[1] Лібанова, Е.М., Пирожков, С.І., Власенко, Н.С., Герасименко, Г.В., Макарова, О.В., Осауленко, О.Г., Позняк, О.В., Проніна, І.І., Стельмах, Л.Н. (2003). *Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки.* Київ: Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держ. ком. статистики України.
[2] Петрова, Т. (2009). Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні. *Україна: аспекти праці*, *3*, 37-44.
[3] Позняк, О.В. (2016). Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка, 2,* 169-182.
[4] Романюк, М.Д. (2015). Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання. *Демографія та соціальна економіка*, *3,* 99-111.

змістом управлінських рішень на рівні державної політики. Отже, завдання систематизації прямих і опосередкованих, швидких та віддалених наслідків державної політики, пов'язаних з демографічними втратами є актуальним завданням, яке потребує дослідження та розробки науково-обґрунтованих рекомендацій.

Метою дослідження є оцінка масштабів міграційних переміщень в сучасній Україні, аналіз та систематизація проблем міграції, визначення основних її наслідків.

Результати дослідження. Основними рисами сучасних міграційних переміщень населення України є: масштабність, розширення соціальної бази, країн та галузей прикладання праці, домінування нелегальної компоненти української трудової міграції, збільшення тривалості перебування заробітчан за кордоном, ускладнення структури мотиваційних чинників до здійснення трудової міграції, поширення так званої «сімейної міграції», тобто виїздів на заробітки за кордон двох або більше членів домогосподарства, повторюваність. Також спостерігається тенденція до помолодшання контингентів, що беруть участь у зовнішніх трудових переміщеннях, тенденція зменшення серед трудових мігрантів осіб з вищою освітою та збільшення частки заробітчан із загальною та спеціальною середньою освітою, а також випускників професійно-технічних закладів[1].

Оцінку сучасних масштабів міграційних переміщень в країні здійснено за наступною схемою:

аналіз зовнішніх міграційних процесів, в рамках якого проведено дослідження сучасних обсягів зовнішньої міграції населення, аналіз динаміки чисельності міжнародних мігрантів та напрямів їх переміщень, виокремлення основних сфер працевлаштування за кордоном та визначення масштабів повернення на постійне проживання до України після тривалої трудової міграції;

аналіз внутрішніх міграційних процесів, в межах якого здійснено визначення основних тенденцій та особливостей внутрішніх переміщень, оцінка масштабів внутрішньо-регіональної та міжрегіональної міграції, дослідження статевого та вікового розподілу внутрішніх трудових мігрантів, виокремлення нової хвилі міграції – внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованих територій та районів проведення антитерористичної операції;

дослідження впливу подій на сході України на внутрішні потоки трудової міграції та на географію напрямів зовнішньої трудової міграції українців, аналіз загальної статистики щодо збільшення запитів про притулок з початку політичної кризи в кінці 2013 року, виокремлення основних країн призначення для внутрішньо переміщених осіб, які вирішили працювати за кордоном;

виокремлення основних проблем міграції населення України, які поділено на наступні групи: демографічні, соціально-економічні, соціально-психологічні та культурні; нормативно-правові.

Сучасний стан розвитку суспільства в Україні характеризується досить високим рівнем міграційних процесів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. У зовнішній міграції населення України, починаючи з 2005 р., спостерігається переважання кількості прибулих над кількістю вибулих. Упродовж 2010-2012 рр. відбувається різке зростання сальдо міграції майже у 10 разів. На рис. 1 представлена динаміка відношення сальдо міграції до населення України (коефіцієнт інтенсивності міграції).

У 2012 р. значно збільшується кількість прибулих до України (76,4 тис. осіб) при майже незмінній кількості вибулих, сальдо зовнішньої міграції сягає +61,8 тис. осіб. У 2014 р. порівняно з 2013 р. (+31,9 тис. осіб) відбувається зниження міграційного сальдо до +22,6 тис. осіб[2].

На рис. 2 представлена динаміка чисельності міжнародних мігрантів у відсотках від загальної чисельності населення України за статтю за 1990-2013 рр. Якщо проаналізувати міжнародні міграційні процеси України, то варто зазначити, що більшість українців виїзджають до країн близького зарубіжжя (Росія (43% мігрантів), Польща (14%), Угорщина (2%), а також до ряду європейських країн (Чехія (13%), Італія (13%), Іспанія (5%), Португалія (2%), та інші країни (8%)[3].

---

[1] Довжик, Б. (2005). Актуальне регіональне дослідження трудової міграції. *Україна: аспекти праці*, *3,* 37-44.

[2] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_ yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

[3] Міграційний профіль України: 2010-2014. *Державна міграційна служба України.* <http://dmsu.gov.ua/images/files/pr2014_1.pdf>.

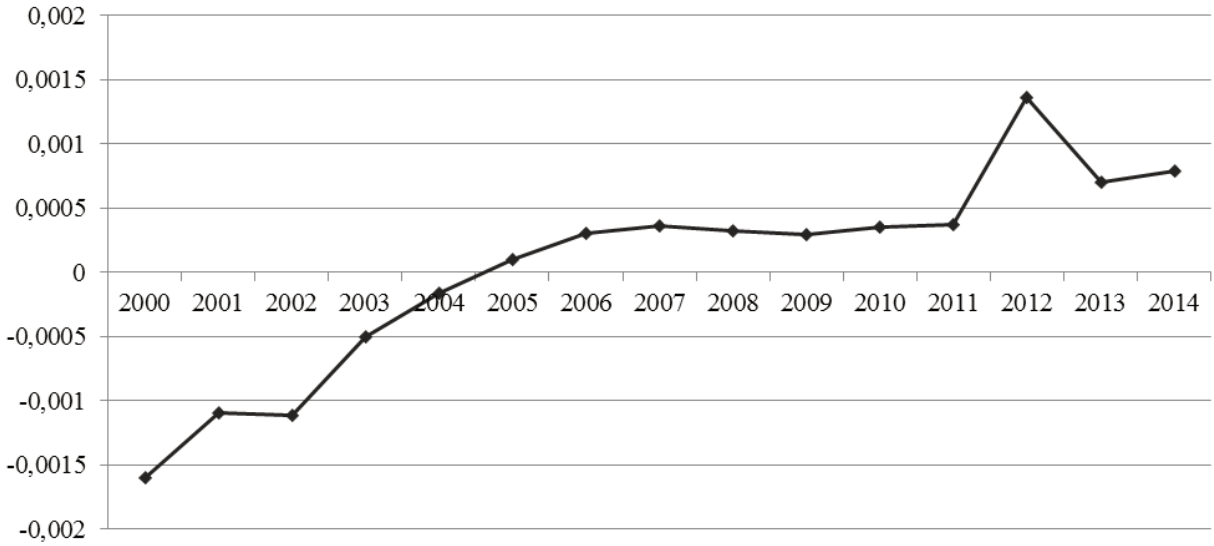

Рис. 1. Динаміка коефіцієнту інтенсивності міграції за період 2000-2014 рр.[1]

Згідно з результатами дослідження, проведеного у 2013 році Державною службою статистики України та Інститутом демографії та соціальних досліджень, за період 2010-2012 рр. 1,2 млн. українців (3,4% населення у віці від 15 до 70 років) працювали чи шукали роботу за кордоном. При цьому основними сферами працевлаштування стали: будівництво (46%), домашній догляд (18%), сільськогосподарський сектор (11%), оптова та роздрібна торгівля (9%), промисловість (4%), готельний та ресторанний сектор (4%), транспортний сектор (4%), інші види робіт (4%)[2].

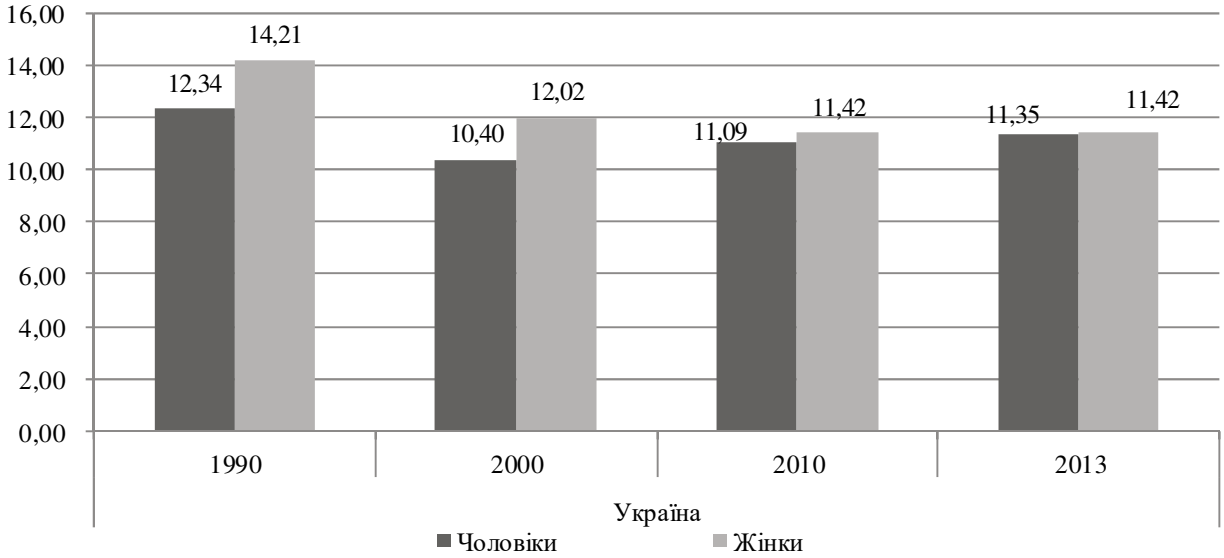

Рис. 2. Динаміка чисельності міжнародних мігрантів у відсотках від загальної чисельності населення в Україні за статтю за 1990-2013 рр.[3]

[1] Демографічна і соціальна статистика України. *Державний комітет статистики України.* <http://www.ukrstat.gov.ua>.
[2] Демографічна і соціальна статистика України. *Державний комітет статистики України.* <http://www.ukrstat.gov.ua>.
[3] World Investment Report 2017: Annex Tables. *United Nations Conference on Trade and Development.* <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment %20Report/Annex-Tables.aspx>.

Обсяг міжнародної трудової міграції на 2015 р. становив 688,0 тис. осіб (423,8 тис. довгострокових (міграція не менше 1 року) і 264,4 тис. короткострокових трудових мігрантів). Окрім того, близько 310,0 тис. осіб висловили намір мігрувати в найближчі 12 місяців, що становить близько 45% від поточного обсягу[1]. Якщо проаналізувати мету перебування за кордоном мігрантів з України на 2014-2015 роки, то робота займає 87,9%, навчання 5,3%, возз'єднання родини (3,8%). Найменший відсоток займає вимушена міграція (0,5%) та інші напрями.

Повернення на постійне проживання до України після тривалої трудової міграції – це поточна тенденція, яка показує ознаки зростання. На сьогоднішній день 144,4 тис. міжнародних довгострокових трудових мігрантів, або 39% від загальної поточної кількості довгострокових трудових мігрантів, повернулися в Україну на постійне проживання. Найбільше мігрантів повернулося з таких чотирьох країн: Російська Федерація (33%), Польща (19%), Італія (9%) та Чеська Республіка (9%). Як і очікувалося, імовірність повернення трудових мігрантів зростає з віком[2].

З метою повної оцінки масштабів міграційних переміщень, перейдемо до дослідження внутрішніх міграційних процесів. Внутрішні міграційні переміщення в Україні характеризуються такими тенденціями і особливостями. Внутрішня міграція в Україні переважно є внутрішньо-регіональною і міжрегіональною. В основному, економічні чинники спонукають українських громадян здійснювати внутрішню міграцію. Внутрішньо-регіональна міграція стосується, зокрема, переміщення сільського населення в міські райони в тій же області, що є проявом актуальної тенденції підвищення рівня урбанізованості регіонів. З 2000-х років, цей тип мобільності становив найбільшу частку (більше ніж половина) всіх переміщень населення всередині країни (у 2008 році – 58%, у 2012 році – 54%).

Поїздки на роботу є важливою особливістю внутрішньої (зокрема, внутрішньо-регіональної) трудової міграції («маятникова міграція»). Це не означає зміну місця проживання: люди їдуть на роботу в сусіднє/наближче місто, рівень розвинутості ринку праці якого є порівняно вищим. Це об'єктивно обумовлена тенденція, яка буде набувати інтенсивності в регіонах із значним аграрним потенціалом, оскільки міські ринки праці є привабливішими не лише за кількістю вакансій, важливими є зміст і умови праці, перспективи кар'єрного зростання, крім того, у містах теоретично можна розраховувати на поліпшення умов життя в порівнянні з сільськими населеними пунктами. Кількість поїздок у великі міста є значно вищою (55%) у порівнянні з поїздками у середні та малі міста (34%) або у сільську місцевість (17%).

Міжрегіональна міграція також є масовим видом внутрішньої міграції українських громадян. Вона становить більше третини обсягів міграції всередині країни (36% у 2003 році, 37% у 2008 році та 39% у 2012 році). Найпривабливішими містами для внутрішніх трудових мігрантів вважаються Київ, Львів, Харків, Дніпропетровськ та Одеса. Наслідком переміщень цього типу є певні депопуляційні втрати у сільській місцевості Заходу і Півночі України[3].

Щодо статевого розподілу мігрантів, слід зазначити, що чоловіки набагато частіше є учасниками процесів внутрішньої міграції (62%), ніж жінки (38%), і ця тенденція буде продовжуватися в найближчому майбутньому. Віковий профіль внутрішніх трудових мігрантів подібний до профілю короткострокових і довгострокових міжнародних трудових мігрантів: переважна кількість осіб, які здійснюють внутрішню міграцію є віком 30-44 років (41%). Це контингент з потенційно найвищою продуктивністю та низькими перспективами повернення, що поглиблює гостроту демоекономічних втрат. Крім того, найближчим часом внутрішня трудова міграція за спостереженнями стане більш привабливою для молодого населення (18-29 років), і збільшиться в цій віковій групі з 28% до 34%.

[1] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_ yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

[2] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_ yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

[3] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_ yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

В Україні внутрішня мобільність населення вдвічі більша, ніж кількість зовнішніх трудових мігрантів (1643,0 тис. осіб). Загальний обсяг внутрішньої міграції в 2014 р. становив 9% від економічно активного населення в Україні.

У 2013-2014 рр. в Україні виникає нова хвиля міграції – внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованих територій та районів проведення антитерористичної операції. За даними Державної міграційної служби, станом на 31 грудня 2014 р. загальна кількість таких осіб, з урахуванням переміщених у межах Донецької та Луганської областей, становила близько 630 тис. осіб[1]. За даними ООН, кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб в Україні значно вища – 1,8 млн. осіб (з урахуванням тих, хто переїхав в інші регіони України, та тих, хто виїхав за межі країни)[2].

Отже, події на сході України вплинули не тільки на внутрішні потоки трудової міграції, а й на географію напрямів зовнішньої трудової міграції українців. Наймасовішою серед усіх потоків міграції є трудова маятникова міграція, яка часто є небезпечною і неофіційною, супроводжується порушенням прав і свобод мігрантів. Поточні тенденції ілюструють збільшення внутрішньої міграції в напрямі зі Сходу і Півдня України до центральних та західних областей. Однак в довгостроковому періоді за умови подальших протистоянь на Сході України та проблемних стосунків з Росією можна очікувати прискорення зовнішньої міграції.

Як свідчать результати проведеного Міжнародною організацією з міграції дослідження, на сьогодні загальна статистика на рівні ЄС щодо збільшення запитів про притулок з початку політичної кризи в кінці 2013 року не є доступною. В січні-червні 2014 року близько 600 українців попросили притулок в Польщі, з яких близько 50 осіб прибули з Криму після його анексії Росією. Можна припустити, що головні напрями міграції для українців не зміняться. Особи зі Сходу та Півдня України, ймовірно, мігруватимуть переважно в Росію, тоді як із Заходу України надаватимуть перевагу країнам ЄС.

Росія і країни ЄС залишаються основними країнами призначення для українців, які вирішили працювати за кордоном. Різниця в заробітній платі дотепер є основним фактором, який підштовхує українців до міграції. Міграційний прогноз, проведений Міжнародною організацією з міграції в рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні»[3], вказує на те, що міграційні потоки до певної міри знизяться після 2026-2028 рр., що також може призвести до зменшення кількості мігрантів. В той же час, міграційні потоки можуть зрости більше, ніж очікується, якщо напруження політичних відносин з Росією буде зберігатися, в разі ескалації/стагнації конфлікту в східних регіонах України або його поширення на інші регіони країни. В такому випадку можна очікувати на зростання кількості осіб, які будуть звертатися про надання притулку. Щодо напрямів міграційних переміщень, вірогідною є концентрація навколо популярних і сьогодні – Росія і країни ЄС.

Таким чином, за результатами проведеного Міжнародною організацією з міграції дослідження в рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні» загальними тенденціями міграційних процесів в Україні є[4]:

– поступове зменшення обсягів короткострокової трудової міграції до Росії та, натомість, збільшення обсягів довгострокової трудової міграції до США й Канади, а також до регіону ЄС;

– збільшення чисельності жінок, які братимуть участь у довгостроковій і короткостроковій трудовій міграції;

– підвищення рівня участі молодих людей (віком 18-29 років) у внутрішній і міжнародній міграції;

---

[1] Демографічна і соціальна статистика України. *Державний комітет статистики України.* <http://www.ukrstat.gov.ua>.

[2] Лібанова Е. М. (2014). Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України. *Вісник Національної академії наук України, 12,* 15-24.

[3] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

[4] Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. *Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні.* <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf>.

– збільшення зовнішніх довгострокових та короткострокових потоків трудової міграції з міських районів, особливо з великих міст;

– збільшення кількості жителів з північної, східної й центральної України, які будуть готові брати участь у довгостроковій трудової міграції.

На основі проведеної оцінки масштабів міграційних переміщень в Україні, основні проблеми міграції населення України доцільно поділити на наступні групи:

– демографічні – скорочення загальної чисельності населення країни; зниження народжуваності у молодих сім'ях через значні втрати молодої частки населення у міграційних процесах; повернення в країну трудових мігрантів пенсійного віку;

– соціально-економічні – втрата трудового і інтелектуального потенціалу країни у кількісному і якісному вимірі; збільшення пенсійного навантаження на працюючих; незадовільні умови та оплата праці; низький рівень задоволеності якістю та рівнем життя в країні; низький рівень соціальної захищеності населення;

– соціально-психологічні та культурні – посилення соціальної напруженості в сім'ях; втрата національної самосвідомості; наявність політичних конфліктів; невідповідність заробітної плати трудовому вкладу; придбання нових культурних звичок, традицій, особливостей менталітету;

– нормативно-правові – відсутність офіційно укладеного договору, що спричиняє незахищеність трудових прав мігрантів; відсутність досконалого організаційно-правового забезпечення міграційних процесів.

Вищезазначені проблеми вимагають вдосконалення існуючої української міграційної політики. Вона повинна втілювати в себе ефективний механізм регулювання міграційних процесів та включати заходи щодо попередження відтоку за кордон працездатного населення, інтелектуального потенціалу країни, забезпечення реалізації та захисту трудових прав мігрантів.

Висновки. Сучасні масштаби міграційних переміщень в Україні характеризуються досить високим рівнем внутрішньої та зовнішньої міграції. У зовнішній міграції населення України, починаючи з 2005 р., спостерігається переважання кількості прибулих над кількістю вибулих. Міграційні потоки впродовж останніх років залишаються незмінними – більшість українців виїжджають до країн близького зарубіжжя (Росія (43% мігрантів), Польща (14%), Угорщина (2%), а також до ряду європейських країн (Чехія (13%), Італія (13%), Іспанія (5%), Португалія (2%), та інші країни (8%)). Оцінка масштабів міграційних переміщень показала, що в Україні внутрішня мобільність населення вдвічі більша, ніж кількість зовнішніх трудових мігрантів (1643,0 тис. осіб). Загальний обсяг внутрішньої міграції в 2014 р. становив 9% від економічно активного населення в Україні. Слід закцентувати увагу, що в 2013-2014 рр. в країні виникає нова хвиля міграції – внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованих територій та районів проведення антитерористичної операції.

Проведений аналіз масштабів міграційних переміщень визначив основні проблеми міграції в Україні: поширеність нелегальної трудової міграції; збільшення обсягів довгострокової трудової міграції; підвищення рівня участі молодих людей у внутрішній і міжнародній міграції; збільшення кількості жителів з північної, східної й центральної України, які будуть готові брати участь у довгостроковій трудової міграції; посилення негативних соціально-економічних і демографічних наслідків. Гострота та неоднозначність проблем, якими характеризуються масштаби і напрями міграційних процесів в Україні, дають підстави говорити про необхідність отримання більш достовірної інформації по країні щодо розподілу працівників-мігрантів за віком, статтю, освітою, сімейним станом, місцем призначення міграції, статусом зайнятості на батьківщині та в приймаючій країні, тривалістю роботи за кордоном, що сприятиме отриманню більш якісного аналізу міграційних процесів та розробці ефективного механізму їх регулювання та забезпечення захисту трудових прав мігрантів.

References:

1. Libanov, E.M., Pyrozhkov, S.I., Vlasenko, N.S., Herasymenko, H.V., Makarova, O.V., Osaulenko, O.H., Poznyak, O. V., Pronina I. I., Stel'makh L. N. (2003). *Demohrafichna kryza v Ukrayini: yiyi prychyny ta naslidky* [The demographic crisis in Ukraine: its causes and consequences]. Kyiv: In-t demohrafiyi ta sots. doslidzh. NAN Ukrayiny, Derzh. kom. statystyky Ukrayiny [in Ukrainian].
2. Petrova, T. (2009). Stan ta problemy rehulyuvannya zovnishnikh trudovykh mihratsiy v Ukrayini [Status and problems of regulation of external labor migration in Ukraine]. *Ukrayina: aspekty pratsi* [Ukraine: aspects of labor], *no. 3,* 37-44 [in Ukrainian].

3. Poznyak, O.V. (2016). Otsinyuvannya naslidkiv zovnishn'oyi trudovoyi mihratsiyi v Ukrayini [Assessing the Consequences of External Labor Migration in Ukraine]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika* [Demography and Social Economy], *no. 2,* 169-182 [in Ukrainian].
4. Romanyuk, M.D. (2015). Mihratsiyni zahrozy natsionalniy bezpetsi Ukrayiny: suchasni vyklyky, problemy podolannya [Migration threats to the national security of Ukraine: modern challenges, problems of overcoming]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika* [Demography and Social Economy], *no. 3,* 99-111 [in Ukrainian].
5. Dovzhyk, B. (2005). Aktual'ne rehional'ne doslidzhennya trudovoyi mihratsiyi [Current regional study of labor migration]. *Ukrayina: aspekty pratsi* [Ukraine: aspects of labor], *no. 3,* 37-44 [in Ukrainian].
6. Doslidzhennya ta dialoh shchodo polityky u sferi mihratsiyi i hroshovykh perekaziv v Ukrayini [Research and dialogue on migration and remittance policies in Ukraine]. *Mizhnarodna orhanizatsiya z mihratsiyi (MOM), Predstavnytstvo v Ukrayini* [International Organization for Migration (IOM), Representation in Ukraine]. <http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_ rozvytku_v_ukrayini.pdf> [in Ukrainian].
7. Demohrafichna i sotsial'na statystyka Ukrayiny [Demographic and social statistics of Ukraine]. *Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny* [State Committee of Statistics of Ukraine]. <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. Mihratsiynyy profil Ukrayiny: 2010-2014 [Migration profile of Ukraine: 2010-2014]. *Derzhavna mihratsiyna sluzhba Ukrayiny* [State Migration Service of Ukraine]. <http://dmsu.gov.ua/images/files/pr2014_1.pdf> [in Ukrainian].
9. World Investment Report 2017: Annex Tables. *United Nations Conference on Trade and Development*. <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment %20Report/Annex-Tables.aspx> [in English].
10. Libanova E. M. (2014) Vymushene pereselennia z Donbasu: masshtaby ta vyklyky dlia Ukrainy [Forced relocation from Donbass: the scale and challenges for Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine], *no. 12,* 15-24 [in Ukrainian].

Аліна Вайєр
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ТЕХНОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ

Alina Vaiier
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

TECHNOLOGY OF CREATION OF POLITICAL IMAGE

The article is devoted to the consideration of theoretical and practical aspects of creating a political image. It is emphasized that the image of a politician is a key element in the election campaign. Thanks to the image the idea of a person, its positive and negative qualities are formed in the minds of people. The types of possible image of politicians are considered. The ways of forming a positive image of a politician are determined. Attention is also given to the question of the structure of political image. It turns out that the structure of the image includes both real features of the policy, and the features that are attributed to it.
It is noted that the most important direction of image advertising is undoubtedly the work of creating, forming the image of a leader, party or other subject of politics. The need for new technologies is determined, first of all, by socio-psychological peculiarities of society and the high level of development of today's mass media and electronic-computer technologies.
Keywords: political image, advertising, election campaign, elections, political psychology, mass media.

Створення позитивного іміджу політичного лідера є однією з актуальних проблем на сьогоднішній день. Сучасний етап розвитку соціуму і культури в Україні визначають як «інформаційне суспільство». Серед основних характеристик виділяють доступність інформації, розробку і реалізацію інформаційних технологій, становлення ринкових відносин в усіх сферах суспільного життя, різку зміну соціокультурного простору і т.д. Сучасний соціокультурний простір безперервно наповнюється новими нормами, сенсами, формами спілкування, образами і цінностями, що, безсумнівно, веде до якісної зміни соціокультурної реальності і вимагає від індивіда постійного оновлення знань. За оцінками різних дослідників в умовах становлення інформаційного суспільства, комунікативні процеси набувають зовсім інших форм. Розвиток засобів масової інформації та політичної комунікації, а також методів вивчення громадської думки і цілеспрямованого впливу на неї, зробили можливим свідоме формування і корекцію іміджу політичного лідера в відповідності із завданнями, що стоять перед ним, очікуваннями і настроями виборців.

Важливо і те, що політична ситуація в Україні на сьогодні, в умовах політичної та економічної нестабільності відображає необхідність формування іміджу політичного діяча як показового образу при його репрезентації виборцям. Впровадження інституту опозиції в Україні зумовило і зростання впливу на електорат. Боротьба за голоси виборців в більшій частині заснована саме на формуванні привабливого образу влади, політика, опозиції. Такий підхід є актуальним для більшості демократичних сучасних держав, до переліку яких прагне потрапити і Україна. Це, у свою чергу, обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Варто зазначити, що політичний імідж останніми роками все частіше стає об'єктом наукових досліджень. І хоча найбільший інтерес до цієї категорії проявляється в рамках політології, проте окремі питання формування політичного іміджу в громадській думці в різних країнах вивчаються також соціологією, маркетинговими дослідженнями, культурологією, існує навіть окрема дисципліна іміджелогія. Вказаним питанням у тій чи іншій мірі приділяли увагу ряд фахівців, серед яких можна назвати С. Денисюк, В. Корнієнко, М. Кошелюк, П. Єрмакову, Л. Матящук, О. Ярош, Є. Петракову, Г. Почепцова, В. Шепель та інших.

Поряд з цим, політична ситуація постійно змінюється, суспільні відносини розвиваються, у зв'язку із чим інститут політичного іміджу перебуває у постійному розвитку та вдосконаленні. Це, у свою чергу, обумовлює актуальність дослідження особливостей формування політичного іміджу на сучасному етапі.

Із урахуванням вищевказаного, метою цієї статті є дослідження особливостей формування політичного іміджу.

При цьому можна погодитись із визначенням змісту категорії "імідж", запропонованого рядом науковців. Імідж – це безпосередньо або навмисно створене візуальне уявлення, враження про особистість чи соціальну структуру. Саме враження, а не оцінка як раціональний факт діяльності свідомості[1]. У свою чергу, політичний імідж можна розглядати як образ, сформований у масовій свідомості, який має характер стереотипу і емоційно забарвлений. Формування іміджу відбувається як стихійно, неусвідомлено, так і свідомо, коли ретельно відстежуються особливості сприйняття політика, визначається нова стратегія і тактика формування сприятливого образу.

Імідж для політичного діяча є ключовим елементом в його виборчій кампанії. Завдяки йому в свідомості людей формується уявлення про людину, її позитивні і негативні якості, спроможність вирішувати складні питання, готовність до активної дії тощо. Імідж для політичного діяча важливий ще й тому, що політик може бути об'єднуючою фігурою як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, і в даному випадку важливо все – від манери поводження до того, як і скільки разів політичний діяч з'явиться перед публікою. Певна специфіка формування залежить від типу іміджу.

В сучасній прикладній політології виділяється декілька можливих варіантів іміджу, які притаманні функціональному підходу: дзеркальний, поточний, бажаний, корпоративний і множинний.

Дзеркальний — це такий імідж, який притаманний нашому власному уявленню про себе. Ми ніби дивимось у дзеркало і розмірковуємо, які ж ми. Зазвичай цей варіант іміджу позитивний, бо психологічно ми завжди ставимо на перше місце позитив. А його недолік — мінімальне врахування думок інших. Такий імідж може визначати характеристики як політичних лідерів, так і партій.

Поточний імідж створюється на основі сприйняття суб'єкта політики зовнішнім середовищем, виборцями, колегами, пресою. Саме в цій області знаходить своє застосування PR, оскільки недостатня інформованість, нерозуміння і упередженість формують імідж політика або партії не менше, ніж реальні вчинки. Так, основним завданням тут є отримання не стільки сприятливого образу, скільки правильного, оптимального типу іміджу.

Бажаний — це такий тип іміджу, який відображає те, до чого ми прагнемо. Такий тип ми достатньо часто зустрічаємо в описах і самоописах політичних партій і нових громадських рухів. Прихід нового обличчя в стару структуру також відразу пов'язується з її новим бажаним іміджем.

Корпоративний — це імідж організації в цілому, а не окремих підрозділів або результатів її роботи. Тут і репутація організації, і її успіх, і ступінь стабільності. Особливо важливим цей тип іміджу є для фінансових структур. Ця сфера повинна цікавити тих, хто працює в області PR. Для України цікавим варіантом такого іміджу є негативний образ Верховної Ради і його протиставлення Президенту.

Множинний — це імідж, який створюють під час об'єднання відомих політиків, політичних партій, громадських організацій у передвиборчий блок чи політичне об'єднання. Активно закріплюється єдиний імідж при проведенні партійних з'їздів[2].

Слід зазначити, що особливо гостро постає питання про імідж політичного діяча в період змін і неспокійної внутрішньополітичної ситуації. В даному випадку дуже важливо задовольняти запити не тільки громадян своєї країни, а й інших держав чи міжнародних структур, співпраця з якими може привести до бажаного позитивного результату. Відмінності в менталітеті, культурі, цінностях і сприйнятті роблять процес створення сприятливого іміджу складним і багатоаспектним[3].

Серед шляхів формування позитивного іміджу (як жіночого, так і чоловічого), що формуються на основі стереотипів, можна визначити наступні: мовні (вербальні) фактори – особливості промови та доповіді, ефект паузи, темп мовлення, простий і зрозумілий стиль, факти, ключові слова-символи і т.д.; позамовні (невербальні) – зовнішній вигляд, перше враження, міміка, жести, потискання руки, динаміка, одяг, зоровий контакт зі слухачами, дистанція; колективний фактор іміджу – оточення; іміджмейкінг – фактор допомоги професіоналів зі створення відповідного іміджу; допоміжні робочі

[1] Шепель, В.М. (2002). *Имиджелогия. Как нравиться людям*. Москва: Юрист, 104.

[2] Корнієнко, В.О., Денисюк, С.Г. (2009). *Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації*. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 15-16

[3] Ермакова, П.А. (2016). Технология создания имиджа кандидата в депутаты представительного органа муниципального образования в период избирательной компании. *MASTER`S JOURNAL, 2, 523-524.*

інструменти ПР-роботи – прес-анонс, прес-реліз, радіо та телевізійне інтерв'ю, інтерв'ю для друкованих ЗМІ, фотографія тощо[1].

Вироблення іміджевої стратегії зводиться до визначення основних чинників, які зумовлюють дієвість іміджу політика і відбору інструментів впливу на них. Перш за все імідж повинен формувати думку про політика. Це означає, що він повинен: 1) задовольняти інформаційні потреби виборців; 2) виконувати оціночну функцію – в очах людей імідж політика дає їм систему цінностей; 3) здійснювати пізнавальну функцію – задавати деяку «картину світу»; 4) в складних ситуаціях вирішувати психотерапевтичні завдання – сприяти зняттю страхів і мінімізації тривожності, створюючи можливості екстерналізації внутрішніх конфліктів, що проектуються на імідж політика. Саме за рахунок цих функцій імідж мотивує соціально-політичну поведінку і, зокрема, визначає електоральний вибір[2].

Структура іміджу може бути представлена як унікальний набір ролей, об'єднаних внутрішньою логікою. Саме тому повноцінний імідж може бути сформований тільки через сукупність образів-прототипів, конкретизованих в більшій чи меншій мірі. Імідж існує як би в зазорі між конкретною індивідуальністю і абстрактним образом – архетипом. Функція згадуваних вище прототипів полягає в опосередкуванні зв'язку з цим. Абстрактний архетип існує у вигляді певного набору культурних типів, варіантів. Ці типи фіксуються через казкові і літературні персонажі, історичні особистості, тобто через якийсь набір іміджів конкретних в минулому особистостей, які вже пройшли той самий шлях сходження над ситуацією. Актуалізація архетипу може здійснюватися не тільки на особистісному рівні, а й через типові вчинки в подібних ситуаціях, аналогічний спосіб вирішення проблем, паралелі на рівні епох і т. д.[3]

Через подібні прямі і непрямі паралелі встановлюється канал зв'язку з архетипом, який вкрай важливий. Саме через нього відбувається вкидання в актуальну ситуацію енергетики, якої, в принципі, не може мати звичайна людина. Ореол героя, незвичайної людини, історичної особистості, який політик набуває в результаті, актуалізує через співпереживання, ідентифікацію та інші подібні механізми внутрішню енергетику виборців. Її концентрація і дозволяє політику в кінцевому рахунку піднятися над поточною ситуацією.

Таким чином, в структуру іміджу входять як реальні риси політика, так і риси, які йому приписуються. Сила іміджу багато в чому визначається саме здатністю викликати таке «приписування». Мовою психології подібний процес можна позначити терміном «проекція». Згідно з існуючим визначенням, проекція – це «психологічний механізм, завдяки якому власне сприйняття несвідомого приписується іншій особі». Проектований зміст має, з одного боку, високий рівень особистісної значущості, а з іншого – не піддається свідомому контролю[4].

Колективна проекція архетипу Героя на конкретну особистість є не тільки механізмом формування іміджу, але також і механізмом колективного інтуїтивного розуміння ситуації і, далі, її опосередкованого, через делеговані політику повноваження, зміни. Формування іміджів політиків є майже єдиною доступною для масового суб'єкта формою колективної рефлексії соціально-політичної ситуації.

При цьому, при формуванні іміджу політика важливо враховувати громадську думку. Зокрема, для цього при політиках створюються спеціальні організації. Команда фахівців забезпечує проведення спеціальних соціологічних опитувань або спирається на результати вже наявних. Зупинимося на одному з різновидів соціологічного опитування – практиці складання і використання рейтингів окремих партій і лідерів, особливо в період передвиборчої кампанії[5].

Рейтингові дослідження найчастіше проводяться через певні відрізки часу, щоб наочніше було видно картину різних тенденцій у формуванні громадської думки та їх динаміку. Це, з одного боку, дозволяє цілеспрямованіше впливати на електорат; по-друге, у кандидата з'являється можливість внести певні корективи в проведення виборчої кампанії, у формування свого політичного іміджу.

[1] Матящук, Л.А., Ярош, О.Б. (2006). Формування позитивного іміджу державного службовця *Теорія та практика державного управління в умовах євроінтеграції. Матеріали наук.-практ. конф. Тези доп. (8-9 черв. 2006 р.).* Луцьк: Волинська обласна друкарня, 34.
[2] Почепцов, Г.Г. (2006). *Имиджелогия.* Москва: Рефл-бук, 290.
[3] Кошелюк, М.Е. (2004). *Технологии политических выборов.* Санкт-Петербург: Питер, 123.
[4] Кошелюк, М.Е. (2004). *Технологии политических выборов.* Санкт-Петербург: Питер, 126.
[5] Петракова, Є. (2004) Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера. *Політичний менеджмент, 2, 113.*

Іміджеві рейтинги допомагають політикам орієнтуватися на сучасному політичному ринку, що вже відчуває напруженість у зв'язку з наближенням виборів. Однак результати однієї, навіть найавторитетнішої соціологічної служби можуть мати погрішності і викликати сумнів у різних політичних акторів. У зв'язку з цим значний інтерес викликають так звані порівняльні аналізи-рейтинги, у яких використовуються результати опитувань, проведених провідними соціологічними службами[1]. Саме на підставі цих даних слід формулювати пропозиції та рекомендації щодо оптимізації процесу формування політичного іміджу конкретної особи.

Найважливішим напрямком іміджевого рекламування є, безперечно, робота з створення, формування іміджу лідера, партії чи іншого суб'єкта політики. При цьому поширення останнім часом іміджевих характеристик не можна вважати тільки примхою політтехнологів та іміджмейкерів. Необхідність нових технологій визначається, насамперед, соціально-психологічними особливостями суспільства і високим рівнем розвитку сьогоднішніх ЗМІ й електронно-комп'ютерних технологій. З огляду на це, важливим аспектом формування політичного іміджу політика, безумовно, є рекламна кампанія, у тому числі, і з використанням новітніх інформаційних технологій.

У процесі використання рекламних технологій необхідно враховувати, що на політичний вибір впливають мотиви, що не мають прямого відношення до простору політичної взаємодії. Тому і від політичних лідерів суспільство очікує, крім підвищення ефективності управління, підтвердження і реалізації власних надій, сподівань, підтвердження своєї значущості. Мотивація впливає на формування образу політичного суб'єкта, вона приписує іміджу певне значення.

Таким чином, імідж політика формується на перетині існуючих стереотипів і мотивацій виборців. З іншого боку, виборці обирають лідера, який за деякими параметрами повинен відрізнятися від «звичайного» громадянина. Це, безумовно, слід враховувати при формулюванні змісту рекламної кампанії.

Якщо розглядати процес формування політичного іміджу в контексті виборчих кампаній і вибору громадян, то очевидно, що на електоральний вибір впливають такі чинники: склад виборчого округу (демографічний склад, розподіл населення між містом і селом і ін.); рівень матеріальної забезпеченості більшості жителів, рівень безробіття та інші соціально-економічні фактори.

У політичному іміджі можна виділити три аспекти: портретний (базується на таких якостях, як чесність, освіченість, людяність, відповідальність, розум, енергійність, здатність вести за собою, принциповість, відкритість); професійний (компетентність, діловитість, працездатність); соціальний (турбота про задоволення потреб жителів округу, «простих» людей). Відповідно, в структурі політичного іміджу виділяються такі складові, як: персональні, соціальні і символічні характеристики лідера.

Серед джерел рекламних технологій в політиці слід зазначити ринкову парадигму соціальних і політичних наук, яка заклала основу і принципи маркетингових засобів політичного іміджмейкерства, а також «теорію обміну» (Дж. Хоманс), теорію раціонального і суспільного вибору. На сучасному етапі розвитку маркетингового підходу до політики вважається, що виборець часто не розуміє справжньої «вартості товару» (особистості лідера, кандидата в депутати, політичної партії), а тому раціональний вибір, заснований на повній та об'єктивній політичній інформації, виявляється майже недосяжним ідеалом.

Розвиток маркетингових засобів формування іміджу політичного лідера призводить до розвиненості ринку послуг політичної реклами, і навпаки – бюрократизація політичної взаємодії створює умови для використання адміністративних і номенклатурних важелів впливу на вибір громадянина під час електоральних кампаній.

В рамках маркетингового підходу до формування іміджу політичного лідера визначальним є облік таких чинників організації демократичного політичного процесу, як громадська думка і простір мас-медіа. В перехідних суспільствах, в умовах відсутності стійких демократичних традицій, ефективних політичних інститутів, впливових мас-медіа та ефективних організацій громадянського суспільства, політичне лідерство відіграє одну з головних ролей в процесах політичної, економічної і соціальної трансформації суспільства.

[1] Петракова, Є. (2004) Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера. *Політичний менеджмент, 2, 114.*

Таким чином, політологічні дослідження технологій формування іміджу лідера складають одну з найбільш актуальних і важливих проблем сучасної політичної теорії і практики. У комплексі технологій формування іміджу політичного лідера одне з головних місць займають комунікативні технології, серед яких, в свою чергу, домінує політична реклама. В цілому слід зазначити, що політична наука вимагає новітніх досліджень проблеми формування іміджу політичного лідерства, заснованих на розумінні зростаючої ролі комунікативних технологій, демократизації виборчих кампаній і регіонального чинника в політичній інтеракції.

При цьому, імідж політика формується на перетині існуючих стереотипів і перспективних мотивацій виборців. Виборці обирають лідера, який повинен відрізнятися від «звичайного» громадянина і бути здатним організувати на досягнення бажаного. Це, безумовно, слід враховувати при формулюванні змісту рекламної кампанії та у використанні всього комплексу імідж – технологій.

References:

1. Ermakova, P.A. (2016). Tehnologija sozdanija imidzha kandidata v deputaty predstavitel'nogo organa municipal'nogo obrazovanija v period izbiratel'noj kompanii [The technology of creating the image of a candidate for deputy of the representative body of the municipal formation during the period of the election company]. *MASTER`S JOURNAL, no. 2,* 523-524. [in Russian].
2. Korniyenko, V.O., Denysyuk, S.H. (2009). *Imidzh politychnoho lidera: problemy formuvannya ta praktychnoyi realizatsiyi* [The image of the political leader: problems of formation and practical implementation]. Vinnytsia: UNIVERSUM-Vinnytsya. [in Ukrainian].
3. Kosheljuk, M.E. (2004). *Tehnologii politicheskih vyborov* [Technology of political elections]. Saint Petersburg: Piter. [in Russian].
4. Matyashchuk, L.A., Yarosh, O.B. (2006). *Formuvannya pozytyvnoho imidzhu derzhavnoho sluzhbovtsya Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya v umovakh yevrointehratsiyi* [Formation of a positive image of a civil servant Theory and practice of public administration in the condition of the European integration]. Materialy nauk.-prakt. konf. Tezy dop. (8-9 cherv. 2006 r.) [Materials of scientific-practical. conf. Theses (June 8-9, 2006)]. Lutsk: Volyns'ka oblasna drukarnya, 34-36. [in Ukrainian].
5. Petrakova, Ye. (2004). Deyaki aspekty formuvannya imidzhu politychnoho lidera [Some aspects of forming the image of a political leader]. *Politychnyy menedzhment* [Political Management], *no. 2,* 109-120. [in Ukrainian].
6. Pochepcov, G.G. (2006). *Imidzhelogija* [The Imageology]. Moscow: Refl-buk. [in Russian].
7. Shepel', V.M. (2002). *Imidzhelogija. Kak nravit'sja ljudjam* [The Imageology. How to be liked by people]. Moscow: Jurist. [in Russian].

Daria Menshakova
Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

THE NUCLEAR STATUS AS AN ELEMENT OF PRESIDENTIAL ELECTION CAMPAIGN IN 2017 IN FRANCE

The article describes and analyzes the main messages of the French presidential election campaign candidates in 2017 on the issue of positioning France as a nuclear state. The author proves that today this question needs profoundly studying, given the special position of France in the geopolitical space, its role in Euro-Atlantic security environment and paying attention to growing number of security threats in the world.
In terms of increasing instability and taking into account disintegration tendencies in Europe the nuclear issue remains crucial in the world of 21st century. It is possible to define the views and sympathies of the majority of France`s population on nuclear weapons issue, based on analysis candidates` for the presidency political programs; to form ideas about the judgments of political opinion leaders; to identify the main trends in the development of France`s foreign policy, and its internal defense policy, which is closely related to the security of the region. It is proved that today the nuclear issue of France has not lost its relevance among the population, it remains controversial and it has an impact on the state security strategy aimed at implementing its national interests.
Keywords: nuclear status, disarmament, nuclear deterrence, France, presidential elections 2017 in France.

The reality of the end of the XX century had led to the fact that in 1995-1996 the then French president Jacques Chirac decided to conduct so-called "last" six nuclear tests indispensable for France. This decision caused fierce disputes over advisability of such initiatives that looked anachronistic. Today, due to the emergence of complex warfare practiced all over the world, it should be noted, that on all continents, statements confirmed the increase in international relations tension were made; it is a new diplomacy challenge caused by the need to control nuclear weapon.

In the world of XXI century, a high-level implementation of security policy is a guarantee of sustainable development and the existence of all states in the international arena. Nuclear weapons issue remains an important component of security assurance in the Euro-Atlantic security environment. Today, France is the third largest nuclear-weapon Member State in the Western Europe that can boast of relative independence on this issue [1].

That is why today, after the resonant decision of the United Kingdom to withdraw from the European Union, in terms of instability in the world, the issue of nuclear status of France is becoming increasingly important and it also requires a detailed study. The system of modern international relations is characterized by a number of new trends related to the development of globalization processes and the integration of the countries of the world and, in the contrast, disintegration and increasing instability in the international arena. The development of new technologies has led to the emergence of new more advanced types of weapon; nevertheless, the concept of "Unconventional Deterrence" when the weak actor deters stronger, by possessing nuclear weapons has become topical.

The main postulates of France`s deterrence model were: 1) the equalizing and disjunctive force of nuclear weapons; 2) the proportionality of deterrence; 3) "sanctuarization" (or "extension of untouched territory") of the national territory of a nuclear state policy that appeared in 1976, under conditions of an acute economic meltdown. The France`s economics lag from the Federal Republic of Germany significantly reduced the importance of French nuclear potential and the strategic advantage of France in Europe. The key element of the French model of containment was the concept of "critical threshold

[1] Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance. *Arms Control Association* <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat>.

of aggressiveness", that is, a set of strategic and political factors, in the presence of which conflicts reach the stage when it became possible and necessary to use nuclear weapons.

Today, France continues to make significant strides in the international arena in asserting itself as a regional leader, its special place in the modern system of international relations attracts considerable attention of the international community, and therefore the study of the preferences of its citizens in the choice of the country`s leader must be studied more carefully. Since the presidential candidates reflect the opinion of the population and express the political views of their voters, the revision of the French defense doctrine from the point of view of the candidates is highly important, in order to understand the relevance of the issue of nuclear status in a society.

Creating of France as an attractive image in the world, as well as a comprehensive perception of reputational potential realization, is one of the priority directions of French foreign policy. Establishing itself as an independent and substantive state that can provide security not only to itself but also to all the countries of the European Union is a characteristic feature of France`s foreign policy tradition.

On May 14, 2017, Emmanuel Macron has officially installed as President of France. On the same day, his predecessor François Hollande handed him over keys to the "nuclear suitcase". As a centrist, europhile and Atlanticist, Emanuel Macron will most likely not change France`s foreign policy priorities and will remain it one of the key actors in the European Union and the North Atlantic Alliance precisely because of its defense potential [1].

In order to determine the present importance of the nuclear status of France in the modern world, first of all, it is necessary to analyze the attitude of its leaders to this issue. Conforming to the leading French figures, as it reflected in the statement made at the International Court of Justice in 2005, the possession of nuclear weapons is an indispensable measure for the protection and security of the world, and above all, for the permanent members of the UN Security Council [2].

Undoubtedly, the issue of the nuclear status of France could not be ignored on the presidential elections 2017. We propose to analyze key messages on nuclear weapons question in order to better understand the priorities of France foreign and domestic policies. Candidates are given in order pursuant to the number of votes received during the first round of the presidential elections 2017.

Jecque Cheminade, Solidarity and Progress party representative, received the lowest number of votes – 0,18%, that is 64,674 votes. In concordance with his program, the modernization of the two components of a nuclear weapon is necessary and extremely important during 2020-2030 [3].

Air component: Strategic Air Force consists of four squadrons equipped with 54 missiles of the improved air-ground missile system with nuclear warheads.

Underwater component: Strategic ocean forces must consist of four submarines with ballistic missile submarines, including those are permanently in the sea, such as the M51 rocket launcher, that lies at the heart of France`s ability to strike in response to a potential aggressor.

In his opinion, it is worth paying attention to develop a third-generation submarine ballistic missile system and a M51.3 ballistic missile, which will be equipped, scheduled for 2014-2019. It is that they will improve the range and better penetration of missile defense systems. Therefore, for a given candidate, the use of nuclear weapons is obvious and necessary to ensure the security of the state and the region. From the very beginning of his political career, Cheminade has followed persistent views on the need for nuclear energy, nuclear weapons and he has been supporting the idea of exponential development of nuclear energy for peaceful purposes, such as science progress.

Nathalie Arthaud is a Workers` Struggle face. In obedience to the results of the first round, she received 0,65% of the votes, that represents 231,149 preferences [4].

If today she had had the authority of the President or the head of the military, then she would have asked for the immediate cessation of military intervention by France in the Middle East and in Africa.

---

[1] Emmanuel Macron est élu président de la République avec 66,1% des voix. *Le Monde* <http://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2017/05/07/emmanuel-macron-est-elu-president-de-la-republique-avec-65-1-des-voix-estimation-ipsos_5123779_4854003.html>.

[2] Handbook for parliamentarians to support nuclear non-proliferation and disarmament *futurepolicy.org Your online database of sustainable policy solutions.* <http://www.futurepolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Chapter-5-Nuclear-Deterrence-and-Security-.pdf>.

[3] La nucléaire que je défends. *Cheminade 2017.* <http://www.cheminade2017.fr/Le-nucleaire-que-je-defends-1646>.

[4] La nucléaire. *Le monde.* <http://www.lemonde.fr/programmes/energie-1/le-nucleaire>.

In her view, nuclear weapons are a constant threat, but also she notes that this is the proliferation of conventional weapons which are not less dangerous. According to Mrs. Arthaud, even if all the states of the United Nations accept a peace agreement, this will not protect people from wars, because local, regional wars have not stopped for a moment since 1945.

François Asselineau spokesman from the People`s Republican Union party, received a support of 0,92%, expressed in 327 126 votes. Asselineau stated that the primary task for the newly elected president is to build a second aircraft carrier and immediately the third for the next ten years; to bring the number of French fleet`s ballistic missile submarines to six units.

The answer to the challenges of the realities of the modern world is to develop a French anti-ballistic missile defense system in the outer and inner layers of the atmosphere (exo and endo-atmospheric missiles)[1].

Philippe Poutou, as a representative of the New Anti-Capitalist Party, was able to gain 1,10%, obtaining 391,188 votes. Based on his program points, he advocates unilateral disarmament of France and the denunciation of all military agreements relating to the nuclear status of France, as well as all unions created on the basis of nuclear power. Poutou insists on immediate and wide-ranging nuclear disarmament, and consequently support to all initiatives aimed at this.

Moreover, the candidate confidently supports all initiatives aimed at achieving this objective. For example, Poutou asserts on the abolition of all budgets aimed at nuclear defense, a significant reduction of the military budget and, in general, the profound transformation of defense institution [2].

Jean Lassalle, as an independent candidate was able to bypass four party candidates, that gave him 1,22%, i.e. 432 915 votes in support. However, perhaps because Lassalle was not a representative of any particular political direction, he was also the only one candidate who did not mention anything about nuclear status of France in his own election program [3].

Nicolas Dupont Aignan embodied the movement "France Arise!" received support from 1 686 283 people, representing in 4,75% of total voices. Although he did not pay much attention neither to the defense, nor to the military issues, he firmly emphasized that the observance of nuclear deterrence at a high level of development and efficiency is a guarantee of French security [4].

Benoit Amont, as a member of one of the largest parties in France, namely the Socialist Party, received 6,35%, with 2 253 454 votes. The socialist proclaimed that, in case if France retains the sovereignty and independence of its strategic decisions, deterrence will remain a necessity in the present realities. However, according to Amont, public debate on non-proliferation and nuclear disarmament should be conducted [5].

As long as France plays a significant role in controlling nuclear weapons and restricting the proliferation of nuclear weapons, he would like to support any debate on the gradual ban on nuclear weapons. The most important condition, yet, remains France should be able to be a hindrance for countries that do not comply with international standards on security guarantees.

Nevertheless, at this stage, Amont does not focus on disarmament, but rather on modernization of nuclear weapons arsenal systems aimed at reducing the budget funds allocated for the production of nuclear weapons.

In his turn, Jean-Luc Mélenchon, "Unbowed France" party representative, gained 19,64%, i.e. 6,972,531 votes. As a left-wing politician, he was convinced nuclear deterrence would remain part of the France`s protection in the absence of a multilateral disarmament agreement.

In the next five years of his possible presidency, in Mélenchons`s opinion, the urgent task would be to return to changes in the doctrine of deterrence over several years, by means of support for NATO missile

[1] La question du nucléaire divise les candidats à la présidentielle. *France Inter.* <https://www.franceinter.fr/emissions/les-programmes-au-banc-d-essai/les-programmes-au-banc-d-essai-31-mars-2017>

[2] Aurélie Delmas. Quel est le programme de Philippe Poutou ? *Libération.* <http://www.liberation.fr/elections-presidentielle-legislatives-2017/2017/03/31/quel-est-le-programme-de-philippe-poutou_1559676>.

[3] Le projet de Jean Lassalle. *http://jeanlassalle2017.fr.* < http://jeanlassalle2017.fr/le-projet-de-jean-lassalle/>.

[4] Matthieu Jublin. Nucléaire: Quelle que soit la position des candidats, Elle leur coûtera cher. *Ici.* <http://www.lci.fr/elections/presidentielle-2017-fermeture-centrale-nucleaire-quel-programme-des-candidat-melenchon-fillon-macron-le-pen-2029184.html>.

[5] Christian Pierre. Présidentielle. Ce qu'ils pensent du nucléaire militaire? *Le peuple Breton* <http://lepeuplebreton.bzh/2017/03/06/presidentielle-nucleaire-militaire/>.

defense system directed primarily against Russia, that is contrary to the concept of deterrence defensive in its essence. By such theses Mélenchon emphasizes his belonging to French Communist Party views. Given the fact that France had previously left NATO, it would be necessary to continue this direction by terminating any support to the missile shield [1].

If France does not abandon nuclear restraint unilaterally, then the initiation of an international conference on nuclear disarmament should become mandatory, the inception that ended with the collapse of the USSR, which exemplifies the abolition of the air component, should become mandatory.

Mélenchon also declared the rejection of the military base in Abu Dhabi is of highly importance the same as the denunciation of a secret defense agreement with the UAE, by which France provides protection of this state with its nuclear umbrella [2].

François Fillon, a representative of the center-right political party Republicans, won 19,91% in the first round of elections, 7 067 529 votes of supporters. According to the views expressed by Fillon during his campaign, the next five years will be marked by many challenges: increasing of armed forces alertness; guaranteeing of a nuclear deterrence components maintenance; ensuring France`s capabilities and potential advantages, as well as facilitating of the productivity of local production and technological bases of defense forces. All these tasks are necessary to complete, together with the adaptation of military conditions to the challenges and realities of current life. Giving the preference to reserve troops in contrast to using widespread and expensive voluntary service is also desirable and necessary over the next five years [3].

Increasing of financial support for French defense is a prerequisite for France in the coming years. An audit of strategic forces and the launch of a strategic review at the beginning of every five years, as well as the preparation of a new law on military planning to be adopted in the first half of 2018, are inevitable. An implementation of financial needs monitoring in defense sector is vital to obligations assessment remaining from the socialist government that is also of utmost importance for Fillon as for the right-wing candidate.

The next significant step is the gradual increase of the defense budget over the five-year period to reach index of 2% of GDP. The defense spending should be increased by the end of the next "military planning law". These additional resources should be prioritized in order to strengthen operational capacity and modernization of deterrent forces, to further restoring consistency between opportunities, operational contracts and a budget course aimed at the state defense.

Maintenance and upgrading of the last mentioned remedies confirm a nuclear deterrence and they are constant. Support to the forces ensuring nuclear deterrence and the involvement of their modernization are the responsibility of the French President.

Marin Le Pen was probably the most odious candidate for this election, as a leader of the political party National Front. This year she received a significant 21,53%, that is 7 643 276 votes. Despite such significant support Marin Le Pen gave way to Macron in the second round too. However, Marin Le Pen represented the opinion of a large part of the French voters [4].

Therefore, Le Pen suggested to increase the defense budget`s mandate to 2% of GDP during the first year being a president, with a gradual increase to 3% at the end of the fifth year. These 2% minimum must be definitely notified in the Constitution. These remarkable efforts will include funding aimed at:

– the maintenance of a second aircraft carrier, called Richelieu, as a prerequisite for the permanent presence of French naval aviation in the sea;

– the ensuring the stability of nuclear deterrence;

– general increase in number of the French armed forces (quantity increase of planes, ships, tanks, armored vehicles) and equipment updates.

And finally, the greatest attention is now focused on the program of Emmanuel Macron, the youngest president of France, a former financier, the leader of the movement "Forward!", who received 23,75%

[1] Luc Melenchon sur le nucleaire. Présidentielle. *Le parisien.* <http://videos.leparisien.fr/video/jean-luc-melenchon-sur-le-nucleaire-je-me-suis-trompe-15-04-2017-x5ifb3x#xtref=https%3A%2F%2Fwww.google.com.ua%2F>.

[2] France`s nuclear umbrella. *Bulletin of the Atomic Scientists* <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00963402.1986.11459372?journalCode=rbul20>.

[3] Fillon et l'environnement: moins de normes et toujours autant de nucléaire. *Le point politique*. <http://www.lepoint.fr/politique/fillon-et-l-environnement-moins-de-normes-et-toujours-autant-de-nucleaire-30-11-2016-2086855_20.php>

[4] Mark Cherki. Macron-Le Pen: profonds désaccords sur l'environnement. *Le Figaro*. <http://www.lefigaro.fr/sciences/2017/04/26/01008-20170426ARTFIG00268-macron-le-pen-profonds-desaccords-sur-l-environnement.php>.

of the votes, that is the support of 8 433 346 citizens. Macron declared the necessity to undoubtedly favor the nuclear disarmament for France. However, the process of disarmament can not unfold without taking into account the strategic conditions and imperatives of the security environment to which it will lead. That is why the most important task is to analyze the conditions of security and threats for France.

The French Republic should defend two additional priorities: the earliest possible entry into force of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons that will limit the qualitative development of nuclear arsenals and, secondly, the commencement of negotiations on a treaty banning the production of fissile materials for nuclear weapons or other nuclear explosive devices, the Fissile Material Cutoff Treaty[1].

As stated by Macron, France has already been far ahead of other nuclear-weapon countries on its path to disarmament. Nevertheless, the republic today can not take part in negotiations on this issue without the participation of other nuclear powers that own it as well as it can not be involved in it. Hence, France`s position is clear, but it is closely linked to external factors that affect not only its own security, but also the security of the entire region.

In the next five years, the newly elected president will promise to secure the implementation of the first two components of nuclear deterrence, that is, the above disarmament priorities. It is worth paying attention to the fact that the French President, while adhering to a clear line in the issue of disarmament, he quite rationally assesses the current realities of the world, paying considerable attention to it.

In international relations, nuclear weapon has three main areas of use: 1) providing the nuclear power with indelible guarantees of its independence and integrity; 2) mutual containment; 3) nuclear weapon gives an opportunity to weaker states to protect themselves more effectively. The third direction is classical and traditional for France nuclear doctrine.

Therefore, power thinking remains an important component of the French defense policy, regardless of who heads the state. Mutual deterrence on the basis of horrification stays a universal instrument of stability in opinion of the vast majority of French candidates. This allows us to conclude that the greater number of the population also upholds this view, as long as Macron was the only one candidate who proposed to reduce the nuclear share in defense, according to his program. Lassalle, Amont, Mélenechon and Poutou which campaigned for deprivation of nuclear status and as a result they did not receive adequate number of supporters, except Mélenchon who outstripped others by other plank; Cheminade, Dupont Aignan, Fillon and Le Pen advocated the modernization and development of French nuclear status.

The twenty-first century is called the era of nuclear renaissance, and that is why the defense policy of a European country possessing nuclear weapons is today a matter not only of its internal interests, but also of the whole world community.

Thus, the program of the newly elected President of France, Emmanuel Macron, fully coincides with the proclaimed functions of the largest military alliance of the Euro-Atlantic security environment, NATO. Key theses of the security policy of Macron, France, and hence Euro-Atlantic security region central pillars of the defense policy is to obtain a support for adequate military power and political solidarity for the purpose to curb aggression and other forms of pressure and protection of member countries territories of the organization in case of aggression as well as search for progress on the path to more stable international environment.

The question of the nuclear status of France, given its role in the Euro-Atlantic security region, deserves a great attention of the political leaders of the state. The resonance of this issue lies in the need to ensure the protection of a peaceful state in terms of growing global threats. Today, the problem of the nuclear status of France has not lost its relevance among the population; it also becomes the cornerstone of political programs of opinion leaders. Discussions about the French nuclear status are reflected in the process of the security strategy formation of the state, which is always aimed at realizing its national interests, protecting its integrity and ensuring the security of the region.

References:

1. Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance. *Arms Control Association* <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat>.
2. Emmanuel Macron est élu président de la République avec 66,1% des voix. *Le Monde* <http://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2017/05/07/emmanuel-macron-est-elu-president-de-la-republique-avec-65-1-des-voix-estimation-ipsos_5123779_4854003.html>.

[1] Le nucléaire, un gros dossier sur le bureau de Macron. *Europe 1.* <http://www.europe1.fr/economie/le-nucleaire-un-gros-dossier-sur-le-bureau-de-macron-3328382>.

3. Handbook for parliamentarians to support nuclear non-proliferation and disarmament *futurepolicy.org Your online database of sustainable policy solutions* **<**http://www.futurepolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Chapter-5-Nuclear-Deterrence-and-Security-.pdf**>.**
5. La nucléaire que je défends. *Cheminade 2017.* **<**http://www.cheminade2017.fr/Le-nucleaire-que-je-defends-1646**>**
6. La nucléaire. *Le monde.* <http://www.lemonde.fr/programmes/energie-1/le-nucleaire>.
7. La question du nucléaire divise les candidats à la présidentielle. *France Inter.* <https://www.franceinter.fr/emissions/les-programmes-au-banc-d-essai/les-programmes-au-banc-d-essai-31-mars-2017>
8. Aurélie Delmas. Quel est le programme de Philippe Poutou ? *Libération.* <http://www.liberation.fr/elections-presidentielle-legislatives-2017/2017/03/31/quel-est-le-programme-de-philippe-poutou_1559676>.
9. Le projet de Jean Lassalle. *http://jeanlassalle2017.fr.* < http://jeanlassalle2017.fr/le-projet-de-jean-lassalle/>.
10. Matthieu Jublin. Nucléaire: Quelle que soit la position des candidats, Elle leur coûtera cher. *Ici.* <http://www.lci.fr/elections/presidentielle-2017-fermeture-centrale-nucleaire-quel-programme-des-candidat-melenchon-fillon-macron-le-pen-2029184.html>.
11. Christian Pierre. Présidentielle. Ce qu'ils pensent du nucléaire militaire ? *Le peuple Breton* <http://lepeuplebreton.bzh/2017/03/06/presidentielle-nucleaire-militaire/>.
12. Luc Melenchon sur le nucleaire. Présidentielle. *Le parisien* <http://videos.leparisien.fr/video/jean-luc-melenchon-sur-le-nucleaire-je-me-suis-trompe-15-04-2017-x5ifb3x#xtref=https%3A%2F%2Fwww.google.com.ua%2F>.
13. France`s nuclear umbrella. *Bulletin of the Atomic Scientists* <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00963402.1986.11459372?journalCode=rbul20>.
14. Fillon et l'environnement: moins de normes et toujours autant de nucléaire. *Le point politique*. <http://www.lepoint.fr/politique/fillon-et-l-environnement-moins-de-normes-et-toujours-autant-de-nucleaire-30-11-2016-2086855_20.php>.
15. Mark Cherki. Macron-Le Pen : profonds désaccords sur l'environnement. *Le Figaro*. <http://www.lefigaro.fr/sciences/2017/04/26/01008-20170426ARTFIG00268-macron-le-pen-profonds-desaccords-sur-l-environnement.php>.
16. Le nucléaire, un gros dossier sur le bureau de Macron. *Europe 1.* <http://www.europe1.fr/economie/le-nucleaire-un-gros-dossier-sur-le-bureau-de-macron-3328382>.

Наталія Лесько, к. ю. н.
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ – ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА

Nataliia Lesko, PhD in Law
Lviv Polytechnic National University, Ukraine

LEGAL EDUCATION – AN IMPORTANT DIRECTION OF PUBLIC POLICY FOR PROTECTION OF CHILDREN FROM VIOLENCE

The legal education as the purposeful activity for transition of legal culture, legal experience and legal ideals is investigated in the article. It is stated that the legal policy of the state should be carried out in three basic forms – in lawmaking, law enforcement and legal education. Each of the forms of implementation of the legal policy provides its own toolkit. Thus, in the form of legal education, the legal policy of the state should be implemented with the help of legal education, legal propaganda and training of professional legal personnel; in the form of lawmaking – through the adoption of legal acts and the creation of a non-contradictory legal system; in the form of enforcement – mainly through law enforcement and enforcement activities. Therefore, in order to raise the level of legal culture of Ukrainian citizens, first of all, it is necessary to carry out a clear state legal policy (including in the field of legal education). Practical and applied recommendations concerning the improvement of legal education and upbringing of pupils are analyzed. The basic directions of development of legal work as an important direction of the state policy of protection of children from violence in Ukraine are offered.

Keywords: legal education, legal culture, children, minors, state policy, violence.

Актуальність теми дослідження. Не викликає сумнівів, що формування високого рівня правосвідомості і правової культури неможливе без науково обґрунтованої державної правової політики, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Правова політика держави, на думку багатьох правознавців, має здійснюватися у трьох основних формах – у правотворчості, правозастосуванні та правовому вихованні. Кожна з форм реалізації правової політики передбачає власний інструментарій. Так, у формі правового виховання правова політика держави повинна реалізовуватися за допомогою правової освіти, правової пропаганди та підготовки професійних юридичних кадрів; у формі правотворчості – за допомогою ухвалення правових актів і створення несуперечливої правової системи; у формі правозастосування – переважно через правозастосовні документи і правозастосовну діяльність. Тому для підняття рівня правової культури громадян України необхідно передусім проводити чітку державну правову політику (в тому числі у сфері правового виховання), застосовувати системний, науковий підхід до проведення правовиховних заходів, що забезпечить скоординованість усіх зусиль державних органів у цьому процесі[1].

Наукові дослідження за темою. Аналіз публікацій свідчить про те, що проблемам правового виховання присвячено чимало праць. Дане питання досліджували такі вчені-юристи, як В. Андрейцев, С. Демський, В. Колісник, Л. Марченко, С. Матвєєв, О. Орлова, Л. Павловська, О. Петришин, С. Погребняк, С. Серьогіна, Ю. Сміщук, В. Тацій та ін. Незважаючи на розмаїття поглядів щодо різних аспектів правового виховання, чітких уявлень стосовно шляхів його вдосконалення на сьогодні у літературі майже не існує.

[1] Матузов, Н.И. (1997). Понятие и основанье приоритете российской правовой политики. *Правоведение, 4,* 4–17.

Мета статті – дослідження правового виховання як важливого напряму державної політики захисту дітей від насильства, висловлення пропозицій щодо напрямів розвитку правовиховної роботи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Найбільш небезпечні і шкідливі для людей є свавілля і ілюзії, які, зароджуючись у «надрах» самої людини, є «зародком» усякого зла. Однією із найшкідливіших правових ілюзій є досить поширене уявлення, начебто закон, вступивши в силу, здатен діяти сам по собі. З цього робиться помилковий висновок: якщо закон не діє або діє не так, як він мав би діяти, то цей закон поганий. Викликані цією ілюзією очікування не виправдовуються, і тому усі зусилля спрямовуються на те, щоб прийняти новий закон, який би сам по собі «запрацював» і вирішив усі проблеми.

Не заперечуючи того факту, що законодавство може бути як хорошим, так і поганим, слід, позбавлятися ілюзії, що ефективність законодавства залежить лише від нього самого. У зв'язку з цим сьогодні існує нагальна потреба в новій концепції ефективності законодавства. Закон – це не більш ніж інструмент (хороший або поганий) у руках тих людей, що його застосовують (або повинні застосовувати). Відповідно до цієї концепції можна зробити висновки: закон працює лише тоді, коли його застосовують люди; закон працює лише так, як його застосовують люди.

Щоб застосовувати закон, люди повинні мати волю і свідомість. Від того, які ці воля і свідомість, залежить, як люди будуть застосовувати закон, тобто як цей закон буде «працювати». Стан волі і свідомості людей, що застосовують законодавство, визначається їх правовою культурою, під якою, слід розуміти міру узгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи, у тому числі і законами природного права.

Тому цілком обґрунтованою є формула: «Культура – мати порядку!», а закон – це лише інструмент, що має використовуватися людьми відповідно до їхньої соціальної культури для забезпечення соціального порядку [1].

Виходячи з викладеного, О.М. Костенко культурно-правову концепцію протидії злочинності розглядає за формулою: «культура + закон». З цієї концепції випливає: культура людей визначає їхнє життя, яка культура – таке і життя. Соціальна культура громадян вища за будь-які конституції, кодекси, законодавчі акти. Від неї залежить, як вони будуть використовуватися для забезпечення правопорядку в суспільстві.

Перефразовуючи відомий афоризм Ч. Беккаріа про те, що «краще запобігати злочину, ніж потім за нього карати», культурно-правову концепцію протидії злочинності можна так сформулювати: «краще за допомогою культури усунути сваволю людини, ніж карати за вияв цієї сваволі у виді злочину»[2].

У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в суспільстві. До того ж, невдачі останніх років у державотворчій сфері спричинили розчарування населення у проголошених ідеалах та цінностях, поставили під сумнів уже не можливість створення правової держави, а доцільність такого орієнтиру взагалі. Остання тенденція унеможливлює ефективне правове виховання, засноване на демократичних принципах[3].

Сьогодні в Україні існує значна кількість газет, журналів (традиційних і віртуальних), телепрограм, в яких відображуються різноманітні події, інформація, погляди як політичного, так і правового характеру. Висвітлення актуальних тем політичного та правового життя в країні, поза сумнівом, сприяє правовій освіті громадян України, розвитку правосвідомості особистості і суспільства в цілому та є прямим підтвердженням реалізації в нашій країні свободи слова.

Проте свобода слова має й інший бік, інший вимір, форму впливу на правове виховання і правову культуру населення України. У засобах масової інформації нашої країни дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, вседозволеність, аморальність, зневагу до громадянського обов'язку та моральних принципів, неповажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур[4].

---

[1] Костенко, О.М. (2008). *Культура і закон – у протидії злу*. Київ: Атіка, 217–218.
[2] Костенко, О.М. (2008). *Культура і закон – у протидії злу*. Київ: Атіка, 226-227.
[3] Герасіна, Л.М., Данильян, О.Г. (2010). *Правове виховання в сучасній Україні*. Харків: Право, 282–283.
[4] Герасіна, Л.М., Данильян, О.Г. (2010). *Правове виховання в сучасній Україні*. Харків: Право, 329.

Правове виховання – це цілеспрямована діяльність з трансляції (передавання) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого.

Отже, правове виховання має на меті розвиток правової культури суспільства в цілому.

Поняття «правове виховання» є багатозначним. Його можна розглядати як в широкому, так і вузькому значеннях. У широкому значенні воно означає не власне правове виховання, а правову соціалізацію людини, коли вона «виховується» навколишнім середовищем у цілому, всією юридичною практикою і поведінкою людей, посадовців – представників державного апарату в правовій сфері.

До основних інститутів, які тією чи іншою мірою виконують функцію формування правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести: державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і громадські рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, розв'язання правових конфліктів тощо. Саме ці інститути безпосередньо здійснюють власне правове виховання (виховання у вузькому значенні), під яким розуміється цілеспрямований процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм та цінностей, що дозволяють їй функціонувати як повноправному члену суспільства[1].

Відомо, що правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою: виховання не може обходитися без освіти, а освіта в певному ступені має виховний ефект. У зв'язку з цим особливий акцент у справі формування правової культури в сучасній Україні має бути зроблено на правовій освіті. Правова освіта – це цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правової освіти в Україні визначено Конституцією України, яка виходить з того, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека повинні стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок формування правової культури населення і перш за все зростаючого покоління мусить бути сьогодні однією з провідних складових діяльності всіх гілок державної влади[2].

Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні, є: Національна програма правової освіти населення від 18 жовтня 2001 року № 992/2001, Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки від 13 жовтня 2015 року № 580/2015 та ін.

Розглянемо напрями правового виховання молоді в США. Одна з найактуальніших проблем сучасної Америки – насильство. У цьому зв'язку на федеральному рівні було розроблено програму оздоровлення американського суспільства, що включає такі напрями правового виховання громадян:

– орієнтація програм навчання школярів на появу в учнів настанов і навичок, що сприяють утриманню їх від насильства;

– забезпечення взаємодії між молодіжними організаціями і організаціями дорослих у попередженні насильства;

– формування системи поступового залучення молоді до трудової діяльності;

– навчання дітей у школі круглий рік без додаткових тримісячних літніх канікул, але з більш частими канікулами, що тривають декілька днів;

– створення можливостей для активного відпочинку дітей;

– поліпшення системи трудового перевиховання підлітків, що припустилися методів насильства (результати досліджень показали, що декілька соціальних програм перевиховання за місцем проживання справляють більш благотворний вплив на молодь, ніж розташування неповнолітніх злочинців у виправно-трудових установах);

– підтримання місцевих общин у справі запобігання насильству;

– запобігання насадженню расової і культурно-національної ворожнечі;

– ідеологічне і матеріальне стимулювання оздоровлення сімейного способу життя;

– обмеження поширення зброї серед американських громадян;

– рекомендації засобам масової інформації про обов'язковий перегляд програм передач телебачення і змісту друкованих видань з метою скорочення реклами насильства;

[1] Герасіна, Л.М., Данильян, О.Г. (2010). *Правове виховання в сучасній Україні*. Харків: Право, 316–318.
[2] Герасіна, Л.М., Данильян, О.Г. (2010). *Правове виховання в сучасній Україні*. Харків: Право, 317–322.

– залучення засобів масової інформації до проведення пропаганди, що сприяє скороченню насильства;

– проведення наукових досліджень, присвячених виявленню умов, в яких запобігання злочинності здійснюється найбільш успішно [8, с.254–255][1].

Соціологічні дослідження, проведені Т.В. Бачинським у 2009 та 2012 роках у Львові, дали змогу науковцю сформулювати практико-прикладні рекомендації стосовно поліпшення правового навчання і виховання школярів[2].

1. У процесі правового виховання шкільної молоді можуть бути корисними здобутки деяких напрямків сучасної філософії, зокрема герменевтики як мистецтва розуміння правових текстів. Для того, щоб свідомість підлітка якнайповніше відображала правові положення, найкращим способом засвоєння правових положень є переживання їх смислу. Однак такого рівня розуміння вкрай важко досягти, використовуючи традиційні засоби навчального процесу: вивчення положень законодавства, їх переповідання не дають бажаного ефекту. Щоб досягнути означеної мети, потрібно подавати матеріал, використовуючи інтерактивні методики: імітація життєвих ситуацій, що потребують юридичного супроводу, показових судових процесів, насиченість курсу практичними завданнями (написання адміністративних звернень, скарг тощо).

2. Підвищення якості правового виховання вимагає, щоб свідомість суб'єкта якнайповніше відображала чинне позитивне право. Але задля ефективізації засвоєння курсу правознавства важливо враховувати складність когнітивних структур свідомості учня. Практика свідчить, що вивчення курсу правознавства нерідко зводиться до опанування учнями базового набору юридичних понять (конституція, закон, договір, злочин), мовною формою яких є дефініції. Утім, можливо частково проблеми із засвоєнням цього курсу полягають у неефективності такого методу навчання.

Саме тому, вищезаначений науковець наголошує на тому, що необхідно використовувати інтерактивні методики виховання, зокрема навчальні правові ігри[3] (наприклад, правовий брейн-ринг), моделювання простих життєво-правових ситуацій (як-от: продавець – покупець, поліцейський – затриманий), покази фільмів на правову тематику, які можуть викликати зацікавлення в учнів з подальшим правовим аналізом вчинків головних героїв тощо. Такі практичні, інтерактивні уроки мають стати обов'язковим елементом кожного уроку права.

3. Як відомо, і злочинці нерідко добре знають законодавство і свої права. Тому лише через покращення процесу вивчення права неможливо досягнути позитивного результату. Із формуванням правової свідомості нерозривно пов'язаний і такий феномен, як правова культура, що є складовою частиною духовного багатства суспільства[4]. У літературі відзначається, що основним її компонентом є рівень засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм і принципів, навичок правомірної поведінки), ступінь, рівень володіння ними й практичного їх впровадження у правову діяльність[5]. Правова культура, безперечно, відображає рівень духовності особистості, її загальної культури, ціннісних орієнтацій і соціальної зрілості. Отож, інше стратегічне завдання полягає в тому, щоб прищеплювати старшокласникам ідею високої цінності права, формувати в них активні установки та орієнтації.

4. Одним із засобів ефективного правового виховання є формування правового світогляду, правосвідомості та правової культури за посередництва мережі Інтернет. Т.В. Бачинський пропонує створити Всеукраїнську мережу веб-сайтів на рівні окремих областей. Кожен такий сайт повинен містити безкоштовні навчальні матеріали з правознавства і шкільної програми (зокрема щодо прав людини), і додаткових матеріалів (цікаві практичні ситуації з юриспруденції) у формі простої в користуванні бібліотеки (бази знань); форум, на якому учні могли б обговорити будь-яку практично-правову проблему, що їх спіткала, поскаржитись на неправомірні дії чи поставити запитання, де вже набувалися б не лише знання права, але й у формі дискусії формувалися правові

[1] Бандурка, А.М. (2005). *Зарубежная криминология: история и современность*. Харків, 254–255.

[2] Рабінович, П.М., Бачинський, Т.В. (2015). *Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико й соціолого-правове дослідження),* 114.

[3] *Навчальні ігри з історії та правознавства* (2007). Ужгород; Мукачево.

[4] Твердохліб, Л.В. (1999). *Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу*: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луган. держ. педаг. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 21.

[5] Подберезський, М.К., Безбородий, В.О. (1999) *Формування правової культури: теоретичні та методичні основи*. Мукачево: Елара, 44.

установки й оцінка правових ситуацій. На форумі бажано було б створити теми обговорення для кожної школи області, що дасть змогу вести он-лайн самоврядування шляхом обговорення учнями і вирішення поточних проблем у школі. Для модерування такого форуму було б достатньо одного фахівця у галузі права (вчителя правознавства), який стежив би за толерантністю дискусій і надавав практичні відповіді, рекомендації на питання учнів, брав участь у дискусіях тощо. Т.В. Бачинський вважає, що ця практична рекомендація є вкрай необтяжливою для реалізації і водночас необхідною для підвищення рівня правової культури шкільної молоді[1].

Погоджуємось з науковцем із З.В. Ромовською, яка вважає, що побиття дитини як протиправна поведінка згодом поступиться іншим, більш гуманним методам виховного впливу. Для цього потрібен час, велика просвітницька робота серед батьків, істотні соціально-економічні зміни, які унеможливили б використання дітей як об'єктів психологічної розрядки [13, с. 299][2].

Висновки. Проблема насильства щодо дітей може бути вирішена, передусім, шляхом правового виховання громадян, підвищення матеріального рівня життя населення, ліквідації безробіття в країні. Подоланню правової неосвіченості громадян, незнання своїх прав, механізму дії закону повинні сприяти ЗМІ шляхом широкого висвітлення проблем насильства щодо дітей і привернення уваги громадськості до них, пропагування ідей ненасильницького вирішення конфліктних ситуацій з метою поширення терпимості в суспільстві.

References:

1. Matuzov, N.Y. (1997). Ponyatye y osnovan'e pryorytete rossyyskoy pravovoy polytyky [The concept and basis of the priority of the Russian legal policy]. *Pravovedeny*e [Jurisprudence], *no. 4.* [in Russian].
2. Kostenko, O.M. (2008). *Kultura i zakon – u protydiyi zlu* [Culture and law – in the fight against evil]. Kyiv: Atika. [in Ukrainian].
3. Herasina, L.M., Danylyan, O.H. (2010). *Pravove vykhovannya v suchasniy Ukrayini* [Legal education in modern Ukraine]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
4. Bandurka, A.M. (2005). *Zarubezhnaya krymynolohyya: ystoryya y sovremennost* [Foreign criminology: history and modernity]. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Rabinovych, P.M., Bachynskyy, T.V. (2015). *Formuvannya osnov pravovoho svitohlyadu, pravovoyi svidomosti ta pravovoyi kultury shkilnoyi molodi (teoretyko y sotsioloho-pravove doslidzhennya)* [Formation of the foundations of legal worldview, legal consciousness and legal culture of school youth (theoretical and sociological and legal research)]. [in Ukrainian].
6. *Navchalni ihry z istoriyi ta pravoznavstva* (2007) [Educational games on history and jurisprudence 2007]. Uzhhorod; Mukachevo. [in Ukrainian].
7. Tverdokhlib, L.V. (1999). *Formuvannya pravovoyi kultury starshoklasnykiv u navchalnykh zakladakh novoho typu* [Formation of the legal culture of high school students in educational institutions of a new type]: thesis for PhD in Pedagogics : 13.00.01. Luhan. derzh. pedah. un-t im. T. Shevchenka. Luhans'k, 21. [in Ukrainian].
8. Podberezskyy, M.K., Bezborodyy, V.O. (1999). *Formuvannya pravovoyi kultury: teoretychni ta metodychni osnovy* [Formation of legal culture: theoretical and methodological grounds]. Mukachevo: Elara. [in Ukrainian].
9. Romovska, Z.V. (2003). *Simeynyy kodeks Ukrayiny* [The Family Code of Ukraine]. Kyiv: Vydavnychyy Dim «In Yure». [in Ukrainian].

[1] Рабінович, П.М., Бачинський, Т.В. (2015). *Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико й соціолого-правове дослідження*). 115-122.

[2] Ромовська З. В. (2003) *Сімейний кодекс України* : наук.-практ. коментар. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 299.

CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Лариса Сухарська
Національна академія державного управління при Президентові України

ВИЗНАЧЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ОЦІНЮВАННЯ СТАНУ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Larysa Sukharska
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

DETERMINATION OF INDICATORS FOR ASSESSING THE STATE OF FINANCIAL SUPPORT FOR DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

The article analyzes the existing systems and methods for assessing financial support for development of territorial communities and defines on their basis three main fields of indicators characterizing economic, environmental and social components. Their detailed description is provided through the model "construct – index – measuring device" and further definition of indicators for each activity of territorial communities. The indicators of financial support for development of territorial communities are assessed for compliance with SMART criteria and a number of additional criteria.

The main aspects of measuring financial support for development of territorial communities are determined, which permit to interconnect the change in the parameters of the state of territorial communities and the level of their financial support. The mathematical expression of indices of various spheres is proposed.

Key words: territorial community, development, financial support for development, methods, methodology, indicators, indices.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Фінансове забезпечення розвитку територіальних громад (далі – ФЗРТГ) є складним суспільно-економічним процесом, який виконує важливі завдання в межах загальнодержавної політики децентралізації та стратегій розвитку територіальних утворень. Цей процес в наукових і експертних колах характеризується значною долею керованості, яку забезпечують зацікавлені сторони шляхом фінансування, консультування, управління, моніторингу і т.д. Умовою керованості є наявність цілей, завдань і показників, за якими визначають ступінь успішності здійснюваних процесів. При цьому, показники виконують не тільки реактивну роль, пов'язану із оцінкою фактичного стану територіальних громад, а й проактивну, яка передбачає визначення орієнтирів, напрямів та відповідних механізмів фінансового забезпечення їх розвитку.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Загалом, методичний аспект оцінювання стану ФЗРТГ найбільш повно може бути розкритий через міждисциплінарний підхід, який охоплює сферу просторової економіки, концепцію сталого розвитку, загальноекономічний підхід, принципи соціології тощо. В даному контексті методичну цінність становлять сформовані й апробовані методики оцінки сталого розвитку економіки, сільських та міських територій, людського та інноваційного розвитку, моніторингу управлінських процесів у сфері місцевого самоврядування та ін. У межах окреслених сфер наявні відповідні дослідження, серед яких виділимо праці таких вчених як: М. Згуровський, О. Піддубна, О. Підгурський, І. Чикаренко, Ю. Федунь та інших.

Не зважаючи на досить ґрунтовне і широке висвітлення дослідженої проблематики в науковій літературі, єдиної методики оцінювання стану ФЗРТГ в Україні на сьогодні нема. Більше того,

специфіка розвитку територіальних громад і актуальність фінансових процесів у даному контексті потребують розробки власної системи показників, за допомогою яких можна забезпечити обґрунтоване оцінювання досліджуваних проблем на основі наявних статистичних і аналітичних даних. Як слушно стверджують О. Піддубна і О. Підгурський, "правильний вибір складу показників, їх комплексність та достовірність дозволяє адекватно відображати реальний … стан території, моделювати альтернативи її розвитку, відслідковувати ефективність впровадження тих чи інших … елементів управління".[1]

Мета статті. Відповідно до зазначеного, метою дослідження є розроблення і обґрунтування комплексу базових показників оцінювання стану фінансового забезпечення розвитку територіальних громад.

Об'єктом дослідження є ФЗРТГ як "… процес цілеспрямованого впливу всіх суб'єктів, з якими взаємодіє територіальна громада, на задоволення її потреб та інтересів шляхом формування та використання фінансових ресурсів".

Предметом дослідження є підходи до визначення і обґрунтування показників оцінювання ФЗРТГ.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Насамперед відзначимо, що "система фінансового забезпечення розвитку територіальної громади – це сукупність взаємопов'язаних елементів, необхідних для формування та використання фінансових ресурсів у процесі забезпечення розвитку територіальної громади".[2]

По своїй суті оцінювання ФЗРТГ є складним комплексним завданням, вирішення якого пов'язане із врахуванням зумовленості розвитку територіальної громади наявним фінансовим забезпеченням (рис. 1).

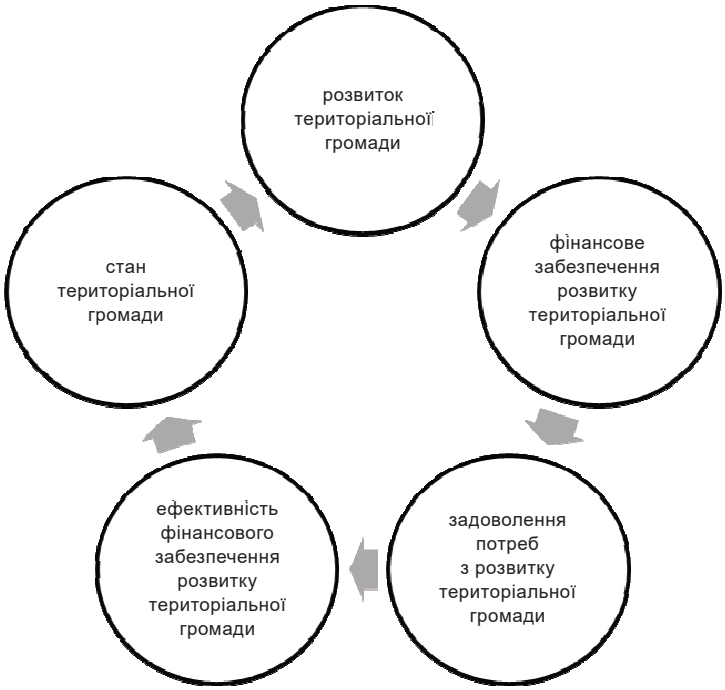

Рис. 1. Зумовленість ФЗРТГ

Подана на рис. 1 структуризація досліджуваного процесу, окрім ідентифікації його рівнів візуалізує основи формування методик оцінювання ФЗРГТ. Важливим у поданій схемі є поняття

[1] Піддубна, О.О., Підгурський, О.І. (2017). Статистичний аналіз показників сталого розвитку територіальної громади. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики, 1,* 48.
[2] Сухарська, Л.В. (2016). Елементи системи фінансового забезпечення розвитку територіальної громади. *Вісник НАДУ при Президентові України, 1,* 120.

"стан територіальної громади". Воно характеризує різні статичні показники, що обираються залежно від мети оцінювання. Категорія "розвиток територіальної громади", у свою чергу, уточнює попередню за рахунок введення динамічної складової – елементу зміни і розвитку. Для цього чинні параметри стану територіальної громади зіставляються із відповідними базовими. Прикладом базових параметрів можуть бути еталонні, нормативні чи середні значення, а також значення попередніх періодів.

Категорія "фінансове забезпечення розвитку територіальних громад" розширює методичний інструментарій в межах досліджуваної проблеми за рахунок акцентування на одному із процесів, що забезпечує розвиток територіальних громад – фінансовому забезпеченні. При цьому вимірюванню піддаються два основних аспекти: обсяги фінансового забезпечення (сума коштів, зіставлення суми із базовими та цільовими показниками тощо), а також вплив обсягів фінансового забезпечення на зміну параметрів стану територіальних громад.

Задоволення потреб з розвитку територіальної громади можна оцінити шляхом зіставлення її параметрів розвитку з певними базовими або очікуваними показниками.

Наступна категорія у запропонованій схемі в найбільш загальному вираженні передбачає оцінювання співвідношення параметрів розвитку, стану і задоволення потреб територіальних громад із фінансовими затратами, які були понесені для їх досягнення.

У залежності від мети і об'єкта дослідження в науковій літературі сьогодні сформовано значний перелік показників та методик оцінки стану територіальних утворень, більшість із яких засновані на концепції сталого та інноваційного розвитку. Серед найбільш ґрунтовних і комплексних систем показників виділимо роботу науковців під керівництвом М. Згуровського[1] спрямовану на дослідження сталого розвитку регіону, працю групи рівненських науковців під керівництвом М. Клименка[2] (дослідження сталого розвитку сільських населених пунктів), розробки О. Піддубної та О. Підгурського[3] (аналіз показників сталого розвитку територіальної громади), І. Чикаренко[4] (аналіз успішності стратегічного правління інноваційним розвитком територіальних громад) та інших. При формуванні своїх систем показників стану розвитку територіальних громад вчені використовували нормативні методики Комісії ООН зі сталого розвитку[5], Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD)[6], Інституту прикладного системного аналізу НАН України та МОН України "Метрика для вимірювання процесів сталого розвитку" та інші.

Спільними рисами названих методик стало виділення трьох основних сфер для визначення показників та індикаторів – екологічної, економічної та соціальної. При цьому, в більшості із них, формування систем показників передбачає три рівні їх взаємозв'язку за схемою, що представлена на рис. 2.

Як бачимо, система показників для визначення стану і напрямів розвитку територіальних громад є складною. При цьому перелік і кількість її складових суттєво відрізняється в різних методиках і залежить, як від мети дослідження, так і від специфіки процесів, які розглядаються.

У нашому розумінні ФЗРТГ є складною системою, яка цілеорієнтована на наступні об'єкти:

– сферу економіки та інфраструктуру підтримки підприємництва;

– соціальну сферу (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист населення, культура та мистецтво, фізична культура і спорт, житлово-комунальне господарство й побутове обслуговування населення, громадська діяльність тощо);

---

[1] Згуровський, М.З. (2009). *Сталий розвиток регіонів України*. Київ: НТУУ "КПІ".

[2] Клименко, М.О., Клименко, О.М., Прищепа, А.М., Клименко, Л.В. Особливості оцінки соціо-економіко-екологічного розвитку сільських населених пунктів. *Промислова екологія eco.com.ua.* <http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0165_zb_m_2VZE.pdf > (2017, жовтень, 21).

[3] Піддубна, О.О., Підгурський, О.І. (2017). Статистичний аналіз показників сталого розвитку територіальної громади. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики, 1,* 46-62.

[4] Чикаренко, І.А. (2014). Підхід до формування системи індикаторів успішності стратегічного управління сталим інноваційним розвитком територіальних громад. *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія : Державне управління, Т. 15, вип. 287,* 153-170.

[5] Commission on Sustainable Development (CSD) UN. <https://sustainabledevelopment.un.org/csd.html> (2017, жовтня, 22).

[6] Mannis, A. Indicators of Sustainable Development. University of Ulster. *Environmental software, planning & management http://www.ess.co.at.* <http://www.ess.co.at/GAIA/Reports/indics.html> (2017, жовтень, 21).

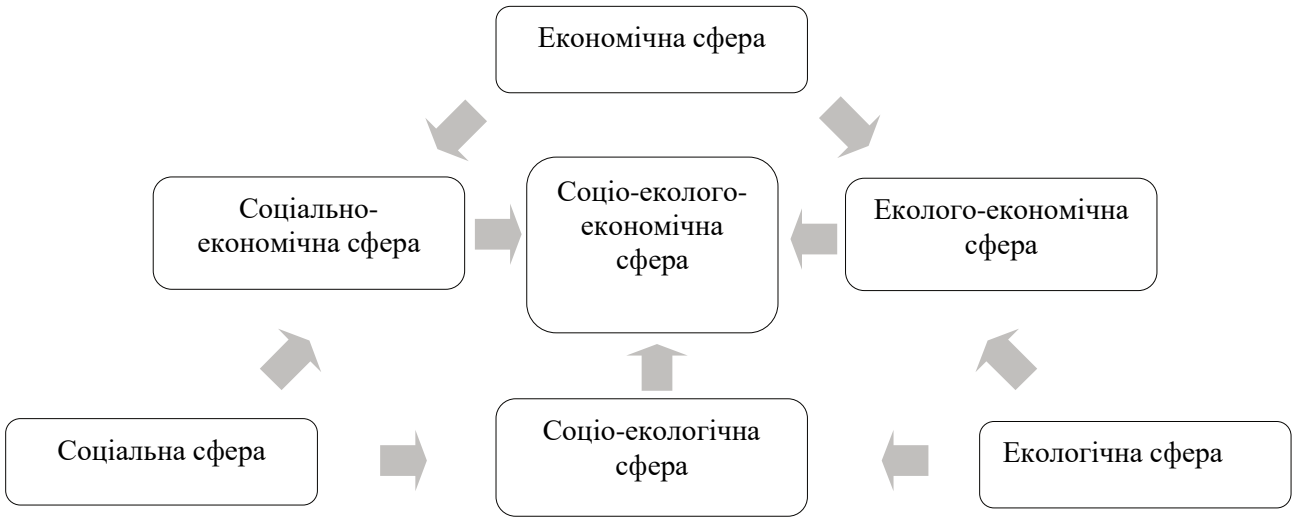

Рис. 2. Схема взаємозв'язку показників розвитку територіальних громад

– транспортну інфраструктуру;
– інженерно-технічну інфраструктуру;
– охорону навколишнього природного середовища і т. ін.[1]

Таке бачення в цілому відповідає найбільш поширеним методикам, згаданим вище, а також розширює їх завдяки доповненню інфраструктурною основою.

Узагальнені вище методичні засади формують наукову базу для розробки комплексу відповідних показників. Для забезпечення їх високої якості, застосовується низка інструментів і підходів, які підвищують рівень обґрунтованості показників і результатів оцінки. Серед найбільш поширених інструментів – критерії SMART (перевірка цілей і показників за ознаками конкретності, вимірюваності, досяжності, релевантності і прив'язування до часу). Однак, є й інші критерії, наприклад В. Семенов і З. Гончарова[2] пропонують оцінювати набір показників за критеріями придатності для оцінювання результатів, збалансованості, взаємоузгодженості із чинними пріоритетами, чіткості і практичності, а також доступності, простоти і вимірюваності в часі. При цьому самі показники, в залежності від об'єкту дослідження можуть стосуватися визначення одного або декількох із параметрів ФЗРТГ – стану (характеризувати рівень поточного становища системи і підсистем за визначеними напрямами, їх структуру і розмір), динаміки (відображати зміни параметрів системи у часі, встановлювати тренди і визначати закономірності), рівноваги (стосуватися параметрів стану системи і підсистем у співвідношенні із середніми, максимальними, еталонними та іншими граничними значеннями), мети (встановлювати факт чи ступінь досягнення бажаних цілей), засобів (характеризувати набір засобів і ресурсів, необхідних для досягнення мети чи отриманого результату).

Таким чином, слідуючи запропонованим методичним підходам і критеріям, на основі опрацювання комплексних і різносторонніх праць із моніторингу, оцінки та аналізу стану об'єктів просторової економіки, а також, виходячи із раніше сформованої нами загальної мети системи ФЗРТГ – забезпечення соціально-економічного розвитку, підвищення самодостатності територіальної громади й задоволення законних потреб та інтересів її мешканців[3], пропонуємо наступну систему показників оцінювання стану фінансового забезпечення розвитку територіальної громади (рис. 3).

[1] Сухарська, Л.В. (2016). Елементи системи фінансового забезпечення розвитку територіальної громади. *Вісник НАДУ при Президентові України, 1,* 120.
[2] Семенов, В.Т., Гончарова, З.В. (2008). Моніторинг як ефективний механізм управління реалізацією програм у сфері житлово-комунального господарства. *Научно-технический сборник "Коммунальное хозяйство городов", 82,* 14-23.
[3] Сухарська, Л.В. (2016). Елементи системи фінансового забезпечення розвитку територіальної громади. *Вісник НАДУ при Президентові України, 1,* 121.

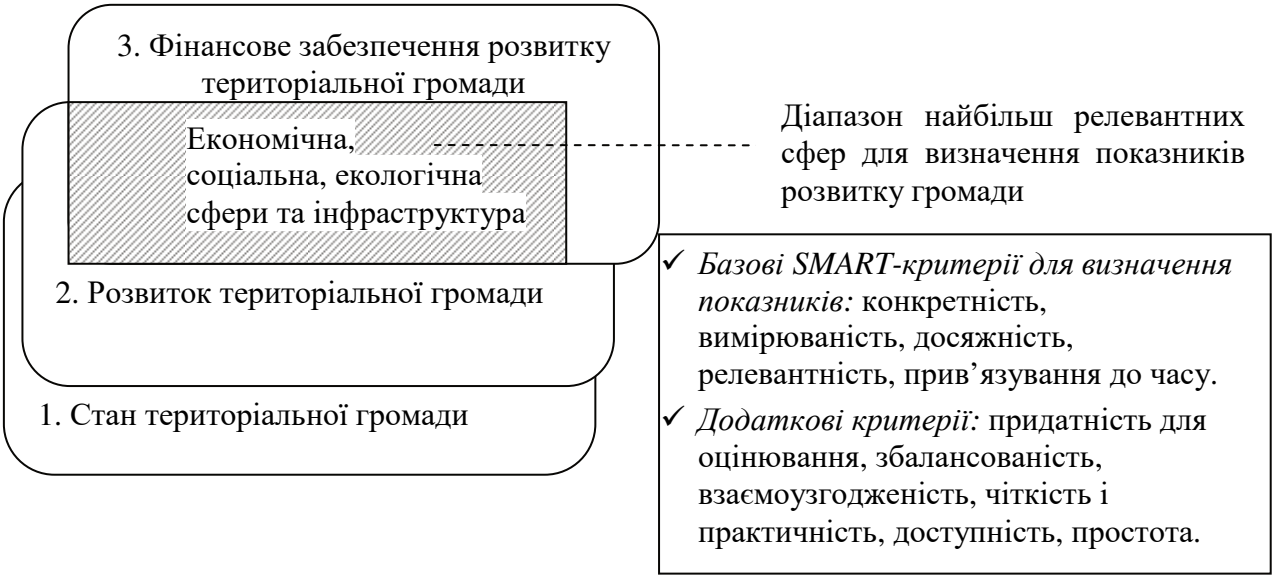

Рис. 3. Базова модель оцінювання стану ФЗРТГ

Запропонована модель дозволяє структурувати і виділяти найбільш релевантні показники, зокрема за рахунок виокремлення тих із них, які характеризуючи стан територіальної громади і визначаючи рівень її розвитку, дозволяють також відстежувати параметри фінансового забезпечення названих аспектів.

Для формування комплексу показників ФЗРТГ доцільно скористатися методикою, в межах якої здійснюється чітка структуризація складових досліджуваної категорії. Відповідно, здійснюється декомпозиція показників шляхом виділення наступних елементів:

- конструкту – загальної концепції чи ідеї, яка використовується для визначення розвитку;
- індикатору – ключового аспекту конструкту, який є його ознакою, хоча може не представляти конструкт повністю;
- вимірника – відображає певний кількісний або якісний аспект індикатора.[1]

В колонці вимірника "одиниці виміру ФЗРТГ" пропонуємо відображати фінансові показники, які характеризують чотири основні аспекти:

1. зміну визначеного параметру стану чи розвитку ТГ ($_{\Delta}I$);
2. зміну обсягів фінансування визначеного параметру ТГ ($_{\Delta}F$);
3. питому вагу витрат на забезпечення розвитку визначеного параметру ТГ ($F_{,\%}$);
4. індекс впливу зміни обсягів фінансування на розвиток визначеного параметру стану ТГ ($_{\Delta}I_{(F)}$).

У результаті, комплекс базових показників набуває такої структури і наповнення (табл. 1). Зауважимо, що враховуються сукупні витрати різних сторін, не лише з місцевих бюджетів. При цьому, значна частка фінансування сторонами розвитку територіальних громад свідчитиме про роль кожного із них у цьому розвитку.

Отримана система показників ФЗРТГ має чітку структуру, а її індикатори відповідають критеріям SMART і вказаним нами додатковим критеріям. При цьому, сам перелік індикаторів в більшості сформований на підставі даних статистичної звітності, хоч і не є вичерпним. Він може бути розширеним за рахунок показників управлінського обліку ОМС, даних систематичного моніторингу чи експертних оцінок тощо.

Відзначимо, що більшість із включених до таблиці показників характеризує безпосередньо стан параметрів функціонування територіальної громади. Оцінка її розвитку потребує застосування

[1] Балдич, Н. (2017). Короткотерміновий курс з моніторингу та оцінювання проектів на основі отриманих результатів. Сесія 3: Індикатори (показники). *Презентація Power Point. The World Bank. IBRD. IDA. World Bank Group,* 16.

методики, яка б дозволяла встановити зміну параметру та визначити її величину. Для цього можуть бути використані різні методи, серед яких найбільш поширеними є метод порівняння та індексний метод. Їх застосування передбачає проведення розрахунків за формулами:

$$\Delta I = I_1 - I_0; \quad (1)$$

$$\Delta I = \frac{I_1 - I_0}{I_0}; \quad (2)$$

де ΔI – величина зміни показника в звітному періоді у порівнянні із його значенням в базовому періоді, I_1 – значення показника в звітному періоді; I_0 – значення показника в базовому періоді.

Формули 1 і 2 можуть бути використані для будь-якого із запропонованих в таблиці 1 показників. При цьому, якщо за формулою 1 встановлюється кількісна зміна показника, то за формулою 2 – визначається його відносна динаміка.

Окрім поданих методів, розвиток територіальної громади за різними параметрами може визначатися за рахунок порівняння отриманих значень із цільовими, еталонними (найкращими) чи середніми значеннями показників за умови аналізу вибірки територіальних громад.

Схожа методика може бути застосована для встановлення рівня фінансового забезпечення розвитку територіальних громад. При цьому, показники фінансового забезпечення досліджуваних процесів можуть бути порівняні між собою чи із іншими значеннями, аналогічно до вище зазначеного переліку. Додаткові аналітичні можливості в даному випадку можна отримати за рахунок аналізу обсягу та зміни фінансування розвитку територіальних громад за джерелами надходження використаних ресурсів (власні ресурси ОМС, міжбюджетні трансфери; ресурси Державного фонду регіонального розвитку, кошти донорів, фізичних та юридичних осіб тощо). Важливо також, щоб структура джерел фінансування була в достатній мірі диверсифікованою, тому в багатьох випадках використання позабюджетних коштів є більш доречним. Прикладом цього можуть бути екологічні ініціативи.

Найбільшу наукову цінність у межах оцінки досліджуваних процесів, з нашої точки зору, має зіставлення зміни індикаторів розвитку зі зміною обсягів фінансування. Таке зіставлення може мати як всеохоплюючий характер (відношення результату до загальних витрат), так і спеціалізований (відношення результату до цільових витрат). Окрім цього, можливість оцінити вплив кожного із джерел фінансового забезпечення на досягнутий результат у тій чи іншій сфері формує додаткові аналітичні та управлінські інструменти. Їх раціональне застосування дозволить визначити рівень ефективності різних джерел фінансування у тій чи іншій сфері розвитку територіальних громад, а також виявити та обґрунтувати додаткові резерви для вдосконалення процесів ФЗРТГ.

З метою вироблення і реалізації ефективної політики місцевого розвитку важливо, щоб сформовані методики оцінювання ФЗРТГ могли ефективно застосовуватися в органах місцевого самоврядування, а отже визначальними є такі принципи їх формування, як принцип адекватності, принцип простоти та принцип доцільності. Саме таким принципам відповідає запропонована нами методика, складові якої можуть змінюватися залежно від цілей оцінювання.

Висновки. Таким чином, пропонована комплексна система показників оцінювання ФЗРТГ утворює методично єдиний апарат, який характеризується складною структурою взаємопов'язаних і взаємозумовлених категорій, які визначають стан і зміну параметрів, фінансове забезпечення, задоволення потреб і ефективність розвитку територіальних громад. При цьому, основні сфери наявних показників (економічну, екологічну і соціальну) визначено на основі узагальнення наявних методик і деталізовано за рахунок виділення їх конструктів, індикаторів та вимірників. Для підвищення ступеня обґрунтованості показників, їх проаналізовано за критеріями SMART і рядом інших додаткових критеріїв. В сукупності, пропоновані показники розкривають ключові аспекти функціонування ТГ і характеризують їх становище, ступінь розвитку і його фінансове забезпечення, а також залежність між обсягом фінансового забезпечення і параметрами розвитку. Пропонована методика дозволяє використовувати різні бази порівняння і деталізувати фінансове забезпечення за джерелами надходження фінансових ресурсів. Це формує додатковий аналітичний апарат і сприяє отриманню більш значимої інформацію для ефективного управління розвитком територіальних громад.

ISSN 2336-5439 EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Таблиця 1

Комплекс базових показників ФЗРТГ

Конструкт	***Аспект***	***Приклади показників (індикаторів)***	***Одиниці виміру ФЗРТГ – сукупні витрати за напрямами, грн***
1	*2*	*3*	*4*
Показники економічної сфери			
Розвиток транс-портної інфра-струк-тури	Розвиток транспортної мережі	Розміри та інших параметри стану транспортної мережі	будівництво, модернізація і обслуговування шляхів сполучення загального користування ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Використання транспортної мережі	Обсяг та інтенсивність користування транспортною мережею	купівля, модернізація та обслуговування громадського транспорту ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Розвиток інженерно-технічної інфраструктури	Рівень телефонізації	Забезпеченість населення потужностями телефонного зв'язку	купівля, модернізація та обслуговування автоматичних телефонних станцій та інших засобів зв'язку ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Рівень Інтернетизації	Забезпеченість населення потужностями Інтернет зв'язку	купівля, модернізація та обслуговування обладнання для Інтернет зв'язку ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Рівень забезпечення населення телекомуніка-ційними послугами	Забезпеченість населення телекомунікаційними потужностями	купівля, модернізація та обслуговування телекомунікаційних потужностей ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Рівень доступу населення до поштового зв'язку	Забезпеченість населення об'єктами поштового зв'язку	організація роботи і обслуговування поштових відділень і служб ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Розвиток інфраструктури підтримки підприємництва	Наявність та функціонування підприємницької інфраструктури	Чисельність об'єктів підприємницької інфраструктури, обсяг наданих ними послуг	інформаційно-консультативні та інші послуги зі сприяння роботі суб'єктів господарювання, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$); забезпечення сприятливих умов фінансово-кредитного, страхового та іншого обслуговування потреб суб'єктів господарювання, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Рівень підприємницької активності суб'єктів господарювання	Розмір торговельних та виробничих площ, обсяг наданих послуг	створення, облаштування і обслуговування торговельних та виробничих площ; фінансування розвитку підприємництва ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Надання освітніх послуг	Обсяг наданих дошкільних і освітніх послуг	кількість і місткість шкіл, кількість дітей відповідного віку, які потребують і які отримують (отримали) освітні послуги	шкільна, дошкільна і позашкільна освіта ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Доступність освітніх послуг	кількість і місткість транспортних засобів, що забезпечують доставку дітей до закладів освіти, кількість дітей, що обслуговуються	доставка дітей до закладів шкільної, дошкільної і позашкільної освіти ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Якість освітніх послуг	рівень учительської кваліфікації	підвищення кваліфікації працівників галузі освіти ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);

Надання послуг з охорони здоров'я	Доступність медичних послуг	Кількість і місткість об'єктів охорони здоров'я	будівництво і утримання закладів охорони здоров'я ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Стан здоров'я мешканців громади	Обсяг наданих медичних послуг населенню	лікування хворих та профілактика захворювань ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Соціальний захист населення	Забезпечення соціальних потреб вразливих груп населення	Обсяг наданої соціальної допомоги населенню	соціальне забезпечення людей з інвалідністю, дітей сиріт, громадян, що перебувають у складних життєвих обставинах; обсяг наданих субсидій ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Соціальний захист непрацюючого населення	Обсяг наданої соціальної допомоги по безробіттю	соціальне забезпечення осіб, що тимчасово не працюють ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Надання послуг в сфері культури, мистецтва і спорту	Забезпеченість закладами культури, мистецтва і спорту	Кількість і місткість об'єктів культурно-мистецького і спортивного дозвілля	будівництво і утримання закладів сфери культури, мистецтва і спорту ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Використання закладів культури, мистецтва і спорту	Обсяг наданих культурно-мистецьких і спортивних послуг населенню	надання культурно-мистецьких і спортивних послуг населенню ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Надання житлово-комунальних послуг	Забезпечення населення житлом	Площа житлового фонду, рівень забезпечення житлом	будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування житлових будинків, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Якісне водозабезпечення населення	Рівень доступу населення до систем водопостачання	будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування водогонів, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Якісне забезпечення населення газом	Наявність і використання газових мереж	будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування газових мереж, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Якісне забезпечення населення теплом	Наявність і використання теплових мереж	будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування теплових мереж, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Забезпеченість населення потужностями водовідведення	Наявність і використання систем водовідведення	будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування каналізаційних мереж, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
Показники екологічної сфери			
Нейтралізація негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище	Рівень зменшення негативного впливу на природнє навколишнє середовище	Комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію негативного антропогенного впливу на природне навколишнє середовище	витрати на будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування об'єктів, пов'язаних із очищенням і утилізацією відходів і забруднень навколишнього природного середовища, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$);
	Рівень проведення та фінансування заходів, пов'язаних із охороною природи	Комплекс заходів, спрямованих на забезпечення позитивного впливу на охорону природного навколишнього середовища	витрати на будівництво, утримання, модернізацію і обслуговування об'єктів, пов'язаних із охороною навколишнього природного середовища, ($_{\Delta}I$; $_{\Delta}F$; $F_{,\%}$; $_{\Delta}I_{(F)}$).

Розроблена система показників оцінки ФЗРТГ має комплексний характер і дозволяє забезпечувати якісне оцінювання територіальних громад за різними ознаками і критеріями. Для верифікації запропонованої у статті методики подальші наукові дослідження мають стосуватися результатів її застосування щодо конкретних територіальних громад.

References:

1. Piddubna, O.O., Pidhurskyi, O.I. (2017). Statystychnyi analiz pokaznykiv staloho rozvytku terytorialnoi hromady [Statistical analysis of indicators of sustainable development of the territorial community]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky* [Economy. Finances. Management: topical issues of science and practical activity], *no. 1,* 46-62. [in Ukrainian].
2. Sukharska, L.V. (2016). Elementy systemy finansovoho zabezpechennia rozvytku terytorialnoi hromady [Elements of the system of financial provision for the development of the territorial community]. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy,* [Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine], *no. 1,* 119-125. [in Ukrainian].
3. Zghurovskyi, M.Z. (2009). *Stalyi rozvytok rehioniv Ukrainy* [Sustainable development of Ukraine regions]. Kyiv: NTUU «KPI» [in Ukrainian].
4. Klymenko, M.O., Klymenko, O.M., Pryshchepa, A.M., Klymenko, L.V. Osoblyvosti otsinky sotsio-ekonomiko-ekolohichnoho rozvytku silskykh naselenykh punktiv [Features of estimation of socio-economic-ecological development of rural settlements]. *Zbirnyk materialiv II-ho Vseukrainskoho zizdu ekolohiv z mizhnarodnoiu uchastiu.*[The collection of materials of the 2-nd All-Ukrainian congress of ecologists with the international participation] Community ecologists «Industrial ecology» <http://eco.com.ua/sites/eco.com.ua/files/lib1/konf/2vze/zb_m/0165_zb_m_2VZE.pdf> (2017, October, 21). [in Ukrainian].
5. Chykarenko, I.A. (2014). Pidkhid do formuvannia systemy indykatoriv uspishnosti stratehichnoho upravlinnia stalym innovatsiinym rozvytkom terytorialnykh hromad. [The approach to the formation of an indicators system of the strategic management success of sustainable innovation development of territorial communities]. *Zbirnyk naukovykh prats Donetskoho derzhavnoho universytetu upravlinnia* [Collection of scientific works of Donetsk State University of Management.] *Series: Public Administration. V. 15, Vol. 287,* 153-170. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdduu_du_2014_15_287_16> (2017, October, 21). [in Ukrainian].
6. Commission on Sustainable Development (CSD) UN. <https://sustainabledevelopment.un.org/csd.html> (2017, October, 21). [in English].
7. Mannis A. Indicators of Sustainable Development. University of Ulster. <http://www.ess.co.at/GAIA/Reports/indics.html> (application date 21.10.2017). (2017, October, 21). [in English].
8. Semenov, V.T., Honcharova, Z.V. (2008). Monitorynh yak efektyvnyi mekhanizm upravlinnia realizatsiieiu prohram u sferi zhytlovokomunalnoho hospodarstva [Monitoring as an effective mechanism for managing the implementation of programs in the sphere of housing and communal services]. *Nauchno-tekhnycheskyi sbornyk «Kommunalnoe khoziaistvo horodov»* [Science-and-Technology Collection: «Urban Municipal Economy»], *no. 82,* 14-23. [in Ukrainian].
9. Baldych, N. (2017). *Korotkoterminovyi kurs z monitorynhu ta otsiniuvannia proektiv na osnovi otrymanykh rezultativ. Sesiia 3: Indykatory (pokaznyky)* [Short-term course on monitoring and evaluation of projects on the basis of the obtained results. Session 3: Indicators (Indicators)]. Prezentation MS Power Point. The World Bank. IBRD. IDA. World Bank Group, 44. [in Ukrainian].
10. Kostenko, O.M. (2016). Udoskonalennia indykatyvnoho instrumentariiu oblikovo-informatsiinoho vidobrazhennia diialnosti orhanizatsiinykh formuvan [Improvement of indicative tools of accounting and information display of the organizational formations activities]. *Naukovyi visnyk Nacionalnogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny* [Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine.] *Series : Economics, Agrarian Management, Business, no. 24,* 200-210. [in Ukrainian].
11. Fedun, Yu. (2008). Pokaznyky stalosti ekologo-ekonomichnogo rozvytku [Indicators of ecological sustainability and economic development]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka* [The Bulletin of Ivan Franko Lviv National University], *no. 25,* 321–327. [in Ukrainian].
12. Lendel, M., Vynnytskyi, B., Rateichak, Yu., Sanzharovskyi, I. (2007). *Posibnyk z monitorynhu ta otsiniuvannia prohram rehionalnoho rozvytku* [A Manual for Monitoring and Evaluation of Regional Development Programs]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
13. Morozova, O., Varetska, O., Pepukai Chikukva, D.-D,, Saliuk, T. (2008). *Monitorynh ta otsinka prohram i proektiv* [Monitoring and evaluation of programs and projects]. Kyiv, «Oranta». [in Ukrainian].

Наталія Гордієнко, к. соц. н.
Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія (м. Запоріжжя), Україна

ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКИХ КОЛЕКТИВАХ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Natalia Gordienko, PhD in Sociology
Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy (Zaporizhzhia), Ukraine

THE PROBLEM OF BULLYING AMONG THE PUPILS OF BOARDING SCHOOLS: SOCIOLOGICAL ASPECT

This paper presents the results of a sociological analysis of a cross-disciplinary problem of bullying, its essence, psycho-pedagogical causes and effects. Research shows that school bullying has a number of dramatic effects on those who are bullied, on the groups of children and on the educational establishment in general. The researchers maintain that all forms of bullying are dangerous and deconstructive, not only physical bullying, which is the most cruel form of violence.

The description of the sociological surveys related to the problematic of bullying is presented in the article. The author discloses the issues of bullying. These are: the influence of physical or psychological school violence on the pupil's self-assessment of own perspectives and plans for the future life; motivational determinant of bullying; the prevalence of bullying in general educational institutions of Ukraine.

The author emphasizes the priority of investigation of prevalence of bullying in boarding schools and highlights the importance of findings for the development of strategy for the further reformation of boarding schools. The paper presents the results of the sociological survey of a problem of bullying among the pupils in boarding schools. Sociological survey was conducted in partnership with 14 boarding schools across Ukraine. In total, 634 pupils of boarding schools participated in the survey.

Keywords: school bullying, cyberbullying, boarding schools, anti-bullying programs, orphaned children, children with disabilities.

Розвиток системи освіти України на засадах гуманізації зумовлює підвищення уваги держави і суспільства до проблеми організації ефективного утримання та навчання соціально і фізично ослаблених дітей: дітей-сиріт, соціальних сиріт, дітей з неблагополучних сімей, дітей з особливими потребами. Важливу роль у реалізації державної політики захисту освітніх, культурних і соціальних прав дітей зазначених категорій відіграють навчальні заклади інтернатного типу. Проблематика їх роботи нині є однією з найбільш обговорюваних тем в освітньому дискурсі України у зв'язку із започаткуванням реформи, спрямованої на деінституціалізацію догляду дітей в країні.

В контексті перспективи реформування системи інтернатних навчальних закладів зростає значення об'єктивної інформації про якість їх роботи, що визначає необхідність аналізу вже існуючих і проведення нових досліджень ролі шкіл-інтернатів в українському суспільстві. В інтерпретації цієї проблематики часто спостерігається певна тенденційність, зумовлена використанням фрагментарних даних про вплив інтернатних закладів на життєві траєкторії вихованців. Психолого-педагогічні дослідження не охоплюють у цілісному вигляді всю систему шкіл-інтернатів, зосереджуючись, переважно, на проблемних дітях і окремих закладах. В цих умовах зростає значення соціологічних досліджень діяльності шкіл-інтернатів як соціально-освітніх інституцій, зокрема, динаміки й ефективності процесів навчання, виховання та соціалізації вихованців.

Особливої уваги фахівців вимагають ті шкільні проблеми, що можуть загострюватися в умовах закритих навчальних закладів, якими є школи-інтернати. До цих проблем, передусім,

відноситься булінг – дії індивіда або групи по відношенню до іншої людини, які можна кваліфікувати як систематичне агресивне переслідування, знущання, приниження у фізичній або психологічній формі. Дослідники констатують, що навіть в умовах звичайних загальноосвітніх шкіл, учні яких перебувають разом лише близько 6-7 годин на день, булінг може стати для окремих школярів (жертв) надзвичайно руйнівним і деструктивним чинником, що викликає перманентні стреси, психічне напруження, депресію і проблеми особистісного становлення.

Проте, значно більшою загрозою булінг може бути для багатьох учнів інтернатних закладів, які перебувають у середовищі однолітків цілодобово протягом навчального тижня або навіть і на вихідних (якщо це діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування). Фактично, ця категорія учнів навіть не матиме можливості відпочити і відновитися у сімейному колі після травмуючих наслідків шкільного булінгу, постійно відчуватиме психологічний дискомфорт і депривацію однієї з базових людських потреб – потреби в безпеці. Враховуючи ці ризики, пов'язані із закритим режимом перебування вихованців в навчальному закладі, проблема булінгу в учнівських колективах шкіл-інтернатів має враховуватися в контексті перспектив їх подальшого реформування. Проведення соціологічних досліджень проблеми булінгу в школах-інтернатах дозволить об'єктивно оцінити масштаб його поширення і реальні наслідки, визначити на основі цієї інформації необхідні системні заходи щодо оптимізації соціально-психологічного клімату в учнівському середовищі закладів цього типу.

Оскільки явище булінгу має соціальні, психологічні, юридичні, педагогічні та інші аспекти, воно вивчається фахівцями різних профілів (педагогічного, психологічного, медичного, соціологічного та ін.) й обговорюється у поліконтекстуальному форматі. У психолого-педагогічній інтерпретації булінг відрізняється від звичайного конфлікту в шкільному середовищі тим, що жертва булінгу не може повноцінно захиститися від нього, тоді як під конфліктом (сваркою) розуміють ситуацію, коли його учасники приблизно рівні за силою і статусом. Д. Олвеус у своїй фундаментальній праці «Bullying at school. What we know and what we can do»[1] дає наступне визначення булінгу: учень є жертвою булінгу, якщо він неодноразово і тривалий час знаходиться під впливом негативних дій з боку іншого учня або учнів.

Дослідники констатують широкий діапазон небезпечних наслідків шкільного булінгу як для його жертв, так і для дитячих колективів і навчальних закладів у цілому, і закликають вважати деструктивними всі градації булінгу, а не лише його найжорсткіший різновид – фізичне насильство. Як зазначає В. Петросянц, вербальний і психологічний булінг може виявитися навіть більш травмуючим, ніж фізичні знущання[2]. І. Кон звертає увагу на те, що навіть у порівняно легких формах шкільний булінг має небезпечні та довготривалі психологічні наслідки, може викликати такі серйозні особистісні проблеми, як тривожність і депресія, розлади харчування, низька самоповага і незадоволеність школою[3].

З позицій сучасної медичної науки А. Борщевська стверджує, що булінг призводить до дестабілізації та деморалізації дитини. Включаються захисні механізми поведінки, що відволікають жертву від основної діяльності (навчання, побудови стосунків). Хронічний стрес веде до ослаблення дитини аж до фізичного усування (через хворобу, суїцид чи вихід із групи шляхом зміни школи). Хворобливість переживання булінгу для його об'єктів полягає в тому, що за підтримки цього процесу групою він стає формою групового остракізму, позбавлення соціальної та фізичної підтримки, «вигнання з племені», що в еволюційному минулому людини було ідентичне смерті[4].

Аналізуючи вплив позиції жертви булінгу на динаміку його ескалації, фахівці наголошують, що найбільш розповсюдженим і водночас несприятливим варіантом є приховування переслідуваним учнем факту булінгу від дорослих: «Тривожним симптомом є та обставина, що жертви насильства часто нікому не говорять про це, намагаючись самостійно вирішити проблему»[5].

---

[1] Olweus, D. (1994). *Bullying at school. What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell Publishers.

[2] Петросянц, В.П. (2011). Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, *6,* 152.

[3] Кон, И. (2006). Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*, *11,* 17.

[4] Борщевська, А.В. (2014). Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*, *6,* 50.

[5] Степанова, И.Б., Явчуновская, Т.М. (2011). Подросток и насилие: проблемы и факты. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*, *4,* 55.

А. Губко звертає увагу на те, що поширення булінгу серед учнів суттєво деформує їхнє ставлення до школи, яка починає сприйматися переважно в негативному контексті. Автор зазначає, що в тих середніх навчальних закладах, де адміністрація чи вчителі толерантно ставляться до проявів булінгу, не контролюють взаємодію між учнями або ж навіть культивують агресивну взаємодію та дух насильства, як невід'ємні ознаки мужності, учні, як правило, негативно сприймають емоційний клімат самої школи, визначають її атмосферу як небезпечну, що у свою чергу, провокує відповідні агресивні реакції. В такій школі учні проявляють систематичні агресивні дії як засіб самоствердження, самовираження в колективі, контролю своєї соціальної позиції, задоволення соціальних потреб, встановлення лідерських позицій та досягнення певних цілей[1].

Результати соціально-психологічних досліджень свідчать про те, що у виникненні та розвитку булінгу важливу роль відіграють не лише його центральні дійові особи – агресори і жертви, а й «помічники», які утворюють своєрідний сприятливий фон для насильницьких дій. О. Глазман зазначає, що у «помічників», як правило, низький соціометричний статус, що не підвищується внаслідок підтримки переслідувачів. «Помічники» дуже залежні, завдяки чому їх підкорюють переслідувачі, і водночас досить авторитарні, що породжує в них внутрішній психологічний дискомфорт[2].

Впливовим психологічним чинником поширення булінгу науковці визнають і мас-медіа. На думку А. Фоміченко, насильство на екрані безпосередньо не стимулює агресію, але воно формує модель суспільної поведінки, в якій насильство розглядається як спосіб взаємодії з людьми і вирішення конфліктів[3].

Більшість дослідників проблеми булінгу вважають, що повністю усунути її неможливо, але це не означає, що з нею не слід боротися. Від систематичної психолого-педагогічної роботи з профілактики, діагностики і корекції булінгу у значній мірі залежить гострота його прояву в дитячих колективах, адже між епізодичними учнівськими конфліктами, що є неминучим явищем у шкільному житті, і систематичним переслідуванням окремих учнів є суттєва і принципова різниця. Враховуючи це, цілком зрозумілим є поширення булінгу в школах з низьким професійним рівнем педагогів. Окремі вчителі не тільки не можуть контролювати булінг, а й навіть побічно заохочують його для кращого контролю за поведінкою школярів. Наприклад, доручають більш сильним учням, потенційним булерам, в деяких випадках підтримувати дисципліну в класі. Актуальною дослідницькою проблемою є залежність динаміки поширення булінгу від позиції і дій педагогів. Т. Мерцалова наголошує, що в класах, де нормою спілкування є необґрунтовані вимоги, образи й авторитарні дії з боку класного керівника, агресивність і ворожість серед учнів значно вищі, ніж в інших класах, де педагоги ставляться до учнів доброзичливо і коректно[4].

Важливу роль у встановленні масштабів і проблематики поширення булінгу відіграють соціологічні дослідження, які проводяться не тільки на національному рівні, а й у кроскультурному вимірі. В. Собкін і М. Смислова за результатами соціологічного опитування 4929 старшокласників з різних країн (Латвії, Молдови і Росії) встановили суттєву залежність самооцінки життєвих перспектив учнів від їхнього досвіду переживання фізичного або психічного насильства в класі. Ті школярі, які ніколи не були жертвою психічного насильства в класі, значно вище оцінюють свої життєві перспективи, ніж ті, хто регулярно стикається з психічним насиллям (насмішками, знущанням) з боку однокласників (відповідно, 69,2% і 31,8%). Фізичне насильство має ще більший вплив на самооцінку учнями життєвих перспектив. Так, серед підлітків, які регулярно стикалися з фізичним насильством з боку однокласників, кожен п'ятий (22,2%) песимістично оцінює свої життєві перспективи, тоді як серед підлітків, які ніколи не були жертвами подібного насильства, цей варіант відповіді обрали одиниці (2,6%). Автори дослідження обґрунтовано стверджують, що негативні переживання, отримані в результаті соціальних взаємин

[1] Губко, А.А. (2013). Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*, *114,* 48.
[2] Глазман, О.Л. (2009). Психологические особенности участников буллинга. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*, *105,* 159-165.
[3] Фомиченко, А.С. (2010). Причины проявления агрессии в детском воздасте. *Культурно-историческая психология*, *2,* 85.
[4] Мерцалова, Т.А. (2000). Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? *Директор школы*, *3*, 27.

з однолітками, визначають не тільки загальний негативний емоційний фон процесу соціалізації, а й проектуються на майбутнє[1].

Важливим напрямом емпіричних досліджень проблеми булінгу є вивчення його мотиваційної складової. Р. Ханіпов наводить дані соціологічного дослідження, згідно з якими мотивацією до фізичного насильства серед хлопців і дівчат була вимога грошей (відповідно, 0,6% і 0,2%), помста (13% і 2%), прагнення домінувати, довести, «хто тут хазяїн» (5% і 2%). Ще 37% хлопців і 9% дівчат вказали, що побиття відбулося з різних причин[2].

Розповсюдженість булінгу в українських школах підтверджується результатами соціологічного опитування 2117 учнів, проведеного представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні в 2016 р. З'ясувалося, що половина українських респондентів особисто страждали від булінгу, причому майже 40% з них намагаються нікому про це не розповідати. Ті, хто розказують про такі випадки, зазвичай звертаються до батьків або родичів (27%), друзів або братів і сестер (25%). Лише 4% дітей повідомляли про булінг своїм вчителям. Українські школярі також констатували зв'язок між реакцією дорослих та покращенням або погіршенням своєї ситуації. Так, на питання: «Чому відбувається булінг?», 37% опитаних обрали варіант відповіді «Тому що дорослі не звертають на це уваги». Крім того, більше половини респондентів зазначили, що необхідно проводити підготовку вчителів до припинення булінгу, адже сім із десяти випадків насильства між дітьми трапляються саме у школі[3].

У наукових публікаціях, присвячених аналізу можливостей запобігання булінгу, велика увага приділяється психолого-педагогічним заходам, спрямованим на згуртування дитячого колективу, збільшення уваги до особистісних і соціальних проблем учнів, підвищення рівня культури батьків. Профілактичну роботу за цими напрямами доцільно проводити паралельно з реалізацією вузькоспеціальних програм, метою яких є психолого-педагогічна корекція булінгу[4].

О. Юрчик обґрунтовує доцільність системного підходу до профілактики шкільного насильства, яка має розпочинатися вже в початкових класах. На основі емпіричних даних автором доведено, що вже серед учнів молодшого шкільного віку поширені такі форми насильства, як: фізичне (удари, штовхання, побиття); психологічне, що передбачає вербальну агресію (придумування образливих прізвиськ, насміхання, обзивання, погрози, плітки), невербальну (жести, міміка, поза) і непряму агресію (підбурювання, цькування й залякування в електронній мережі, через SMS-повідомлення); виключення з групи (ігнорування, ізоляція, зневажання); економічне насильство (відбирання речей, грошей, обідів, псування предметів). До основних чинників, що визначають виникнення насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку, автор відносить: особистісні (індивідуально-психологічні особливості дитини, низьку самооцінку, підвищену тривожність), виховні (неадекватний стиль взаємодії у сім'ї та в школі), соціальні (низький статус у класі), поведінкові (агресивні тенденції в поведінці, низький самоконтроль, готовність до агресивного реагування). Запропонована О. Юрчик система заходів щодо психопрофілактики булінгу спрямована на формування адекватної самооцінки, комунікативних навичок конструктивної взаємодії, розвиток емоційної саморегуляції, зміну соціального статусу в класі, зменшення проявів агресії та зниження рівня тривожності[5].

В останні роки фаховий дискурс навколо проблематики шкільного булінгу вийшов за межі локальних соціально-педагогічних досліджень і набув міжнародного масштабу. Так, 7-9 травня 2017 р. у Стокгольмі відбувся Всесвітній форум «World Anti-Bullying Forum», в якому взяли участь близько 550 фахівців з різних країн. У форматі форуму було проведено близько 60 лекцій, семінарів

[1] Собкин, В.С., Смыслова, М.М. (2014). Социальное самочувствие подростка: оценка успешности жизненных перспектив (по материалам кросскультурного исследования). *Вестник Тюменского государственного университета*, *8*, 26.

[2] Ханипов, Р.А. (2007). Делинквентность: современные подростковые сообщества и насильственные практики. *Социологические исследования*, *12,* 100.

[3] У Міжнародний день молоді представлено результати нового опитування, які свідчать про розповсюдженість буллінгу та його негативні наслідки для молодих людей. *UNICEF Ukraine*. <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_29497.html> (2017, серпень, 15).

[4] Губко, А.А. (2013). Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*, *114,* 47.

[5] Юрчик, О.М. (2016). *Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах*. Острог: Національний університет «Острозька академія», 12-16.

і круглих столів, присвячених обговоренню сучасних проблем булінгу й апробованого досвіду їх вирішення в умовах шкільного середовища. Спікерами і модераторами цих заходів виступили авторитетні фахівці: фундатор досліджень булінгу Д. Олвеус, розробник найвідомішої антибулінгової програми К. Сальміваллі, автор більше 100 наукових праць з проблем булінгу Д. Еспелаге, спеціаліст із кібербулінгу С. Хіндуджа та ін. В опублікованих матеріалах форуму аналізуються нові емпіричні дані з проблеми насильства у дитячому середовищі й обґрунтовуються альтернативні підходи до його діагностики, профілактики та корекції.

Д. Олвеус проаналізував багаторічний досвід експериментальної перевірки і перспективи вдосконалення своєї авторської програми «The Olweus Bullying Prevention Program», спрямованої на попередження шкільного булінгу. Вчений зазначив, що перша версія програми була розроблена й апробована в Норвегії в 1980-х рр. Пізніше ці програми використовувалися в ряді проектів в інших країнах: США, Литві, Швеції та Ісландії. До перспективних напрямів удосконалення програми відповідно до сучасних викликів шкільної практики Д. Олвеус відносить: розробку технолого-методичних підходів для більш раннього започаткування профілактики булінгу – вже з перших років шкільного навчання дитини; організацію шкільних координаційних рад з питань реалізації антибулінгової програми; максимальне залучення учнів до регулярних класних зібрань в якості активних партнерів у створенні безпечного і комфортного психологічного клімату в школі; сприяння участі батьків у проведенні антибулінгових заходів[1].

К. Гілл і Т. Батлер звертають увагу на проблему формалізації теоретичних концепцій булінгу, їх поступовий відрив від його реальних наслідків для дітей-жертв. На думку авторів, все більш актуальним стає протиріччя між дослідницькими пріоритетами, освітньою практикою і актуальним досвідом учнів, які стикаються зі знущаннями. Зосереджуючись на концептуальних нюансах визначення сутності булінгу, науковці перестають враховувати ті випадки, коли певна поведінка одних учнів по відношенню до інших не містила ознак явного насильства, але тим не менш наносила реальну шкоду. Тому в основу сучасної інтерпретації практики булінгу автори пропонують покласти критерій «поведінки (дії або бездіяльності), яка наносить шкоду», а не критерій регулярного залякування, адже навіть одноразове нанесення фізичної або психологічної шкоди є підставою для його розгляду з позицій булінгу[2].

Велика увага на Всесвітньому форумі приділялася аналізу нового різновиду шкільного насильства – кібербулінгу. Так, Д. Уайт наголошує, що тенденція його поширення вимагає особливої уваги фахівців, адже потенційними жертвами кіберзалякування, як правило, стають ті самі учні, які є об'єктами традиційного булінгу. Цей висновок, що підтверджується даними емпіричного дослідження за участі більше 25 тисяч учнів з 200 канадських шкіл, свідчить про те, що нові види булінгу охоплюють переважно незмінний контингент учнів, агресивний тиск на яких збільшується і ще більше загрожує їхньому здоров'ю і життю[3].

І. Шелл-Кіль вважає кібербулінг однією з найважливіших молодіжних проблем останніх років. На думку вченого, ключові аспекти цієї проблеми вивчаються непропорційно, адже більшість національних і міжнародних досліджень кібербулінгу стосуються звичайних шкіл і здорових підлітків, натомість обсяг досліджень кібернасильства по відношенню до молоді з особливими потребами є явно недостатнім. Аналізуючи результати опитування 178 учнів з особливими потребами з Німеччини і Нідерландів, автор зазначає, що більшість із них характеризуються поведінковими й емоційними розладами, труднощами у навчальній діяльності і тому потребують спеціальної психолого-педагогічної підтримки щодо запобігання їх соціального аутсайдерства і переслідувань у групі ровесників[4].

---

[1] Olweus, D. (2017). The Olweus Bullying Prevention Program: Development, implementation strategies, short-term and long-term effects, and possible extension to younger ages. *World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1029-Dan-Olweus.pdf> (2017, May, 7-9).

[2] Gill, C., Butler, T. (2017). Have we lost our way…? Challenging definitions in our understanding of bullying. *World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1119-Cameron-Gill.pdf> (2017, May, 7-9).

[3] White, G. Cyberbullying victims – Who are they and what factors at school are associated with cyber victimization: Findings from school climate research in Newfoundland and Labrador. *World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1035-Gerald-J-White.pdf> (2017, May, 7-9).

[4] Schell-Kiehl, I. Cyberbullying: a challenge for the field of Social Work. *World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1027-Ines-Schell-Kiehl.pdf> (2017, May, 7-9).

Х. Екервальд звертає увагу на залежність гостроти проблеми булінгу від рівня розвитку учнівського колективу. За підсумками опитування 110 студентів університетів з питань їх минулого навчання в школі, а також 45 учнів шведських шкіл автор встановив, що найбільш легким і доступним для агресорів булінг стає в тих учнівських групах, які є референтними для потенційних жертв. Прагнучи зберегти належність до цієї групи, жертви готові терпіти знущання з боку булерів, які займають лідерські позиції й активно маніпулюють взаєминами в класі. На основі цих соціально-психологічних закономірностей автор закликає фахівців, по-перше, надавати цілеспрямовану психолого-педагогічну підтримку жертвам булінгу для досягнення ними успіху в тих сферах діяльності, які в учнівській групі вважаються престижними (спорт, навчання, мистецтво, суспільна активність тощо); по-друге, розвивати колективістські і товариські взаємини в учнівській групі, адже у справжніх, згуртованих колективах булінг спостерігається значно рідше, маючи переважно випадковий характер[1].

Б. Ольденбург, М. Босман і Д. Венстра наводять дані емпіричного дослідження ступеня готовності вчителів початкових і середніх класів до запобігання булінгу. Інтерв'ювання 22 учителів з 8 голландських шкіл показало, що жоден з них не міг дати повного визначення поняття «булінг», переважали фрагментарні уявлення про цю проблему. Відповідаючи на питання про педагогічні підходи до виявлення булінгу, більшість учителів зазначили, що вони розмовляють про це з учнями (індивідуально або в групі). Проте, як зазначають автори, у світлі сучасних психолого-педагогічних даних цю стратегію не можна вважати найбільш ефективною, адже більшість постраждалих учнів не повідомляють учителю про факт віктимізації. Окрім цього, емпіричні дані дозволили виявити значні розбіжності між повідомленнями учнів і вчителів про віктимізацію, що може свідчити про невизнання педагогами окремих дітей постраждалими. Окремі респонденти вважали, що ті учні, які відчувають себе жертвами, насправді не є ними. Автори резюмують, що ті шкільні фахівці, які покликані відігравати центральну роль у запобіганні булінгу, насправді можуть бути неповністю готовими до виконання цього завдання. Враховуючи небезпечні наслідки булінгу, проблема підготовки вчителів до його діагностики і корекції має враховуватися адміністрацією при плануванні роботи з педагогічним колективом і вирішуватися в системі шкільної методичної роботи[2].

Тезу про необхідність розвитку у педагогів готовності до антибулінгових дій поділяє і Д. Алст. На основі проаналізованих емпіричних даних вчений констатує протиріччя: більшість учителів заявляють, що вони ефективно контролюють випадки знущання між дітьми, проте з цим твердженням погоджується меншість учнів, а дехто навіть вважає, що втручання педагогів погіршує ситуацію[3].

В контексті теми нашої роботи важливими є результати дослідження булінгу в закладах інституційного захисту дітей в європейських країнах: Франції, Болгарії, Греції та Румунії, які висвітлюються А. Маццоні зі співавторами. Дослідники констатують, що в закладах цього типу булінг є розповсюдженим явищем, про що свідчать останні емпіричні дані: майже половина вихованців стають жертвами ровесників. Разом із тим, цей факт привертає недостатню увагу фахівців, адже вони продовжують орієнтуватися здебільшого на дослідження і практичне розв'язання проблем насильства у звичайних загальноосвітніх школах. Автори наголошують на необхідності розробки спеціальних програм профілактики булінгу в умовах закритих навчально-виховних закладів, що відрізняються від звичайних шкіл рядом особливостей, які впливають на недостатню ефективність традиційних антибулінгових програм[4]. Отже, навіть у європейських країнах, які традиційно вважаються більш благополучними за показниками суспільної толерантності

[1] Ekerwald, H. (2017). Belonging and power in bullying. *World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1108-Hedvig-Ekerwald.pdf> (2017, May, 7-9).

[2] Oldenburg, B., Bosman, M., Veenstra, D. (2017). Are elementary school teachers prepared to tackle bullying? A pilot study. *World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1123-Beau-Oldenberg.pdf> (2017, May, 7-9).

[3] Aalst, D. (2017). Identifying Teachers who have Difficulty in Handling Bullying Effectively. *World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1083-Danelien-van-Aalst.pdf> (2017, May, 7-9).

[4] Mazzone, A., Nocentini, A., Menesini, E. (2017). The Bullying in Institutional Care project (BIC) partners. Bullying in Institutional care for children: Qualitative findings from four European countries. *World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1016-Angela-Mazzone.pdf> (2017, May, 7-9).

і взаєморозуміння, ніж країни пострадянського простору, булінг у закритих навчальних закладах є значною проблемою, вирішення якої вимагає цілеспрямованих, комплексних і довготривалих заходів.

Констатована А. Маццоні і співавторами проблема нестачі об'єктивних даних про булінг у закритих школах Європи характерна і для України. У вітчизняній науковій літературі цій проблемі приділяється порівняно незначна увага внаслідок її латентного характеру та складності емпіричного вивчення. Ініціатори булінгу намагаються приховувати свої протиправні дії через можливість покарання, а жертви – через психологічні труднощі обговорення цієї проблеми з дорослими та можливе загострення переслідувань тих жертв, які наважуються розкрити правду про булінг.

Окремі дані про наявність випадків булінгу в інтернатних закладах містяться в аналітичному звіті за результатами соціологічного опитування, підготовленому фахівцями Українського Інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка. У звіті зазначено, що «проведене опитування виявило випадки порушення прав дітей, жорстокого ставлення та насильства по відношенню до неповнолітніх, які існують переважно в закладах інтернатного типу. В основному, це конфлікти серед вихованців, між вихователями та вихованцями, «дідівщина», випадки фізичного та сексуального насильства, морального приниження тощо. За свідченнями колишніх випускників інтернатних закладів, більшість таких випадків замовчується та не виходить за межі закладу»[1]. Але кількісних даних щодо поширеності цих проблем у звіті не надано, тому їх масштаби оцінити важко.

Враховуючи латентність проблеми булінгу, ми вважаємо особливо важливим аналіз ступеня її поширеності в інтернатних закладах з наступних причин.

1. Булінг є вкрай негативним явищем, з яким необхідно боротися в будь-якому дитячому колективі. Особливо небезпечним булінг стає у випадках появи серед здорових дітей учня з обмеженими фізичними можливостями. Одна з причин організації навчання дітей з тими чи іншими фізичними вадами у спеціальних закладах полягає в прагненні запобігти булінгу по відношенню до них з боку здорових однолітків.

2. Вплив булінгу не обмежується періодом шкільного навчання, а й має наслідки для майбутнього вихованців інтернату. Життєва траєкторія випускника може залежати від того, чи піддавався він у колективі булінгу або сам був його ініціатором (булером).

3. Інтернат, як квазісімейний інститут, з точки зору суб'єкта соціалізації і найближчого соціального середовища для вихованців за умови булінгу позбавляє дитину компенсаторною захисту. Якщо в звичайній школі дитина, яка піддавалася булінгу, може знайти в сім'ї психологічну підтримку і місце, де вона компенсує свої моральні втрати, то в умовах інтернату такого захищеного від булінгу місця для дитини немає. Тому булінг в інтернаті у більшій мірі психологічно травмує дитину і має більш кардинальний вплив на її майбутній психічний і соціальний розвиток.

Ці чинники зумовили проведення нами емпіричного дослідження проблеми булінгу в школа-інтернатах України в рамках комплексного соціологічного вивчення ефективності діяльності закладів цього типу. Нами було опитано 634 учні 8-11 класів з 14 інтернатів, які репрезентують різні регіони України. Опитувалися учні, які перебували в навчальному закладі на момент дослідження.

Отримані емпіричні дані свідчать про те, що в українських школах-інтернатах булінг по відношенню до дітей з інвалідністю (у формі глузування або інших видів насильства) трапляється досить рідко. Відповідаючи на питання: «Чи є у Вашому класі учні, яких часто дражнять, зневажливо ставлять до них?», пункт: «Так, є такі учні» серед дітей-інвалідів відзначили 18,9%, а серед інших школярів значно більше – 32,9%. Діти-сироти констатують факт булінгу частіше, ніж учні з інвалідністю, але рідше, ніж сімейні діти. Відповідаючи на вищенаведене питання, пункт: «Так, є такі учні» відзначили 25,6% дітей-сиріт і 33,5% дітей, які проживають у сім'ях.

Такий вид булінгу, як знущання старших вихованців над молодшими, серед дітей-сиріт зустрічається рідше, ніж серед дітей, які проживають у сім'ях. Так, пункт «Ніколи це не трапляється» відзначили 75,6% дітей-сиріт і 73,1% сімейних дітей. Пункт «Не знаю» відзначили 8% дітей-сиріт. Сумарно за різними градаціями шкали від «Часто» до «Рідко» пункт «Трапляється» відзначили 16% сиріт і 19% сімейних дітей.

[1] Балакірєва, О.М., Чернін, І.М., Хмелевська, О.М. (2010). *Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування)*. Київ: Український Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 101-102.

Отже, хоча емпіричні дані свідчать про наявність випадків булінгу в інтернатних закладах, він не набуває форм систематичного переслідування саме фізично та соціально ослаблених категорій дітей: учнів з інвалідністю і дітей-сиріт. Їх відповіді щодо поширеності практики булінгу майже не відрізняються від відповідей здорових і сімейних дітей. Порівняння цих даних з вищенаведеними результатами дослідження булінгу в закладах інституційного захисту дітей у Франції, Болгарії, Греції та Румунії (А. Маццоні зі співавторами) свідчить про менший масштаб цієї проблеми в школах-інтернатах України. Водночас, у вітчизняних закладах також слід посилити антибулінгову психолого-педагогічну роботу, адже кожен випадок шкільного насильства є свідченням порушення прав особистості і може мати довготривалі негативні наслідки, які не обмежуються періодом шкільного навчання і можуть поширюватися на все подальше життя жертви.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що з наукових позицій булінг у школах-інтернатах слід розглядати не тільки як психолого-педагогічну, але і як соціальну проблему. В українських навчальних закладах цього типу нині виховуються близько ста тисяч дітей, тож масовість інтернатного виховання, яке потенційно може супроводжуватися латентною практикою булінгу, має соціальний характер. Оскільки школи-інтернати є закладами державного виховання, відповідальність за його результати – як позитивні, так і негативні, – покладається на центральні і місцеві органи влади. Враховуючи це, боротьба з булінгом у середовищі вихованців інтернатних закладів повинна мати статус пріоритетної загальнонаціональної програми, яка дозволить попередити руйнівний вплив цієї насильницької практики на психічне здоров'я і подальшу побудову життєвих траєкторій соціально незахищених категорій дітей.

References:

1. Aalst, D. (2017). *Identifying Teachers who have Difficulty in Handling Bullying Effectively. World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1083-Danelien-van-Aalst.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
2. Balakirieva, O.M., Chernin, I.M., Khmelevska, O.M. (2010). *Analitychnyi zvit «Zhyttievyi shliakh vypusknykiv internatnykh zakladiv, dytiachykh budynkiv simeinoho typu ta pryiomnykh simei» (za rezultatamy sotsiolohichnoho opytuvannia)* [Analytical report «Life's path of graduates of Boarding Schools, family-type children's homes and foster families» (according to the sociological survey)]. Kyiv: Ukrainskyi Instytut sotsialnykh doslidzhen imeni Oleksandra Yaremenka, Fond Rinata Akhmetova «Rozvytok Ukrainy», Ukrainskyi tsentr sotsialnykh reform. [in Ukrainian].
3. Borshchevska, A.V. (2014). *Bulinh u shkolakh yak chynnyk psykhichnoho nezdorovia* [Bullying in schools as a factor of mental illness]. *Naukovyi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu* [Scientific Bulletin of International Humanitarian University], 6, 48-52. [in Ukrainian].
4. Ekerwald, H. (2017). *Belonging and power in bullying. World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1108-Hedvig-Ekerwald.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
5. Fomichenko, A.S. (2010). *Prichiny projavlenija agressii v detskom vozdaste* [Causes of manifestation of aggression in children's reward]. *Kul'turno-istoricheskaja psihologija* [Cultural-historical psychology], 2, 83-86. [in Russian].
6. Gill, C., Butler, T. (2017). *Have we lost our way…? Challenging definitions in our understanding of bullying. World Anti-Bullying Forum – 2017.* <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1119-Cameron-Gill.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
7. Glazman, O.L. (2009). *Psihologicheskie osobennosti uchastnikov bullinga* [Psychological characteristics of participants in the bullying]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena* [Bulletin of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen], 105, 159-165. [in Russian].
8. Golub', M.S. (2011). *Viktimnyj podrostok kak obyekt i subyekt pedagogicheskoj profilaktiki nasilija* [Victim teenager as an object and subject of educational violence prevention]. *Novye tehnologii* [New technologies], 4, 165-168. [in Russian].
9. Hanipov, R.A. (2007). *Delinkventnost': sovremennye podrostkovye soobshhestva i nasil'stvennye praktiki.* [Delinquency: modern teenage communities and violent practices]. *Sociologicheskie issledovanija* [Sociological research], 12, 95-103. [in Russian].
10. Hubko, A.A. (2013). *Shkilnyi bulinh yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen* [School boiling as a socio-psychological phenomenon]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky»* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Series «Psychological Sciences»], 114, 46-50. [in Ukrainian].
11. Kon, I. (2006). *Chto takoe bulling i kak s nim borot'sja?* [What is bullying and how to deal with it?]. *Sem'ja i shkola* [Family and school], 11, 15-18. [in Russian].
12. Mazzone, A., Nocentini, A., Menesini, E. (2017). *The Bullying in Institutional Care project (BIC) partners. Bullying in Institutional care for children: Qualitative findings from four European countries. World Anti-Bullying*

Forum – 2017. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1016-Angela-Mazzone.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
13. Mercalova, T.A. (2000). *Nasilie v shkole: chto protivopostavit' zhestokosti i agressii?* [Violence in school: what to oppose cruelty and aggression?]. *Direktor shkoly* [Head teacher], 3, 25-32. [in Russian].
14. Oldenburg, B., Bosman, M., Veenstra, D. (2017). *Are elementary school teachers prepared to tackle bullying? A pilot study. World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1123-Beau-Oldenberg.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
15. Olweus, D. (1994). *Bullying at school. What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell Publishers. [in English].
16. Olweus, D. (2017). *The Olweus Bullying Prevention Program: Development, implementation strategies, short-term and long-term effects, and possible extension to younger ages. World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1029-Dan-Olweus.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
17. Petrosjanc, V.P. (2011). *Problema bullinga v sovremennoj obrazovatel'noj srede* [The problem of bullying in the modern educational environment]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State Pedagogical University], 6, 151-154. [in Russian].
18. Schell-Kiehl, I. *Cyberbullying: a challenge for the field of Social Work. World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1027-Ines-Schell-Kiehl.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
19. Sobkin, V.S., Smyslova, M.M. (2014). *Social'noe samochuvstvie podrostka: ocenka uspeshnosti zhiznennyh perspektiv (po materialam krosskul'turnogo issledovanija)* [Social health of a teenager: assessment of the success of life perspectives (based on cross-cultural research)]. *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the Tyumen State University], 8, 19-27. [in Russian].
20. Stepanova, I.B., Javchunovskaja, T.M. (2011). *Podrostok i nasilie: problemy i fakty* [Teenager and violence: problems and facts]. *Kriminologicheskij zhurnal Bajkal'skogo gosudarstvennogo universiteta jekonomiki i prava* [Criminological Journal of the Baikal State University of economics and law], 4, 50-55. [in Russian].
21. *U Mizhnarodnij den' molodi predstavleno rezul'tati novogo opituvannja, jaki svidchat' pro rozpovsjudzhenist' bullingu ta jogo negativni naslidki dlja molodih ljudej* [In the International Youth Dayit is presented the results of a new poll indicating the prevalence of bullying and its negative consequences for young people]. <https://www.unicef.org/ukraine/ ukr/activities_29497.html> (2017, August, 15). [in Ukrainian].
22. White, G. *Cyberbullying victims – Who are they and what factors at school are associated with cyber victimization: Findings from school climate research in Newfoundland and Labrador. World Anti-Bullying Forum – 2017*. <http://www.wabf2017.com/wp-content/uploads/2017/04/1035-Gerald-J-White.pdf> (2017, May, 7-9). [in English].
23. Yurchyk, O.M. (2016). *Psykholohichna profilaktyka shkilnoho nasylstva v pochatkovykh klasakh* [Psychological prevention of school violence in primary school]. Ostroh: National University «Ostrozka Akademia». [in Ukrainian].

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Леся Городенко, доктор наук із соціальних комунікацій
Євген Цимбаленко, кандидат наук із соціальних комунікацій
Інна Гащенко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗБАЛАНСУВАННЯ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Lesia Horodenko, ScD in Social Communications
Yevhen Tsymbalenko, PhD in Social Communications
Inna Hashchenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Journalism, Ukraine

DISBALANCING COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SOCIAL NETWORKS

Disbalancing communication technologies in social networks are generally characterized in this article. Such methods as trolling, flaming, flood, off-topic, cyberbulling, etc. are considered. It is concluded how users joint active discussions with trolls through the confluence phenomenon. Based on the example of Taras Shevchenko National University of Kyiv, destructive communication technologies, that are aimed to ruin the image of the institution (trash-image technologies), are analysed as well as the ways to counteract these attacks (information correction technology – spin-doctor). The paper defined disbalancing social communication technologies in social networks and methods to counteract these technologies. To accomplish the tasks of the research we used such methods and scientific approaches as communication approach (developed by Vitalii Kornieiev), abstraction, generalization, description, observation, analysis of text messages (posts and comments).
Keywords: communication technologies, disbalancing social communication technologies, social networks, trolling.

Постановка проблеми. Комунікаційні технології є досить актуальної темою в наукових дослідженнях комунікативістів. Про це свідчать кількісні та якісні роботи фахівців з комунікації. При цьому тему можна вважати невичерпною, оскільки вивчення тих чи інших прийомів донесення інформаційних повідомлень від лідерів думок і масифікаторів до масової аудиторії було і залишається предметом широких наукових дискусій, що посилюються чи послаблюють у зв'язку з соціальними умовами, політичними чи кризовими ситуація в суспільстві, виникненням нових каналів донесення інформації масам та інше. Нині ми регулярно спостерігаємо, як через соціальні мережі «запускається» неправдива, неперевірена, провокаційна інформація, спрямована на руйнування чи знищення іміджу особистості чи організації. При цьому застосовуються комунікаційні технології, що розбалансовують усталені уявлення про об'єкт нападу і антикризові комунікаційні технології не завжди здатні виправити інформацію.

Тому дедалі частіше у комунікативістиці озвучується необхідність вивчення новітніх комунікаційних технологій розбалансування для розуміння їхньої дії, випередження застосування, адекватної реакції та вмілої дискусії у соціальних мережах.

Аналіз наукових досліджень. Тема комунікаційних технологій детально розглянута у роботах В. Різуна[1], В. Корнєєва[2], О. Холода[3], Г. Почепцова[4], В. Іванова, Н. Зражевської[5] та ін. Соціальні мережі як комунікаційний простір були об'єктом досліджень Л. Городенко[6], Т. Фісенко[7], М. Чабаненко, Б. Потятиника та ін. Комунікаційні технології на зрізі соціальних мереж дискутувалися у книзі Г. Почепцова та дисертаційному дослідженні О. Курбана[8]. Крім того, існує низка статей, в яких з'ясовуються механізми дії та протидії комунікаційних технологій у віртуальному комунікаційному середовищі.

Метою статті є встановлення соціально-комунікаційних технологій розбалансування у соціальних мережах. **Завданням** статті є визначення дій та протидій комунікаційних технологій розбалансування у соціальних мережах (на прикладі тролінгу Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Методологія. Під час написання статті нами використано низку дослідницьких методів. Основу дослідження склав комунікаційний підхід (розроблений В. Корнєєвим). Крім того, ми опиралися на теоретичні засади комунікативістики, журналістикознавства, соціології, психології. Зокрема: з метою з'ясувати, пояснити відносно нові підвиди комунікаційних технологій у соціальних мережах застосовувався метод опису. На різних етапах підготовки статті ми послуговувалися методами абстрагування та узагальнення. Під час вивчення перебігу дискусії щодо Київського національного університеті імені Тараса Шевченка застосовувалося спостереження, аналіз текстових повідомлень (постів і коментарів).

Виклад основного матеріалу. Дискусії щодо приналежності соціальних медіа до системи засобів масової інформації є досить широкими і розмаїтими. Думки науковців розходяться від радикальних, що соціальні мережі і соціальні медіа не є частиною ЗМІ і до повної їх інтеграції з поняттям мас-медіа. Ця дискусія виходить за тему нашого дослідження і ми не будемо до неї долучатися. Зазначимо, що ми розглядаємо соціальні медіа та соціальні мережі як частину комунікаційного простору, проте не відносимо їх до засобів масової інформації, оскільки їх складно асоціювати з низкою формальних ознак (за Законом України Про друковані засоби масової інформації (пресу)[9]: видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію), а те, що є визначальним для нас, – це стихійність інформаційних потоків та відсутність відповідальності комуніканта за поширювані новини. З іншого боку, ми не заперечуємо факту, що чимало характеристик мас-медіа властиві соціальним мережам, а спеціалісти з комунікаційних технологій використовують закономірності масмедійного процесу від час проведення комунікаційних акцій у соціальних мережах та у соціальних медіа.

Для того, щоб чітко акцентувати, що ми розуміємо під «соціальними мережами», звернемося до визначення, запропонованого Т. Фісенко у дисертаційній роботі: «інтернет-сервіс, який забезпечує спілкування між його користувачами за допомогою різних інструментів, головним завданням якого є об'єднання користувачів у віртуальні спільноти за певними ознаками чи цілями»[10]. Щодо абсолютної ідеальності визначення можна дискутувати, проте у ньому відображені основні ознаки соціальних мереж, що є незаперечними. Крім того, визначення ознак, властивостей, характеристик чи формування авторського визначення поняття «соціальних мереж» виходить за тему нашої статті, тому ми сприймаємо тлумачення Т. Фісенко вдалим і далі у статті виходимо саме з нього.

---

[1] Різун, В. (2003). *Маси*. Київ. ВПЦ «Київський університет».
[2] Корнєєв, В. (2014). Комунікаційні технології як засоби проектування соціальної дійсності. *Наукові записки Інституту журналістики, 56*.
[3] Холод, О (2012). *Комунікаційні технології*: підручник. Київ. КиМУ.
[4] Почепцов, Г (2002). *Паблик рилейшинз для профессионалов*. Київ. Рефл-бук, Ваклер.
[5] Зражевська, Н. (2010). *Комунікаційні технології*. Черкаси: Брама-Україна.
[6] Городенко, Л. (2012). *Мережева комунікація: теорії, моделі, технології*. Київ. Інститут журналістики.
[7] Фісенко, Т. (2012). *Соціальні інтернет-мережі як феномен сучасного медіа-середовища*. Київ. Б.в.
[8] Курбан, О. (2016). *Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі*. Київ: ВІКНУ.
[9] *Закон України Про друковані засоби масової інформації (пресу) 1993* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 1.*
[10] Фісенко, Т. (2012). *Соціальні інтернет-мережі як феномен сучасного медіа-середовища*. Київ. Б.в., 5.

Оперуючи поняттям «*комунікаційні технології*», ми дослухаємося до позиції В. Корнєєва і вслід за ним розуміємо їх як «форми спеціальної організації комунікації, які за умови дотримання технологічного ланцюжка гарантують отримання наперед визначеного результату»[1].

Соціально-комунікаційні технології розбалансування, за О. Холодом, – це початковий процес незворотних змін моделей поведінки через незначні порушення балансу в структурі і функціях суспільних систем[2].

У дисертаційному дослідженні Т. Фісенко розглядає і виділяє такі впливогенні засоби у соціальних мережах: тролінг, фотожаба, холівари, інтернет-меми, ефект Стрейзанд (зокрема вірусна реклама), астротурфінг»[3]. При цьому дослідниця не акцентує на позитивних чи негативних аспектах цих засобів з точки зору комунікаційних технологій, а тільки робить прогноз про «перспективність» подальших досліджень цих явищ у комунікативістиці та міждисциплінарних дослідженнях. Одночасно Т. Фісенко вказує, що «засоби впливу на користувачів соціальних мереж зазвичай характеризується апелюванням до емоційного, рідше – до логічно-мисленнєвого (коли потрібен час на усвідомлення закладеного смислу) і можуть містити елементи провокації чи інтриги»[4].

Цікаво з погляду соціальних мереж виглядають підходи мас-медіа щодо комунікаційних технологій, згруповані Г. Почепцовим (за[5]). Звернемо увагу: ми зазначаємо підхід, анотований науковцем та додаємо власні коментарі з огляду на специфіку поширення інформації у соціальних мережах:

• ефективність масової комунікації проявляється поступово, пропорційно кількості одиниць інформації. Соціальні мережі нині є одним з найпотужніших генераторів інформаційних потоків. Досить часто саме через інформаційні приводи, поширювані як медіа в інтернеті, так й інформації в соціальних мережах суспільство переживає інформаційний шок, що супроводжується масовими діями в соціальному вимірі. Наприклад, фейк «СНІД у Pepsi». На початку вересня 2017 року користувачі соціальних мереж почали масово отримувати повідомлення: «Протягом наступних кількох тижнів не пити жодних продуктів від Pepsi, оскільки один із працівників компанії додав свою кров, заражену ВІЛ (СНІД). Це було показано вчора на Sky News. Будь ласка, перешліть це повідомлення тим людям, про яких ви турбуєтесь»[6]. Особисто ми отримали таке повідомлення від друзів і знайомих у Facebook та на Viber. На спробу звернутися до здорового глузду відправників і прохання прочитати в тому ж таки інтернеті про способи передачі ВІЛ(СНІД) отримали масове осудження. Це заставило нас ще раз задуматися про ефективність комунікаційних технологій та низьку медіаграмотність громадськості.

• завдяки сучасним ЗМІ здійснюється наповнення інформаційного простору найбільш важливою сучасній людині інформацією про навколишній світ. Теза, з якою складно не погодитися. З іншого боку, соціальні мережі – це не тільки скарбничка соціально важливої інформації. Досить складно чітко й однозначно визначити і охарактеризувати ті інформаційні потоки, які хаотично, непослідовно, часто нелогічно виникають і масово поширюються в соціальних мережах. Адже складно віднайти нотки «важливості» в інформаційних трендах соціальних мереж. Наприклад, телевізійна програма ТСН запустила на своєму офіційному сайті (tsn.ua) проект, в якому «щодня збирає тренди сучасних соціальних мереж». І, як виявилося, топ-теми за 24 лютого 2017 р.: «Сьогодні у Мережі милувалися зворушливими фото котячої родини – матусі, татуся та їхніх чотирилапих діточок, та підписувалися на Instagram дівчини, яка всюди почувається третьою зайвою»[7].

• сучасні мас-медіа найчастіше використовують для інформаційного впливу ті події, факти, явища і коментарі до них, які мають негативне забарвлення. І тут для підтвердження тези наведемо

[1] Корнєєв, В. (2014). Комунікаційні технології як засоби проектування соціальної дійсності. *Наукові записки Інституту журналістики, 56*, 178.
[2] Холод, О (2012). *Комунікаційні технології:* підручник. Київ. КиМУ, 47.
[3] Фісенко, Т. (2012). *Соціальні інтернет-мережі як феномен сучасного медіа-середовища.* Київ. Б.в., 8.
[4] Фісенко, Т. (2012). *Соціальні інтернет-мережі як феномен сучасного медіа-середовища.* Київ. Б.в., 5.
[5] Почепцов, Г (2002). *Паблик рилейшинз для профессионалов*. Київ. Рефл-бук, Ваклер, 139.
[6] СПИД в пепси коле. *livejournal.* <https://gravitrap.livejournal.com/81761.html> (2018, січень, 17).
[7] Кумедні новинки та новини, які цікавлять багатьох, – дивіться у нашій добірці. *tsn.ua* <https://tsn.ua/tsikavinki/instagram-tretoyi-zayvoyi-ta-zvorushlivi-foto-kotyachoyi-rodini-trendi-merezhi-886450.html> (2018, січень, 17).

цитату зі статті Є. Цимбаленка: «таблоїдизація медіакомунікацій характеризується примітивністю журналістських текстів, збагачених великоформатними, часто вульгарними, ілюстраціями, зверненням і грою на тваринних інстинктах людини, таких як страх, секс, бажання покопирсатися у брудній білизні інших людей»[1].

Чи можна говорити про те, що технології у мережевих комунікаціях соціальний характер? Для цього звернемося до опису соціальних технологій, що зустрічаємо у Н. Зражевської: «соціальна технологія завжди спрямована на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей; орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної проблеми людини або групи людей; аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту, в якому перебуває клієнт (об'єкт впливу); наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату; наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів діяльності; структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових); мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики); наявність функціонуючого зворотного зв'язку та оцінка ходу й результату діяльності; відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і проблем, на розв'язання яких спрямована технологія; взаємозв'язок та взаємообумовленість діагностичних, формуючих (коригуючих) і оцінних складових; гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання проблеми»[2].

Що ми можемо сказати, проаналізувавши ці ознаки соціальних технологій? Частина з них мають безпосередній зв'язок із комунікаційними технологіями в соціальних мережах, проте частина не відповідає або має сумнівний зв'язок. Наприклад, досить часто тролінг у соціальних мережах відбувається виключно заради тролінгу і не несе в собі ні ідею, ні мету. Тобто, ознаки «наявність цілей…» та «наявність конкретної мети…» є швидше сумнівними. Адже для тролігну існує одна мета і зміст віртуального тролінгу — розміщення в інтернеті провокаційних повідомлень з метою викликати флейм, конфлікти між учасниками, образи, війну коментарів, марнослів'я тощо»[3]. Поряд з цим, «наявність функціонуючого зворотного зв'язку…» є вкрай необхідним елементом для вдалого кібербулінгу. Неучасть особи (чи представників організації) у флеймі і обміні гострими, часто провокаційними, неправдивими висловлюваннями нівелює ідею тролінгу – внесення розладу в спільноту. Як зазначає Т. Гребенік, «Збурювальний, саркастичний, провокаційний або гумористичний зміст повідомлень троля спрямований на те, щоб залучити якомога більше користувачів до активної конфронтації з тролем»[4].

Розглянемо і проаналізуємо, як використовувалися комунікаційні технології для тролінгу та руйнування іміджу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На цей вуз регулярно здійснюють нападки в соціальних мережах то невдоволені студенти, то конкуренти. І це зрозуміло. Потужний навчальний заклад з багатотисячною студентською аудиторією перебуває під пильною увагою громадськості.

До речі, аналізуючи медіаландшафт 2017 року, журналісти та аналітики Hromadske.tv виділи п'ять трендів, чотири з яких напряму чи опосередковано стосуються комунікації в інтернеті і соціальних медіа. Перший тренд – це підтвердження актуальності нашої магістерської роботи – «Протидія фейкам». «Кількість інформації, яку генерують машини по всьому світу без участі людей, перебільшує ту, яку породжують і передають один одному люди. Водночас, вони часто-густо спираються в своїх дискусіях на «фейкові новини» із соцмереж, а не достовірну інформацію з якісних медіа чи раціональні аргументи серйозних книжок», – пишуть спеціалісти Громадського у лонгріді «5 трендів 2017 року: як встигнути за світом, що змінюється на очах»[5]. Можемо підсумувати: Київський національний університет імені Тараса Шевченка став одним із тих об'єктів, що постраждав від фейкових новин.

---

[1] Цимбаленко, Є. (2012). Таблоїдизація медіакомунікацій. *Наукові записки Інституту журналістики, 50, 206*.
[2] Зражевська, Н. (2010). *Комунікаційні технології*. Черкаси: Брама-Україна, 7.
[3] Гребенік, Т. Маніпулятивні технології у соціальних медіа: боти, тролінг, флуд та офтопік. <https://prezi.com/s-0m94wkaiok/presentation/> (2018, січень, 22).
[4] Гребенік, Т. Маніпулятивні технології у соціальних медіа: боти, тролінг, флуд та офтопік. <https://prezi.com/s-0m94wkaiok/presentation/>. (2018, січень, 22).
[5] 5 трендів 2017 року: як встигнути за світом, що змінюється на очах. *Громадське ТВ*. <https://hromadske.ua/posts/5-trendiv-2017-roku> (2018, січень, 17).

Опис події: Відповідно до частини 4 ст. 10 Закону України «Про вищу освіту» Київський національний університет імені Тараса Шевченка сформував графік навчального процесу на 2017/2018 навчальний рік з урахуванням пропозицій студентського самоврядування. Цей графік був затверджений розпорядженням ректора за №42 від 20.03.2017 р., оприлюднений на офіційному веб-сайті Університету та доведений до відома викладачів, студентів і співробітників шляхом розміщення на стендах офіційної інформації факультетів (інститутів, коледжів, ліцею). Цим графіком передбачено тривалість першого семестру з 01.09.2017 р по 31.12.2017 р. заплановано проведення зимових канікул з 01.01.2018 р. по 23.01.2018 р. Другий семестр триватиме з 24.01.2018 р. по 30.06.2018 р. У цьому семестрі передбачено аудиторне навчання з 01.03.2018 р. по 08.06.2018 р., проведення літньої сесії з 09.06.2018 р. по 24.06.2018 р. На період з 24.01.2018 р. по 28.02.2018 р. факультети та інститути планують проведення навчальних та виробничих практик поза межами Університету.

Провокація: Експерт з енергетики Андрій Герус поширив недостовірне повідомлення про начебто відсутність коштів на оплату комунальних послуг в Університеті та примусове відправлення студентів на дистанційне навчання.

Реакція медіа та громадськості: Починаючи з 16-17 січня низка українських медіа почали роздувати фейкову інформацію, яку розмістив на сторінці у Фейсбук експерт з енергетики Андрій Герус. Майже одразу всі провідні російські медіа почали роздувати скандал про деградацію освіти в Україні, занепад України як держави через неможливість підготовки гідних освітніх кадрів і загалом активно використали фейк для руйнування іміджу вищої освіти в Україні.

Фейк від А. Геруса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка розпустив студентів до весни. Причина – відсутність коштів для оплати за тепло та електроенергію. Формально – це називається "дистанційне навчання". Але всі розуміють, що ні методики дистанційного навчання, ні кваліфікації викладачів для дистанційного навчання у нас немає. Ну читайте книжки, розв'язуйте задачі. У студентів свої плани: трохи відпочити, трохи підзаробити. Думаю, і по деяких інших університетах подібна ситуація. Це все прекрасно виглядає на фоні того, як працює державна машина для інтересів олігарха А. […] Шановні учні та студенти, хто має можливість їхати вчитися за кордон – їдьте не думаючи (пост від 16.01.2018 на приватній сторінці Фейсбук А. Геруса).

Станом на 23.01.2018 р. це фейкове повідомлення з елементами тролінгу було поширене 1063 рази, вподобали його понад 1300 осіб, у тому числі народні депутати України (напр., С. Заліщук).

Протидії Університету: миттєво на провокацію А. Греуса прореагував перший проректор Університету В. Бугров, намагаючись «достукатися» до здорового глузду опонента. Проте всі наведені аргументи В. Бугрова були перекручені тут же у коментарях опонентом, висмикувалися окремі фрази і цими фразами «кидалися в масу». Центр комунікації Університету розмістив «Офіційна заява щодо графіку роботи Університету» (17.01.2018) та «СтопФейк від КНУ: дайджест найпоширеніших запитань» (18.01.2018) на офіційному сайті Університету, розділ – Новини (*http://www.univ.kiev.ua/ua/news*).

Комунікаційні технології розбалансування. Ключовим комунікаційним прийомом, що викликав подальші реакції в медійній площині (і як наслідок у громадськості) став *фейк* (неправдиве, неперевірене повідомлення). Наприклад, фейкове поширення інформації на *Цензор.нет* «Університет ім. Тараса Шевченка розпустив студентів до весни, щоб не платити за опалення, – Герус» (16.01.2018) викликало чималий резонанс громадськості: понад 30 000 переглядів на майже 200 коментарів. І практично стовідсотково ці коментарі поливали брудом Університет. Коментарі породжували нові коментарі. Отож, технологія *чуток* працювала як найкраще. Так само *вірусне поширення інформації (ефект Стрейзанд*) показало ефективні запуску таких чуток у соціальних мережах: один пост викликав резонанс в суспільстві. У коментарях до інформації як у соціальних мережах, так і на сайтах медіа домінував *тролінг*. Подеколи навіть дивно, що рейтингові видання не можуть установити фільтр на мат на нецензурну лексику і вважають допустимим, щоб у коментарях до їхніх публікацій була присутня найгрубіша лайка (див. коментарі на сайті *Цензор.нет*). *Навішування ярликів* у текстах коментарів – окрема тема для дослідження. Алегорії та асоціації від авторів коментарів рясніли ярликами про «збагачення Ахметова за рахунок студентів», «деградацію освіти як такої», «студенти замерзають, а посадовці по Балі відпочивають» та ін. Ці та інші ярлики лягли в основу чималої кількості *інтернет-мемів*,

як наприклад: «українських студентів зимою в Африку на навчання, а літом – в Україну», «яке навчання, такі спеціалісти», «дякуємо, що не кір причина» та багато інших. Не менш активно послуговувалися прийомом *яскраві узагальнення*, коли аудиторію підводили до того, щоб сприймати фейкове повідомлення без перевірки фактів або підсувалися псевдофакти. І це все було експресивно оформлено, аби посилити ефекти у масах про те, що освіта в Україні «загниває». *Фотожаби* виникали і поширювалися у соціальних мережах на сторінках зацікавлених осіб, знову ж таки синтезуючи теми занепаду освіти, збагачення олігархів, паплюження чиновників і влади.

Неправдива і провокативна інформація у мережевих комунікаціях зустрічається не тільки виключно в соціальних мережах. На жаль, подеколи таким «грішать» і віртуальні мас-медіа. Ситуація, що склалася із фейками навколо Університету на практиці підтверджує нашу тезу. Неправдиву інформацію поширили чимало рейтингових медіа: *Українська правда, Цензор.нет, ТСН.ua., fakty.ICTV.ua* та чимало інших. Таким чином, не перевіривши інформацію, поважні медіа долучилися до дискредитації провідного вузу України. Тут можна стверджувати доречність введеного у теорію мережевої комунікації Л. Городенко поняття ризома, перенесене образно філософами-посмодерністами з біології, де воно позначає «будову кореневої системи без стержня з безліччю хаотичних нестійких паростків, схильних до регенерації»[1]. Ми спостерігали, як масово, хаотично, з нагнітанням ситуації, неприйняттям офіційних позицій поширювалася неправдива інформація. І навіть випадки спростувань виглядали поверхнево, особливо при аналізі коментарів до цих матеріалів. А коментар В. Бугрова щодо матеріалу на сайті Української правди говорить сам за себе: «Можливо я чогось не розумію? Читаю заяву Центру комунікацій КНУ і читаю її переказ на УП. Таке враження, що я з'їхав з глузду (((переказ не відповідає оригіналу (» (сторінка у Фейсбуці В. Бугрова, 17.01.2018).

Як вказує О. Самуляк в авторефераті дисертації, «Інтерактивні інструменти журналістики Уанету максимально використовують зв'язок з популярними соціальними мережами»[2]. Ми це спостерігали через репости статей із медіа на сторінках користувачів соціальних мереж. Навіть у межах коментарів давалися посилання на ті чи інші медійні ресурси, аби підтвердити висловлювання користувачів.

Ситуація, що виникла навколо фейкового тролінгового протистояння, підтвердила тезу Л. Городенко щодо впливовості у соціальних спільнотах: «Спілкування в соціальних мережах сприяє швидкому зближенню людей. І хоча вони в реальному світі можуть ніколи не зустрітися, вони формують цільові інтернет-аудиторії, якими можна управляти в глобальних масштабах. Соціальні спільноти є однією з тих структурних одиниць, в яких правильно побудовані комунікації розв'язують багато питань впливу на маси через інтернет»[3]. У нашому випадку відбулося формування групи, що мала коли-небудь претензії до Університету, або просто захотіли вставити свої «п'ять копійок» щодо занепаду університетської освіти в Україні. Як тільки ситуація перейде у стан стабілізації, або інший (чи цей же) «експерт» поширить чергову скандальну інформація, ця група перестане бути актуальної, оскільки втратиться об'єкт тролінгу.

Висновки. У результаті проведеного аналізу ми виявили стійкі тенденції до застосування комунікаційних технологій розбалансування у соціальних мережах. Аналізуючи обраний прикладний матеріал, ми виділили найбільш вживані комунікаційні технології, за допомогою яких відбувалися спроби руйнування іміджу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зокрема, це – фейк, вірусне поширення інформації, тролінг, генерування інтернет-мемів, фотожаб, навішування ярликів, яскраві узагальнення.

Підсумувати нашу розвідку ми хочемо словами В. Різуна: «Маніпуляційний вплив є неконтрольований, пасивний, неусвідомлюваний, стихійний, прихований для адресата процес впливу на нього, який відбувається поза його волею і бажанням»[4]. Все, що відбувалося навколо штучного вигаданого фейку, білу нічим іншим як маніпулюванням масами. І запобігти таким маніпулюванням можна лише в один спосіб – «достукатися» до свідомості мас про необхідність перевіряти інформацію, а не заковтувати будь-яку «утку», поширювану у соціальних мережах чи у медіа, чи, іншими словами, підвищувати медіаграмотність суспільства.

[1] Городенко, Л. (2012). *Мережева комунікація: теорії, моделі, технології*. Київ. Інститут журналістики, 28.
[2] Самуляк, О. (2014). *Соціальні комунікації в Україні*. Київ, 12.
[3] Городенко, Л. (2012). *Мережева комунікація: теорії, моделі, технології*. Київ. Інститут журналістики, 257.
[4] Різун, В. (2003). *Маси*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 81.

References:

1. Kurban, O. (2016). *Suchasni informatsiini viiny v merezhevomu on-lain prostori* [Modern Information Wars in Network Online Space]. Kyiv: VIKNU [in Ukrainian].
2. *Zakon Ukrainy Pro drukovani zasoby masovoi informatsii (presa)* [The Law of Ukraine "On Printed Mass-Media" (The Press)]. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy [The Official Website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (18.05.2017) [in Ukrainian].
3. Pocheptsov, G. (2002). *Pablik rileishinz dlia profesionalov* [Public Relations for Professionals]. Kyiv: Vakler [in Russian].
4. Kholod, O. (2012). *Komunikatsiini tekhnologii* [Communication Technologies]. Kyiv: KiMU [in Ukrainian].
5. Tsymbalenko, Y. (2012). Tabloidyzatsia mediakomunikatsij [Tabloidization of Media Communications]. *Naukovi zapysky Institutu zhurnalistyky* [Scientific notes of the Institute of journalism], *no. 50,* 206-211. [in Ukrainian].
6. Zrazhevska, N. *Komunikatsini tekhnologii: lektsii* [Communication Technologies: The Lectures]. Cherkasy: Brama-Ukraina [in Ukrainian].
7. Grebenik, T. Manipulativni tekhnologii u sotsialnykh media: boty, trolling, flood ta off-topic [Manipulating Technologies in Social Media: Bots, Trolling, Flood and Off-topic]. <https://prezi.com/s-0m94wkaiok/presentation/> [in Ukrainian].
8. Horodenko, L. (2012). *Merezheva komunikatsiya: teorii, modeli, tekhnologii* [Network Communication: Theories, Models, and Technologies]. Kyiv: Nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, In-t zhurnalistyky [in Ukrainian].
9. Fisenko, T. (2012). *Sotsialni internet-merezhi yak fenomen suchasnogo media-seredovyscha* [Social Internet Networks as Modern Media Space Phenomenon]. Kyiv: B.v. [in Ukrainian].
10. Samulyak, O. (2014). *Sotsialni komunikatsii v Ukraini: istoriya, osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku* [Social Communications in Ukraine: History, Features and Development Perspectives]. Kyiv: B.v. [in Ukrainian].
11. Rizun, V. (2003). *Masy: Teksty lektsiy* [The Mass: Texts of Lectures]. Kyiv: VPTs «Kyivskyi universytet» [in Ukrainian].
12. Kornieiev, V. (2014). Komunikatsiiyni tehknologii yak zasoby proektuvanya sotsialnoi diysnosti [Communication Technologies as Design Tools of Social Reality]. *Naukovi zapysky Institutu zhurnalistyky* [Scientific Notes of the Institute of Journalism], *no. 56,* 176-181. [in Ukrainian].
13. SPID v pepsi kole [AIDS in Pepsi-Cola]. <https://gravitrap.livejournal.com/81761.html> [in Russian].
14. Kumedni novynky ta novyny, yaki tsikavlat bagatiokh [Funny News and News that are Interesting for Many People]. <https://tsn.ua/tsikavinki/instagram-tretoyi-zayvoyi-ta-zvorushlivi-foto-kotyachoyi-rodini-trendi-merezhi-886450.html> [in Uktainian].
15. 5 trendov 2017 roku: yak vstygnuty za svitom, scho zminuetsya na ochah [5 Trends of 2017: How to Catch the World which Changes in Sight]. Hromadske TB [Public TV]. <https://hromadske.ua/posts/5-trendiv-2017-roku> [in Ukrainian].

Євген Магда, к. політ. н.
Національний технічний університет України
«КПІ імені Ігоря Сікорського», Україна

ТРЕНДИ ПОЛІТИЧНОГО КОПІРАЙТИНГУ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ

Yevhen Mahda, PhD in Political Science
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine

TRENDS OF POLITICAL COPYWRITING IN THE FRAMEWORK OF HYBRID AGGRESSION

The purpose of the study is to analyze the key trends of the transformation of political copywriting in the frame of Russian hybrid aggression not only against Ukraine but also against the EU (information dimension of aggression). Another frame is formed by the further development of network technologies and the formation of copywriting 2.0. The author shows the possibilities created by copywriting 2.0 for solving political problems. Copywriting 2.0 is an umbrella term that refers to copywriting developed using social media and adapted to the needs of both search engines and real users; it is more interactive and more effective. The key areas and tactical objectives that the copywriting products achieve are pressure on emotions (pity, fear, despondency, nihilism, panic) and public opinion; provocations and inducements to irrational and destructive actions; dissemination of false information and manipulation of the truth using social media; discrediting politicians and public figures.
Keywords: hybrid war, information war, copywriting 2.0, political consulting.

Копірайтинг як технологія створення текстів на задану тему посідає важливе місце у системі соціальних комунікацій. У сучасному світі є очевидним, що надважливою складовою успішної діяльності (практично у будь-якій сфері, тим більше – політичній) є якісний текст. Причому стрімкі зміни у системі міжнародних відносин суттєво піднімають планку вимог до якості та швидкості виконання відповідних робіт. Якщо раніше копірайтери зосереджували свою увагу здебільшого на комерційних текстах, то сьогодні їхні завдання переходять до сфери оперативного реагування та інформаційного супроводу діяльності представників правлячої еліти.

Що ми розуміємо під терміном «копірайтинг»? Як-то кажуть, про визначення домовляються, і, схоже, у випадку з копірайтингом домовленість є стабільною. Хоча дискусія, тим не менш, існує. Д. Каплунов трактує копірайтинг трохи ширше – як переконання чи (та) досягнення власних цілей за допомогою тексту.[1] Є й інша точка зору, представники якої пропонують поводити межу між рекламним копірайтингом, веб-копірайтингом, копірайтингом у сфері зв'язків з громадськістю тощо, зважаючи на те, що рекламні тексти це те, з чого копірайтинг починався, а от тепер це вже щось більше аніж просто продажі.[2] За такою логікою, копірайтер – не просто писар, виконавець текстів, а фахівець у сфері зв'язків із громадськістю. Копірайтинг вийшов за межі рекламних агенцій та вузького професійного кола. Інтернет потребує все більшої кількості оригінального контенту та цікавих текстів.

Ми будемо користуватись наступним визначенням. Копірайтинг – це професійна діяльність з написання рекламних, іміджевих, презентаційних текстів, спонукаючих текстів, спрямованих на просування товару, компанії, послугу, людини або ідеї. Такий текст містить більшою чи меншою мірою визначену інформацію та має визначену замовником форму. Але попри наявність низки умов замовника, копірайтинг – це творча діяльність, а не подання сухої енциклопедичної інформації. Без

[1] Каплунов, Д. (2011). *Копирайтинг массового поражения*. Санкт-Петербург, 20.
[2] Земская, Ю., Кузнецова, Е. (2014). Спичрайтинг и копирайтинг: филология на службе у интегрированных маркетинговых коммуникаций. *Филология и человек, 4,* 25-36.

долі креативу текст буде неконкурентоспроможним. Так само як і без урахування культурних, смислових, цивілізаційних трендів.

Разом з креативним началом у роботі копірайтера є й технічна (технологічна) сторона. Є навіть думка про те, що копірайтинг це творчий інжинирінг.[1] Іноді кажуть, що копірайтинг є новим видом журналістики, зважаючи на те, що тексти з-під пера копірайтера є зазвичай об'єктивними, релевантними, актуальними та поєднують риси інформативності, аналітичності та художньої цінності, що є характерним для журналістських матеріалів.[2]

Парадоксальним чином українські копірайтери сьогодні мають більше можливостей для ефективного виконання замовлень, оскільки на них, на відміну від західних колег, не тисне тягар звички до роботи без поспіху, готовності переглядати раз за разом готові варіанти, вдосконалюючи написане. На порядку денному сьогодні – швидке реагування на інформаційні подразники, без якого очікувати на політичний успіх не варто.

Виступаючи у липні 2017 року на організованому НАТО саміті з стратегічних комунікацій у Ризі, президент Естонії Керсті Кальюлайд наголосила: «Час прес-релізів минув». Ця заява президента пострадянської країни, яка зуміла не лише стати членом НАТО та ЄС, але і стати лідером серед колишніх радянських республік за рівнем життя, свідчить про кардинальне пришвидшення обігу інформації та постання якісно нових викликів перед учасниками суспільно-політичних процесів у більшості цивілізованих країн світу. Відтак, значення копірайтингу якісного, переконливого, яскравого, – зростає.

Гібридна агресія Росії проти Європи, яка має найбільш гостру стадію у російсько-українському протистоянні, починаючи з 2014 року, потребує значних зусиль із заповнення інформаційного простору адекватною реакцією на події та виклики. Копірайтинг все активніше переноситься до соціальних мереж, а копірайтери перетворюються на ініціаторів та модераторів дискусій, втім, виконуючи замовлення з відповідною тональністю.

Здійснення аналізу трендів копірайтингу на сучасному етапі дозволяє стверджувати про його поступову еволюцію в сучасних умовах, зростання потреби не лише у якісній, але і оперативній роботі майстрів слова, їх спроможності підкріпляти публікації аудіовізуальними та ілюстративними матеріалами, які дозволяють більш активно впливати на аудиторію.

Копірайтинг сьогодні не лише переходить від написання прес-релізів до наповнення акаунтів у соціальних мережах, але і потребує від копірайтерів розуміння суспільно-політичної ситуації в країні та світі, спроможності визначати пріоритетні напрями діяльності у автономному режимі. Цілком очевидно, що творча складова копірайтингу стає все вагомішою. Завдяки гібридним викликам ми поступово переходимо до Копірайтингу 2.0, якісно нового явища у суспільно-політичних відносинах. Спробуємо окреслити його риси.

Перш за все – копірайтинг 2.0 є похідним (розвивається в контексті) від технологій Веб 2.0. Форуми, чати, блоги, – ширше це соціальні медіа, – сформували нове комунікаційне середовище. Це призвело до суттєвого розширення можливостей для впливу на клієнта/покупця/рецепієнта. Веб 2.0 вважають (і не без підстав) практично необмеженим комунікаційним ресурсом. Для отримання аудиторії у 50 млн осіб радіо знадобилось 38 років, телебаченню – 13 років, а Інтернету – всього 4 роки[3]. Темпи охоплення соціальними медіа зростають у геометричній прогресії.

Тут буде доречно згадати вже знамениту цитату дослідника Енді Серновіца: «Колись ми думали, що в інтернеті все тимчасове. Тепер ми знаємо правду: Google зберігає інформацію вічно. Провальна рекламна кампанія, засмучений клієнт, зламана річ, негативний запис на форумі, поганий настрій у працівника техпідтримки — все це лишиться назавжди!»[4]. Отже, хай яким швидкоплинним здається Інтернет та його примхи, якість і тут залишається на першому місці.

Вимогою часу є пристосовувати копірайтинг не просто до соціальних мереж, а до нового віртуального середовища загалом. В даному випадку соцмедіа є складовою більш потужного

[1] Елькина, М. (2014). *Копирайтинг как творческий инжениринг*. Москва, 15-21.
[2] Костенко, Е. (2014). Копирайтинг и рерайтинг в сетевых СМИ – новые виды журналистики? *Изв. Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. Т. 14, вып. 1,* 109-113.
[3] Горлов, М., Гикис, С. (n.d.). *Концепции Web 2.0 и PR 2.0: роль и место PR в стратегиях интернет – продвижения товаров и услуг.* <//https://elibrary.ru/item.asp?id=25484411>.
[4] Серновиц, Э. (2017). *Сарафанный маркетинг. Как умные компании заставляют о себе говорить*. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 35.

тренду. Мова йде про digital копірайтинг, тобто про ті тексти, які пишуться виключно для мережі Інтернет. Цей напрямок стрімко розвивається протягом кількох останніх років, підлаштовуючись під оновлення алгоритмів Google та інших пошукових сервісів.

Один з останніх трендів у digital копірайтингу – використання LSI. LSI означає latent semantic indexing – латентне семантичне індексування. Інакше кажучи, це семантично пов'язані слова та фрази, не обов'язково синоніми. За допомогою latent semantic indexing пошукові системи «розуміють» контекст пошукового запиту користувача та підбирають найбільш релевантні результати. Ще у 2012 році головний інженер пошукової оптимізації компанії Google Метт Катт наголошував на ролі природного контенту, цільова аудиторія якого – живі люди, а не пошукові роботи. А люди можуть користуватись різними словами, маючи на увазі одне й те саме, і навпаки. Тоді ж він закликав створювати природній, а не механістичний контент. Через рік, у 2013, корпорація Google запустила алгоритм Колібрі (Hummingbird), який став сприймати контент як сукупність слів, пов'язаних між собою.

Якщо для SEO-копірайтингу основою є ключові слова, їх щільність (частота застосування і розташування) і види входження в текст, то за методикою LSI релевантність текстового контенту безпосередньо залежить від семантичної варіативності ключових слів і слів з їх оточення, відповідності контексту, доречності застосування. Не менше значення при цьому має якість самого тексту, а також тематичні вподобання та потреби читачів. Це означає, що релевантність контенту в більшій мірі залежить від змісту і сенсу тексту, ніж від ключових слів і фраз, вписаних в текстовий матеріал. На той час це був справжній прорив. Програма аналізувала тексти на сайтах з точки зору відповідності пошуковим запитам користувачів і була здатна «розуміти» суть вмісту, зв'язок між словами.

Саме ці слова і є LSI словами. Наприклад, якщо користувач збирається у подорож старовинними замками України, імовірно пошукова система підбере адреси музеїв, а якщо в нього зламаний замок у дверях, в результатах пошуку будуть адреси та сайти будівельних гіпермаркетів та служб побутового ремонту. LSI копірайтинг має ряд переваг. Перш за все це довіра пошукових систем, здатність поєднати користь як для людей, так і для пошукових роботів, а відтак, – вища частота переходу на сайт політика, можливість додати унікальності іміджу публічної особи. Пошукова система обере текст, в якому використаний LSI, максимально органічно, непомітно та ненав'язливо, і це водночас буде релевантним результатом для користувача[1].

Ще один з наріжних трендів – постання та зростання впливу ефекту Twitter. В 140 знаків (останнім часом – 280 знаків), коротко та змістовно, влучно та доступно, треба вмістити потрібний меседж, потрібний смисл. З іншого боку, в короткому тексті легше уникнути нещирості та штучності. Короткі повідомлення, часто з лінком на більший матеріал на веб-ресурсі та ілюстрацією чи відео, з'являються у стрічці підписників. Цитовані повідомлення, ретвіти (retweet) дозволяють максимально швидко поширити інформацію. Головне, що при цьому зберігається авторство початкового твіту.

Ключову роль в інформаційному обміні в Twitter грають так звані хештеги, що починаються з символу "#", які дозволяють формувати інформаційну хвилю – масив повідомлень на певну тему. Інформаційна хвиля утворює тренд. Користувач може включитися в обговорення теми на будь-якому етапі, створивши відповідне повідомлення. Це дає можливість «вскочити» в інформаційний потік в будь-якому місці, на відміну від упорядкованих за часом послідовних коментарів в блогах чи у Facebook. Таким чином, Twitter вперше надав мережевому співтовариству прості інструменти обміну інформацією, її миттєвого поширення і консолідації. Такий режим обміну інформацією здатний впливати на реальні події та змінювати поточну ситуацію в процесі соціальної взаємодії. Саме це визначає особливий статус Twitter як мережі громадянської журналістики та його значимість в соціальному та політичному житті.

На протилежність згаданому ефекту Twitter розвивається інший тренд – довші тексти. Так звані лонгріди теж можуть бути цікавими, і користувачі охоче читають захоплюючий і важливий текст, навіть попри його обсяг. І понад те, саме великий текст виглядає (і є) більш переконливим, адже може вмістити більшу кількість фактів та аргументів. І так простіше зробити контент унікальним, саме таким, якому надають перевагу пошукові системи.

[1] Серновиц, Э. (2017). *Сарафанный маркетинг. Как умные компании заставляют о себе говорить*. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 35.

Лонгріди також ілюструють ще одну тенденцію – використання ілюстрацій та мультимедіа в тексті на підтвердження тез тексту. Поєднання усіх видів цифрового контенту, який адаптований до найрізноманітніших платформ, – вже не просто данина моді, а необхідність. Тож лонгрід – це все більше не просто довгий текст, а «історії, презентовані за допомогою великого тексту із вкрапленнями фоторепортажу, відеосюжетів та інфографіки».[1] Такі тексти переростають в цілі мультимедійній проекти, в яких задіяні кілька фахівців. Їхня популярність лише зростатиме з кількох причин. По-перше, користувач буде цінувати те, що все найцікавіше вже відібране та складене в контекст, а отже, відвідуваність сайту буде зростати. Медіаексперти наголошують, що лонгріди можуть залучати до сайту такий самий трафік, як і топові новини. По-друге, використання додатків та платформ веб-сайтів активізує читача. По-третє, використовуючи інтерактивний інструментарій, можна зацікавити у найнуднішій темі.

Створення таких проектів – то є певний технологічний процес, який включає етапи формулювання ідеї, добру команди та розподілу обов'язків, складання плану, створення та відбір контенту, обрання технічної платформи та дизайн, і врешті, публікація з грамотною кампанією по просуванню для самого лонгріду.

Відзначимо наступні особливості копірайтингу в соціальних мережах, які є важливими для розуміння їх розвитку:

- швидкий темп зміни інформаційної картини світу потребує поєднання оперативності поширення інформації та її змістовності;
- соціальні мережі не надають гарантій справжності співрозмовника;
- для ефективного розвитку соцмереж важливо забезпечити ефективний зворотній зв'язок, насамперед – для політиків та громадських діячів;
- соціальні мережі дозволяють рекламістам не лише використовувати інструменти впливу на цільову аудиторію, а й проникати всередину;
- головними ворогами ефективного розвитку копірайтингу в соціальних мережах є нав'язливість, штучність, нещирість
- ефект Twitter – 140 знаків (останнім часом – 280 знаків), коротко та змістовно
- для соціальних мереж помітну небезпеку становлять фейкові акаунти та злам акаунтів
- соцмережа це зона комфорту і цим варто користуватись;
- важливо враховувати час оприлюднення тексту навіть один влучний і актуальний твіт, надісланий у правильний час, користувачі можуть поширити неймовірну кількість разів.[2]

Ці засади підводять нас до розуміння того, яким чином використовувати копірайтинг у політичному консультуванні.

Гібридна агресія, в умовах якої Україна живе щонайменше з 2014 року (а то й з 2013 року), є очевидно не лише військовим протистоянням. Це в першу чергу протистояння наративів, війна емоцій та за емоції. Арсенал віртуальної зброї в гібридному протистоянні та масштаб її використання коливається від вже практично звичного поширення фейків до втручання у виборчі процеси, що потенційно може змінити їх хід. До ключових складових гібридної агресії Російської Федерації проти України відносять інформаційну війну та протистояння в гуманітарному просторі (книжки, релігійна сфера, кіно, «бої за історію» тощо). При цьому текст виступає своєрідним ракетоносієм, основним та універсальним боєприпасом інформаційно-психологічної та смислової воєн.

Оцінюючи характер українсько-російського інформаційного протистояння, ми маємо враховувати загальний контекст, який формується сучасним (вже четвертим) етапом еволюції інформаційно-психологічного впливу. Його специфіка обумовлюється становленням і розвитком інформаційного суспільства. Поява персональних комп'ютерів і відкритих телекомунікаційних мереж вивели інформаційне протиборство на якісно новий рівень. Став можливим прихований персональний інформаційний впливу на конкретного користувача комп'ютерної мережі. Тепер на поширення чутки або фейкового повідомлення потрібно не декілька днів, а декілька годин, і охоплення може досягти тієї кількості, яке прийнято називати «широкі маси населення»[3].

[1] Нестеренко, О. (2017). Технологія створення мультимедійних історій (на матеріалі лонгриду "Книги – кораблі думок на хвилях часу: топ-10 цікавих фактівпро книги"). *Образ, вип. 1,* 56-63.
[2] Антонишин, О. (06.04.2017). *Digital-копірайтинг в 2017: все, що вам потрібно знати*. <https://coi.com.ua/blog/digital-kopirajtyng-v-2017-vse-shho-vam-potribno-znaty.html>.
[3] Почепцов, Г. (2016). *Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смислових війнах*. Київ, 189.

«Інформаційні війни проявляються у щоденній роботі журналіста, смислові війни – це рівень гуманітарного конструктора, який просуває одні смисли й відсуває інші. І для того, щоб просунути свої смисли, він витрачає додаткові зусилля, надаючи їм потрібної привабливості», твердить Г. Почепцов. І на обох цих рівнях є місце копірайтеру та його майстерності.

Під час ведення інформаційної війни ЗМІ та копірайтери концентрують увагу на епатажних фактах, оприлюднюють конфіденційні відомості з особистого життя публічних політиків, ведуть скандальні «розслідування», свідомо фальсифікуючи інформацію, смакуючи «пікантні» подробиці. Завдання полягає в активізації підсвідомості людини, включення механізму маніпулювання почуттями та емоціями, що є основою управління психологією натовпу. Ведення інформаційної війни підживлюється постійним перекручуванням фактів, маніпуляціями в ЗМІ, створенням віртуального й реального образів ворога щодо громадян держави, що стала жертвою інформаційної агресії. У цьому на власному прикладі переконалися громадяни України ще з кінця 2013 року, коли російські ЗМІ почали висвітлення подій на Євромайдані в агресивно-пропагандистському тоні.

Українське суспільство виявилося вразливим для інформаційних атак. Багатоваріантність експертних та аналітичних оцінок, помножена на властиву українцям емоційність, психологічну втому останніх років, навіть банальне небажання розбиратися в тонкощах контексту й перевіряти факти – все це створює практично ідеальні умови для успішного інформаційного тиску ззовні. У нинішньому своєму стані роз'єднане й схильне до різних векторів впливу українське суспільство є відмінною мішенню для інформаційної війни. Розгойдування соціальних мереж, конструювання картинок для ТБ лягає на щедро удобрений пропагандистами ґрунт і створює буквально щоденну небезпеку для внутрішньополітичної стабільності української держави.

Російсько-українське протистояння – класичний приклад боротьби за місце під сонцем, протистояння за майбутнє. По суті, це конкуренція наративів, цінностей, які знаходять відображення у цих наративах. Інформаційна війна – це інтелектуальне протистояння концепцій, бачень, стратегій, оформлене в короткі рядки повідомлень у стрічках новин, картинки для відео, лонгріди на сайтах нібито незалежних аналітичних структур[1].

Як влучно цитує російського політолога Станіслава Бєлковського Георгій Почепцов, «Імперія – це поняття в своїй основі не географічне і навіть не силове. Імперія – це джерело/ постачальник зразків. Інтелектуальних, культурних, політичних, технологічних. Хоч би яка частина України була приєднана до Росії, джерелом зразків Росія від цього не стає. СРСР же таким джерелом був».[2] Дозволимо собі трохи не погодитись, адже наприклад у сфері політичних технологій трансфер знань таки відбувався (відразу на думку спадають президентські вибори 1999 та 2003 років, хоча це, звісно, не єдині приклади), щоправда з різною долею успішності. Але це зауваження коректне, коли ми подивимось на експлуатацію радянських смислів, асоціативних рядів, цінностей в російських текстах.

Якщо визначати основні методи інформаційної агресії проти України, то до них можна зарахувати: 1) дезінформацію і маніпулювання; 2) пропаганду; 3) диверсифікацію і пересмикування громадської думки; 4) психологічний і психотропний тиск; 5) поширення чуток. Як бачимо, місце для копірайтингу є в кожному з цих пунктів.

Наголосимо на наступних ключових напрямках та тактичних цілях, інструментом досягнення яких є продукція копірайтнгу: тиск на емоції (жалість, страх, зневіра, нігілізм, паніка) та громадську думку; провокації та спонукання до нераціональних та руйнівних дій; поширення неправдивої інформації та маніпулювання правдивою з використанням за допомогою соціальних медів; дискредитація політиків та громадських діячів[3]. Це накладає ряд обмежень на політичного консультанта, на позиціонування та планування кампанії.

Отже, очевидно, що не тільки традиційні медіа, а й соціальні мережі стають інструментом впливу в гібридній агресії. За рахунок оперативності поширення інформації, достатньої анонімності й можливості маніпулювати думкою споживачів за допомогою штучних користувачів (ботів)

[1] Почепцов, Г. (2016). *Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смислових війнах*. Київ, 108.
[2] Нестеренко, С. (2016). *Соціальні мережі як інструмент сучасної інформаційно-психологічної війни.* <http://www.mil.univ.kiev.ua/files/194_392753507.pdf>.
[3] Смола, Л. (2016). Аспекти ведення інформаційної та гібридної війни в контексті застосування комунікаційних технологій. *S.P.A.C.E.* <http://www.space.nuoua.od.ua/v1_2016/12.pdf>.

інформаційний агресор здатний досягати поставлених цілей з високим ступенем ефективності. У цьому контексті соціальні мережі цілком можна порівняти зі зброєю масового ураження, захисту від якого практично не існує.

Особливої уваги заслуговує явище повної довіри до всієї інформації, що публікується в мережі. Користувач зазвичай не перевіряє отриману інформацію і сприймає її за достовірну тільки на підставі того, що вона публікується солідною групою зі значною аудиторією або репоститься кимось із «друзів», реальних чи віртуальних. У цьому аспекті слід зазначити і явище виникнення «лідерів думок», які можуть бути представлені як окрема незалежна особистість або група, або сторінка в соціальній мережі. Саме їм користувач довіряє беззастережно, навіть іноді вважаючи їх найбільш достовірним джерелом у певних питаннях, упускаючи те, що вони можуть і не бути фахівцями в цій сфері. Багато в чому саме соціальні мережі забезпечують ефективність гібридної агресії проти народу, який у Кремлі все ще люблять називати «братнім»[1].

При загальному низькому рівні критичності сприйняття інформації в соціальних медіа життєво важливо цей рівень підвищувати. Некритичне сприйняття закликів і дописів у соціальних медіа є загальною проблемою. Люди покладаються на доступність евристики, тобто на ті знання, які вже мають і які доповнюються першою-ліпшою інформацією. Хоча діючи спільно, поширюючи і вподобаючи дописи, люди часто не мають спільної усвідомленої мети; вони не розуміють, якими є намір і стратегія дописів і їхніх вподобань. Як автор допису чи автор його поширення, opinion-maker є ядром чи лідером певної онлайн-юрби. Коментатори, які підтримують автора, є її активними учасниками. Також пасивними учасниками є ті, хто реагують на допис чи коментар. Їх активність збільшує масовість і, відповідно, ефект. Цим ефектом активно користуються з російського боку. Тому так важливо вирізняти в середовищі підписників та віртуальних друзів медіа-персонажів, тролів, які є опорним інструментом проведення інформаційно-психологічних операцій РФ в соціальних мережах.

На нашу думку, політичне консультування в умовах російської гібридної агресії проти України закономірно ускладнюється загальною атмосферою інформаційної війни. Тексти перетворились одночасно на інструмент агресії та поле битви. Отже, формування стратегії політичної кампанії має базуватись на трохи інших засадах, аніж у мирний час. Серед цих засад варто назвати домінування національних інтересів, убезпечення від інформаційних атак тролів та кібератак хакерів, насамкінець, збереження суб'єктності політика в соціальних медіа.

Кремль не соромиться шукати союзників серед українських політиків самого різного штибу, ставлячи умовою співпраці одне: готовність діяти в контексті дестабілізації ситуації в країні.

Висновки

Політичні копірайтери в Україні нині функціонують в двох системах координат. Мова йде про подальший розвиток мережевих технологій та становлення копірайтингу 2.0., а також про інформаційне протистояння в рамках гібридної агресії з боку Російської Федерації. Без перебільшення, ці виклики є унікальними. Відтак, є всі підстави говорити про те, що досвід українських політичних копірайтерів потребує досліджень та узагальнень. Деякі висновки та рекомендації, втім, зробити можна вже зараз

1. Копірайтинг 2.0 – парасольковий термін, що позначає копірайтинг, який розвивається з використанням соціальних медіа та прилаштовується до потреб як пошукових машин, так і реальних користувачів, є яскравим, інтерактивним, більш ефективним.

2. Використання соціальних медіа, LSI та digital копірайтингу – магістральні лінії розвитку політичного копірайтингу

3. Політичний копірайтинг – водночас є інструментом як агресії, так і протистояння їй. Навіть після закінчення відкритого протистояння цей тренд буде зберігатись

4. Відтак актуальними є рекомендації діяти в рамках національних інтересів, остерігатись зламів акаунтів та діяти проактивно.

[1] Наприклад, тут: Романенко, Н., Михайлишин, Я., Солодько, П., Зог, О. (n.d.). *Тролесфера*. <http://texty.org.ua/d/fb-trolls/> або тут: Пашинська, А. (n.d.). *Як інтернет-тролі виграли вибори в США*. <http://espreso.tv/article/2016/11/11/troli_vybory_ssha>.

References:

1. Antonyshyn, O. (06.04.2017). Digital-kopiraytynh v 2017: vse, shcho vam potribno znaty [Digital-Copywriting in 2017:all you need to know]. <https://coi.com.ua/blog/digital-kopirajtyng-v-2017-vse-shho-vam-potribno-znaty.html> [in Ukrainian].
2. El'kina, M. (2014). *Kopirajting kak tvorcheskij inzheniring* [Copywriting as a creative engineering]. Moscow. [in Russian].
3. Gorlov, M., Gikis, S. (n.d.). Koncepcii Web 2.0 i PR 2.0: rol' i mesto PR v strategiyah internet – prodvizheniya tovarov i uslug [The concepts of Web 2.0 and PR 2.0: the role and place of PR in the strategies of Internet promotion of goods and services]. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25484411> [in Russian].
4. Kaplunov, D. (2011). *Kopirajting massovogo porazheniya* [The copywriting of mass destruction]. Saint-Petersburg. [in Russian].
5. Kostenko, E. (2014). Kopirajting i rerajting v setevyh SMI – novye vidy zhurnalistiki? [Copywriting and rewriting in network media – are the new types of journalism?]. *Izv. Saratovskogo universiteta. Nov. ser. Ser. Filologiya. Zhurnalistika* [Philology. Journalism], Vol. *14, iss. 1,* 109-113. [in Russian].
6. Nesterenko, O. (2017). Tekhnolohiya stvorennya mul'tymediynykh istoriy (na materiali lonhrydu "Knyhy – korabli dumok na khvylyakh chasu: top-10 tsikavykh faktivpro knyhy").[The technology for creating multimedia stories (on the material of the long-read: "The book – the ship of thoughts on the waves of time: the top 10 interesting facts about the book ")]. *Obraz* [Image], *Iss. 1,* 56-63. [in Russian].
7. Nesterenko, S. (2016). Sotsialni merezhi yak instrument suchasnoyi informatsiyno-psykholohichnoyi viyny [Social networks as an instrument of modern information-psychological war]. <http://www.mil.univ.kiev.ua/files/194_392753507.pdf> [in Ukrainian].
8. Pocheptsov, H. (2016). *Smysly i viyny. Ukrayina i Rosiya v informatsiyniy i smyslovykh viynakh* [Thoughts and wars. Ukraine and Russia in informational and semantic wars]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Sernovic, E.H. (2017). *Sarafannyj marketing. Kak umnye kompanii zastavlyayut o sebe govorit'* [Word of Mouth Marketing. How smart companies make you talk about themselves]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
10. Smola, L. (2016). Aspekty vedennya informatsiynoyi ta hibrydnoyi viyny v konteksti zastosuvannya komunikatsiynykh tekhnolohiy. [The aspects of the conducting of the informational and hybrid war in the context of the application of communication technologies]. *S.P.A.C.E.* <http://www.space.nuoua.od.ua/v1_2016/12.pdf> [in Ukrainian].
11. Zemskaya, Y.U., Kuznecova, E. (2014). Spichrajting i kopirajting: filologiya na sluzhbe u integrirovannyh marketingovyh kommunikacij [Speechwriting and copywriting: philology in the service of integrated marketing communications.] *Filologiya i chelovek* [Philology and Man], *no. 4,* 25-36 [in Russian].

Анатолій Коршун
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Anatolii Korshun
Dnipropetrivsk State University of Internal Affairs, Ukraine

INTERACTION OF JUSTICE AUTHORITIES AND MASS MEDIA IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article analyses the theoretical and legal provisions of the interaction of courts and mass media in Ukraine. We raise the issue of the need for cooperation between the judiciary and the media in the context of civil society formation. We determine objectives, a subject and approaches concerning interaction between the judicial bodies and mass media in Ukraine. The author's vision of the interaction of the court and the media in Ukraine as a separate integral phenomenon is described. We formulate substantiated conclusions and proposals that may be useful for further establishing legal and organizational forms of interaction between the judiciary and the media in Ukraine.
Keywords: court, judicial authority in Ukraine, bodies of justice, mass media, interaction, civil society institutions.

Постановка проблеми. Дієвість судової влади, ефективність та корисність функціонування її інститутів базуються на довірі громадян. Ступінь цієї довіри вимірюється тим, наскільки судова влада виправдовує покладені на неї сподівання, виконує свої завдання щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина. Але за об'єктивними показниками, враховуючи заміри суспільної думки відносно діяльності вітчизняної системи правосуддя, суд в своєму сучасному вигляді ще не достатньо якісно виконує свої завдання, незважаючи на прогрес, зумовлений проведенням в Україні судової реформи.

Судова практика країн зі сталими демократичними традиціями засвідчує, що одним із важливих елементів механізму формування авторитету судової влади є незалежні та об'єктивні мас-медіа. Однак система інформаційного забезпечення діяльності судової влади в Україні в даний час не відповідає необхідним вимогам. Серйозної шкоди авторитету судів наносять некомпетентні, тенденційні публікації окремих засобів масової інформації, заангажовані виступи або авторські узагальнення, що містять неперевірені дані. Все це, в кінцевому рахунку, суперечить інтересам держави та громадянського суспільства, підриває віру громадян в судову владу, професійність та чесність суддів. Необхідність вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності судів та органів суддівського самоврядування розглядається як найважливіший вид організаційного забезпечення діяльності судів, завданням якого є підвищення авторитету судової влади і престижу професії судді, поширення серед загалу ідей правосуддя, створення сприятливої суспільної думки про корисність судової системи. До теперішнього часу зазначена робота проводилася за відсутності необхідної науково-теоретичної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вдосконалення діяльності судової влади, у тому числі, із засобами масової інформації, частково досліджувалися такими авторами, як К. Бабенко, Д. Баронін, М. Вільгушинський, В. Городовенко, С. Денисюк, П. Каблак, М. Кобилянський, О. Красовська, М. Лашкіна, М. Логунова, В. Маляренко, Л. Москвич, В. Петренко, С. Прилуцький, А. Селіванов, В. Співак та ін. Однак і досі складнощі в проведенні судової реформи, окремі питання утвердження насправді незалежного і самостійного правосуддя в державі не знаходять адекватного відображення не тільки в суспільній свідомості і засобах масової інформації, а і у вітчизняних наукових дослідженнях.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз взаємодії судів та засобів масової інформації в Україні, визначення цілей, предмета та підходів взаємодії суду та ЗМІ, формулювання висновків та пропозицій для подальшого установлення правових та організаційних форм взаємодії органів судової влади та мас-медіа.

Виклад основних положень. Найважливішими інтересами судової системи в інформаційній сфері є об'єктивне висвітлення діяльності судів в засобах масової інформації, можливість представників суддівського співтовариства через пресу вільно доводити до широкої громадськості свою думку і погляди з актуальних питань розвитку судової реформи, вирішення інших проблем, які зачіпають законні інтереси громадян. Судова практика в правових сучасних країнах залишається важливим і достовірним індикатором дієвості норм права, джерелом правового виховання громадян, які отримують з публікацій електронних та печатних ЗМІ інформацію про діяльність суду та суддів, хід судових процесів республіканського та місцевого значення.

Сьогодні у суддівському середовищі укорінилася впевненість про те, що інтереси судової системи, засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства в інформаційній сфері не суперечать один одному в принциповому плані і потребують лише більш чіткої правової визначеності.

Україна на сучасному етапі свого розвитку знаходиться на шляху розбудови сильної, авторитетної в суспільстві, стабільної судової влади, яка в даний час не має належних інформаційно-комунікативних підрозділів. Одночасно важливий розвиток і інститутів громадянського суспільства, оскільки в європейських демократичних країнах, країнах ЄС та Південної Америки, вони традиційно відіграють роль громадських контролерів, які постійно перебувають на стражі дотримання законності в діяльності суду. Громадський контроль в цьому ракурсі переважно є опосередкованим, зважаючи на традиційну зацікавленість громадян до суду, соціальну важливість цього інституту для цивілізованих суспільних відносин.

Сучасне становище та взаємодія засобів масової інформації та судової влади в Україні не відповідають потребам суспільства, яке все частіше прагне не читати історії із життя окремих суддів, аналізувати їх фінансовий стан, а отримувати якісні судові сервісні послуги із використанням високих технологій. За пострадянською інерцією, суди в незалежній Україні слабко протистоять порушенням прав громадян, повсякденному поширенню правового нігілізму, а в своєї діяльності часто самі допускають правопорушення, в тому числі і по відношенню один до одного. Для виходу з цієї ситуації судам потрібна зміна відношення до української громадськості, відхід від опозиційності суспільству, закритості, замкнутості, перехід до конструктивної взаємодії з громадянським суспільством.

Успішне вирішення поставлених перед країною завдань все більше залежить від дії такого суб'єктивного чинника, як *соціальна активність особистості*. Визначальну роль у формуванні у суспільній свідомості об'єктивної, правдивої думки про реформи, що відбуваються в державі, зокрема судової реформи, безумовно, відіграють ЗМІ. Рівень технічного розвитку дозволяє слову, друкованому або мовленому з екрану, прилюдно виконувати важливу комунікативну функцію – інформування громадян про будь-які події, зокрема і у сфері судочинства. У зв'язку з цим виникає проблема самоідентифікації судової влади, коли суддівська спільнота має ідентифікувати себе з більшістю розсудливих, прогресивних, політично активних людей, які розуміють необхідність балансу між приватним і громадським в інтересах всього громадянського суспільства[1].

Відповідно до Декларації «Про право і обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загальновизнані права людини та основні свободи», прийнятої на 53-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1998 р., кожна демократична держава зобов'язана забезпечувати і підтримувати створення і розвиток незалежних національних установ з питань захисту прав людини та основних свобод на всій території, що знаходиться під її юрисдикцією. У Висновку № 7 КРЄС до уваги Комітету міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство» зазначається, що ЗМІ повинні мати доступ до інформації про судове провадження й можливість бути присутніми під час розгляду справи з урахуванням обмежень, установлених національним законодавством. Зокрема, в Україні ЗМІ можуть: а) бути присутніми в залі суду лише при відкритих судових засіданнях;

[1] Орлова, Ю.О. (2004). *Средства массовой информации в деятельности по формированию авторитета судебной власти*. Дис. ... канд. полит. наук. Спеціальність 10.01.10. Москва, 62-63.

б) фіксувати перебіг судового розгляду із застосуванням стаціонарної апаратури з наступним (або одночасним) її транслюванням, проте лише за ухвалою суду; в) збирати й поширювати інформацію в суспільстві, коментувати процес відправлення правосуддя, до, під час і після судового процесу але без шкоди для судового розгляду справи із дотриманням принципу невинуватості[1]. Працівники ЗМІ абсолютно вільні у виборі матеріалів і способів їх представлення до уваги громадськості, а перешкоджання їх діяльності суворо переслідується законом[2].

Отже, роль у формуванні громадської думки засобів масової інформації, зокрема щодо діяльності вітчизняних судів усіх рівнів, в сучасних інформаційних відносинах вкрай висока. ЗМІ, особливо це стосується електронних, впливають на правову позицію громадян в оцінках діяльності судів щодо захисту їх прав та законних інтересів, формують правову культуру населення, створюють позитивне або негативне сприйняття людьми фактів і подій. Незамінність зв'язків громадськості та ЗМІ як найбільш ефективного каналу реалізації важливих завдань, що стоять сьогодні перед державою в цілому і всіма гілками влади, визначається і в Декларації принципів громадянської дії «Громадянського форуму України» (ГФУ). В Декларації, зокрема, підкреслюється, що громадянське суспільство неможливе без інституцій, що забезпечують участь громадян та їх об'єднань в ухваленні рішень. Саме таке розуміння специфіки ролі української громадськості і незалежних ЗМІ має знайти своє втілення у взаєминах з органами правосуддя.

У зв'язку зі сказаним, *цілями* взаємодії судових органів та засобів масової інформації можна вважати не тільки здійснення контролю за органами державної влади, якістю роботи суду, а й створення умов і можливостей для участі в установлених законом межах суб'єктів та інститутів громадянського суспільства в організації роботи органів правосуддя, в діяльності суду, що полягає, насамперед, у забезпеченні прав і законних інтересів людини та громадянина. В свою чергу, *предметом* взаємодії суду та ЗМІ в Україні є забезпечення дотримання Конституції і законодавства, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, боротьби зі злочинністю, вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, становлення громадянського суспільства. Наявність таких елементів, як цілі та предмет, дозволяє говорити про взаємодію суду та ЗМІ як про цільне теоретико-правове явище зі структурно виваженими показниками власного внутрішнього існування та зовнішньої проекції на суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні; *взаємодія суду та засобів масової інформації в Україні як окреме цільне явище* може визначатися як заснована на міжнародному та національному законодавстві співпраця судових органів та представників ЗМІ, спрямована, з одного боку, на вдосконалення діяльності національного суду, а з іншого – на створення умов і можливостей для участі в установлених законом межах суб'єктів та інститутів громадянського суспільства в організації роботи органів правосуддя.

Нині однією із причин існуючого нерозуміння між суддями і представниками засобів масової інформації, появи помилкових стереотипів стосовно діяльності суду, є недостатня підготовка журналістів з питань права. Журналіст не завжди чітко уявляє собі роль і місце судів у системі органів державної влади та вимоги законодавства, що регулює діяльність суддів. Крім того, журналісти і окремі аналітичні оглядачі дають свою оцінку показанням свідків, іншим доказам у справі, після чого роблять висновок про винуватість чи невинуватість підсудних ще задовго до закінчення судового розгляду, формуючи, таким чином, в суспільній свідомості своє «судове рішення», що має, здебільшого, медійний відтінок. Наслідки неспівпадіння реального судового рішення з висновками, сформульованими у різного виду ЗМІ, в історії незалежної України не раз провокували серйозні соціальні конфлікти. Як показує практика, думка окремих ЗМІ більш дієво формує громадську свідомість про суд, чим це робить професійна юридична аналітика судової діяльності. Для того, щоб уникнути ситуацій, за яких судова влада та ЗМІ знаходяться в конфронтації, варто зосередити увагу на формах їхньої взаємодії, переорієнтації контактів між ними з протистояння на конструктивне співробітництво, виборі правильних каналів комунікації[3].

---

[1] Лагунова, М.М. Комунікації судової влади: наук.-практ. посіб. <http://www.docme.ru/doc/163707/komun%D1%96kac%D1%96%D1%97-sudovo%D1%97-vladi> (2017, жовтень, 14).

[2] Opinion no 7 (2005) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers on "justice and society".

[3] Каблак, П. (2014). Засоби масової інформації у взаємодії судової влади та громадськості. *Юридичний вісник, 6*, 51.

Питання ефективності проведення судової реформи, особливо в частині налагодження ефективної співпраці органів суду із засобами масової інформації, залежить від належної професійної підготовки тих, хто залучений до реалізації заявлених цілей. З боку національного судочинства мова йде про керівників суду, суддів, які повинні відстоювати інтереси суду перед ЗМІ. Але основний тягар у вирішенні цих завдань покладається на співробітника апарату суду, який відповідає за спілкування не тільки з пресою, але і будь-якими іншими громадськими організаціями. Особливо це стосується основної ланки судової системи – *міського (районного) суду*. Загалом, як стверджує О. Мозолевська, взаємовідносини між ЗМІ та місцевими загальними судами є прикладом складних інформаційно-правових відносин. По-перше, висвітлення діяльності місцевих загальних судів є одним із завдань ЗМІ. По-друге, інформаційне законодавство України, особливо у частині регулювання доступу до публічної інформації, покладає на суди обов'язки щодо надання журналістам та оприлюднення інформації про діяльність судів[1]. Саме на плечі місцевих судів лягає відповідальність за розгляд найбільш цікавих для населення справ і питань. Арбітражне і конституційне судочинства вимагають більшою мірою спеціальних знань у відповідних областях юриспруденції, економіки та фінансів, а, отже, часто не викликають належного громадського резонансу. Як правило, рішення арбітражних і спеціалізованих судів, а також Конституційного Суду, цікавлять лише учасників подібних суспільних відносин. Крім того, місце розташування міських або районних судів, концентрація інститутів, що мають суспільне значення для місцевої громади, обумовлює їх тісний контакт з громадянами і, отже, із засобами масової інформації місцевої сфери розповсюдження.

Успішна і результативна діяльність *прес-служб*, зокрема на рівні міських (районних) судів, є запорукою ефективності всього комплексу взаємодій суду із засобами масової інформації. Основною метою діяльності прес-служб є формування іміджу судового органу і позиціонування його в певних соціальних групах. При цьому, вирішуючи питання про відкритість судочинства в конкретному суді треба пам'ятати про її межі. Тільки закон може обмежити доступ до інформації із залу суду. Тому головним завданням прес-служби суду є, насамперед, забезпечення балансу інтересів, щоб принцип відкритості не шкодив правам, свободам і законним інтересам громадян, державі, усім іншим учасникам судового процесу.

Інша проблема взаємовідносин ЗМІ і судів полягає у відсутності чітких правил, принципів, положень, які повинні бути основою їх відносин. Якщо існуюче інформаційне законодавство надає журналістам широке коло повноважень для одержання необхідних відомостей, то судова система має правові норми дещо іншого характеру, які перебувають в різних законах. На сьогодні в Україні діє розгалужена система нормативно-правових актів, що регулюють діяльність суду, підкріплених міжнародними джерелами. Проте слід зазначити, що у них висвітлюються загальні питання взаємодії суддів та представників ЗМІ.

Міжнародно-правове врегулювання взаємовідносин між судом та ЗМІ на універсальному рівні відбувається відповідно до Резолюції № 1296 Економічної та соціальної ради ООН 11 лютого 1994 р., яка закріплює Мадридські принципи взаємодії засобів масової інформації та суддівської незалежності[2]. Крім цього, ці питання регулюються деякими документами, прийнятими європейськими організаціями, зокрема мова йде про Європейські стандарти відносин судів і ЗМІ, відображені в Рекомендації (2003) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання через ЗМІ інформації про кримінальні процеси, Резолюції ПАРЄ 1003 (1993) про журналістську етику та ін. На підставі названих документів, а також ряду інших, що стосуються відносин судів та ЗМІ, з метою активізації співпраці цих суб'єктів, Консультативною радою європейських суддів було прийнято висновок із питання «Правосуддя та суспільство», де містяться положення, які, в тому числі, стосуються правового врегулювання питань взаємодії суду із представниками ЗМІ.

Не менш важливим і цікавим є питання про взаємодію судів з такою формою засобів масової інформації, як *Інтернет*. Так, вітчизняне законодавство, зокрема Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні у засобах

[1] Мозолевська, О.М. (2013). *Правові засади інформаційних відносин у системі місцевих загальних судів*. Дис. … канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07. Київ, 133.

[2] Романюк, О. Відкритість судових процесів: українська практика і міжнародні стандарти. <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3603>.

масової інформації», обумовлює появу в судовій системі України Інтернет-сайтів усіх судів загальної юрисдикції. Цей захід дозволяє не тільки доводити до суспільства відомості про діяльність судів, а й забезпечити майданчик для висловлення представниками судової влади поглядів і думок з питань діяльності судів та по іншим проблемам, пов'язаним із забезпеченням незалежності і самостійності правосуддя. Достатньо функціональним та корисним з цієї точки зору є портал «Судова влада в Україні» (http://court.gov.ua.), де надається актуальна інформація про діяльність основних судових органів, зосереджені корисні посилання на сайти органів державної влади, що залучені до процесу судочинства.

Створення власних Інтернет-ресурсів, прес-центрів, реалізація інших заходів, спрямованих на висвітлення діяльності національних судів у засобах масової інформації, зокрема електронної форми розповсюдження, складають зміст функціонування інститутів цієї гілки влади у їх взаємодії з громадянським суспільством, що дозволяє уникнути проміжних інтерпретацій ЗМІ діяльності суддів, надати споживачеві, перш за все громадянам, об'єктивні початкові відомості, що не спаплюжені «посередницькою аналітикою». Звичайно, такого роду інформаційна діяльність органів правосуддя має цільовий характер і не може виключати створення сприятливого іміджу відповідного органу в очах громадян і суспільства. В цих прагненнях немає нічого осудного, оскільки популяризація судової діяльності, створення сприятливих умов для надання населенню електронного судового сервісу, є важливим стратегічним завданням сучасних демократичних країн світу, зокрема це стосується країн ЄС та ОЕСР.

Питання взаємовідносин судів із ЗМІ повинні розглядатися із врахуванням політико-правового характеру сучасного розвитку України, проведення в державі вкрай важливих реформ, здатних у недалекому майбутньому суттєво підвищити якість державного управління. Однією з таких реформ є реформа *децентралізації*, а з цього приводу об'єктивно виникає і регіональний аспект взаємовідносин судової системи і ЗМІ. Політика децентралізації, реформа місцевого самоврядування не можуть не позначатися на характері взаємовідносин міських (районних) судів з представниками регіональних (місцевих) засобів масової інформації. Слід визнати, що регіоналізація в сучасній Україні є об'єктивним процесом, особливо зважаючи на недостатню ефективність централізованого управління державними та суспільними процесами. Трансформація суспільної системи в Україні в останні роки ще більш сприяла тому, що характер реформ, рівень і якість життя, глибина кризи, ментальність населення піддалися суттєвому коригуванню. Звідси спостерігається підвищення та ускладнення конкуренції відносин між центральною і регіональною владою, яка здатна спровокувати і конкуренцію інформаційних політик органів судової влади на рівні окремих областей нашої держави.

Як показує світовий досвід, успішне просування до інформаційного суспільства визначається геополітичними цілями і пріоритетами різних країн. У сучасних умовах це просування стає важливим політичним фактором і для провідних країн світу є основою національної політики. Перед Українською державою стоїть не тільки політична, але соціально-економічне завдання: створити необхідні нормативно-правові та організаційно-економічні передумови переходу до інформаційного суспільства, приведення вітчизняного законодавства у відповідність із європейськими стандартами, зокрема щодо взаємодії органів суду та ЗМІ.

Висновки. Отже, детальне вивчення питання взаємодії суду та засобів масової інформації в Україні дозволяє сформулювати наступні *висновки та пропозиції*.

1. Цілями взаємодії судових органів та засобів масової інформації можна вважати створення умов і можливостей для участі в установлених законом межах суб'єктів та інститутів громадянського суспільства в організації роботи органів правосуддя, в діяльності суду, що полягає, насамперед, у забезпеченні прав і законних інтересів людини та громадянина. Предметом взаємодії суду та ЗМІ в Україні є забезпечення дотримання Конституції і законодавства, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, боротьби зі злочинністю, вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, становлення громадянського суспільства. Взаємодія суду та засобів масової інформації в Україні як окреме цільне явище може визначатися як заснована на міжнародному та національному законодавстві співпраця судових органів та представників ЗМІ, спрямована, з одного боку, на вдосконалення діяльності національного суду, а з іншого – на створення умов і можливостей для участі в установлених законом межах суб'єктів та інститутів громадянського суспільства в організації роботи органів правосуддя.

2. Для зміцнення авторитету судової влади, демократичних засад громадянського суспільства, збереження єдиного інформаційного простору, а також знаходження оптимальних правових та організаційних форм взаємодії судової влади та засобів масової інформації в Україні слід реалізувати наступні *пропозиції*: а) розробити із залученням профільних органів державної влади, вищих навчальних закладів та науково-експертних установ концептуальні положення з питань інформаційної політики суду, проекти предметних законодавчих актів; б) більш чітко закріпити на законодавчому рівні порядок взаємодії органів судової влади зі ЗМІ, що буде унеможливлювати виникнення конфліктних ситуацій при визначенні в кожному конкретному випадку можливості проведення фото- і відеозйомки, знайомства з винесеними рішеннями, отримання коментаря від суду щодо характеру справи, подальшого її просування з метою захисту прав учасників процесу; в) до числа труднощів при взаємодії представників ЗМІ з судом можна віднести проблему некомпетентності журналістів в елементарних правових питаннях, відсутність будь-яких знань і уявлень про роботу журналіста як у суддів, так (у більшості випадків) і у самих речників, які в основному мають юридичну освіту. З цього приводу було б корисним введення у навчальний план студентів-журналістів і студентів-юристів відповідних спеціальних курсів, практикумів з питань взаємодії суду та ЗМІ; г) на місцевому рівні існує доцільність у розробці та прийнятті Концепції регіональної інформатизації, створенні громадських органів за участю представників суду та ЗМІ для розгляду інформаційних спорів і вирішення конфліктів, що виникають між судами різних інстанцій та засобами масової інформації, а також необхідність у розробки положення про роботу штатного прес-секретаря в обласних судах.

References:

1. Yesimov, S. (2016). Informatsiyno-pravova polityka yak skladova informatsiynoyi funktsiyi derzhavy [Information and legal policy as a component of the state information function of the state]. *Naukovyy visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav* [Scientific bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs] *no. 1,* 440. [in Ukrainian].
2. Lahunova, M.M. Komunikatsiyi sudovoyi vlady: naukovo-praktychnyy posibnyk [Communications of the judiciary: scientific practical guide]. <http://www.docme.ru/doc/163707/komun%D1%96kac%D1%96%D1%97-sudovo%D1%97-vladi> [in Ukrainian].
3. *Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1), 26 April 1979, Series A no. 30.*
4. Smolyn, A. (2009). Vzaymodeystvye sudov y SMY v obespechenyy otkrytosty sudebnoy systemy [Interaction between courts and the media in ensuring the openness of the judicial system]. *Analytyka y kommentaryy* [Analytics and comments], *1 dek.* [in Russian].
5. Kablak, P. (2014). Zasoby masovoyi informatsiyi u vzayemodiyi sudovoyi vlady ta hromads'kosti [The mass media in the interaction between the judiciary and the public]. *Yurydychnyy visnyk* [Legal Bulletin], *no. 6,* 47-54. [in Ukrainian].
6. Mozolevska, O. M. (2013). *Pravovi zasady informatsiynykh vidnosyn u systemi mistsevykh zahalnykh sudiv* [Legal principles of information relations in the system of local general courts]. Thesis for PhD in Jurisprudence, spec. – 12.00.07, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
7. Romanyuk, O. Vidkrytist sudovykh protsesiv: ukrayinska praktyka i mizhnarodni standarty [Openness of lawsuits: Ukrainian practice and international standards]. <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3603.>. [in Ukrainian].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Ілля Каракаш, к. ю. н., професор
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ОХОРОНИ І ЗАХИСТУ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ

Ilya Karakash, PhD in Law, professor
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

LEGAL GUARANTEES OF PROTECTION AND DEFENCE OF RIGHTS TO LAND IN UKRAINE

The proposed article deals with the issues of guarantees of protection and defence of rights to land in Ukraine and their securing in the legislation of Ukraine. The author pays the main attention to the guarantees of the land rights of individuals and legal entities in comparison with the foundations for realization of rights to land by territorial communities and state. The clear legal features of the guarantees of protection of rights to land and guarantees of defence of land rights of citizens and legal entities are given in the research. The author distinguishes general and special guarantees of protection and defence of rights to land. General guarantees of rights to land are directly secured or based on relevant provisions of the constitutional legal regulations. Special guarantees are enshrined in regulations of current land legislation and basically they are devoted to the realization of rights to land plots by natural persons or legal entities. They cover the scope of subjective land rights defence, in particular, defence of ownership right to land, reparation of damages to landowners and land users, disputes solving in the field of realization of mentioned rights, legal responsibility for their violation, etc.
Keywords: land rights, legal guarantees, protection and defence of rights, ownership right to land, right to land use, reparation of damages.

Виклад змісту. Термін «гарантія» походить від французького garantie – порука, яка щось забезпечує. Гарантія часто використовується в юриспруденції для позначення способу забезпечення договірних зобов'язань, відповідних інтересів або прав і обов'язків. Гарантії добре відомі усій системі українського законодавства і права. Це пов'язано з тим, що без способів забезпечення встановлених вимог не можна розраховувати на ефективність їх виконання[1]. Саме тому юридичні гарантії набуття і здійснення земельних прав відіграють важливу роль у їх реальному забезпеченні.

Одночасно гарантії прав на землю мають свої фактичні засади, які надають їм реалістичний зміст. Реальність гарантій прав на землю заснована на наявності та існуванні земельного фонду країни. Без наявності відповідних земельних ресурсів не можна гарантувати права на землю лише юридичними засобами. Однак не слід принижувати й значення юридичних гарантій земельних прав. Про їх важливість свідчить, наприклад, те, що незважаючи на наявність земельного фонду, у радянський період на законодавчому рівні не визнавалося право приватної власності на землю.

Слід також зауважити, що у законодавстві радянського періоду в основному передбачалися гарантії охорони земельних прав. Сучасне українське законодавство в умовах розширення кола суб'єктів права власності на землю та видів землекористування закріплює гарантії захисту земельних прав. Такий висновок підтверджується порівняльним аналізом змісту попереднього та чинного Земельного кодексу. Якщо ст. 43 попереднього Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 року[2] передбачала, що права власників земельних ділянок та землекористувачів

[1] Андрейцев, В.І. (2003). Механізм гарантування права власності на землю. *Столиця, 26,* 25-31.
[2] *Земельний кодекс України 1992* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 25,* 354. Кодекс втратив чинність з 1 січня 2002 року у зв'язку із введенням у дію Земельного кодексу від 25 жовтня 2001 року.

лише охороняються законом, то тепер у чинному Земельному кодексу України[1] захисту земельних прав присвячено окремий розділ V, в якому передбачено система норм, що гарантують саме їх захист.

Відмінності між гарантіями охорони та гарантіями захисту прав на землю полягають у способах забезпечення, засобах реалізації, строках їх здійснення, органах, які їх забезпечують тощо. Так, охорона прав на землю виникає з моменту прийняття відповідних правових норм, які «оберігають» закріплені права від порушень, і припиняється разом зі скасуванням охоронних норм права. Захист же земельних прав настає з моменту порушення права і діє у межах встановлених строків. Охорона властива земельним правам в об'єктивному змісті, а захист притаманний суб'єктивним правам, що належать їх конкретним володарям. Охорона земельних прав забезпечується діяльністю органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а захист прав здійснюється переважно судовими органами. У зв'язку з цим охорона земельних прав забезпечується в адміністративному порядку та адміністративно-правовими засобами, тоді як захист порушеного суб'єктивного земельного права здійснюється здебільшого у судовому порядку та цивільно-правовими засобами. Отже, розмежування гарантій охорони і захисту прав на землю має не лише науково-теоретичне, а і важливе практичне значення, зокрема, для правозастосовної діяльності.

Юридичні гарантії прав на землю спираються на відповідні положення конституційних норм. Такою нормою є ст. 13 Конституції України, за якою кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Згідно зі ст. 14 Основного закону, право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Важливим є також положення ст. 55 Конституції України, за якою кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Наведені юридичні гарантії прав, що безпосередньо передбачені чи випливають зі змісту конституційних норм, слід розглядати як загальні юридичні гарантії, що забезпечують набуття і реалізацію усієї системи прав та усіма суб'єктами права. Так, закріплення права власності на землю та права землекористування, умов і порядку передачі чи набуття земельних ділянок або підстав припинення прав на землю, можна розглядати в якості загальних гарантій прав на землю. Більш того вони розповсюджуються на всю сферу земельних відносин, охоплюючи надані права та покладені юридичні обов'язки стосовно землі як природного об'єкту та конкретної земельної ділянки[2].

На відміну від загальних юридичних гарантій прав на землю, у розділі V чинного Земельного кодексу закріплені юридичні гарантії щодо реалізації прав на земельні ділянки. Вони охоплюють сферу здійснення захисту суб'єктивних прав на землю та прав, що випливають з них. Насамперед, це стосується захисту права власності на землю, відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, вирішення спорів щодо здійснення зазначених прав, відповідальності за їх порушення тощо. Тому у даному випадку можна говорити про спеціальні гарантії прав на землю. Наведений висновок випливає зі змісту вказаного розділу Земельного кодексу, в якому йдеться про захист прав на земельні ділянки фізичних та юридичних осіб.

Висловлена думка не означає, що права держави чи територіальних громад, державних та комунальних підприємств, установ і організацій на землю менш гарантовані. Вони також наділені відповідними гарантіями забезпечення стабільності та реалізації, особливо в умовах різноманіття права власності на землю, поширення орендного землекористування у період розвитку ринкових відносин та функціонування багатоукладної економіки. Проте традиційно необмежена гарантованість земельних прав держави, а також її органів, установ, організацій та підприємств втратила своє пріоритетне значення і переважне застосування.

Слід зазначити, що спільною ознакою загальних і спеціальних юридичних гарантій земельних прав є їхня державно-правова природа. Вони мають державне походження, спираються на авторитет держави і мають юридично визначений зміст. Обов'язковість дотримання гарантованих вимог

[1] *Земельний кодекс України 2001* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 2002, 3-4,* 27.
[2] Краснова, М.В. (2004). Правові аспекти гарантій прав на землю. *Вісник Київського національного ун-ту імені Т.Г. Шевченка. Юридичні науки, 58,* 99-107.

щодо набуття і реалізації земельних прав забезпечується можливостями застосування юридичних заходів, у тому числі примусових.

Інститут захисту земельних прав охоплює способи забезпечення захисту права власності на землю громадян та юридичних осіб. Так, згідно з ч. 1 ст. 152 чинного Земельного кодексу, держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. У ч. 2 вказаної норми закріплені права не тільки власників землі, а і землекористувачів. Згідно з її положеннями власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння чи користування земельною ділянкою, а також вимагати відшкодування завданих збитків.

Певний інтерес викликає ч. 3 ст. 152 Земельного кодексу, яка присвячена способам захисту прав на землю. Так, захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів. Не важко помітити, що наведена земельно-правова норма, за окремими виключеннями, в основному співпадає зі змістом ст. 16 Цивільного кодексу щодо способів захисту цивільних прав та інтересів. Тому до визначення змісту наведених способів захисту земельних прав доречно підходити з позицій земельно-цивілістичного трактування.

У ст. 19 Цивільного кодексу передбачено такий спосіб захисту цивільних прав як самозахист. Проте він не знайшов свого закріплення у земельному законодавстві, хоча самозахист є об'єктивно властивим для захисту земельних прав. Навіть визначення меж земельної ділянки чи її огородження вже є засобом забезпечення усталеного володіння і користування нею та здійснення реалізації наданих прав і виконання покладених обов'язків.

Відповідно до ч. 1. ст. 19 Цивільного кодексу, самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту земельних прав мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Застосування засобів самозахисту земельних прав мають здійснюватися виключно власними силами у якості реакції на протиправні дії іншої особи без звернення до правоохоронних, судових або інших органів захисту прав. Проте способи самозахисту земельних прав мають бути адекватними тому порушенню, проти якого вони спрямовані. На нашу думку, сучасний період розвитку земельних відносин об'єктивно вимагає закріплення у Земельному кодексу правових засад самозахисту земельних прав із визначенням особливостей його застосування.

Важливими є законодавчі гарантії щодо забезпечення прав громадян та юридичних осіб на саму земельну ділянку. За загальним принципом, закріпленим у ч. 1 ст. 153 Земельного кодексу, власник не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених у самому кодексі та інших законах. За ч. 2 ст. 153 Земельного кодексу, лише в окремих випадках, передбачених законами України, допускається викуп земельної ділянки з повним відшкодуванням її вартості. Так, примусове припинення права приватної власності на земельну ділянку фізичних та юридичних осіб у даний час врегульовано спеціальним Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»[1]. Припинення права власності на земельну ділянку для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності в основному відбувається на засадах добровільно укладеного договору купівлі-продажу. При цьому власникові земельної ділянки відшкодовується не тільки її вартість, а і спричинені збитки, що є важливою юридичною гарантією непорушності та забезпечення стабільності права приватної власності на землю.

Слід зазначити, що згідно ч. 3 ст. 153 Земельного кодексу, колишній власник земельної ділянки, що викуплена для суспільних потреб, має право звернутися до суду з позовом про визнання недійсним чи розірвання договору викупу земельної ділянки та відшкодування збитків, пов'язаних

[1] *Закон про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності 2009* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 2010, 1,* 2.

з таким викупом, якщо після викупу земельної ділянки буде встановлено, що земельна ділянка використовується не для суспільних потреб. Наведена норма встановлює важливий засіб забезпечення права власності на землю проти свавілля органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які мають право проводити викуп земельних ділянок приватної власності фізичних та юридичних осіб для суспільних потреб.

Дієвою гарантією права земельної власності фізичних та юридичних осіб є встановлення відповідальності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за порушення права власності на землю. Так, згідно зі ст. 154 Земельного кодексу, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування не мають права без рішення суду втручатись у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земельною ділянкою або встановлювати непередбачені законодавчими актами додаткові обов'язки чи обмеження. Зазначені органи несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їх неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою.

Шкода землевласникам може бути заподіяна не тільки втручанням у здійснення повноважень власності або обмеженням прав на земельну ділянку, а й виданням актів, що порушують права власників землі. У разі видання органом виконавчої влади або місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, подібний акт відповідно до ст. 155 Земельного кодексу визнається недійсним. Безумовно, визнання такого акту недійсним здійснюється у судовому порядку, хоча чинне законодавство не заважає самому органу визнати свій акт недійсним, якщо будуть виявлені порушення законодавства при його прийнятті. У будь-якому разі збитки, завдані власникам земельних ділянок внаслідок видання протизаконних актів органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування, підлягають відшкодуванню у повному обсязі органами, які видали такі акти.

Важливою гарантією прав власників землі та землекористувачів є відшкодування заподіяних їм збитків в порядку і на умовах, які передбачені главою 24 Земельного кодексу. Закріплені в ній положення, як і норми про захист земельних прав, мають свої конституційні підстави. Зокрема, згідно зі ст. 66 Конституції України кожен зобов'язаний не завдавати шкоду, а у випадку її спричинення – «відшкодовувати завдані ним збитки».

В юридичному розумінні збитки є розповсюдженою цивільно-правовою категорією, визначення якої надано у ч. 2 ст. 22 чинного Цивільного кодексу України[1]. У земельному ж законодавстві відсутнє таке визначення, у зв'язку з чим доводиться користуватися цивільно-правовим поняттям збитків. Проте у земельному законодавстві визначені підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. Відповідно до ст. 156 Земельного кодексу, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан; неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

У наведеній земельно-правовій нормі міститься перелік підстав відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, у тому числі орендарям земельних ділянок. Так, перелік підстав вилучення або викупу земельних ділянок та порядок їх здійснення встановлені у ст. ст. 146-151 Земельного кодексу; тимчасове зайняття земель для інших видів використання, наприклад, зайняття земель для проведення розвідувальних робіт, передбачено у ст. 97; тимчасове зайняття земель у порядку користування земельним сервітутом закріплено у нормах глави 16, а наслідки тимчасового самовільного зайняття земельних ділянок визначені у ст. 212; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок врегульовано главою 18 Земельного кодексу; погіршення якості земель оцінюється за даними Державного земельного кадастру, зокрема, стан якості ґрунтів оцінюється в порядку бонітування відповідно до ст. 199; приведення земель у стан, непридатний для використання, наприклад, доведення до техногенне забрудненого, деградованого

[1] *Цивільний кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 40-44,* 356.

або малопродуктивного стану, закріплено у главах 27-28 чинного Земельного кодексу. При цьому, неодержані землевласником чи землекористувачем доходи за час тимчасового невикористання ними земельної ділянки внаслідок як правомірних, так і протиправних дій державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних або фізичних осіб відшкодовуються за правилами відшкодування втраченої вигоди.

Згідно з ч. 3 ст. 22 Цивільного кодексу, збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. У наведеній цивільно-правовій нормі йдеться про відшкодування будь-якої шкоди без її розмежування на шкоду, заподіяну винними протиправними діями, та на шкоду, завдану безвинними правомірними діями. На наш погляд, відмежування правомірної шкоди від протиправної має суттєве значення для гарантування суб'єктивних прав і законних інтересів землевласників і землекористувачів.

Шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом. Більшість таких випадків передбачена у ст. 156 Земельного кодексу. Проте окремі з перелічених підстав відшкодування збитків можна віднести як до правомірних, так і до протиправних дій або бездіяльності. Наприклад, викуп земельної ділянки приватної власності або вилучення земельної ділянки із постійного користування можуть бути правомірними діями, а погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь чи лісових земель або приведення їх у непридатний для використання стан можуть вчинятись протиправними діями. Тим не менше, вони тягнуть за собою відшкодування збитків землевласникам та землекористувачам.

Відшкодування правомірно завданої шкоди передбачається саме земельним законодавством. Відшкодування ж протиправно завданої шкоди передбачено нормами не тільки земельного, а й цивільного, трудового, екологічного та інших галузей чинного законодавства. Власникам землі та землекористувачам мають відшкодовуватися будь-які збитки, якщо інше не передбачено законом. Однак перелік підстав відшкодування збитків, передбачений у ст. 156 Земельного кодексу, не є вичерпним. Такий висновок підтверджується прикладом відшкодування екологічної шкоди, заподіяної землевласникам і землекористувачам. Така шкода має свої особливості, які визначені природоохоронним законодавством. Екологічна шкода може мати місце у разі забруднення земель, погіршення їх якості, порушення природного стану конкретної земельної ділянки тощо. Проте земельно-правова шкода не завжди є екологічною, наприклад, шкода, заподіяна власнику землі чи землекористувачеві внаслідок викупу або вилучення земельної ділянки, не є екологічною шкодою оскільки у таких випадках не відбувається погіршення якості земельної ділянки.

Згідно зі ст. 212 Земельного кодексу, самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам з передачею останнім незібраного врожаю без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, включаючи знесення будинків, будівель і споруд, здійснюється за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки. Слід також зазначити, що постановою Кабінету Міністрів України затверджена Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу[1].

Згідно з п. 12 постанови пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»[2], у випадках самовільного зайняття земельних ділянок, псування, забруднення земель чи вчинення інших порушень земельного законодавства шкода відшкодовується відповідно до ст. ст. 211, 212 Земельного кодексу та ст. ст. 22, 623, 1166, 1172, 1192 Цивільного кодексу особами, які її заподіяли.

---

[1] *Постанова про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу 2007* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України, 55,* 2221.

[2] *Постанови про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ 2004* (Пленум Верховного Суду України). *Вісник Верховного Суду України, 6,* 22 із змінами і доповненнями, внесеними постановою № 2 від 19 березня 2010 року – *Вісник господарського судочинства* (2010), *3*, 6.

Відповідно до п. 16 вказаної постанови пленуму Верховного Суду України при вирішенні справ щодо відшкодування власникам землі й землекористувачам шкоди, заподіяної самовільним зайняттям або забрудненням земельних ділянок та іншими порушеннями земельного законодавства, суди мають виходити з того, що відповідно до ст. 156 Земельного кодексу та ст. 1166 Цивільного кодексу така шкода відшкодовується у повному обсязі. Розмір шкоди, заподіяної пошкодженням посівів і насаджень при прокладенні шляхів, трубопроводів та проведенні розвідувальних, бурових, будівельних робіт, псуванням і забрудненням сільськогосподарських та інших земель, а також іншими порушеннями земельного законодавства, визначається з урахуванням витрат на відновлення родючості землі та неодержаних доходів, які власник землі або землекористувач міг би одержати при використанні земельної ділянки, і які він не одержав за час до приведення землі у стан, придатний для її використання за цільовим призначенням, або до повернення самовільно зайнятої ділянки.

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до п. 17 вказаної постанови пленуму Верховного Суду України, у справах про відшкодування землевласникам та землекористувачам неекологічної шкоди, заподіяної порушенням земельного законодавства, розмір відшкодування громадянином зменшується у випадку, коли груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди. Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від установленого ним матеріального становища цієї особи з обов'язковим наведенням мотивів прийнятого рішення, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину. При розгляді позовів про відшкодування шкоди, заподіяної псуванням чи забрудненням землі, судам слід з'ясовувати наявність у відповідача можливості провести роботи по відновленню її попередньої якості. Якщо така можливість є, суд може відповідно до ст. 1192 Цивільного кодексу з урахуванням вимог позивача зобов'язати відповідача відшкодувати шкоду в натурі, встановивши для цього відповідний строк. При заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки її відшкодовує володілець цього джерела згідно зі ст. 1187 Цивільного кодексу.

Крім цього, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки» передбачена кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок, у зв'язку з чим Кримінальний кодекс України доповнено ст. 197[1] «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»[1]. За приміткою до вказаної кримінально-правової норми шкода, завдана самовільним зайняттям земельної ділянки, визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам в якості гарантій захисту їх суб'єктивних прав та законних інтересів, закріплених у главі 24 Земельного кодексу, слід відрізняти від вимог відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, передбачених у його главі 36. Відповідно до ч. 4 ст. 207 Земельного кодексу, втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва компенсуються незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, тобто вони підлягають компенсації незалежно один від одного. Зазначені види відшкодування відрізняються не тільки за своїм змістом, а і за суб'єктами, яким вони відшкодовуються. У першому випадку збитки відшкодовуються власникам землі та землекористувачам, а у другому – втрати відшкодовуються місцевим радам.

Згідно з встановленими розмірами та порядком визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, затверджених постановою Кабінету Міністрів України[2], відшкодування таких втрат не є видом юридичної відповідальності. Вони, як правило, застосовуються за правомірні дії та за своєю природою є економічними заходами. Так, за п. 3 вказаної Методики, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року, розмір шкоди не включає витрати на: знесення будинків, будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках чи на земельних

[1] *Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки 2007* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 13,* 131.

[2] *Постанова про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню 1997* (Кабінет Міністрів України). Офіційний вісник України, 47, 836; Офіційний вісник України (2015), № 92, 3117; Офіційний вісник України (2016), № 61, 2078.

ділянках, не відведених в установленому порядку для цієї мети; приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням; проведення рекультивації порушених земель. Отже, за вимогами Земельного кодексу місцевим радам компенсуються втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, які нанесені внаслідок того, що земельна ділянка не використовується для виробництва сільськогосподарської або лісогосподарської продукції.

На це звертається увага і в п. 13 вказаної постанови пленуму Верховного Суду України. Відповідно до ст. ст. 207-209 Земельного кодексу, втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, заподіяні вилученням (викупом) сільськогосподарських та лісових угідь для використання їх у цілях, не пов'язаних із веденням сільського й лісового господарства, обмеженням прав власників чи землекористувачів або погіршенням якості земель внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, підприємств, установ і організацій, не належать до збитків, на відшкодування яких мають право власники земельних ділянок та землекористувачі, і відшкодовуються відповідним місцевим радам разом із відшкодуванням збитків власникам землі й землекористувачам.

Одночасно слід зазначити, що відшкодування збитків власникам земельних ділянок та землекористувачам суттєво відрізняється від загальновідомих цивільно-правових засад компенсації збитків. Так, згідно зі ст. 157 Земельного кодексу, відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам встановлений постановою Кабінету Міністрів України № 284 від 19 квітня 1993 року[1]. Відповідно до п. 1 вказаного Порядку, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та неодержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

Розміри збитків визначаються комісіями, створеними Київською та Севастопольською міськими та районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад. Результати роботи комісій оформлюються відповідними актами, що затверджуються органами, які їх створили.

Згідно з п. 3 зазначеного Порядку відшкодуванню підлягають: вартість жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд, включаючи незавершене будівництво; вартість плодоягідних та інших багаторічних насаджень; вартість лісових і деревно-чагарникових насаджень; вартість водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин тощо), зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд; понесені витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі та землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи і неодержані доходи, якщо вони обґрунтовані. При цьому, відповідно до положень Порядку, неодержаний доход – це доход, який міг би одержати власник землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки і який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу) або тимчасового зайняття, обмеження прав, погіршення якості землі або приведення її у непридатність для використання за цільовим призначенням у результаті негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян.

[1] *Постанова про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам 1993* (Кабінет Міністрів України). *Земельне право України, 10, 193* з наступними змінами і доповненнями. *Офіційний вісник України* (2004), *2,* 47; *Офіційний вісник України* (2010), *55,* 1867; *Офіційний вісник України* (2010), *94*, 3348; *Офіційний вісник України* (2011), *83*, 3027; *Офіційний вісник України* (2011), *85,* 3102; *Офіційний вісник України* (2017), *22,* 615.

Понесені збитки визначаються у повному обсязі відповідно до реальної вартості на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель з урахуванням ринкової або відновної вартості. Відновна вартість визначається на основі нормативів та індексів відновної вартості, що наведені у спільному листі Держбуду та Держкомзему України «Про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» № 7/250 від 26 березня 1999 року[1].

У змісті ст. 157 Земельного кодексу звертає на себе увагу і коло суб'єктів, які зобов'язані відшкодовувати заподіяні збитки. Безумовно, ними можуть бути суб'єкти, до яких можна застосовувати цивільно-правові засади компенсації заподіяної шкоди. Однак у вказаній земельно-правовій нормі йдеться про відшкодування шкоди, завданої у більшості випадків правомірними діями. У такому разі за вимогами земельного законодавства збитки відшкодовуються суб'єктами, в інтересах яких приймалися відповідні рішення або здійснювалися певні дії. Отже, незважаючи на те, що вилучення (викуп) земель провадиться за рішенням відповідних органів державної влади або органів місцевого самоврядування, збитки землевласників та землекористувачів відшкодовуються не зазначеними органами, а юридичними або фізичними особами, в інтересах яких прийнято рішення про вилучення (викуп) земельних ділянок.

Збитки відшкодовуються підприємствами, установами, організаціями та громадянами за рахунок власних коштів не пізніше одного місяця після затвердження актів комісій, а при вилученні (викупі) земельних ділянок – після прийняття відповідною радою рішення про вилучення (викуп) земельних ділянок у період до видачі документа, що посвідчує право на земельну ділянку підприємства, установи, організації або громадянина. При вилученні (викупі) земельних ділянок з метою віднесення їх до земель запасу збитки власникам землі та землекористувачам відшкодовують органи виконавчої влади або відповідні ради, які прийняли рішення про вилучення (викуп) земель.

У п. 6 вказаного Порядку передбачається можливість договірного визначення розміру збитків самими зацікавленими сторонами. Так, при тимчасовому зайнятті земельних ділянок для розвідувальних робіт, збитки визначаються за угодою між власниками землі або землекористувачами та підприємствами, установами й організаціями-замовниками розвідувальних робіт з обумовленням розмірів збитків і порядку їх відшкодування в договорі. При недосягненні такої згоди розміри збитків визначаються комісіями, що створюються районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад, рішення яких можуть бути оскаржені у судовому порядку.

Згідно з п. 15 постанови пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», невиконання підприємствами, установами, організаціями, що тимчасово використовували земельні ділянки для проведення геологознімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт, обов'язків щодо приведення земельної ділянки в попередній стан за свій рахунок у встановлений строк, тягне за собою відшкодування власнику або землекористувачу заподіяної шкоди в розмірі вартості робіт, потрібних для приведення земельної ділянки у такий стан. Для визначення розміру цієї шкоди суд у разі необхідності може призначити відповідну експертизу.

References:

1. Andreitsev, V.I. (2003). Mekhanizm harantuvannia prava vlasnosti na zemliu [The mechanism of guaranteeing the right to ownership of land]. *Stolytsia* [The Capital], *no. 26*, 25-31. [in Ukrainian].
2. *Zakon pro vidchuzhennia zemelnykh dilianok, inshykh ob'iektiv nerukhomoho maina, shcho na nykh rozmishcheni, yaki perebuvaiut u pryvatnii vlasnosti, dlia suspilnykh potreb chy z motyviv suspilnoi neobkhidnosti 2009* [The law on the alienation of land, other objects of real estate that are located on them, which are in private ownership, for public needs or on motives of public necessity] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 2010, *no. 1*, 2. [in Ukrainian].
3. *Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za samovilne zainiattia zemelnoi dilianky 2007* [Law on amendments to certain legislative acts of Ukraine to increase liability for unauthorized land occupation 2007] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *no. 13*, 131. [in Ukrainian].

[1] (1999). *Інструктивні документи і листи Державного комітету України у справах містобудування і архітектури.* Київ: «ІНПРОЕКТ», *вип. 43*.

4. *Zemelnyi kodeks Ukrainy 1992* [The Land Code of Ukraine 1992] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *no. 25,* 354. [in Ukrainian].
5. *Zemelnyi kodeks Ukrainy 2001* [The Land Code of Ukraine 2001] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *2002, no. 3-4,* 27. [in Ukrainian].
6. (1999). *Instruktyvni dokumenty i lysty Derzhavnoho komitetu Ukrainy u spravakh mistobuduvannia i arkhitektury* [Guidance documents and letters from the State Committee of Ukraine on Urban Development and Architecture]. Kyiv: «INPROEKT», iss. 43. [in Ukrainian].
7. Krasnova, M.V. (2004). Pravovi aspekty harantii prav na zemliu [Legal aspects of the guarantee of rights to land]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho un-tu imeni T.H. Shevchenka. Yurydychni nauky* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Sciences], *no. 58*, 99-107. [in Ukrainian].
8. *Postanova pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia rozmiru shkody, zapodiianoi vnaslidok samovilnoho zainiattia zemelnykh dilianok, vykorystannia zemelnykh dilianok ne za tsilovym pryznachenniam, zniattia gruntovoho pokryvu (rodiuchoho sharu gruntu) bez spetsialnoho dozvolu 2007* [Resolution on the approval of the Methodology for determining the amount of damage caused as a result of unauthorized occupation of land, the use of land not for the intended purpose, the removal of soil (a fertile layer of soil) without special permission] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine], *no. 55,* 2221. [in Ukrainian].
9. *Postanova pro Poriadok vyznachennia ta vidshkoduvannia zbytkiv vlasnykam zemli ta zemlekorystuvacham 1993* [Resolution on the Order for determining and compensation for damages to landowners and land users 1993] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Zemelne pravo Ukrainy* [Land law of Ukraine], *no. 10*, 193 with further changes and amendments. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2004), *2,* 47; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2010), *55*, 1867; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2010), *94*, 3348; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2011), *83*, 3027; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2011), *85*, 3102; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2017), *22*, 615. [in Ukrainian].
10. *Postanova pro rozmiry ta Poriadok vyznachennia vtrat silskohospodarskoho i lisohospodarskoho vyrobnytstva, yaki pidliahaiut vidshkoduvanniu 1997* [Resolution on the size and order for determining losses of agricultural and forestry production, which are subject to reimbursement] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine], *47*, 836; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2015), *92*, 3117; *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official Bulletin of Ukraine] (2016), *61*, 2078. [in Ukrainian].
11. *Postanovy pro praktyku zastosuvannia sudamy zemelnoho zakonodavstva pry rozghliadi tsyvilnykh sprav 2004* [Resolutions on the practice of application land law by courts when considering civil cases] (Plenary Session of the Supreme Court of Ukraine). *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy* [Herald of the Supreme Court of Ukraine], *6,* 22 with changes and amendments introduced by the resolution № 2 of March 19, 2010 – *Visnyk hospodarskoho sudochynstva* [Bulletin of economic proceedings] (2010), *3,* 6. [in Ukrainian].
12. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy 2003* [The Civil Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *40-44*, 356. [in Ukrainian].

Ігор Кудрявцев
Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Ihor Kudriavtsev
Classical Private University, Zaporizhzhia, Ukraine

THE WAYS OF IMPROVING LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF NUCLEAR POWER ENGINEERING

The analysis of Ukrainian legislation in the field of nuclear energy shows that there are imperfect legal norms and provisions, including ambiguity in the interpretation of terms, the use of outdated legal norms, the conflict of laws, and the non-compliance of legal provisions with European standards. The authors' suggestions on ways to improve nuclear energy legislation are presented, including: the use of terms in a unique sense; replacement of regulatory norms that do not correspond to the current state of legal regulation in the field of nuclear energy; development of the concept of legal regulation of normative provision of technical regulation in the field of nuclear energy use, etc.

Keywords: regulatory acts, nuclear power engineering, ways of improvement, Ukrainian legislation.

Постановка проблеми. Правове регулювання ядерної енергетики, ефективність та оптимальність відповідних правових норм є надзвичайно важливим, що зумовлюється значущістю ядерної безпеки будь-якої держави для її національної безпеки. В Україні нормативна база у цій сфері є недостатньо ефективною: відсутнє однозначне визначення фахової термінології, дублюються компетенція та функції державних органів, застосовуються застарілі нормативні акти, наявними є колізії. Ці та інші недоліки потребують ґрунтовного аналізу та розробки шляхів удосконалення правових норм і положень.

Стан дослідження. Ефективність правового регулювання ядерної енергетики досліджують Г.Балюк, М. Булгакова, Р.Коцюба, О.Кронда, В.Куц, А.Лисунь, Н.Малишева, І.Сіра, О.Сушик, О.Німко, Н.Пархоменко, Ю.Шемшученко та інші фахівці. Ними грунтовно аналізується юридична природа відповідних нормативних актів та їх впровадження, значна увага приділяється наявним недолікам та прорахункам та розробці пропозицій. Однак комплексне дослідження ефективності правових норм в зазначеній сфері, визначення шляхів удосконалення українського законодавства відсутнє.

Метою статті є визначення недоліків та прорахунків нормативно-правових актів у сфері ядерної енергетики та розробка шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Необхідність удосконалення нормативно-правових актів у сфері ядерної безпеки зумовлюється наявністю в них недоліків і прорахунків, до основних із них віднесемо такі:

нормативні акти приймаються всупереч встановленим щодо них законодавчим вимогам. Так, Концепція державного регулювання безпеки і управління ядерною галуззю в Україні передбачає встановлення правового режиму радіаційного захисту під час проведення робіт, пов'язаних з ДІВ, виключно законодавчими актами, водночас такі функції перебирає МОЗ України, про що свідчить прийняття цим міністерством норм радіаційної безпеки України (НРБУ-97), якими закріплюються основні вимоги до охорони здоров'я людини від негативного іонізуючого впливу і навколишнього природного середовища від радіоактивного забруднення[1].

[1] Сушик, О. (2014). Правові форми вдосконалення законодавства України у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки. *Юридичний вісник, 27,* 71-76.

Значною проблемою є розпорошеність повноважень та компетенції різних органів державної влади у сфері ядерної безпеки, які апріорі не взмозі узгоджувати відповідну нормативну діяльність щодо радіаційного захисту населення та навколишнього середовища. Так, відповідно до Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. №791а- XII, Міністерство охорони здоров'я України здійснює прогнозні оцінки сумарної дози опромінення людей та контроль за додержанням норм радіаційної безпеки; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи – загальну оцінку обстановки на території зон, що зазнали радіоактивного забруднення, радіоекологічний моніторинг території, методичне керівництво та координація робіт з визначення радіаційної обстановки; Міністерство оборони України – контроль за опроміненням особового складу, додержанням норм радіаційної безпеки на об'єктах оборонного комплексу; Міністерство сільського господарства і продовольства України – радіаційний контроль за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарських угідь, Міністерство сільського господарства і продовольства України та Міністерство охорони здоров'я – радіаційний контроль за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції і продуктів харчування, а також відповідні повноваження покладені на Державний комітет України по водному транспорту, Державний комітет України по геології та використанню надр, Державний комітет України по гідрометереології, органи державного санітарного нагляду та органи державного ветеринарного нагляду, відомчі підприємства, об'єднання і організації, які виготовляють радіологічну продукцію[1]. Кожна із вказаних державних інстанцій у відповідності із положеннями закону та з метою його виконання затверджує правила, інструкції, положення. Контроль за їх законодавчим узгодженням та між собою фактично відсутній, що й зумовлює дублювання функцій, нормативні колізії.

Однією із проблем нормативно-правового регулювання у сфері ядерної енергетики є наявність нормативної бази колишнього СРСР, яка була взята за основу формування відповідної національної правової системи. Її основними недоліками називаються: орієнтованість на науково-технічний потенціал СРСР (на конкретні типи ядерних установок і відповідне технічне і технологічне обладнання, що зумовлює до проблем під час використання «нерадянських» технологій; невідповідність використовуваних технологій сучасним технічним розробкам; неповнота відповідності їх використання рекомендаціям МАГАТЕ та інших міжнародних організацій. До позитивних аспектів віднесемо підготовленість персоналу[2].

Зокрема, у сфері забезпечення радіаційної безпеки продовжують діяти такі санітарні правила з часів Радянського Союзу: «Санитарные правила устройства и эксплуатации мощных и изотопных установок» (1973 г.); «Санитарные правила по радиоизотопной дефектологии» (1974); «Санитарные правила работы со скважинами генераторов нейтронов» (1986), «Санитарные правила с источниками низкоэнергетического рентгеновского излучения» (1990), «Санитарные правила с источниками ионизирующих злучений при обслуживании и ремонте воздушных судов на предприятиях и заводах гражданской авиации» (1991), діючими є і держстандарти у цій галузі[3].

Колектив фахівців з ядерної та радіаційної безпеки вказує на такі проблеми, пов'язані із застарілими нормативними документами: правила і норми в ядерній енергетиці, успадковані від бувшої СРСР не відповідають законодавчим та нормативно-правовим актам України; тривалий час не переглядалися, в значній мірі застаріли і не переглядалися в актуалізованому стані їх розробниками, які не є резидентами України; наявними є факти дублювання, неузгодженості і навіть суперечностями між положеннями окремих норм, правил і стандартів з ядерно-радіаційної безпеки –

[1] *Закон про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <zakon.rada.gov.ua/go/791a-12> (2018, січень, 23).

[2] *Основные направления совершенствования нормативного регулирования безопасности АЭС Украины. Девятое заседание Комиссии государств-участников СНГ по использованию атомной энергии в мирных целях 25-26 июня 2007 года*, Минск, 13.

[3] *Нормативно-правова база з питань радіаційної гігієни* (Міністерство охорони здоров'я України). *Офіційний сайт ДУ Одеський обласний лабораторний центр МОЗ України* <http://lc.od.ua/gromadyanam-fizichnim-ta-yuridichnim-osobam/informatsijnij-byuleten/87-normativno-zakonodavcha-baza-z-pitan-radiatsijnoji-gigieni.html> (2018, січень, 22).

положеннями які розроблялися і приймалися різними організаціями і органами виконавчої влади, у тому числі тими, які вже припинили своє існування; у діючих нормативно-правових актах не враховані (або не достатньо враховані) вимоги нових або переглянутих стандартів з безпеки АЕС МАГАТЕ та інших міжнародних організацій у цій сфері. Невирішеність зазначених проблем не тільки ускладнює застосування діючих законодавчих та нормативних актів з ядерно-радіаційної безпеки та зменшує їх ефективність, а й в деяких випадках може стати причиною дефіциту безпеки[1].

Проте різка відмова від застосування НД колишнього СРСР може створити: певний нормативно-правовий вакуум з питань, що ними регулюються; викликати необхідність термінового перегляду значної кількості як НПА з ЯРБ, так і експлуатаційних та технічних документів експлуатуючих організацій (операторів) ЯУ. У Концепції з удосконалення нормативно-правової бази з ядерної та радіаційної безпеки ядерних установок, схваленої постановою Колегії Держатомрегулювання від 19.03.2015. №02, вказано: «Враховуючи зазначене, рішення щодо визнання НД колишнього СРСР такими, що не застосовуються на території України, повинне бути зваженим та має прийматися лише після вивчення питання доцільності та можливості розробки нових вітчизняних НПА та НД на їх заміну»[2] .

Існують проблеми правового регулювання в окремих сфер ядерної безпеки. Так, аналіз правового регулювання поводження з радіоактивними відходами свідчить що: а) такі норми знаходяться в різних галузях законодавства, зокрема у ядерно-енергетичному, природоохоронному, природоресурсному, цивільному, адміністративному, кримінальному та ін.; б) більшість норм, які визначають порядок поводження з РАВ, знаходяться у підзаконних нормативних актах; в) деякі правила поводження з РАВ, не узгоджуються між собою[3] .

Суперечливими є правові положення щодо питань прав власності на ядерні матеріали. У Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» «ядерні матеріали» визначаються виключно загальнодержавною власністю» (ст.9). Відповідно до Закону України «Про видобування і переробку уранових руд» «видобуті з надр уранові руди та продукти їх переробки, які одержані відповідно до законодавства, є власністю суб'єктів видобування та переробки усіх форм власності...» (ст. 5). Водночас вихідний матеріал, який є продуктом переробки уранової руди, належить до ядерних матеріалів; тобто, вихідний матеріал за одним законом є власністю суб'єкта видобування, а за іншим — загальнодержавною власністю. Окрім того, варто зазначити, що ні Конституцією України, ні Цивільним кодексом України існування такої форми власності, як загальнодержавна, не передбачено[4] .

Слід зауважити, що українській системі радіаційної безпеки притаманний "жорсткий" регулюючий підхід, який передбачає розробку та впровадження нормативно-правових актів, що містять детальні технічні вимоги, критерії та параметри. Перевагою такого підходу є чіткість і однозначність, а недоліком – надмірна деталізація на рівні норм і правил. Це призводить до збільшення кількості нормативно-правових актів та ускладнює процес регулювання і контролю рівнів опромінення як персоналу, так і населення.

Щодо значної кількості нормативних актів у сфері використання ядерної енергії наведемо такий приклад: нормативно-правова база системи аварійної готовності та реагування (цивільного захисту) включає:

1) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України;
2) закони України у сфері використання ядерної енергії, ядерної та радіаційної безпеки;
3) закони України у сфері цивільного захисту;

---

[1] Ястребенецкий, М. А., Розен, Ю. В., Шевченко, И. А., Дыбач, А. М, Григораш, А.В. (2016). Опыт разделения регулирующих и технических требований по ядерной и радиационной безопасности. *Ядерна та радіаційна безпека, 4 (72), 3-12.*

[2] *Концепція з удосконалення нормативно-правової бази з ядерної та радіаційної безпеки ядерних установок від 19 березня 2015 р. Офіційний сайт Державної інспекції ядерного регулювання України.* <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/27616>3 (2018, січень, 22).

[3] *План діяльності Державної інспекції ядерного регулювання України на 2016 бюджетний рік та два бюджетні періоди, що настають за плановим. (2017–2018 роки). Офіційний сайт Державної інспекції ядерного регулювання України.* <www.snrc.gov.ua> (2018, січень, 22).

[4] Куц, В.М. (2013). Актуальні питання систематизації ядерного законодавства України. *Ядерна енергетика та довкілля, 2, 31-38.*

4) нормативно-правові акти Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України;

5) документи, які видаються органами державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки України (норми і правила з ядерної та радіаційної безпеки, рекомендаційні документи);

6) нормативні документи національної системи стандартизації: державні стандарти України, галузеві стандарти України;

7) галузеві документи органу державного управління у сфері використання ядерної енергії;

8) нормативно-правові акти спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту;

9) нормативно-правові акти та рекомендаційні документи, які видаються іншими центральними органами виконавчої влади – суб'єктами діяльності у сфері використання ядерної енергії, цивільного захисту;

10) організаційно-розпорядчі, виробничі та нормативні документи ДП «НАЕК «Енергоатом», його відокремлених підрозділів, інших суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії, цивільного захисту;

11) міжнародні акти у сфері використання ядерної енергії, ядерної та радіаційної безпеки, положення яких носять рекомендаційний характер[1] .

Не відповідають європейським стандартам зміни, що були внесені 22.07.2014 р. до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», якими передбачено, що державний нагляд за радіаційною безпекою здійснюється відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», а державний нагляд за ядерною безпекою – відповідно до Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку». Тобто розділено нагляд за ядерною та радіаційною безпекою на два види нагляду, які мають здійснюватись за різними процедурами. Таке розділення нагляду за безпекою використання ядерної енергії є необґрунтованим, а здійснення нагляду за безпекою використання ядерної енергії за процедурами Закону, який регулює нагляд за підприємницькою діяльністю, не враховує положення міжнародних стандартів (про незалежність органу ядерного регулювання у прийнятті рішень, пріоритет безпеки над іншими, у тому числі комерційними, інтересами, право доступу державних інспекторів до об'єктів нагляду та щодо переліку підстав для позапланових інспекцій, право зупинення діяльності, яка здійснюється із порушенням вимог безпеки)[2].

Однією із основних проблем застосування міжнародних рекомендацій в сфері використання ядерної енергетики є їх перебрання без врахування реальної відповідної обстановки в аналогічній вітчизняній галузі.

Аналіз існуючих проблем та недоліків, їх колізій та прогалин у нормативно-правових актах у сфері ядерної енергетики дозволяє визначити такі основні шляхи удосконалення ядерно-енергетичного законодавства:

1) однозначне тлумачення термінів в нормативно-правових актах та їх відповідність нормам міжнародного права. Зауважимо, що визначення дефініцій в галузі ядерної енергетики є складною роботою, яка вимагає високої кваліфікації в різних галузях знань, її не можна зводити до механічного зібрання термінів і понять, які використовуються в діючих законодавчих і нормативних документах України, оскільки ці документи створювалися без належної координації, різними колективами, в різні часи, окрім того, ця термінологія має наукові і змістові неточності, містить відомчі підходи[3];

2) узгодження норм ядерно-енергетичного права з нормами цивільного, господарського, податкового, банківського, екологічного, адміністративного права. Особливо актуальною, на наш

[1] *Основні положення організації системи готовності та реагування ДП «НАЕК «Енергоатом» на аварії та надзвичайні ситуації на АЕС. Офіційний сайт Державного підприємства Національна енергогенеруюча компанія Енергоатом, 9-10* <www.energoatom.kiev.ua/.../osnovn_ polozhennya_sar_ 2015_ pl_d.0.03.089-15%20> (2018, січень, 20).

[2] Доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні за 2015 р., 9-10. <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/doccatalog/document?id=324059> (2018, січень, 20).

[3] Копчинский, Г. А., Штейнберг, Н. А. (2013). О совершенствовании нормативной базы по безопасности ядерной энергетики. *Ядерна та радіаційна безпека*, *2 (58), 8-11.*

погляд, є розробка міжгалузевих актів у сфері використання ядерної енергії та господарського права, для цього є всі підстави, зокрема це швидкий розвиток в ядерній галузі підприємницьких відносин, що зумовлює врахування їх специфіки та прийняття спільних актів ядерного і господарського права. Про доцільність прийняття спільних комплексних правових актів вказувалося ще у Концепції проекту Ядерного кодексу України, який й до цього часу є не прийнятим[1], а вказана рекомендація не реалізована;

3) вирішення проблем дублювання завдань, компетенції і повноважень органів державної влади у сфері ядерної енергетики, що потребує усунення у законах і підзаконних актах аналогічних функцій різних інституцій, чіткого їх визначення, а також вказівки на те, з якими вищими органами державної виконавчої влади відомчі структури повинні координувати свою нормативну діяльність;

4) обов'язковість правового навчання для депутатського корпусу законодавчого органу з питань розробки законодавчих актів та їх юридичних засад, юридичної техніки, визначення юридичної термінології, відповідності європейським стандартам;

5) усунення проблем щодо доступності інформації у сфері ядерної енергетики і забезпечення ядерної і радіаційної безпеки для громадян і громадських організацій, з цією метою пропонується відкриття консультативних центрів в експлуатуючих організаціях та інших установах та організаціях у цій сфері; а також забезпечення доступності та відкритості законодавства щодо використання ядерної енергії та його розміщення в інформаційній базі «Інтернет»;

6) необхідність доповненнями законодавчого масиву такими положеннями: обмеження дозових навантажень для студентів і стажерів, захист екіпажів літаків від дій космічного опромінення, заборони введення радіоактивних речовин в склад іграшок, косметики, прикрас, продуктів харчування, створення інституту кваліфікованих експертів[2];

7) встановлення прямої заборони щодо зберігання та захоронення в Україні ядерного палива та радіаційних відходів не українського походження шляхом внесення доповнень до закону України «Про поводження з радіоактивними відходами» ;

8) актуалізація переліків нормативно-правових актів з ядерної та радіаційної безпеки; розробка єдиного актуалізованого переліку нормативно-правових актів у зазначеній сфері; аналіз таких нормативно-правових актів на предмет їх повноти; достатності, актуальності норм та положень; підготовка пропозицій щодо вдосконалення відповідної нормативно-правової бази, розробка відповідних організаційних заходів та їх реалізація[3];

9) вирішення питання щодо удосконалення системи сьогоднішнього нормативного регулювання – впорядкування назви документів, дати чітке визначення що є нормами, правилами, вимогами, нормативами, якими є відмінності між ними та в чому полягає специфіка, оскільки більшість нормативних документів, які регулюють безпеку АЕС, традиційно поєднують між собою як правила, так і стандарти. Паралельно із удосконаленням структури нормативних документів необхідно вдосконалювати змістовну їх частину із врахуванням сучасних підходів до регулювання безпеки АЕС, досвідом експлуатації, новими науково-технічними даними[4];

10) визначення того, які нормативно-правові акти повинні розроблятися, затверджуватися і підтримуватися в актуалізованому стані відповідними центральними органами виконавчої влади і які документи експлуатуючих організацій й інших суб'єктів, повинні забезпечити виконання регулюючих вимог цих нормативно-правових актів. Такий розподіл буде сприяти покращену взаємодії між органами державного регулювання ядерної і радіаційної безпеки (Держатомрегулювання), органами державного управління (Міністерством енергетики і вугільної

---

[1] *Про схвалення Концепції проекту Ядерного кодексу України: Розпорядження КМУ від 8.12.2010р. N 2208-р* [Кабінет Міністрів України]. *Офіційний сайт Законодавство України, 21.* <http://zakon3.rada .gov.ua /laws/show/2208-2010-%D1%80> (2018, січень, 22).

[2] *Госатомрегулирование Украины начал активное сотрудничество в области радиационной защиты с регулирующим органом Швеции (SSI). Офіційний сайт Державної інспекції ядерного регулювання України* <www.snrc.gov.ua/nuclear/ ru/publish/ article/42886> (2018, січень, 20).

[3] *Концепція з удосконалення нормативно-правової бази з ядерної та радіаційної безпеки ядерних установок від 19 березня 2015 р. Офіційний сайт Державної інспекції ядерного регулювання України.* <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/276163> (2018, січень, 22).

[4] Копчинский, Г. А., Штейнберг, Н. А. (2013). О совершенствовании нормативной базы по безопасности ядерной энергетики. *Ядерна та радіаційна безпека*, *2 (58),* 8-11.

промисловості, Міністерством екології і природних ресурсів України), експлуатуючою організацією (ДП НАЕК «Енергоатом» і його відокремленими підрозділами, ДСП «Чорнобильська АЕС) та іншими організаціями у цій галузі[1];

11) розробка концепції правового регулювання нормативного забезпечення технічного регулювання у сфері використання ядерної енергії, аналіз таких документів свідчить про їх повільний перегляд, цим пояснюється наявність значної кількості нормативів колишнього СРСР. Водночас існує тісне переплетіння ядерних матеріалів, які використовуються і технологічного виробництва ядерного паливного циклу в цивільних і військових галузях. Забезпечення ядерної і радіаційної безпеки повинно забезпечуватися на усіх стадіях життєвого циклу в галузі використання ядерної енергії та на усіх рівнях. Ядерна галузь відрізняється від інших тим, що повинні бути встановлені підвищені вимоги безпеки в силу потенційного ризику, ядерні інциденти можуть мати глобальний характер і супроводжуватися транскордонним радіаційним впливом[2];

12) посилення фінансової незалежності органів державного регулювання у сфері використання ядерної енергії, формування накопичення фінансових резервів на випадок виникнення передумов до аварійних ситуацій на АЕС, виведення їх з експлуатації, захоронення РАВ та ін.

Висновки. До основних шляхів удосконалення правового регулювання в сфері ядерної енергетики віднесемо: використання термінів в однозначному розумінні; заміна нормативно-правових норм, що були прийняті в СРСР та не відповідають сучасному стану правового регулювання у сфері ядерної енергетики; усунення дублювання завдань, компетенції і повноважень органів державної влади в нормативно-правових актах; встановлення прямої заборони щодо зберігання та захоронення в Україні ядерного палива та радіаційних відходів не українського походження шляхом; розробка концепції правового регулювання нормативного забезпечення технічного регулювання у сфері використання ядерної енергії та ін.

References:

1. Sushyk, O (2014). Pravovi formy vdoskonalennya zakonodavstva Ukrayiny u sferi vykorystannya yadernoyi enerhiyi ta zabezpechennya radiatsiynoyi bezpeky [Legal forms of improvement of Ukrainian legislation in the field of nuclear energy use and radiation safety]. *Yurydychnyy visnyk* [Legal Bulletin], *no. 14*, 71-76 [in Ukrainian].
2. *Zakon pro pravovyy rezhym terytoriyi, shcho zaznala radioaktyvnoho zabrudnennya vnaslidok Chornobylskoyi katastrofy 1991* [Law on the legal regime of the territory that was exposed to radioactive contamination as a result of the Chernobyl disaster] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <zakon.rada.gov.ua/go/791a-12> [in Ukrainian].
3. Osnovnyie napravleniya sovershenstvovaniya normativnogo regulirovaniya bezopasnosti AES Ukrainyi [The main directions of the improvement of the regulatory safety regulation of Ukrainian NPPs]. Devyatoe zasedanie Komissii gosudarstv-uchastnikov SNG po ispolzovaniyu atomnoy energii v mirnyih tselyah 25-26 iyunya 2007 goda [The Ninth Meeting of the Commission of the CIS Member States on the Use of Atomic Energy for Peaceful Purposes 25-26 June 2007]. Minsk,13 [in Russian].
4. *Normatyvno-pravova baza z pytan radiatsiynoyi hihiyeny* (Ministerstvo okhorony zdorovya Ukrayiny) [Regulatory Framework on Radiation Hygiene Issues (The Ministry of Health of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt DU Odeskyy oblasnyy laboratornyy tsentr MOZ Ukrayiny* [The official site of the Odessa Regional Laboratory Center of the Ministry of Health of Ukraine]. <http://lc.od.ua/gromadyanam-fizichnim-ta-yuridichnim-osobam/informatsijnij-byuleten/87-normativno-zakonodavcha-baza-z-pitan-radiatsijnoji-gigieni.html> [in Ukrainian].
5. Yastrebenetskyy, M.A., Rozen, Yu.V., Shevchenko, Y. A., Dubach, A.M, Hryhorash, A.V. (2016). Opit razdelenyya rehulyruyushchykh y tekhnycheskykh trebovanyy po yadernoy y radyatsyonnoy bezopasnosty [Experience in separating regulatory and technical requirements for nuclear and radiation safety]. *Yaderna ta radiatsiyna bezpeka* [Nuclear and radiation safety], *no. 4(72),* 3-12 [in Russian].
6. *Kontseptsiya z udoskonalennya normatyvno-pravovoyi bazy z yadernoyi ta radiatsiynoyi bezpeky yadernykh ustanovok 2015* [Concept on improving the regulatory framework for nuclear and radiation safety of nuclear]. *Ofitsiynyy sayt Derzhavnoyi inspektsiyi yadernoho rehulyuvannya Ukrayiny* [Official site of the State Inspectorate for Nuclear Regulation of Ukraine]. <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/276163> [in Ukrainian].

[1] Ястребенецкий, М. А., Розен, Ю. В., Шевченко, И. А., Дыбач, А. М, Григораш, А.В. (2016). Опыт разделения регулирующих и технических требований по ядерной и радиационной безопасности. *Ядерна та радіаційна безпека, 4 (72),* 3-12.

[2] Грищенко, А.И. (2012). Систематизация атомного права России: современные проблемы и практические подходы. *Вестник МГИМО университета*, *3(54),* 196-202.

7. *Plan diyalnosti Derzhavnoyi inspektsiyi yadernoho rehulyuvannya Ukrayiny na 2016 byudzhetnyy rik ta dva byudzhetni periody, shcho nastayut' za planovym. (2017–2018 roky)* [The plan of activity of the State Inspectorate for Nuclear Regulation of Ukraine for 2016, the fiscal year and the two budget periods following the plan]. *Ofitsiynyy sayt Derzhavnoyi inspektsiyi yadernoho rehulyuvannya Ukrayiny* [Official site of the State Inspectorate for Nuclear Regulation of Ukraine]. <www.snrc.gov.ua> [in Ukrainian].
8. Kuts, V.M. (2013). Aktualni pytannya systematyzatsiyi yadernoho zakonodavstva Ukrayiny [Actual issues of systematization of the nuclear legislation of Ukraine]. *Yaderna enerhetyka ta dovkillya* [Nuclear power and environment], *no. 2,* 31-38 [in Ukrainian].
9. Osnovni polozhennya orhanizatsiyi systemy hotovnosti ta reahuvannya DP «NAEK «Enerhoatom» na avariyi ta nadzvychayni sytuatsiyi na AES [Main provisions of the organization of preparedness and response system of SE "NNEGC" Energoatom "for accidents and emergency situations at NPPs]. *Ofitsiynyy sayt Derzhavnoho pidpryyemstva Natsional'na enerhoheneruyucha kompaniya Enerhoatom* [Official site of the State Enterprise National Energy Generating Company Energoatom]. <www.energoatom.kiev.ua/.../osnovn_polozhennya_sar_2015_ pl_d.0.03.089-15%20> [in Ukrainian].
10. *Dopovid pro stan yadernoyi ta radiatsiynoyi bezpeky v Ukrayini za 2015 r.* [Report on the state of nuclear and radiation safety in Ukraine for 2015]. <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/ doccatalog/document?id=324059> [in Ukrainian].
11. Kopchinskiy, G.A., Shteynberg, N.A. (2013). O sovershenstvovanii normativnoy bazyi po bezopasnosti yadernoy energetiki [On the improvement of the regulatory framework for the safety of nuclear energy]. *Yaderna ta radiatsiyna bezpeka* [Nuclear and radiation safety], *no. 2(58),* 8-11 [in Russian].
12. *Rozporyadzhennya pro skhvalennya Kontseptsiyi proektu Yadernoho kodeksu Ukrayiny 2010* [On the approval of the Concept to the draft Nuclear Code of Ukraine (The Cabinet of Ministers). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/ 2208-2010-%D1%80> [in Ukrainian].
13. Gosatomregulirovanie Ukrainyi nachal aktivnoe sotrudnichestvo v oblasti radiatsionnoy zaschityi s reguliruyuschim organom Shvetsii (SSI) [SNRCU has started active cooperation in the field of radiation protection with the Swedish regulatory authority (SSI)]. *OfItsiyniy sayt Derzhavnoyi Inspektsiyi yadernogo regulyuvannya Ukrayini* [Official site of the State Inspectorate for Nuclear Regulation of Ukraine]. <www.snrc.gov.ua/nuclear/ ru/publish/ article/42886> [in Russian].
14. Grischenko, A.I. (2012). Sistematizatsiya atomnogo prava Rossii: sovremennyie problemyi i prakticheskie podhodyi [Systematization of the Russian Atomic Law: Modern Problems and Practical Approaches]. *Vestnik MGIMO – universiteta* [Bulletin of the Moscow State University of International Relations], *no. 3(54),* 196-202. [in Russian].

Султаніє Мусаєва
Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

Sultaniie Musaieva
Odesa State University of Internal Affairs, Ukraine

NORMATIVE-LEGAL PROVISION OF PUBLIC SECURITY AND ORDER IN UKRAINE

The article investigates the regulatory framework of the public security and order in Ukraine, taking into account possible threats, risks and negative consequences during certain events. Thus, Ukraine's path to European integration obliges our government to ensure the effective functioning of institutions that will guarantee the rule of law, respect for the rights and freedoms of man and citizen, their effective protection. The Ministry of internal Affairs of Ukraine as the civil authority of the European standard in the sphere of combating crime depends not only on the performance of detection of criminal offences, but from the public confidence in law enforcement agencies as the protectors of individual and public interests, compliance with power structures for the rule of law.
Keywords: public safety, public order, rule of law, citizen, society, protection, law.

Постановка проблеми. В Україні, з урахуванням значного посилення громадської активності, вираженої в проведенні масових заходах різного характеру: економічного, культурного, спортивного, політичного, соціального, гендерного тощо, такі заходи передбачають застосування спеціальних правоохоронних методів та форм реагування для забезпечення публічного порядку і безпеки. Більше того, нерідко під час проведення демонстрацій, мітингів, страйків, вуличних походів, зборів, футбольних матчів, культурно-видовищних, релігійних та інших заходів мають місце масові заворушення, прояви екстремізму, порушення організаторами та учасниками порядку і правил проведення заходу. За таких умов питання забезпечення публічної безпеки і порядку, а саме з боку законної їх реалізації набуває особливого значення, враховуючи можливі загрози, ризики та негативні наслідки.

Стан дослідження. Окремі аспекти забезпечення публічної безпеки і порядку досліджували вітчизняні вчені, такі як: В.Б. Авер'янов, Л.В. Багрій-Шахматов, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, М.В. Возник, І.П. Голосніченко, В.Л. Грохольський, Е.Ф. Демський, М.І. Додін, В.О. Заросило, І.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, І.П. Катеринчук, М.О. Качинська, Т.А. Кобзєва, А.М. Колодій, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, В.К. Колпаков, О.І. Миколенко, Р.С. Мельник, В.І. Олефір, О.О. Панова, К.М. Рудой, С.Г. Стеценко, В.Г. Фатхутдінов, Х.П. Ярмакі та інші.

Проте, незважаючи на значний науковий внесок, на сьогодні комплексні дослідження, присвячені нормативно-правовому забезпеченню публічної безпеки і порядку майже відсутні у вітчизняній юридичній науці з урахуванням нововведень у правоохоронній діяльності, саме тому, тема наукової статті щодо дослідження розвитку й удосконалення нормативно-правової бази та особливостей забезпечення публічної безпеки і порядку підрозділами Національної поліції України є актуальною.

Мета. Дослідити та виокремити нормативно-правову базу, що регламентує діяльність правоохоронних органів у здійсненні та забезпеченні публічного порядку та публічної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. На протязі тривалого часу становлення та розвитку суспільства поняття «безпека» й «порядок» вважались однією з найважливіших цінностей та метою діяльності як соціальних груп так і держав у цілому. На ранніх етапах розвитку та зміцнення правопорядку, кожна держава в особі верховної влади і її інститутів захищала свою територію від зовнішніх вторгнень. Саме тому питання забезпечення безпеки й порядку в громадських місцях цікавило кожну частину соціальної структури суспільства – від конкретного індивіда до широкого об'єднання людей.

Визначення поняття громадського місця у багатьох правових державах було зафіксовано законодавчими актами. Зокрема, в «Акті про вогнепальну зброю», прийнятому парламентом Англії, зазначено, що громадське місце – «це будь-яка територія чи місце, до якого люди мають доступ або у певний час, або за певну плату, або безкоштовно». В Кримінальному кодексі Норвегії під громадським місцем розуміється місце, призначене для публічного використання або яке без обмежень може відвідуватись іншими людьми. У Македонії в законодавчому акті про правопорушення проти громадського порядку та спокою вказано, що громадським місцем є таке місце, до якого має вільний доступ невизначена кількість осіб без будь-яких умов (вулиці, площі, пляжі, пристані, торговельні заклади, кав'ярні, будівлі загального користування, землі, транспорт)[1]. Українське законодавство в підзаконних нормативно-правових актах дає орієнтовний перелік громадських місць, до яких належать: вулиці, площі, парки, транспортні магістралі, вокзали, пристані, аеропорти й інші громадські місця.

У юридичній літературі поняття «громадський порядок» загально-прийнято розглядати як всю систему суспільних відносин, реалізовану завдяки дотриманню соціальних норм: норм права, моралі, звичаїв, традицій, ритуалів, правил діяльності громадських організацій.

Загальна теорія адміністративного права розглядає громадський порядок як соціальну категорію, яка охоплює систему ідеологічних суспільних відносин, що зумовлюється економічним аспектом і характеризується відповідністю поведінки всіх учасників чинним у суспільстві соціальним нормам[2]. Що стосується поняття «громадська безпека», тут слід виокремити саме забезпечення стану захищеності громадянського суспільства, відсутністю небезпеки для життя та здоров'я людей, їх спокою та майнових прав.

Ще з давніх часів поняття «громадського порядку» вперше обґрунтував французький вчений Деламар (градоначальник Парижа при королі Людовіку XIV). У своєму «Трактаті поліції» він характеризував поліцейську діяльність як важливу сферу державної діяльності, спрямовану на охорону порядку в громадських місцях і припинення проявів «кулачного» права, заснованого на свавіллі. Деламар вперше використав такі поняття, як «благоустрій», «добробут», «благополуччя», «благочиння»[3].

Термін «громадський порядок» став вживатись у Франції на початку XIX століття після проведення наполеонівських реформ, коли відбулося розмежування між кримінальною поліцією і адміністративною, на яку покладався обов'язок «охороняти громадський порядок в кожній місцевості»[4].

Поняття «громадський порядок» вперше з'являється 1832 року в Статуті про попередження і припинення злочинів. Згодом воно вживається у правових актах, прийнятих в період правління Олександра III: Положенні про заходи по охороні державного порядку 1881 року; Указі Правлячому Сенату, підписаному царем 12 липня 1889 року[5]. Указом передбачалось введення посади земського начальника з обов'язками піклування про сільських жителів, охорону «благочиння і громадського порядку». Від часу створення СРСР громадський порядок у нормативно-правових актах розуміється як «революційний порядок» із вседозволеністю диктатури пролетаріату.

Конституція СРСР 1936 року закріпила поняття «громадський порядок» і «державний порядок», розділивши громадські та державні потреби в забезпеченні правопорядку. Широке застосування поняття «громадський порядок» отримує в 1950-1960 рр. у низці законодавчих актів, а також на практиці. В союзних республіках, у тому числі і в Українській РСР, створюються Міністерства охорони громадського порядку, а в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про

[1] Громадський порядок: сутність, поняття та форми забезпечення. <http://www.info-library.com.ua/books-text-10138.html> (2018, січень, 23).

[2] Подоляка, А. (2009). Громадський порядок: сутність, поняття та форми забезпечення. *Вісник Національної академії прокуратури України.*

[3] Поняття, мета та зміст громадського порядку і його адміністративно-правової охорони. <https://www.naiau.kiev.ua/books/ODGMV/> (2018, січень, 23).

[4] Труды Академии МВД СССР (1985).*Теория и практика совершенствования охраны общественного порядка*. Москва: Академия МВД СССР, 360.

[5] Зырянов, Й.В. (2005). *Административно-правовые основы участия органов местного самоуправления в обеспечении правопорядка*. Тюмень, 210.

Посилення відповідальності за хуліганство» від 26 липня 1966 року детально окреслювались складові громадського порядку[1].

Сучасний етап державотворення та вступ України до Європейського Союзу зобов'язує нашу державу забезпечити ефективне функціонування інститутів, які гарантуватимуть верховенство права, додержання прав і свобод людини і громадянина, їх ефективний захист. Одним із таких завдань було утворення Міністерства внутрішніх справ України як цивільного органу європейського зразка, авторитет влади у сфері протидії злочинності якого залежить не стільки від показників розкриття кримінальних правопорушень, скільки від довіри населення до правоохоронних органів як до захисників індивідуальних та суспільних інтересів, додержання силовими структурами принципу верховенства права[2].

Так, у червні 2014 року між Україною та Європейським Союзом було укладено Угоду про асоціацію, відповідно до якої Україна прийняла на себе зобов'язання здійснювати поступове наближення свого законодавства до права Європейського Союзу[3].

Відповідно до Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 від 1979 року «Про Декларацію про поліцію», остання визначає, що поліцейські сили є публічною службою, створеною відповідно до закону, яка повинна нести відповідальність за підтриманням та забезпеченням правопорядку[4] . Рекомендація Комітету Міністрів державам–учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» регламентує, що основними цілями поліції в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, є: підтримка публічного спокою, забезпечення права і порядку в суспільстві; захист і дотримання основоположних прав і свобод особи, закріплених, зокрема, в Європейській конвенції про права людини; запобігання та подолання злочинності; виявлення злочинів; надання допомоги і послуг суспільству [5].

У 2013 р. органи та підрозділи Міністерства внутрішніх справ України нараховували 261 тис. співробітників. Така кількість у 1,5 рази перевищувала середній європейський показник (300 поліцейських на 100 тис. населення) та була майже удвічі більшою, ніж передбачають рекомендації ООН – 222 поліцейських на 100 тис. населення. Одночасно рівень довіри громадян до міліції максимально сягав лише 3 – 5%, а після подій Євромайдану цей показник, за даними Інституту соціології Національної академії наук України упав до 0,8%[2].

Ураховуючи, що в сучасній Україні правоохоронні органи повинні бути, насамперед, сервісними службами, що допомагають суспільству влаштувати безпечний та законний добробут у власній країні, було реалізовано Стратегію розвитку органів внутрішніх справ України, яка передбачала формування Міністерства внутрішніх справ України як інституту європейського зразка та формування поліції як основного виконавця завдання щодо забезпечення безпеки населення. Запропонована Стратегія була орієнтована на задоволення відповідних вимог суспільства до поліції. Ці вимоги до змісту поліцейської діяльності в сучасному демократичному суспільстві були сформульовані ще у 2001 році американським поліцеїстом Д. Бейлі на підставі проведеного аналізу широкого кола нормативних приписів, а саме:

• пріоритетним напрямком роботи поліції має бути служіння як потребам окремих громадян, так і суспільним групам;

• поліція повинна відповідати перед законом, а не перед урядом;

• поліція повинна захищати права людини, особливо ті, які є необхідними для вільної політичної діяльності в демократичному суспільстві;

• поліція має бути прозорою у своїх діях[2].

---

[1] Колонтаевский, Ф.Е. (1996). *Организационные основы охраны общественного порядка в современных условиях*. Москва, 9-13.

[2] Мусаєва, С.С. (2015). *Стратегія реформування органів внутрішніх справ України на сучасному етапі*. Одеса, 109.

[3] *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014. Офіційний вісник України, 75,* 2125.

[4] Банчука, О.А., Москаленко, О.М. (2013). *Статус поліції: міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство*. Київ, 588.

[5] *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (підписана 04 листопада 1950 року, ратифікована Україною 17 липня 1997 року). *Офіційний вісник України, 13,* 270.

Із набуттям у 2015 році Закону України «Про Національну поліцію» було створено новий орган виконавчої влади – Національну поліцію України, покликану служінню суспільству шляхом забезпечення громадської безпеки та порядку, протидії злочинності та забезпечення прав і свобод людини і громадянина у суспільстві.

Окремі науковці (І. В. Зозуля, О. І. Довгань), обґрунтовуючи актуальність окресленого питання, стверджують, що новостворена Національна поліція України не призначена для забезпечення конституційно визначених понять громадського порядку та громадської безпеки[1]. Більш категоричною є позиція В. Г. Фатхутдінова, який зауважує, що «можна констатувати нелегітимність діяльності поліції у сфері громадської безпеки, що слугує підставою для визнання нелегітимності функціонування цього органу загалом»[2]. Однак, беручи до уваги положення Закону України «Про Національну поліцію» як «серця» законодавчої правоохоронної системи, слід виокремити те, що для термінів «публічна безпека» і «публічний порядок», які чітко не прописані у даному нормативно-правовому акті доцільно визнати суміжними з поняттями «громадська безпека» та «громадський порядок». Дані категорії «публічна безпека» та «публічний порядок» зафіксовані в низці норм Закону України «Про Національну поліцію», а саме:

– «Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку» (ч. 1 ст. 1);

– завданням поліції є надання поліцейських послуг у сфері «забезпечення публічної безпеки і порядку» (п. 1 ч. 1 ст. 2);

– поліція, відповідно до покладених на неї завдань, «вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях» (п. 10 ч. 1 ст. 23);

– «поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку» (ч. 2 ст. 9);

– Міністр внутрішніх справ України «забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, а також надання поліцейських послуг та контролює її реалізацію поліцією» (п. 1 ч. 1 ст. 16);

– керівник поліції «вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ України пропозиції щодо забезпечення формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку…» (п. 3 ч. 1 ст. 22);

– поліція «вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб)…» (п. 26 ч. 1 ст. 23 цього Закону)[3].

Слід також зазначити, що основним джерелом нормативно-правової бази, яка регламентує забезпечення публічної безпеки та порядку в національному законодавстві України є Конституція України. Зокрема, беручи до уваги положення ч. 3 ст. 17 Конституції України, забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Окрім того, в Конституції України закріплено основні права та свободи людини та громадянина, захист яких є пріоритетним напрямком діяльності органів державної влади, з них:

– право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23);
– право на життя та його захист державою (ст. 27);
– право на повагу до гідності (ст. 28);
– право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);

[1] Зозуля, І.В., Довгань, О.І. (2015). Закон України «Про Національну поліцію»: публічна чи громадська безпека?. *Форум права*, 85–92.

[2] Фатхутдінов, В.Г. Частотність операціоналізації та контекстуальність використання терміна «публічна безпека» в Законі України «Про Національну поліцію України. <http://goalint.org/chastotnist-operacionalizacii-takontekstualnist-vikoristannyaterminu-publichna-bezpekav-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyuukraini>.

[3] *Закон про Національну поліцію України 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (2018, січень, 14).

– право на недоторканність життя (ст. 30) та ін [1].

Закріплення основоположних прав людини та громадянина на конституційному рівні має важливе значення в контексті регулювання забезпечення публічної безпеки та порядку, оскільки це створює умови для визначення змісту забезпечувальної діяльності правоохоронних органів в цій сфері.

«Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» закріплено впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі, охоплюючи зміни у правоохоронній системі, що направлені на зміцнення та побудову системи правопорядку із організації та забезпечення захищеності населення, а також публічної безпеки і порядку.

Відповідно до Положення про Національну поліцію України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877, забезпечення публічної безпеки і порядку є основним завданням підрозділів превентивної діяльності[2]. Підрозділи превентивної діяльності входять до складу Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України, в свою чергу Управління превентивної діяльності є структурними підрозділами територіальних Головних Управлінь Національної поліції в областях, основна мета якої є вжиття заходів із організації забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях зокрема під час проведення масових (мирних зібрань, культурно-видовищних та публічних релігійних заходів, виборів та референдумів) та спортивних (футбольних матчів та інших масштабних спортивних змагань) заходів, взаємодії в цьому напрямі з іншими правоохоронними органами та органами державної влади України, громадськими організаціями, організації формування відповідних обліків, запобігання та припинення групових порушень громадського порядку, масових заворушень[3].

Виконання в рамках компетенції підрозділами превентивної діяльності Національної поліції України забезпечення публічної безпеки і порядку – це запорука дотримання прав особи та підвищення стану захищеності суспільства. Прийняття Наказу МВС України «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції» від 28 липня 2017 року №650[4], дозволило визначити основні напрямки діяльності дільничних офіцерів поліції, як однієї зі служб, завдяки якій, на 95 % підтримується громадський порядок та забезпечується громадська безпека. Однак, в той же час, незважаючи на велику значущість превентивної діяльності, теоретичне осмислення питання забезпечення публічної безпеки і порядку потребує подальшого розвитку.

Висновки. Таким чином, нормативно-правове забезпечення публічного порядку і безпеки в Україні передбачає, з одного боку, адаптацію до нових перетворень, а з іншого – потребу в розробці та виокремленні основних понять публічного порядку і безпеки, закріплення нових завдань, функцій нормами чинного законодавства, в тому числі адміністративного, що визначатимуть правову основу підрозділів превентивної діяльності у забезпеченні публічного порядку і безпеки. Тим самим, запровадження та реалізація нового правового механізму відповідному до європейських стандартів, надасть змогу забезпечити належний рівень публічного порядку і безпеки та підвищити рівень довіри населення в діяльності правоохоронної системі України.

References:

1. Hromadskyy poryadok: sutnist, ponyattya ta formy zabezpechennya [Public order: essence, concept and forms of providing].<http://www.info-library.com.ua/books-text-10138.html> (2018, sichen, 23) [in Ukrainian].
2. Podolyaka, A. (2009). Hromadskyy poryadok: sutnist', ponyattya ta formy zabezpechennya [Public order: essence, concept and forms of security]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi prokuratury Ukrayiny* [Bulletin of the National

[1] *Конституція України 1996* (Верховна рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2018, січень, 14).

[2] *Закон про затвердження Положення про Національну поліцію 2015* (Верховна рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> (14 січня 2018 року).

[3] Апарат Головного управління Національної поліції України. *Офіційний сайт Головного управління Національної поліції України*. <https://kyiv.npu.gov.ua/uk/publish/article/282748> (2018, січень, 14).

[4] Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції (2017). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17> (2018, січень, 14).

Academy of Prosecutor's Office of Ukraine]. [in Ukrainian].
3. Ponyattya, meta ta zmist hromads'koho poryadku i yoho administratyvno-pravovoyi okhorony [The concept, purpose and content of public order and its legal and administrative protection]. <https://www.naiau.kiev.ua/books/ODGMV/> (2018, sichen, 23) [in Ukrainian].
4. Trudy Akademii MVD SSSR (1985). *Teorija i praktika sovershenstvovanija ohrany obshhestvennogo porjadka* [Theory and practice of improving the protection of public order]. Moscow: Akademija MVD SSSR, 360 [in Russian].
5. Zyrjanov, J.V. (2005). Administrativno-pravovye osnovy uchastija organov mestnogo samoupravlenija v obespechenii pravoporjadka [Administrative-legal bases of participation of local authorities in law enforcement]. Tiumen, 210 [in Russian].
6. Kolontaevskij, F.E. (1996). *Organizacionnye osnovy ohrany obshhestvennogo porjadka v sovremennyh uslovijah* [Organizational bases of protection of a public order in the modern world]. Moscow, 9-13 [in Russian].
7. Musayeva, S.S. (2015). *Stratehiya reformuvannya orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrayiny na suchasnomu etapi* [Strategy of reforming of internal affairs bodies of Ukraine at the present stage]. Odesa, 109 [in Ukrainian].
8. *Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony 2014* [The Association agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European atomic energy community and their member States, on the other hand]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official bulletin of Ukraine], *no. 75*, 2125 [in Ukrainian].
9. Banchuka, O.A., Moskalenko, O.M. (2013). *Status politsiyi: mizhnarodni standarty i zarubizhne zakonodavstvo* [The status of the police: international standards and international law]. Kyiv, 588 [in Ukrainian].
10. *Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950* [Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms]. (signed on November 04, 1950, ratified by Ukraine on July 17, 1997). *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Office bulletin of Ukraine], *no. 13,* 270 [in Ukrainian].
11. Zozulya, I.V., Dovhan, O.I. (2015). Zakon Ukrayiny «Pro Natsionalnu politsiyu»: publichna chy hromadska bezpeka? [The law of Ukraine "On the National police," public or civil safety?]. *Forum prava* [Law forum]. [in Ukrainian].
12. Fatkhutdinov, V.H. Chastotnist operatsionalizatsiyi ta kontekstualnist vykorystannya termina «publichna bezpeka» v Zakoni Ukrayiny «Pro Natsionalnu politsiyu Ukrayiny [The frequency of operationalization and contextualise the use of the term "public security" in the Law of Ukraine "On the National police of Ukraine]. <http://goalint.org/chastotnist-operacionalizacii-takontekstualnist-vikoristannyaterminu-publichna-bezpekav-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyuukraini> [in Ukrainian].
13. *Zakon pro Natsionalnu politsiyu Ukrayiny 2015* [On the National police of Ukraine] (The Verkhovna rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (2018, sichen, 14) [in Ukrainian].
14. *Konstytutsiya Ukrayiny 1996* [The Constitution Of Ukraine] (The Verkhovna rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna rada of Ukraine] <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2018, sichen, 14) [in Ukrainian].
15. *Zakon pro zatverdzhennya Polozhennya pro Natsionalnu politsiyu 2015* [On approval of the Regulations on the National police] (The Verkhovna rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> (2018, sichen, 14) [in Ukrainian].
16. Aparat Holovnoho upravlinnya Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny [The Main Department of the National police of Ukraine]. *Ofitsiynyy sayt Holovnoho upravlinnya Natsionalnoyi politsiyi Ukrayiny* [The official site of the Main Department of the National Police] <https://kyiv.npu.gov.ua/uk/publish/article/282748> (2018, sichen, 14) [in Ukrainian].
17. *Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z orhanizatsiyi diyal'nosti dilnychnykh ofitseriv politsiyi 2017* [About approval of the Instruction on organization of activity of district police officers]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17> (2018, sichen, 14) [in Ukrainian].

Sven Krüger, LL.M., Rechtsanwalt, Mediator
Comenius-Universität in Bratislava, Slowakei

DIE RECHTLICHE BEWERTUNG DER RUFNUMMERNPORTIERUNG BEIM WECHSEL EINES TELEFONANBIETERS

Sven Krüger, LL.M., Attorney-at-law, Mediator
Comenius University in Bratislava, Slovak Republic

THE LEGAL ASSESSMENT IN PORTING A TELEPHONE NUMBER DURING A CHURN

The paper is about telecommunication law and the construction of section 46 of the German telecommunication law. In this article I discuss the different legal arguments during this process. There is a legal contract on the one hand but a technical process on the other hand. In all trials it is very important to know, when the churn exactly takes place from the legal point of view. This depends again on the will of the customer and the question if this will is legally significant at all times or not. To give an answer on this question I have analyzed the most important recent judgements as well as the legal rules in our telecommunication law.
Key words: telecommunication law, German telecommunication law, legal arguments in telecommunication law.

1. Ausgangslage

Mit der Liberalisierung des Telefonmarktes in Deutschland hat sich eine Vielzahl von Anbietern und Wettbewerbern auf einem umkämpften Markt etabliert. Aus rechtlicher Sicht ist der Telekommunikationssektor damit zum ersten Mal in mehr als 100 Jahren in keinem Bereich mehr einem staatlichen Monopolunternehmen vorbehalten. Tatsächlich wird der Telekommunikationsmarkt allerdings auch mehr als 20 Jahre nach der Liberalisierung immer noch vom privaten Nachfolgeunternehmen des ehemaligen Staatsmonopolisten – der Telekom Deutschland GmbH – dominiert. Ihre starke Marktposition wird nicht unerheblich durch die bei ihr angesiedelten Telekommunikationsinfrastruktur konserviert.

In zahlreichen wettbewerbsrechtlichen Verfahren versuchten Marktteilnehmer immer wieder ihre eigene Position zu stärken und die Dominanz der Telekom Deutschland GmbH zu reduzieren. Eine entscheidende Rolle in diesen Verfahren kommt dabei der rechtlichen Bewertung der Rufnummernportierung zu. Tatsächlich stellt sich diese Frage immer dann, wenn ein Wettbewerber einen Kunden vom Marktführer gewinnt und bei der Telekom Deutschland GmbH die Portierung der Rufnummer des Kunden zum neuen Anbieter beantragen muss. Bevor nun der beantragten Portierung stattgegeben wird, nutzt die Telekom Deutschland GmbH die Möglichkeit mit einem Telefonanruf beim wechselwilligen Kunden, diesen mit Hilfe von persönlich auf den Kunden zugeschnittenen Sonderangeboten doch zum Verbleib bei ihr zu überzeugen. Der Kunde nimmt dann aufgrund der ihm in Aussicht gestellten Vorteile wiederum Abstand zu seinem zuvor mit dem Neuanbieter geschlossenen Vertrag und möchte nunmehr doch bei der Telekom Deutschland GmbH verbleiben. Der Beitrag bewertet die rechtliche Qualifizierung der Rufnummernportierung.

2. Kündigung des Portierungsauftrages

a) Auffassung des OLG Düsseldorf

Das OLG Düsseldorf[1] geht davon aus, dass der Portierungsauftrag der Kunden gegenüber dem neuen Anbieter gemäß § 649 Abs. 1 BGB jederzeit gekündigt werden kann, weil es sich nach Ansicht des OLG Düsseldorf bei dem Portierungsauftrag der Kunden um einen Werkvertrag i.S.d. § 631 BGB handelt. Diese Kündigungsmöglichkeit, so dass OLG Düsseldorf weiter, stehe dem Kunden als "Besteller" zeitlich begrenzt bis zur tatsächlichen Durchführung der Rufnummernportierung zu.

[1] OLG Düsseldorf Urteil vom 15 U 56/14

b) Kein freies Kündigungsrecht des "Bestellers" bei Telekommunikationsverträgen im Festnetzbereich

Diese Rechtsauffassung des OLG Düsseldorf erscheint zumindest problematisch. Haben wir es doch bei den hier zu behandelnden Sachverhalten im Telekommunikationssektor (hier bei Festnetzverträgen) mit einem Drei – Personen – Verhältnis zu tun, während beim "reinen" Werkvertrag "lediglich" zwei Personen beteiligt sind. Dies bedeutet, dass bei dem Kündigungsrecht des "Bestellers" im Telekommunikationsbereich auch immer Interessen Dritter betroffen sind. Allein deshalb ist das Kündigungsrecht des "Bestellers" im Telekommunikationssektor auch nicht anwendbar sofern man denn überhaupt den vom Kunden erteilten Portierungsauftrag als Werkvertrag i.S.d. § 631 BGB betrachtet. Das Landgericht Heilbronn[1] qualifiziert den Portierungsauftrag wie folgt:

"Die Kammer sieht in der entsprechenden Beauftragung der "Neuanbieter" durch den jeweiligen Kunden Komponenten eines Geschäftsbesorgungsvertrages gemäß § 675 BGB [...]" .

Das jederzeitige Kündigungsrecht des Bestellers gem. § 649 BGB beruht auf dem Leitgedanken, dass der Besteller im Laufe eines Vertragsverhältnisses das Interesse an der Beendigung und Herstellung des Werkes als solches verlieren kann, bzw. kein Interesse mehr daran hat es mit dem ehemals ausgesuchten Werkunternehmer zu beenden. Dieser Gedanke folgt auch daraus, dass es sich bei Werkverträgen, insbesondere bei Bauverträgen, um länger- bzw. langfristig ausgelegte Verträge handelt.

Anders ist die Interessen- und Ausgangslage jedoch bei den hier zu behandelnden Sachverhalten: wir befinden uns hier im Wettbewerbsrecht. Dies bedeutet, dass die Kündigung des Werkvertrages – hier Portierungsauftrages – durch einen Mitkonkurrenten initiiert und angestoßen wurde. Weiterhin ist zu bedenken, dass nach der Grundkonzeption des § 649 BGB der Werkunternehmer durch das "freie" Kündigungsrecht des Bestellers keinen wirtschaftlichen Nachteil haben soll. Auch diese Grundannahme trifft in Fällen vorliegender Art nicht zu, da durch die Kündigung des Portierungsauftrages der jeweilige Mitkonkurrent selbstverständlich einen wirtschaftlichen Nachteil erleidet. Aus diesen Überlegungen folgt, dass das "freie und jederzeitige" Kündigungsrecht des Bestellers für die hier zu behandelnden Sachverhalte nicht anwendbar ist. Wenn die Rechtsprechung beim Portierungsauftrag eine rechtliche Qualifikation als Werkvertrag vornimmt, ist das freie Kündigungsrecht des Bestellers nicht auf den Portierungsauftrag zu übertragen.

c) Unterteilung der Portierung in einen "rechtlichen – vertraglichen" Teil und in einen rein "technischen" Teil

Nach diesseitiger Rechtsansicht muss zwischen der Portierung im **"rechtlichen**" und der Portierung im "**technischen"** Sinne unterschieden werden. Die Portierung im "technischen" Sinne (tatsächliche Übertragung der Telefonnummern) setzt letztendlich lediglich die neu geschaffenen rechtlichen Vertragsbeziehungen um. Sobald der Kunde mit dem neuen Anbieter einen Telekommunikationsvertrag geschlossen hat und ferner diesen mit der Rufnummerportierung und der Kündigung des ehemaligen Anschlussvertrages beauftragt hat und die Kündigungsmitteilung und der Portierungsauftrag dem ehemaligen Anbieter übermittelt wurden, ist der Anbieterwechsel in rechtlicher Hinsicht abgeschlossen[2]. Dies bedeutet weitergehend, dass der Altanbieter selbst dann dazu verpflichtet ist den Anbieterwechsel mit der Rufnummerportierung durchzuführen, wenn die Kunden zwischenzeitlich einen entgegenstehenden Willen geäußert haben sollten und ihre Kündigung gegenüber dem Altanbieter "rückgängig" machen wollen, weil der Altanbieter den Kunden wiederum günstigere Angebote unterbreitet hat.

Indes lässt sich in diesem Zusammenhang die "Unbeachtlichkeit des Kundenwunsches" aus dem Wortlaut des § 46 TKG und aus der Unterteilung des Gesetzgebers in einem *"vertraglichen*" und in einen *"technischen*" Teil ableiten. Diese Unterteilung des Gesetzgebers ist aber lediglich den technischen Besonderheiten beim Wechsel eines Telefonanbieters geschuldet und folgt (lediglich) aus der Tatsache, dass der "technische" Teil der Rufnummerportierung den zuvor neu geschaffenen vertraglichen Teil umsetzt. Wenn der Kunde nunmehr auf der Grundlage dieser Überlegungen einen wirksamen (neuen) Vertrag mit dem Neuanbieter geschlossen hat, ist der "Anbieterwechsel" abgeschlossen. Nun könnte man weiter überlegen und feststellen, dass es dem Kunden im Rahmen der Vertragsfreiheit unbenommen bleibt, mit dem Altanbieter erneut, einen weiteren Vertrag über die identische Dienstleistung zu schließen mit der

[1] Landgericht Heilbronn Urteil vom 02. Dezember 2014 – 21 O 122/14 KfH

[2] so auch Kiparski, in: MMR 2014, S. 472 – 474

Folge, welche ja auch sehr häufig auftritt, dass der Kunde zwei Verträge über die identische Dienstleistung abgeschlossen hat. Das wäre zu Ende gedacht, die logische Konsequenz der weiterhin geltenden Vertragsfreiheit. Der Kunde kann Verträge schließen so oft und mit wem er will.

Der Grundsatz der Vertragsfreiheit gilt jedoch nicht grenzen- und schrankenlos und ist im Sinne der einfachen Gesetze, hier des TKG, auszulegen. Dies bedeutet in diesem Fall, dass die "Vertragsfreiheit" im Sinne des "Verbraucher- und Kundenschutzes" zurück zu stehen hat. Dieser ist dann vorrangig, wenn, wie hier, letztendlich der Verbraucher über die identische Dienstleistung an zwei Verträge gebunden ist. In diesen Fällen wirkt die "Vertragsfreiheit" quasi konträr zu den eigentlich intendierten Zielen.

d) Zustandekommen des "neuen" Vertrages bei Festnetzanschlüssen

An dieser Stelle soll nicht die Frage behandelt werden, ab welchem Zeitpunkt ein "*Anbieterwechsel"* i.S.d. § 46 TKG vorliegt bzw. beendet ist. An diesem Punkt soll es um die Frage gehen, ab welchem Zeitpunkt **rechtlich** die Portierung beendet ist. Von einer Unterscheidung zwischen *"vertraglichen und technischen Voraussetzungen für eine Anbieterwechsel*" geht auch der Gesetzgeber in § 46 Abs. 1 Satz 1 n.F. TKG aus.

Was gehört nunmehr zu "vertraglichen Voraussetzungen" im Sinne des Gesetzes? Hierzu hat das OLG Düsseldorf[1] in grundsätzlicher Übereinstimmung mit den obigen Ausführungen Stellung bezogen:

"*Mit den vertraglichen Voraussetzungen für einen Anbieterwechsel sind dabei die Erklärungen des Teilnehmers zu Beendigung des Vertrages mit dem Altanbieter* (hier der Altanbieterin) *und zur Begründung eines neuen Vertrages mit dem aufnehmenden Anbieter* (Neuanbietern) *gemeint, wobei der Altanbieter mit Zugang der Kündigungsmitteilung zur unverzüglichen Durchführung des Anbieterwechsels verpflichtet ist, der sich allerdings als tatsächlicher Prozess erst anschließt*

Wenn nunmehr der aufnehmende Anbieter die Kündigung und den Portierungsauftrag an den abnehmenden Anbieter abgesandt und übermittelt hat, ist der *"rechtliche Bereich*" des Vertragswechsels im Rahmen eines Telekommunikationsvertrages abgeschlossen. Die *technische Aktivierung der Rufnummer,* d.h. die Rufnummernübertragung, hat danach innerhalb eines Kalendertages zu erfolgen. Die hier vorgenommenen Aufteilung des Vertragswechsels im Telekommunikationssektor in einen rechtlichen und in einem technischen Vorgang folgt auch aus § 46 Abs. 4 TKG: dort wird zwischen einer Rufnummerportierung für Festnetzanschlüsse und einer Rufnummernübertragung im Mobilfunkbereich unterschieden. Dort erhält der Endnutzer nunmehr im Einklang mit Art. 30 Abs. 4 Satz 1 und URL einen Anspruch darauf, vom Anbieter öffentlich zugänglicher Mobilfunkdienste jederzeit die Übertragung der zugeteilten Rufnummer verlangen zu können. Diese Möglichkeit besteht unabhängig vom zu Grunde liegenden zivilrechtlichen Vertrag mit dem Endnutzer, so dass der Kunden bereits vor Ablauf der Vertragslaufzeit die Portierung seiner Rufnummer verlangen kann

Das OLG Düsseldorf hat nunmehr in der zitierten Entscheidung, wie oben gezeigt und zitiert, mit der Unterscheidung zwischen der "rechtlichen" und der "technischen" Seite eines Anbieterwechsels auseinandergesetzt. Der **"rechtliche, vertragliche"** Teil des Anbieterwechsels ist mit der Übersendung der Erklärungen an den "Altanbieter" abgeschlossen. Der **"tatsächliche**" Teil oder "Prozess" des Vertragswechsels ist dann die "*Durchführung des Anbieterwechsels",* ist dann die Rufnummerübertragung, die Portierung, welche den "Altanbieter", laut OLG Düsseldorf[2] als ***"Verpflichtung***" trifft. Hierbei kann es sich rechtsdogmatisch nur um eine "nachvertragliche Verpflichtung" aus dem (alten) Telekommunikationsvertrag handeln, da ja nach den Darlegungen und Ausführungen des OLG Düsseldorf der rechtliche Teil des Anbieterwechsels bereits abgeschlossen ist. Mithin liegen hier nachvertragliche schuldrechtliche Verpflichtungen vor. Der 15. Senat des OLG Düsseldorf bezieht seine Äußerungen jedoch auf die (unten) zu behandelnde Frage wann ein "Anbieterwechsel" im Sinne des § 46 TKG vorliegt. Eine weitergehende Auseinandersetzung mit Frage was aus diese quasi vom Gesetzgeber her vorgegebene Unterteilung in einen "rechtlichen" und in einen "technischen" Teil des Vertragswechsels erfolgt, nimmt der 15. Senat des OLG Düsseldorf [3]nicht vor.

Es bleibt aber an diesem Punkt festzustellen, dass auch ganz offensichtlich das OLG Düsseldorf in Übereinstimmung mit der gesetzlichen Konzeption zwar nicht den "Prozess des Anbieterwechsels" aber doch zumindest den "*rechtlichen Teil"* des Anbieterwechsels als mit Zugang der Kündigung bzw. des Portierungsauftrages als beendet und abgeschlossen ansieht.

[1] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[2] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[3] OLG Düsseldorf 15 U 56/14

e) § 46 TKG – "Anbieterwechsel"

(aa) "Anbieterwechsel als nicht punktuelles Ereignis"

Es sei vorweg bemerkt, dass weiterhin auch die Entscheidung des Kartellsenats des OLG Düsseldorf und auch die Entscheidung des OLG Karlsruhe[1] zu der Problematik bekannt ist. Bekannt sind ebenfalls die – teilweise – sehr kritischen Anmerkungen in der Literatur zu dieser Problematik[2] Eine höchstrichterliche Entscheidung zu diesen Problemen gibt es offensichtlich (noch) nicht.

Das OLG Düsseldorf[3] kommt auf der Grundlage der Auslegung des § 46 TKG zu dem Ergebnis, dass der **Anbieterwechse**l im Sinne des § 46 TKG

"[...] kein punktuelles Ereignis"

sei, sondern das der gesetzliche nicht definierte Anbieterwechsel

"[...] einen Prozess beschreibt, der eine gewisse Zeit in Anspruch nimmt

Solange dieser vom OLG Düsseldorf definierte "Anbieterwechsel" andauere, könne der Kunden von seiner Kündigung Abstand nehmen. Ohne an dieser Stelle im Einzelnen auf die Auslegungskriterien des OLG Düsseldorf einzugehen gilt es an dieser Stelle festzustellen, dass das OLG Düsseldorf auch an diesem Punkt letztendlich auf den "*Willen"* des Kunden abstellt[4]:

"Nur diese Auslegung (Abstandnahme der Kündigung ist möglich*) wird dem tatsächlichen Willen des Kunden gerecht*".

(bb) Tatsächlicher Wille des Kunden als unzulässiges Auslegungskriterium

Dieses Vorgehen des OLG Düsseldorf ist nach diesseitiger Rechtsauffassung methodologisch zu hinterfragen. Die Auslegung des Gesetzes kann nach diesseitiger Auffassung letztlich nicht mit dem "*tatsächlichen Willen des Kunden "* begründet werden. Der Festlegung des *"tatsächlichen Willens der Kunden"* ist nach diesseitiger Auffassung nicht nur eine tatsächliche, sondern in erster Linie eine Wertungsfrage. Nicht jeder gebildete Wille ist rechtlich beachtlich und zu berücksichtigen. Dabei wird durch das Gericht nicht gefragt, wie sich der "*tatsächliche Wille"* des Kunden gebildet hat und ob dieser *"tatsächliche Wille"* des Kunden als rechtlich relevant anzusehen ist. Um diesen Willen juristisch bewerten zu können, muss die rechtliche Relevanz des Kundenwillens geprüft werden.

Die Auslegung des Gesetzes hat sich an der juristischen Methodenlehre zu orientieren. Diese führt zu dem Ergebnis, dass der "Anbieterwechsel" mit dem juristischen Teil des Anbieterwechsels als abgeschlossen betrachtet werden muss.

Insoweit das OLG Düsseldorf[5] hier zu einer anderen Auslegung des Gesetzes kommt und daraus folgert, dass der

"[...] Anbieterwechsel selbst [...] ein tatsächlicher Prozess [ist], *der solange andauert, bis er tatsächlich abgeschlossen ist"*

wird dieser Ansatz in Frage gestellt.

Das OLG Düsseldorf begründet seine Rechtsauffassung mit dem Wortlaut des Gesetzes

"[...] bei einem Anbieterwechsel [...] der Dienst des Teilnehmers nicht länger als einen Kalendertag unterbrochen werden" (§ 46 Abs. 1 S. 2 TKG)

darf.

Diesem Befund des OLG Düsseldorf ist nicht zu widersprechen. Die Wortlautauslegung darf jedoch nicht zu dem Ergebnis führen, dass die juristische Wertung hinsichtlich der juristisch zu beantwortenden Frage, wann der Anbieterwechsel abgeschlossen ist, mit dem "technischen Teil" der Ausführung eines Vertragswechsels im Rahmen der Telekommunikation beantwortet wird.

(cc) "Anbieterwechsel" im Rahmen einer systematischen Auslegung

"Anbieterwechsel" bedeutet, dass der Kunde von einem Anbieter ("Altanbieter") zu einem neuen Anbieter ("Neuanbieter") wechselt. Diesen Anbieterwechsel gibt es selbstverständlich nicht nur im Telekommunikationsgeschäft. Von einem "Anbieterwechsel" spricht man z.B. auch, wenn der Versicherer, der Kabelanbieter und/oder der Stromanbieter gewechselt werden. Diesen hier aufgeführten Fällen ist

[1] OLG Karlsruhe Urteil vom 28. August 2013, 6 U 59/13
[2] Kiparski, Thones, MMR 2014, S. 468
[3] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[4] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[5] OLG Düsseldorf 15 U 56/14

gemeinsam, dass es die technischen Besonderheiten eine Anbieterwechsels im Rahmen des Telekommunikationsanbieters (z.B. Änderung des Routings, Portierung etc.) nicht gibt. Beim Stromanbieterwechsel wird nichts übertragen, nichts geroutet und nichts portiert. Der Verbraucher wechselt schlicht und ergreifend von einem Anbieter zum nächsten. Der Verbraucher behält "seinen" Zähler und "seine" Zählernummer. Lediglich die Verwaltung des "Systems" wird von einem neuen Stromanbieter übernommen. Es handelt es also, neben einem Vertragswechsel, um einen reinen Wechsel der Verwaltungszuständigkeit. Dies bedeutet, dass in all diesen hier aufgezeigten Fällen der Anbieterwechsel bereits mit (neuer) Vertragsunterzeichnung vollzogen und beendet ist. Es bedarf also keines weiteren "Vollzugs". Diesen "Vollzugs- oder technische Teil" des Anbieterwechsels gibt es mithin nur beim Telefonanbieterwechsel und erklärt sich aus der in diesem Bereich bestehenden Besonderheit des TKG, dass der Verbraucher seine "alte Telefonnummer" beibehalten darf und deshalb diese Telefonnummer vom Altanbieter auf den Neuanbieter portiert werden muss.

Es besteht jedoch keine Veranlassung, diesen eher technischen Befund im Rahmen eines Anbieterwechsels von einer Telefongesellschaft zu einer anderen Telefongesellschaft juristisch anders und differenzierender zu betrachten als bei einem anderen "Anbieterwechsel". Juristisch handelt es allenthalben um einen Vertragswechsel. Wenn der Gesetzgeber nunmehr bei "Telefonanbieterwechsel" noch eine technische Besonderheit im Rahmen des Verbraucher- und Kundenschutzes quasi "dranhängt", darf das nicht zu einer anderen juristischen Bewertung führen.

Die vom OLG Düsseldorf vorgenommene Aufteilung des Anbieterwechsels in eine vertraglichen und eine technischen Teil ergibt sich unmittelbar aus dem Gesetz (z.B. § 46 Abs. 1 S. 1 TKG). Diese vom Gesetzgeber vorgenommene Unterteilung ist allein den technischen Besonderheiten eines Anbieterwechsels im Rahmen von Telekommunikationsverträgen geschuldet. Darauf nimmt der Gesetzgeber Rücksicht. Der Gesetzgeber gibt damit aber nicht zu erkennen, dass er die Frage des "Anbieterwechsels" in verschiedenen Bereichen unterschiedlich regeln möchte. Diese Frage ist nicht im Rahmen der technischen Gegebenheiten und auf der Grundlage technischer Voraussetzungen und Erfordernisse zu beantworten, sondern allein nach juristischen Kriterien und das einheitlich. Daraus folgt, dass der Anbieterwechsel im Rahmen eines Telekommunikationsvertrages dann abgeschlossen ist, wenn der Kunde den Vertrag mit dem Altanbieter beendet sowie einen neuen Vertrag mit dem Neuanbieter begründet und der Neuanbieter dem alten Anbieter die Kündigung des Teilnehmers mitgeteilt hat.

(dd) § 46 TKG als kunden- und wettbewerbsschützende Norm

In Übereinstimmung mit dem OLG Düsseldorf ist davon auszugehen, dass die gesetzlichen Regelungen hinsichtlich der Rufnummernportierung, und somit auch § 46 TKG, dem "Kundenschutz" dienen. Es ist richtig und korrekt, dass dieses Schutzgut im Rahmen der systematischen Auslegung durch das OLG Düsseldorf herausgestellt wird.

Das OLG Düsseldorf[1] folgert aus diesem "Kundenschutz" im Rahmen der Portierung und aus dem kundenschützenden Charakter des § 46 TKG

"[...] die Priorität des Kundenwillens"

Daraus wird weiterhin durch das OLG Düsseldorf[2] gefolgert:

"Diese Vorschrift (§ 49 Abs. 9 S. 2 Nr. 4 TKG n.F.) *kann nicht anders verstanden werden, als das es stets "während des gesamten Übertragungsverfahrens" – und nicht nur bei Erteilung des Portierungsauftrages – ausschlaggebend auf den Kundenwillen ankommt, dieser mithin zwingend auch zu beachten ist, wenn er vor Durchführung der Rufnummernübertragung vom Anbieterwechsel Abstand nimmt*"

Richtigerweise geht das OLG Düsseldorf [3]auch davon aus, dass es sich bei § 46 TKG um eine wettbewerbsfördernde und -schützende Norm handelt.

"*Vielmehr dient sie auch dazu, den Wettbewerb auf dem Markt der Telekommunikation zu fördern, indem Unternehmen durch die freie Übertragbarkeit von Rufnummern leichter Zugang zu diesem Markt erhalten"*

Entgegen der Auffassung des OLG Düsseldorf ist bei der weiteren Auslegung und Ermittlung des Schutzgutes in diesem Zusammenhang nicht auf das UWG sondern auf das TKG abzustellen. Dies folgt aus

[1] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[2] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[3] OLG Düsseldorf 15 U 56/14

dem Gedanken und dem Grundsatz, dass das speziellere Gesetz (hier das TKG) das allgemeinere Gesetz (hier das UWG) verdrängt. So definiert § 1 TKG den Zweck des Gesetzes als spezielleres Gesetz selbst:

"Zweck dieses Gesetzes ist es, durch technologieneutrale Regulierung den Wettbewerb im Bereich der Telekommunikation und leistungsfähige Telekommunikationsinfrastruktur zu fördern und flächendeckend angemessene Dienstleistungen zu gewährleisten".

Weiterhin in § 2 Abs. 2 Ziff. 2 TKG:

"Ziele der Regulierung sind:

die Sicherstellung eines chancengleichen Wettbewerbs und die Förderung nachhaltiger wettbewerbsorientierter Märkte der Telekommunikation im Bereich der Telekommunikationsdienste und -netze sowie der zugehörigen Einrichtungen und Dienste, auch in der Fläche".

Da das speziellere Gesetz bereits selbst ein Schutzgut des Gesetzes definiert und festlegt (hier: Wettbewerbsschutz), ist ein Rückgriff auf das allgemeinere Gesetz zur Bestimmung des identischen Schutzgutes nicht mehr möglich (lex specialis derogat legi generali). Eine Anwendung des allgemeineren Gesetzes (hier das UWG) neben dem spezielleren Gesetz wäre nur dann denkbar, wenn das speziellere Gesetz (hier das TKG) hinsichtlich des zu schützenden Rechtsgutes noch einen zusätzlichen Regelungsbereich eröffnen würde. Dieses ist jedoch nicht der Fall, da ausweislich der oben aufgeführten Ziele des TKG auch der "chancengleiche Wettbewerb" durch das TKG geschützt werden soll. Somit ist für die hier zu behandelnden Sachverhalte der Anwendungsbereich des UWG nicht eröffnet, auch nicht neben dem TKG.

Daraus folgt weiterhin, dass das Schutzgut "Förderung des Wettbewerbs" im Sinne des TKG und nicht im Sinne des. UWG auszulegen ist. Daraus folgt weitergehend, dass es hier um den Wettbewerb zwischen den Telefondienstleistern und -anbietern geht, so dass es in diesem Zusammenhang auf etwaige Wünsche des Kunden nicht (mehr) ankommt, bzw. nicht mehr ankommen darf und kann.

Diese Auslegung erscheint auch sachgerecht:

Sofern das OLG Düsseldorf[1] zur Untermauern der Argumentation, dass es im Rahmen des § 46 TKG ausschließlich auf den Kundenwillen und den Kundenwunsch ankommt auf § 46 Abs. 1 S. 1 TKG Bezug nimmt

"*So darf nach § 46 Abs. 1 S. 1 TKG n.F. die Leistung des Altanbieters gegenüber dem Teilnehmer (nur) auf Verlangen des Teilnehmers unterbrochen werden*"

vermag diese Argumentation nicht zu überzeugen. § 46 Abs. 1 S. 1 TKG bezieht sich auf die Unterbrechungsfreiheit des Telefonanschlusses in der Vorbereitungsphase eines Anbieterwechsels[2]. Hieraus kann jedoch nicht gefolgert und abgeleitet werden, ob der geänderte Wille des Kunden (nachträgliche Abstandnahme von einem Portierungsauftrag) rechtlich beachtlich ist oder nicht. Hieraus kann auch nicht der unbedingte Vorrang des (mehrfach geänderten) "Kundenwillens" gefolgert werden.

Der Wettbewerb zwischen den Anbietern auf dem Telefonmarkt kann nur dann funktionieren, wenn sich die Wettbewerber an die dafür geltenden "Spielregeln" halten. Diese werden aber dann verletzt, wenn der Altanbieter seine wechselwilligen Kunden im Rahmen von Kundenrückgewinnungsanrufen nach Erhalt der Kündigung und des Portgierungsauftrages mit neuen – wiederum preisvergünstigten Angeboten – zur Aufhebung und Rücknahme der Kündigung und des Portierungsauftrages bewegt. Dann versagt der Wettbewerb. Dies auch deshalb, weil dann der Neuanbieter wiederum in entsprechender Weise reagieren könnte. Dieses wäre weder im Sinne des Verbraucher- bzw. Kundenschutzes, noch im Sinne des Wettbewerbsschutzes. Welcher Verbraucher möchte schon dauernd und immer wieder von Telefongesellschaften angerufen und belästigt werden? Auch mit einem '"*chancengleichen Wettbewerb*" im Sinne des Gesetzes hätte das nichts mehr zu tun.

Der Altanbieter als ehemaliger Monopolist auf dem Telefonmarkt versucht durch diese "Kundenrückgewinnungsaktionen" sein Monopol auf dem Markt aufrecht zu erhalten. Das widerspricht den gesetzlichen Intentionen der Deregulierung. Außerdem darf sich Wettbewerb nur im Rahmen geltender Gesetze abspielen. Daraus ist zu folgern, dass der vom OLG Düsseldorf[3] in allen Bereichen postulierte "Wille des Kunden" nicht im Rahmen der hier zu behandelnden Sachverhalte als rechtlich relevant und schützenswert anzusehen ist. Dies folgt, wie bereits ausgeführt, aus dem hier definierten wettbewerbsschützenden Charakter des TKG. Dieser würde ad absurdum geführt werden, wenn der

[1] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[2] Büsing, in: Geppert/Schütz, Beck'scher TKG Kommentar, 4. Auflage, 2013, § 46 Rz.: 8
[3] OLG Düsseldorf 15 U 56/14

Gesetzgeber den wiederum geänderten Willen der Kunden im Stadium der Vertragsabwicklung als rechtlich relevant und beachtenswert ansehen würde.

(ee) Schutz vor doppelten Vertragsabschlüssen als weiterer Schutzzweck des § 46 TKG

Das OLG Düsseldorf[1] führt folgendes aus:

"*Sie (§ 46 Abs. 1 und § 46 Abs. IV S. 2 TKG) haben jedoch nicht generell den Zweck, den Kunden bei einem Anbieterwechsel vor doppelten Zahlungsverpflichtungen aus doppelten Vertragsverhältnissen zu schützen. Dies folgt gerade daraus, dass sie lediglich für die Konstellation einer Rufnummernübertragung im Mobilfunkbereich zum Schutz des Kunden Belehrungspflichten festlegen, nicht aber wenn der Kunden von einem Anbieterwechsel Abstand nimmt und sich dazu entschließt, die vertragliche Beziehung zum Altanbieter fortzusetzen sowie die Rufnummern dort beizubehalten".*

Diese Auffassung des OLG Düsseldorf sollte zumindest kritisch hinterfragt werden. Zum einem hat das OLG Düsseldorf umfassend (als es um den "Willen des Verbrauchers ging) den Verbraucherschutzgedanken der §§ 43 ff TKG und somit des § 46 TKG herausgestellt. Es ist aber nicht einzusehen, weshalb dieser vom Gesetzgeber ausformulierte umfangreiche Kundenschutz nicht auch für diesen Fall gelten soll. Dies bedeutet, dass die Verbraucher sowohl im Festnetzbereich als auch im Mobilfunkbereich bzw. bei DSL – Verträgen umfangreich über die Gefahr doppelter Vertragsabschlüsse aufzuklären und zu informieren sind. Wenn nunmehr der Gesetzgeber besondere Hinweispflichten im Mobilfunkbereich in § 46 Abs. 4 Satz 4 TKG vorgesehen hat, schließt das die allgemeine Hinweispflicht für Sachverhalte im Festnetzbereich nicht aus.

§ 46 Abs. 4 Satz 4 TKG regelt einen Sonderfall, aufbauend auf § 46 Abs. 4 Satz 3 TKG. In Satz 3 hat der Endnutzer und Verbraucher das Recht, jederzeit, unabhängig vom zu Grunde liegenden Vertragsverhältnissen, die Übertragung der zugeteilten Rufnummer auf einen neuen Anbieter öffentlich zugänglicher Mobilfunknetze zu verlangen. Darauf aufbauend bestimmt § 46 Abs. 4 S. 4 TKG, dass die vorzeitige Portierung der Rufnummer nach Satz 3 den bestehenden Vertrag zwischen Endnutzer und abgebendem Anbieter unberührt lässt, also dieser Vertrag bestehen bleibt, bis er durch eine Kündigung beendet wird. Da für den Verbraucher in diesem Fall die Gefahr doppelter Vertragsverhältnisse und doppelter Inanspruchnahme besteht, bestimmt das Gesetz in § 46 Abs. 4 S. 4, 2. Halbsatz und in § 46 Abs. 4 Satz 5 TKG besondere Hinweis- und Aufklärungspflichten für den aufnehmenden und für den abgebenden Anbieter. Hieraus kann jedoch nicht gefolgert werden, dass es für die hier (auf einen völlig anderen Sachverhalt beruhenden Ereignisse) keine Aufklärungspflichten gibt. Diese Sachverhalte hier hat der Gesetzgeber gar nicht geregelt und wollte sie mithin auch nicht ausschließen. Wenn der Gesetzgeber einen Spezialfall regelt, will er andere mögliche Sachverhalte ("Kundenrückgewinnung) – selbstverständlich – nicht ausschließen.

Weiterhin führt das OLG Düsseldorf[2] in diesem Zusammenhang aus:

"In diesem Zusammenhang ist ferner zu berücksichtigen, dass die Verletzung einer Hinweispflicht regelmäßig nicht automatisch zur Unwirksamkeit eines Vertrages führt, sondern grundsätzlich nur sekundäre Leistungspflichten begründet. Dementsprechend hätte ein gebotener, aber unterbliebener Hinweis nicht zwingend zur Folge, dass der (neue) Vertrag mit dem Altanbieter unwirksam wäre, sondern würde allenfalls Ansprüche des Kunden auf Schadensersatz und Rückabwicklung auslösen. Das ist auch sachgerecht, weil der Kunde im Einzelfall trotz einer – hier zu Argumentationszwecken unterstellten – Pflichtverletzung des Altanbieters gleichwohl Interesse an einer Fortsetzung des Vertragsverhältnisses mit diesem haben kann, etwa weil der Kunde zwecks einer getrennten Abrechnung privater und geschäftlicher Telefonate oder zwischen verschiedenen Nutzern zweier Festnetzanschlüsse bzw. "Anschlüsse zur stationären Nutzung" unterhalte möchte oder weil er auch in Kenntnis eines doppelten Vertragsverhältnisses mit doppelten Zahlungspflichten die vertragliche Beziehung zum Altanbieter fortsetzen und ausschließlich im Verhältnis zum aufnehmenden Anbieter eine Vertragsbeendigung erreichen möchte".

Das OLG Düsseldorf konstruiert mögliche Fälle, bei denen der Kunde Interesse an zwei Verträgen haben könnte. Das mag sein, betrifft aber nicht die hier zu beurteilenden Sachverhalte. Hier geht es darum, dass die bereits gewechselten Kunden "zurück geholt" werden sollen, mit kostengünstigeren Angeboten.

[1] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[2] OLG Düsseldorf 15 U 56/14

Diese neuen Angebote des Altanbieters wären aber für die Kunden überhaupt nicht mehr lukrativ (d.h. sie würden gar nicht mehr zurückwechseln), wenn sie davon wüssten, dass sie über einen gewissen Zeitraum für zwei Verträge zahlen müssten.

Weiterhin ist es so, dass bei einer Pflichtverletzung der Geschädigte nach der Rechtsprechung des BGH am Vertrag festhalten kann. Er kann aber auch verlangen, dass die Vertragsbedingungen so geändert werden, wie es bei voller Aufklärung angemessen gewesen wäre[1]. Es ist z.B. im Bereich der vorvertraglichen Pflichtverletzung im Rahmen der c.i.c. – Rechtsprechung des BGH anerkannt, dass Verschulden bei Vertragsabschluss zur **Nichtigkeit des Vertrages** führen kann[2]. Das Erfüllungsinteresse des Kunden ist eben darauf gerichtet, dass der zweite Vertrag keine rechtliche Wirksamkeit erlangt.

Auch in diesem Zusammenhang stellt das OLG Düsseldorf[3] wieder auf den "Kundenwillen" ab:

"Nach alledem würde eine Durchführung der Portierung gegen den inzwischen geänderten Willen des Kunden nichts am Vorhandensein von zwei wirksamen Anschlussverträgen ändern".

Die Vertragspflichtverletzung der Altanbieterin (mangelnde Aufklärung der Kunden über zwei bestehende Vertragsverhältnisse) führt zur Unwirksamkeit des dann mittlerweile dritten Vertrages (erster Vertrag mit der Altanbieterin, zweiter Vertrag mit der Neuanbietern, dritter Vertrag mit der Altanbieterin). Wäre der Kunde über zwei bestehende Vertragsverhältnisse aufgeklärt worden, wäre er nicht zur Altanbieterin "zurückgekehrt", weil das neue Angebot der Altanbieterin sich dann für den Kunden als nicht mehr lukrativ erwiesen hätte. Das Erfüllungsinteresse des Kunden ist auf "Unwirksamkeit" des (dritten) Vertrages gerichtet.

f) Der Kundenwille

Das OLG Düsseldorf[4] kommt immer wieder – und dies scheint die eigentliche Grundlage der Urteils- und Klagebegründung zu sein – zu dem Ergebnis, das der

[...] auf ein Unterbleiben des Anbieterwechsels einschließlich der Rufnummernübertragung gerichtete Wille des Kunden [...] auch beachtlich"

ist. Dieses Ergebnis wird dann mit einer systematischen- und Wortlautauslegung des § 46 TKG begründet.

Selbstverständlich ist der Wille des Kunden im Rahmen eines Anbieterwechsels auf der gesetzlichen Grundlage des § 46 TKG beachtlich. Selbstverständlich stellt § 46 Abs. 4 S. 1 TKG, wonach die Anbieter sicherstellen müssen, dass ihre Endnutzer ihnen zugeteilte Rufnummern bei einem Anbieterwechsel beibehalten können auf den Kundenwillen ab. Der Kunde kann, muss aber nicht die Nummer beibehalten. Selbstverständlich ist § 46 TKG auch eine "Kundenschutzvorschrift" und selbstverständlich kann der Verbraucher und Endkunde auf diesen gesetzlichen Schutz verzichten, wenn er es denn will. Dies alles sagt aber noch nichts darüber aus, ob der Verbraucher und Endkunde im Rahmen eines Vertragswechsels und einer durchzuführenden Portierung seine Meinung wiederholt ändern darf.

Da das TKG nicht nur und ausschließlich den "Kundenschutz" bezweckt, sondern auch den Wettbewerb schützt, ist der "Wettbewerbsschutz", zumindest nach Einleitung des Anbieterwechsels, für den Verbraucher nicht mehr disponibel und dem Willen des Verbrauchers entzogen[5]. Auch aus diesem Gesichtspunkt (Schutz der verschiedenen Rechtsgüter) kann nach Einleitung des Anbieterwechsels durch Übersendung der Unterlagen seitens des Neuanbieters an den Altanbieter nicht mehr auf den Verbraucherwillen abgestellt werden.

3. Ergebnis

Es wurde nunmehr ausführlich dargelegt, dass der Altanbieter, verpflichtet ist, in den hier aufgezeigten Sachverhaltskonstellationen die Rufnummernübertragung, letztlich auch entgegen den wiederum geänderten Willen der Kunden, durchzuführen. Für diese Rechtsansicht sprechen einige Gründe. Der wiederum geänderte Wille der Kunden hat in diesen hier zu behandelnden besonderen Sachverhaltskonstellationen zurückzustehen, letztendlich aus Gründen des Verbraucher- und Wettbewerbsschutzes. Der Endverbraucher kann und darf über das Rechtsgut "Wettbewerbsschutz" nach Einleitung des Anbieterwechsels nicht mehr frei disponieren.

[1] BGHZ 1969, S. 53 (57) = NJW 1980, S. 2408 (2410)
[2] BGH NJW 1996, S,. 1204
[3] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[4] OLG Düsseldorf 15 U 56/14
[5] vgl. Kiparski, in: MMR 2015 (282 ff.

4. Sperrwirkung des § 46 TKG – Novelle aus dem Jahre 2012 für den Mobilfunksektor – § 46 Abs. 4 Satz 3 und 4 TKG

Der Altanbieter ist gesetzlich verpflichtet, den Anbieterwechsel mit Rufnummernportierung trotz eines ggf. mittlerweile entgegenstehenden Willen des Endkunden durchzuführen, da bei Festnetzanschlüssen der Anbieterwechsel abgeschlossen ist, sobald der Auftrag auf Rufnummernportierung und Kündigung des Altanschlussvertrages bei dem abgebenden Anbieter zugegangen sind. Diese Rechtsansicht ergibt sich auch aus den Änderungen des § 46 TKG im Rahmen der TKG Novelle 2012. Für Mobilfunkverträgen ist seit der Novelle aus dem Jahre 2012 in § 46 Abs. 4 Satz 3 und 4 TKG nunmehr folgendes geregelt:

*"Für die Anbieter öffentlich zugänglicher **Mobilfunkdienste** gilt Satz 1 mit der Maßgabe, dass der Endnutzer **jederzeit** die **Übertragung** der zugeteilten Rufnummer verlangen kann. Der bestehende Vertrag zwischen Endnutzer und abgebendem Anbieter öffentlich zugänglicher Mobilfunkdienste bleibt hiervon unberührt. Hierauf haben der aufnehmenden Anbieter den Endnutzer vor Vertragsschluss in Textform hinzuweisen"*

Dies bedeutet, dass der Verbraucher und Endkunde bei Mobilfunkverträgen die Möglichkeit haben soll, die ihm zugeteilte Rufnummer auch dann auf einen anderen Anbieter zur übertragen, wenn der Vertrag mit dem bisherigen Anbieter noch nicht beendet ist. Bei Mobilfunkverträgen hat mithin der Verbraucher und Endkunde das Recht, jederzeit die Übertragung der zugeteilten Rufnummer auf einen neuen Anbieter zu verlangen.

"Jederzeit bedeutet, wie sich auch aus dem nachfolgenden Satz 4 ergibt, unabhängig von der zugrundeliegenden vertraglichen Vereinbarung mit dem bisherigen Anbieter und damit auch bereits vor Ablauf einer etwaigen Mindestvertragslaufzeit und Kündigungsfrist. Mit dieser Bestimmung soll für den Mobilfunkbereich ein zusätzlicher Impuls für die Förderung des Wettbewerbs gesetzt werden"[1]

Dies bedeutet aber auch, dass der Kundenwille eben (zumindest nicht im Bereich des Festnetzes) nicht grenzenlose rechtliche Bedeutung erlangt. Der durch die Novelle gewünschte *"Impuls zur Förderung des Wettbewerbs"* durch das Recht des Verbrauchers unabhängig von der zugrundeliegenden vertraglichen Vereinbarung mit dem bisherigen Anbieter eine Übertragung der Rufnummer verlangen zu können und rechtlich zu dürfen, gibt es nur für den Mobilfunksektor. Dies ist Ausdruck einer weiteren Liberalisierung, welche der Gesetzgeber für den Festnetzbereich gerade nicht vorgenommen hat.

Ein weiterer Gesichtspunkt ergibt sich aus diesen Ausführungen:

Die andere Seite der Medaille ist, das der Endkunde im Bereich von Mobilfunkverträge mehrere Verträge abschließen kann bzw. darf und dadurch auch der Verbraucherschutz in diesem Bereich eingeschränkt wurde. Dies kann und darf er natürlich auch im Bereich des Festnetzbereiches. Jedoch ist im Bereich des Festnetzbereiches der Gedanke des Verbraucherschutzes insoweit erhalten geblieben, da dort die Übertragung der Rufnummer auf einen neuen Anbieter eben nicht unabhängig von dem jeweiligen Vertragsverhältnis geschehen und deshalb der Endkunde vor zwei Verträgen geschützt werden soll. In diesem Bereich besteht mithin ein grundsätzlicher Gleichlauf zwischen Vertrag und Rufnummernübertragung. Diese gibt es im Mobilfunksektor nicht (mehr).

5. Sperrwirkung des § 46 TKG – gesetzessystematische Auslegung – Anbieterwechsel

§ 46 Abs. 1 und Abs. 2 TKG ist **systematisch** wie folgt aufgebaut und dementsprechend auszulegen:

§ 46 Abs. 1 S. 1 statuiert Pflichten sowohl für das abgebende als auch für das aufnehmende Unternehmen und gibt den Providern vor sicherzustellen, dass bei einem Wechsel die Leitung des abgebenden Anbieters nicht unterbrochen wird bevor die vertraglichen und technischen Voraussetzungen für den Wechsel vorliegen. Gleichzeitig schützt es den Verbraucher und Endkunden vor Leistungsunterbrechungen des abgebenden Unternehmens. Diese Phase wird als "Vorbereitungsphase" bezeichnet[2]. Sofern diese Vorbereitungsphase abgeschlossen ist, sprich die vertraglichen und technischen Voraussetzungen für den Anbieterwechsel durch die Provider geschaffen wurde, ist der "Anbieterwechsel" abgeschlossen.

*"Vor der Unterbrechung müssen zum Einen die **vertraglichen Voraussetzungen** für einen Anbieterwechsel vorliegen. Dazu gehört die Beendigung des Vertrages zwischen Teilnehmer und abgebenden Unternehmen. Dies geschieht in der Regel durch die Kündigung des Teilnehmers.*

[1] Büning, in: Geppert/Schütz, Beck'scher TKG Kommentar, 4. Auflage, 2013, § 46, Rz. 66

[2] Büning, a.a.O., § 46 Rz. 8

"Zum Anderen sind vor der Unterbrechung der Leistung die ***technischen Voraussetzungen*** *des Wechsels zu schaffen. Dazu gehört die Einrichtung der beauftragten Leistungen gegenüber dem Teilnehmer. Insbesondere dann, wenn der aufnehmende Festnetzanbieter die Vorleistung eines anderen Anbieters, z.B. eine geeignete Teilnehmeranschlussleistung vom Hauptverteiler oder vom Kabelverzweiger zum Teilnehmer oder ein Bitstream-Access-Produkt, verwendet, kann Zeitbedarf für die Beschaffung dieser Leistung entstehen"*[1].

Nach der Vorbereitungsphase kommt es zur Wechselphase[2]. Das bedeutet, sofern die vertraglichen (Kündigung Altvertrag, Abschluss Neuvertrag) und die technischen Voraussetzungen für den Anbieterwechsel durch die Provider geschaffen wurden, wechselt der Endkunde von einem Provider zum anderen. § 46 Abs. 1 S. 2 TKG schützt hier wiederum den Endkunden und Verbraucher.

"Bei einem Anbieterwechsel darf der Dienst des Teilnehmers nicht länger als einen Kalendertag unterbrochen werden".

§ 46 Abs. 1 S. 2 TKG regelt also bereits die tatsächliche Durchführung des Vertragswechsels und wird deshalb auch als „*Durchführungsphase*" bezeichnet[3]. Die Provider müssen den Vertragswechsel in einer Art und Weise durchführen (d.h. in die Tat umsetzen), welche lediglich eine Unterbrechung der Versorgungsleistung für den Endkunden von einem Kalendertag vorsehen.

§ 46 Abs. 1 S. 3 TKG regelt dann weitergehend den Fall, dass der Anbieterwechsel fehlgeschlagen ist ("Fehlgeschlagener Anbieterwechsel")[4]. Auch hier folgt eine verbraucherschützende Rechtsfolge. Wenn der Anbieterwechsel fehlschlägt, gilt wiederum § 46 Abs. 1 S. 1 TKG mit der Folge,

"[...] dass die Leistung des abgebenden Unternehmens gegenüber dem Teilnehmer nicht unterbrochen wird, bevor die vertraglichen und technischen Voraussetzungen für den Anbieterwechsel vorliegen [...]".

Somit geht der Gesetzgeber davon aus, dass sich § 46 Abs. 1 Satz 3 TKG *("schlägt der Wechsel fehl*") auf eben die in § 46 Abs. 1 Satz 1 TKG angesprochenen "*vertraglichen und technischen Voraussetzungen*" beziehen. Das bedeutet, dass ein Vertragswechsel dann fehlschlägt, wenn es eben an diesen *"vertraglichen und/oder technischen Voraussetzungen*" fehlt. Diese Voraussetzungen werden dadurch geschaffen, dass der Vertrag mit dem Altanbieter durch den Teilnehmer gekündigt wird.

"*Dies geschieht in der Regel durch die Kündigung des Teilnehmers*"[5]

Daraus ist aber weitergehend zu folgern, dass zuerst der Vertrag des Endkunden mit dem Altanbieter beendet werden muss, damit die "*vertraglichen Voraussetzungen"* für den Anbieterwechsel geschaffen werden. Auch in diesem Zusammenhang hat der Gesetzgeber den Verbraucherschutzgedanken in das Gesetz "eingebaut": es soll im Rahmen eines Anbieterwechsels vermieden werden, dass der Verbraucher letztendlich an zwei Verträge gebunden ist.

Aus diesen Überlegungen ergeben sich nunmehr verschiedene Schlussfolgerungen:

Natürlich ist es nicht so, dass die *"Unterbrechung*" und das *"Fehlschlagen*" des Anbieterwechsels frühestens bei Bearbeitung des Portierungsauftrages eintreten können. Der Gesetzgeber geht im Gegenteil davon aus, dass diese Fehler vor der Durchführung des Anbieterwechsels (Abs. 2) in der Vorbereitungsphase (Abs. 1) entstehen. Die Rufnummernübertragbarkeit selbst ist erst in § 46 Abs. 3 und Abs. 4 TKG und nicht etwa in § 46 Abs. 1 TKG geregelt. Deshalb regelt § 46 Abs. 1 TKG (und nicht etwa § 46 Abs. 3 TKG) die Frage des "Anbieterwechsels"[6]. Weiterhin beantwortet sich auch daraus die Frage, wann der "Anbieterwechsel" durchgeführt bzw. abgeschlossen ist – nämlich dann, wenn die "vertraglichen und technischen Voraussetzungen" durch die Provider bzw. den Endkunden dafür geschaffen wurden (Abs. 1), d.h. wenn der Endkunde seinen Altvertrag beendet und einen neuen Vertrag geschlossen hat und wenn die technischen Voraussetzungen durch die Provider geschaffen wurden.

Hierzu führt das OLG Düsseldorf[7] folgendes aus:

"Das Gesetz definiert in § 46 Abs. 2 TKG a.F./ § 46 Abs. 1 und 4 TKG n.F. den Begriff des "Anbieterwechsels nicht. Es wird zwar die Ansicht vertreten, dass ein Anbieterwechsel bereits vorliegt,

[1] Büning, a.a.O, § 46 Rz. 22
[2] Büning, a.a.O, § 46 Rz. 8
[3] Büning, a.a.O. § 46 Rz. 26
[4] Büning, a.a.O, § 46 Rz. 31
[5] Büning, a.a.O, § 46, Rz. 22
[6] so auch Büning, a.a.O, § 46 TKG, Rz. 47
[7] Urteil vom 27. November 2014, I – 15 U 56/14, Rz. 101

wenn er Teilnehmer den Vertrag mit einem Anbieter beendet sowie einen neuen Vertrag mit einem anderen Anbieter begründet und der neue Anbieter dem alten Anbieter die Kündigung des Teilnehmers mitgeteilt hat (Landgericht Köln, Urteil vom 20.12.2012 – 31 O 292/12; Büning, in: Geppert/Schütz, Beck'scher TKG – Kommentar, 4. Auflage, § 46 Rn. 10,16; Kiparski/Thones, MMR 2014/472 mw.N.). Dieser Auslegung stimmt der Senat jedoch nicht uneingeschränkt zu (kritisch auch OLG Karlsruhe, Urteil vom 02.08.2013 – 6 U 59/13): Vielmehr begründen die genannten Erklärungen lediglich eine Verpflichtung des Altanbieters zur unverzüglichen Durchführung des Anbieterwechsels. Der Anbieterwechsel selbst ist ein tatsächlicher Prozess, der solange andauert, bis er tatsächlich abgeschlossen ist. Dafür spricht der Wortlaut des § 46 Abs. 2 TKG a.F./§ 46 Abs. 1 und Abs. 4 TKG n.F., der mit der Formulierung "bei einem Anbieterwechsel" nicht ein punktuelles Ereignis, sondern einen Prozess beschreibt, der eine gewisse Zeit in Anspruch nimmt. Noch deutlicher wird das nach der neuen Rechtslage, wo nicht nur in § 46 Abs. 1 S. 2 TKG n.F. geregelt ist, dass "bei einem Anbieterwechsel ... der Dienst des Teilnehmers nicht länger als einen Kalendertag unterbrochen werden" darf, mithin das Gesetz selbstverständlich von einer Fortdauer des Anbieterwechsels während der Unterbrechung ausgeht. Zudem unterscheidet insbesondere § 46 Abs. 1 S. 1 TKG n.F. ausdrücklich zwischen den "vertraglichen und technischen Voraussetzungen für einen Anbieterwechsel" selbst. Mit den vertraglichen Voraussetzungen für einen Anbieterwechsel sind dabei die Erklärungen des Teilnehmers zur Beendigung des Vertrages mit dem Altanbieter und zur Begründung des Vertrages mit dem aufnehmenden Anbieter gemeint, wobei der Altanbieter mit Zugang der Kündigungsmitteilung zur unverzüglichen Durchführung des Anbieterwechsels verpflichtet ist, der sich allerdings als tatsächlicher Prozess erst anschließt".

Der Auslegung des OLG Düsseldorf ist nicht im vollem Umfang zu folgen.

Die Aussage *"Der Anbieterwechsel selbst ist ein tatsächlicher Prozess*" ist zumindest zu hinterfragen. Wenn man die Frage nach einem "Mieter- bzw. Vermieterwechsel" beantworten müsste so würde man auch argumentieren, dass der Vermieter mit dem Abschluss eines neuen Mietvertrages "einen neuen Mieter" hat. Ob der alte Mieter dann tatsächlich fristgerecht auszieht oder nicht würde an der rechtlichen Beurteilung "Mieterwechsel" nichts ändern. Der Vermieter hat mit dem Abschluss eines neuen Mietvertrages einen "neuen Mieter". Deshalb ist der Begriff des "Anbieterwechsels" bzw. des "Mieterwechsels" nicht per se und von vorn herein als "tatsächlicher Prozess" zu beschreiben. Der Vermieter würde wohl eher sagen "ich habe einen neuen Mieter" wenn er den neuen Mietvertrag abgeschlossen hat. Der Mieter würde sagen: ich habe eine neue Wohnung. Natürlich schließt sich daran ein "tatsächlicher" Prozess an – hoffentlich der Auszug des alten Mieters. Deshalb kann aus dem Wort "Anbieterwechsel" nicht darauf geschlossen werden, dass es sich um einen tatsächlichen Prozess handelt. Gleiche Gedanken könnte man sich nun darüber machen: wann findet ein "Arbeitgeberwechsel" statt. Auch hier würde der Arbeitnehmer mit dem Abschluss des Arbeitsvertrages sagen, ich habe einen neuen Arbeitgeber, obwohl er die neue Stelle erst später antritt. Deshalb sagt auch der Begriff "Anbieterwechsel" nichts darüber aus, ob es sich um "*einen tatsächlichen Vorgang*" handelt oder nicht.

Es ist jedoch richtig, dass der "Anbieterwechsel" auch "tatsächliche" Elemente enthält. Diese tatsächlichen Elemente hat der Gesetzgeber jedoch in § 46 Abs. 1 S. 1 TKG selbst beschrieben. Der Endkunde und die Provider müssen (neben den vertraglichen) auch die "technischen" Voraussetzungen schaffen, welche für den Anbieterwechsel notwendig sind.

Es ist richtig, dass der "Anbieterwechsel" kein punktuelles Ereignis darstellt, sondern eher als "Prozess" beschrieben werden kann ("*bei einem Anbieterwechsel").* Daraus kann aber nicht gefolgert werden, dass der Anbieterwechsel erst dann durchgeführt und vollzogen ist, wenn die Rufnummernübertragung gem. § 46 Abs. 3 bzw. Abs. 4 TKG erfolgt ist. Die vom Gesetzgeber in § 46 Abs. 1 S. 2 TKG verwandte Formulierung *"bei einem Anbieterwechsel*" bezieht sich nach der Gesetzessystematik auf § 46 Abs. 1 S. 1 TKG. Diese sagt, dass die Leistung des Altanbieters nicht unterbrochen werden darf, bevor die vertraglichen und technischen Voraussetzungen vorliegen. § 46 Abs. 1 S. 2 TKG sagt nun: liegen alle diese Voraussetzungen (vertraglicher und technischer Art) vor, müssen die Provider dafür sorgen, dass die Leistung maximal ein Kalendertag unterbrochen wird.

Die Folgerung des OLG Düsseldorf, dass die "*technischen Voraussetzungen*" für den "Anbieterwechsel" erst mit der Rufnummerübertragung abgeschlossen ist, ergibt sich nicht aus dem Gesetz und ist auch nicht zwingend. Die Rufnummerübertragung oder Portierung ist erst ausdrücklich und separat in § 46 Abs. 3 und Abs. 4 TKG geregelt. Deshalb gehört das Recht des Endkunden seine alte Telefonnummer beibehalten zu wollen auch nicht zu den in § 46 Abs. 1 S. 1 TKG aufgeführten *"technischen Voraussetzungen*" für den Anbieterwechsel. In § 46 Abs. 1 und Abs. 2 TKG wurden

entsprechende Verpflichtungen der Provider normiert. Hätte der Gesetzgeber eine entsprechende Regelung treffen wollen, dass das Recht des Endkunden auf Rufnummernportierung als "*technische Voraussetzung*" (und somit als gesetzliche Verpflichtung der Provider für den Anbieterwechsel) ausgestaltet hätte, hätte es einer gesonderten Regelung in den Abs. 3 und 4 TKG nicht bedurft. Deshalb kann auch aus der systematischen Gesetzesauslegung nicht gefolgert werden, dass der Anbieterwechsel erst mit Übertragung der Rufnummer abgeschlossen ist. Aus der Gesetzessystematik ergibt sich eher eine gegenteilige Auffassung: der Anbieterwechsel vollzieht sich unabhängig von dem Recht der Endkunden auf Rufnummerportierung. Dieses hat der Gesetzgeber nicht in § 46 Abs.1 und Abs. 2 TKG geregelt, wo es um Fragen des Anbieterwechsels geht, sondern in § 46 Abs. 3 und Abs. 4 TKG als ein eigenständiges Recht des Endkunden ausgestaltet.

Das Recht des Endkunden nach § 46 Abs. 3 und Abs. 4 TKG ist ein Recht des Endnutzers bzw. die Verpflichtung der Netzbetreiber sicherzustellen, dass der Teilnehmer die Rufnummer behalten kann. Dieses Recht des Endkunden ist gesetzlich nicht als Voraussetzung für den Anbieterwechsel ausgestaltet. Hätte der Gesetzgeber das anders beurteilen wollen, hätte er es durch eine Ergänzung des Gesetztextes dahingehend tun können, dass zu den "technischen Voraussetzungen" im Sinne des § 46 Abs. 1 S. 1 TKG auch die detailliert aufgeführten Rechte des Endkunden nach § 46 Abs. 3 und Abs. 4 TKG gehören. Dieses ist ersichtlich nicht geschehen.

Informationsmaterial:

1. Beck'scher TKG Kommentar, *4. Auflage*, (2013) C.H.Beck
2. Kiparski G., Thoenes R. (2014) Anm. zu OLG Düsseldorf, Urt. v. 13.11.2013 – VI-U (Kart) 6/13, Ablehnung einer Rufnummernportierung, *MMR*, 472-474
3. Kiparski G., Thoenes R. (2015) Anm. zu OLG Düsseldorf, Urt. v. 27.11.2014 - I-15 U 56/14, Wettbewerbswidrige Mehrfachsendung eines Rufnummernportierungsauftrages, *MMR*, 282 – 284.
4. Landgericht Heilbronn Urteil vom 02. Dezember 2014 - 21 O 122/14 KfH
5. OLG Düsseldorf Urteil vom 15 U 56/14
6. OLG Karlsruhe Urteil vom 28. August 2013, 6 U 59/13

Лариса Величко, к. ю. н.
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

КОМПАРАТИВІСТСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШИРЕННЯ СФЕРИ ДІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ

Larysa Velychko, PhD in Law
Kharkiv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

COMPARATIVE STUDY OF EXPANDING THE SCOPE OF LABOR LAW ON THE LEGAL REGULATION OF PROFESSIONAL ATHLETES' LABOR

The article is devoted to the study of extending the scope of labor law to regulate the work of professional athletes. The author found that most scientists and practitioners believe that legal relationships in professional sports should be governed by civil law. However, according to the author, labor relations of professional athletes are a subject of labor law. The author concludes that professional sports is the work that is carried out systematically, has a specific purpose (participation in competitions), takes place at the expense of an employer and obedience to the established rules of "labor regulations" (meetings, trainings, daily routine, the prohibition to consume alcohol, etc.); an athlete receives a monetary reward due to the signed contract of employment. Therefore, professional sports as a hired labor is the subject of labor law. This conclusion of the author based on the analysis of international legal regulation of labor of professional athletes.

Keywords: labor law, labor of athletes, relationships in a workplace, employment contract, employment relationship.

Постановка проблеми. Праця професійних спортсменів є глобальним явищем, що вирізняється високим рівнем саморегуляції, оскільки залежить від правил і регламентів, прийнятих як міжурядовими міжнародними організаціями, так і спортивними федераціями, а також характеризується високим рівнем трудової міграції.

Сфера професійного спорту є важливим джерелом зайнятості, має потужний потенціал створення нових робочих місць і розширення можливостей ведення бізнесу, на що вказує зростання числа професійних клубів, поява нових видів спорту, організація і проведення значущих міжнародних змагань та олімпійських ігор.

Проте, незважаючи на значущість постійного розвитку професійного спорту, з метою всебічного розвитку особистості та формування здорового способу життя, досягнення фізичної та духовної досконалості людини, формування патріотичних почуттів у громадян та позитивного міжнародного іміджу держави, все ж й досі чимало питань залишаються законодавчо неврегульованими. Одним із таких питань є сфера дії трудового права на правову регламентацію праці професійних спортсменів, позаяк чинне законодавство про працю не регулює ці питання, тому більшість науковців та практиків переконані, що правові відносини у сфері професійного спорту мають регулюватися нормами цивільного права.

Стан дослідження. Проблемами правового регулювання праці спортсменів присвячені праці таких вчених, як А. М. Агузарова, К. М. Гусова, О. С. Леонов, Д. І. Рогачьова, М. О. Ткалич, О.О. Шевченко та ін. Разом з цим вчені зосереджують увагу лише на загальній характеристиці праці спортсменів, чи на окремих проблемах її правового регулювання. Крім цього малодослідженими залишаються питання регулювання режиму робочого часу, оплати праці спортсменів та укладення

з ними трудових договорів, тоді як практика використання праці спортсменів вимагає особливого правового регулювання.

Тому **метою цієї статті** є проведення порівняльно-правового дослідження особливостей регулювання праці професійних спортсменів в Україні та в деяких зарубіжних країнах, що може допомогти виявити тенденції правового забезпечення праці спортсменів у світі та виробити найкращі шляхи для врегулювання цих питань в Україні.

Виклад основного матеріалу.

На переконання М. О. Ткалич, відносини у професійному спорті є, фактично, підприємницькими (господарськими) відносинами та повинні регулюватися нормами цивільного права. Тому авторка пропонує передбачити у Законі України «Про фізичну культуру і спорт» (або в окремому Законі «Про професійний спорт») чітку легальну дефініцію професійної спортивної діяльності через категорію підприємництва, відповідно до ст. 42 ГК України. Закріплення зазначеного визначення у позитивному праві дозволило б визнати, що в основі відносин між спортивним клубом та професійним спортсменом лежить не трудовий договір, а цивільно-правовий договір виконання робіт, відповідно до якого одна сторона (виконавець) зобов'язується виконувати тренувальну діяльність з метою набуття навичок, що дозволяють досягати високих результатів у спортивних змаганнях, а інша сторона (замовник) бере на себе обов'язок оплатити ці роботи за отримання права користування досягнутими спортсменами результатами. Предметом договору виконання робіт у професійному спорті може бути спортивна майстерність як особливий об'єкт права власності, а право користування цим об'єктом буде передаватися власником іншим суб'єктам цивільно-правових відносин на умовах договору. При цьому з'явиться також і можливість визначення критеріїв оцінки права користування спортивною майстерністю при здійсненні цивільно-правових правочинів. Одним з очевидних критеріїв уже зараз є спортивні досягнення і результати змагальної діяльності спортсмена[1].

Перевагою цивільно-правового договору під час регулювання правовідносин у професійному спорті, на думку науковця, є й те, що він зберігає для сторін свободу вибору форми, а в істотній мірі й змісту, встановлюючи гнучкий у застосуванні правовий зв'язок. Таким чином, М. О. Ткалич переконаний, що відносини контрактування у спорті потребують регулювання інструментами цивільного права[2].

У той же час О. О. Шевченко переконана, що незважаючи на багатоманіття здійснюваних функцій, діяльність професійного спортсмена можна все ж розглядати у вигляді роботи на певній посаді. Спортсмен, таким чином, виконує певну трудову функцію, а не передає результат своєї праці[3].

На наше переконання, більш слушною є позиція тих науковців, які вважають за потрібне регулювати працю спортсменів-професіоналів саме нормами трудового права. Адже, як зазначає М. Козіна, професійний спорт як діяльність, що є роботою певного виду, виконується систематично, має певну мету (участь у змаганнях), відбуваються за рахунок коштів роботодавця та з підляганням установленим ним правилам «трудового розпорядку» (збори, тренування, розпорядок дня, заборона вживати алкогольні напої тощо), за неї спортсмен отримує грошову винагороду, обумовлену укладеним трудовим договором, – є найманою працею зі своєю специфікою, що зумовлена особливостями виконуваної діяльності. Тому професійний спорт як наймана праця – це предмет трудового права, а отже, суспільні відносини, що виникають у процесі використання здібностей спортсменів до участі в змаганнях, повинні бути об'єктом регулювання норм трудового законодавства[4].

У зарубіжних країнах питання правової регламентації правовідносин у професійному спорті також регулюються по-різному. Так, О. О. Шевченко провела класифікацію моделей правових

[1] Ткалич, М.О. (2009). Правова природа та особливості укладання контракту про спортивну діяльність *Актуальні проблеми держави і права, вип. 51,* 332.

[2] Ткалич, М.О. Правова природа та особливості укладення контракту про спортивну діяльність. *Библиотека учебной литературы*. <http://vuzlib.com/content/view/1445/> (2017, листопад, 13).

[3] Шевченко, О.А. (2005). Особенности правового регулирования труда профессиональных спортсменов. *Теория и практика физической культуры*, 6, 45.

[4] Козіна, М. (2012). Професійна діяльність спортсменів як об'єкт правового регулювання нормами трудового законодавства. *Публічне право*, *4,* 428.

режимів спортивно-трудових відносин на підставі місця відповідного комплексу правових норм у законодавстві:

– модель закріплення комплексу норм правового режиму спортивно-трудових відносин у вигляді окремої глави (розділу) безпосередньо в Трудовому кодексі або в базовому Законі про працю (Мексика, Чилі, Венесуела та ін.);

– модель закріплення трудо-правових норм про статус професійних спортсменів у законодавстві про спорт, а не в трудовому законодавстві (Італія, Іспанія, Еквадор, Перу, Аргентина);

– закріплення норм у загальному законі про спорт (Латвія та ін.);

– закріплення норм у спеціальному законі про спортивно-трудові відносини спортсменів (Еквадор, Перу, Аргентина, Іспанія, Італія та ін.);

– модель гібридного закріплення трудо-правових норм про статус професійних спортсменів – у законодавстві про спорт із закріпленням у ньому посилань до профільного трудового законодавства (Франція).

Крім того, авторка провела класифікацію моделей нормативних режимів спортивно-трудових відносин на підставі обсягу регламентації цих питань на державному рівні:

– держава спеціальним чином не регулює спортивно-трудові відносини, які підпадають під загальне правове регулювання трудових відносин (Німеччина, Латвія, Польща, Франція, Швеція, Венесуела та ін.);

– держава регулює спеціальним чином спортивно-трудові відносини, які, таким чином, не підпадають під загальне правове регулювання трудових відносин (Греція, Іспанія, Італія, Хорватія, Китай, Мексика, Аргентина та ін.)[1].

За нормативними режимами спортивно-трудових відносин можна виокремити такі їх моделі:

– трудове законодавство не регулює спортивно-трудові відносини (Аргентина, Перу та ін.);

– трудове законодавство регулює спортивно-трудові відносини вибірково – лише для окремих видів спорту, для окремих категорій професійних спортсменів (Чилі – стосовно гравців професійного футболу; Перу – щодо професійних футбольних гравців; Еквадор – щодо професійних футбольних гравців; Аргентина – щодо професійних футбольних гравців);

– трудове законодавство регулює спортивно-трудові відносини для професійних спортсменів всіх видів, принаймні, визнаних державою, а також для інших категорій осіб у спорті (Венесуела – не лише щодо професійних спортсменів, але й інших працівників галузі професійного спорту, включаючи технічних менеджерів і директорів, спортивних тренерів та інструкторів; Італія).

Крім того, у всіх державах має місце поєднання відразу декількох варіантів регулювання трудо-правового статусу суб'єктів професійного спорту:

– державне нормативно-правове регулювання трудо-правових відносин у сфері спорту;

– позаправове нормативне регулювання (саморегулювання) в галузі спорту;

– договірне регулювання.

При цьому обсяг і значення тих чи інших джерел (насамперед, норм трудового права) у загальному обсязі регулювання різняться для кожної держави.

Недоліком трудового законодавства України, на нашу думку, є брак послідовно та системно викладених положень щодо регулювання праці спортсменів-професіоналів.

Положеннями Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 року[2] не встановлено визначення трудового контракту спортсмена, а є лише згадка про трудовий договір (контракт), як про документ, що укладає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту (наразі це Міністерство молоді та спорту України) зі спортсменами та фахівцями штатної команди національних збірних команд України з олімпійських та неолімпійських видів спорту. Жодних інших згадок про трудовий контракт спортсмена, як про особливу форму договору, Закон не містить. Іншим нормативно-правовим актом, який міг би врегульовувати питання щодо трудового контракту спортсмену, є Кодекс законів про працю України. Однак і цей документ не передбачає особливості праці професійного спортсмена.

[1] Шевченко, О.А. (2014). *Международное и сравнительное трудовое право в сфере профессионального спорта (русский, английский)*. Москва: Проспект, 60-62.

[2] *Закон про фізичну культуру і спорт 1993* (Верховна Рада України). *Відом. Верховн. Ради України*, *14*, 80.

Разом з цим Законом «Про фізичну культу туру і спорт»[1] встановлено, що діяльність у професійному спорті регулюється не тільки законодавством України, а й статутними та регламентними документами відповідних суб'єктів сфери фізичної культури і спорту та міжнародних спортивних організацій.

У статутних і регламентних документах спортивних організацій та об'єднань визначається поняття спортивного контракту. Так, згідно з Регламентом Всеукраїнських змагань із футболу, серед команд клубів Об'єднання професіональних футбольних клубів України «Прем'єр-Ліга» сезону 2016/2017 рр. під контрактом слід розуміти форму трудової угоди між футбольним клубом та його працівником з усіма додатками, змінами й доповненнями, укладеної відповідно до законодавства України та Регламенту ФФУ стосовно статусу й трансферу футболістів та інших документів ПЛ, ФФУ, ФІФА й УЄФА[2].

Питанню трудових відносин у професіональному футболі присвячено окремий розділ IV Регламенту Федерації футболу України зі статусу і трансферу футболістів[3]. Зокрема, встановлено, що:

– контракт укладається обов'язково в письмовій формі;

– контракт повинен відповідати «Мінімальним вимогам до стандартного контракту футболіста-професіонала, визначених угодою між УЄФА, ЄПФЛ, АЄК і Європейського дивізіону ФІФПро від 19 квітня 2012 року»;

– контракт повинен містити положення типової форми контракту та чітку фіксовану суму заробітної плати;

– контракт повинен містити права та обов'язки гравця та клубу;

– контракт не може укладатися на строк менше, ніж на 6 місяців та більше, ніж на 5 років (три роки для неповнолітніх);

– контракт повинен містити заборони та обмеженням для гравців: заборона гравцю приймати участь в азартних іграх, обов'язок гравця вести здоровий спосіб життя, не вживати алкоголь та тютюн, не завдавати шкоди репутації клубу, заборона негативно оцінювати порядки в клубі, не давати негативні оцінки керівництву клубу, тренерам та футболістам, офіційним особам ФФУ та ін.

Типова форма Контракту між Професіональним футбольним клубом та Футболістом-професіоналом була затверджена Виконавчим комітетом ФФУ від 03 липня 2014 року, згідно з Мінімальними вимогами до Стандартного Контракту Футболіста-професіонала, які визначені Угодою між УЄФА, ЄПФЛ, АЄК і Європейським дивізіоном ФІФПро[4].

Отже, спортивні організації визначають трудовий контракт спортсмена – як угоду між спортсменом та клубом, на підставі якої виникають трудові правовідносини з підготовки та участі спортсмена в змаганнях за грошову винагороду, яку сплачує клуб.

Як бачимо, трудовий контракт спортсмена за визначенням майже не відрізняється від звичайного трудового контракту. Разом з цим, трудовий контракт спортсмена, у порівнянні зі стандартним трудовим договором, має багато особливостей, пов'язаних зі сферою його застосуванням – спортом.

По-перше, клуби та спортсмени обмежені строком, на який можуть укласти контракт. При чому обмежені вони як мінімальним (у футболі – 6 місяців, у баскетболі – 60 днів) так і максимальним строком (у футболі – 5 років, у баскетболі – 4 роки).

По-друге, вступаючи у трудові відносини з клубом, спортсмен приймає на себе ряд специфічних зобов'язань та обмежень. Зокрема, спортсмен не має права вступати в переговори з іншим клубом щодо свого працевлаштування без офіційної згоди роботодавця; спортсмен не має права займатись самолікуванням і може використовувати медичні препарати лише з дозволу клубного лікаря; спортсмен зобов'язаний брати участь в громадських заходах, які проходять під егідою клубу; лише з дозволу керівництва клубу спортсмен може брати участь в рекламних заходах

[1] *Закон про фізичну культуру і спорт 1993* (Верховна Рада України). *Відом. Верховн. Ради України, 14,* 80.

[2] Регламент Всеукраїнських змагань з футболу серед команд клубів Об'єднання професіональних футбольних клубів України «Прем'єр-ліга» сезону 2016/17 (Виконавчий комітет ФФУ). *Офіційний сайт ФФУ* <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_946.pdf>.

[3] Регламент Федерації футболу України зі статусу і трансферу футболістів 2014 (Виконавчий комітет ФФУ). *Офіційний сайт ФФУ.* <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_602.pdf>.

[4] Типова форма Контракту між Професіональним футбольним клубом та Футболістом-професіоналом 2014 (Виконавчий комітет ФФУ). *Офіційний сайт ФФУ.* <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_569.pdf>.

(демонстраціях спортивних товарів, фотосесіях та ін.); спортсмен не може робити заяви, зокрема в соціальних мережах та в мережі Інтернет, які можуть завдати шкоди репутації клубу та ін.

По-третє, особливістю трудового контракту спортсмена є визначення робочого часу спортсмена.

Відповідно до Типової форми контракту між Професіональним футбольним клубом та Футболістом-професіоналом роботою футболіста є тренування та участь в змаганнях. Тренування спортсмена складаються зі щоденних практичних та теоретичних занять. Крім цього спортсмен проходить регулярні медичні огляди, приймає учать в передсезонних зборах, виконує інші обов'язки пов'язані з підготовкою до змагань.

Безпосередня участь спортсмена в змаганнях – це включення спортсмена в заявку на конкретні змагання (наприклад, Чемпіонат України з футболу, хокею, гандболу; міжнародні змагання та ін.); включення спортсмена в заявку на конкретний матч; участь в змаганнях (матчі) та післязмагальні процедури (спілкування з журналістами, аналізи на допінг та ін.).

Крім цього, робочий час спортсмена регулярно припадає на вихідні та святкові дні, що прямо заборонено трудовим законодавством України, а також на нічні години (з 22 до 6), адже багато міжнародних змагань з футболу та інших видів спорту розпочинаються близько 22 години вечора.

Таким чином, робочий час спортсмена не може бути конкретно встановленим в контракті, оскільки інтенсивність тренувань та кількість змагань змінюється в залежності від календаря змагань та інших обставин, а тому і кількість робочих годин спортсмена коливається в більшу і меншу сторони протягом строку дії контракту.

По-четверте, спори, пов'язані з трудовими контрактами, повинні розглядатися в позасудовому порядку. В Типовій формі контракту між Професіональним футбольним клубом та Футболістом-професіоналом прописано арбітражне застереження – у випадку недосягнення згоди між футболістом та клубом спір між ними розглядається Палатою з вирішення спорів ФФУ та/або CAS (Спортивним арбітражним судом, м. Лозанна, Швейцарія). Крім цього, встановлено обов'язок клубу та гравця утримуватися від вирішення спорів між собою в судах загальної юрисдикції. Наявність таких застережень в контракті – результат світової та європейської практики вирішення спортивних спорів, які розглядаються спеціальними судовими інстанціями (спортивний арбітраж).

Специфіка спортивних трудових відносин, які часто виходять за рамки звичайних трудових відносин, на нашу думку, мала б знайти відображення в книзі четвертій проекту Трудового кодексу України (реєстр. № 1658 від 27.12.2014 р.) підготовленого до 2-го читання від 24.07.2017 р.[1] «Особливості регулювання трудових відносин за участю окремих категорій працівників і роботодавців», проте у проекті регламентовано лише особливості праці працівників із сімейними обов'язками, неповнолітніх осіб та особливості праці працівників за трудовим договором з роботодавцем–фізичною особою.

Розірвання трудового контракту спортсмена, так само як і його укладення та виконання, має особливості пов'язані з цінністю конкретного спортсмена для клубу. Адже спортсмени не тільки допомагають клубу досягати бажаних спортивних результатів. Клуб також отримує прибутки від продажу спортивної атрибутики (наприклад, ігрових футболок з прізвищами спортсменів), від участі спортсменів в рекламних та інших комерційних заходах. І якщо конкретний гравець сприяє досягненню таких цілей клубу, то його цінність для клубу зростає. В такому випадку клуб зацікавлений у продовженні співпраці. Другим учасником спортивних трудових відносин є спортсмен, який зацікавлений у співпраці з успішним клубом, в якому він може досягнути високих спортивних та фінансових результатів, а у випадку невідповідності клубу його сподіванням – прагнутиме припинити такі відносини.

З метою досягнення балансу інтересів клубів та гравців, футбольні регламенті документи встановлюють обмеження для розірвання трудових договорів. За загальним правилом контракт може бути розірвано лише за згодою сторін, а для одностороннього розірвання встановленні суттєві обмеження. Зокрема, контракт може бути достроково розірвано в односторонньому порядку лише після закінчення сезону змагань та за умови сплати компенсації стороною, яка його розриває (в іншому випадку до такої сторони можуть бути застосовані санкції). Багато клубів практикують

[1] *Проект Трудового кодексу України 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221> (2017, листопад, 13).

внесення до контрактів так званої клаусули – суми, за умови сплати якої, трудовий договір гравця припиняється і він може працевлаштуватись в іншому клубі, який сплатив компенсацію.

Регламенті документи захищають гравця від дострокового розірвання контракту у випадку отримання гравцем травми під час матчів, тренувань та зборів. У такому випаду контракт продовжує діяти і гравець отримує заробітну плату. У свою чергу контракт з футболістом може бути розірвано, якщо останній вчинив дії, внаслідок яких до нього були застосовані санкції у вигляді тривалої дискваліфікації (наприклад, вживання заборонених медичних препаратів – допінгу). В такому випадку клуб не сплачує гравцю будь-які компенсації, а має право достроково припинити дію договору. Варто також взяти до уваги, що трудовий контракт, укладений між спортсменом та клубом, може бути розірвано на підставі невиконання однією зі сторін контрактних зобов'язань (невиплата заробітної плати клубом, систематичне ухилення гравця від участі в тренуваннях та змаганнях та ін.).

Можна виокремити деякі проблеми, які ускладнюють чітку регламентацію правовідносин із професійними спортсменами за допомогою норм трудового права та, які слід враховувати під час правової регламентації праці професійних спортсменів на рівні майбутнього Трудового кодексу України. Такими є такі, як-от:

1. Моделі винагороди в спорті можуть дуже різнитися і можуть реалізовуватися в таких формах, які характеризуються істотною нерегулярністю, та які в силу цього важко кваліфікувати як заробітну плату.

2. Професійний спортсмен може укласти не спортивно трудовий договір, а цивільно-правовий договір, або взагалі не укладати жодних договорів зі спортивним клубом чи іншою спортивною організацією. Причому таке рішення не завжди приймається за бажанням самого спортсмена, у ряд випадків ініціаторами виступають роботодавці. Наприклад, з декількох рішень Вищого трибуналу юстиції Арагона (Іспанія) від 30.04.2002 р. відомі випадки, коли деякі органи місцевого самоврядування в цьому автономному співтоваристві наймали спортивних координаторів на підставі договорів про надання лізингових послуг[1].

Існує різниця між найманими працівниками і незалежними підрядниками. Незалежний підрядник самостійно несе економічні ризики, пов'язані з його діяльністю, а самостійно здійснює фінансування пристроїв і споруд, необхідних йому для здійснення його діяльності, а також самостійно обирає своїх клієнтів. Але в сфері професійного спорту межа між найманим працівником і незалежним підрядчиком може бути досить тонкою. Використання незалежних підрядників може бути досить вигідною і поширеною практикою для деяких спортивних клубів, оскільки такі підрядники вигідно вирізняються від найманих працівників тим, що клуби не несуть відносно них обов'язок надання соціального захисту, а також не повинні здійснювати за них внески у відповідні соціальні фонди. Крім того, на незалежних підрядників не поширюються положення трудового законодавства та колективних договорів.

3. Існує проблема оцінки витраченої праці професійним спортсменом, яка відчужується на користь роботодавця. Результати праці (спортивних виступів) професійного спортсмена використовуються одночасно й ним самим (в своїх інтересах), і його роботодавцем – спортивною організацією (відповідно, в її інтересах).

4. У сфері професійного спорту підпорядкованість та залежність мають вельми специфічний характер, оскільки спортсмен може брати участь у спортивних змаганнях (якщо це дозволяє вид спорту і нормативні акти організатора таких змагань) лише на підставі своєї заявки та успішного проходження кваліфікаційних змагань, не будучи пов'язаним відносинами підпорядкованості ні з якою спортивною організацією. Саме через членство в спортивній організації (спортивної федерації) спортсмен набуває свій статус, вступає в правовідносини, які створюють взаємні права і зобов'язання перед іншими спортсменами, спортивними асоціаціями, спортивними федераціями на національному та міжнародному рівнях.

Враховуючи вищезазначене, пропонуємо професійним спортсменом вважати будь-яку особу, яка працює за трудовим спортивним контрактом, та яка особисто і систематично бере участь

[1] Sentencia de Tribunal Superior de Justicia de Aragon de 30 de abril de 2002 (AS 2072) *Consejo General del Poder Judicial* <http://www.poderjudicial.es/>; Sentencia de Tribunal Superior de Juslicia de Aragon de 20 de marzo de 2002 (JUR 119298) <http://www.podeijudicial.es/>; Sentencia de Tribunal Superior de Justicia de Aragon de 3I de enero de 2002 (JUR 75442) <http://www.poderjudicial.es/>.

в спортивних змаганнях і займається підготовкою до них за певну винагороду або без такого з метою досягнення спортивного результату.

Висновок. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, щр регулювання праці професійних спортсменів в Україні та в зарубіжних країнах відбувається як на нормативному, так і на договірному рівнях. Проте в Україні нормативне регулювання роботи спортсменів-професіоналів не вирізняється системністю та послідовністю викладених положень. На нашу думку, його подальше вдосконалення можливе на підставі систематизації норм, що регулюють працю професійних спортсменів, зокрема за допомогою закріплення таких норм у новому Трудовому кодексі України.

References:

1. Tkalych, M.O. (2009). Pravova pryroda ta osoblyvosti ukladannya kontraktu pro sportyvnu diyalnist [The legal nature and peculiarities of conclusion of a contract on sports activities]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Actual problems of state and law], *no. 51,* 326-333. [in Ukrainian].
2. Shevchenko, O.A. (2005). Osobennosty pravovogo regulyrovanyya truda professyonalnyx sportsmenov [Peculiarities of legal regulation of labor professional athletes]. *Teoryya y prakty`a fyzycheskoj kul`tury* [Theory and practice of physical culture], *no. 6,* 44-50. [in Russian].
3. Kozina, M. (2012). Profesijna diyalnist sportsmeniv yak obyekt pravovogo regulyuvannya normamy trudovogo zakonodavstva [The professional activities of athletes as the object of legal regulation of labour law]. *Publichne pravo* [Public law]*, no. 4,* 424-429. [in Ukrainian].
4. Shevchenko, O.A. (2014) *Mezhdunarodnoe y sravnytelnoe trudovoe pravo v sfere professyonalnogo sporta (russkyj, anglyjskyj)* [International and comparative labour law in the field of professional sport (Russian, English)]. Moscow: Prospekt, 104. [in Russian].
5. *Zakon pro fizychnu kulturu i sport* [The law on physical culture and sports] *1993* (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidom. Verhovn. Rady Ukrayiny* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *No. 14,* 80. [in Ukrainian].
6. Reglament Vseukrayinskyx zmagan z futbolu sered komand klubiv Obyednannya profesionalnyx futbolnyx klubiv Ukrayiny «Prem'yer-liga» sezonu 2016/17 [Regulation of all-Ukrainian competitions on football among teams of clubs of the Union of professional football clubs of Ukraine «Premier League» of the season 2016/17] (Executive Committee FFU). *Oficijnyj sajt FFU* [Official website of the FFU]. <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_946.pdf> [in Ukrainian].
7. *Reglament Federaciyi futbolu Ukrayiny zi statusu i transferu futbolistiv 2014* (Executive Committee FFU) [The regulations of the football Federation of Ukraine on the status and transfer of players 2014]. *Oficijnyj sajt FFU.* [Official website of the FFU]. <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_602.pdf> [in Ukrainian].
8. *Typova forma Kontraktu mizh Profesionalnym futbolnym klubom ta Futbolistom-profesionalom 2014* (Executive Committee FFU) [Standard form of Contract between a Professional football club and a football Player-the professional 2014]. *Oficijnyj sajt FFU* [Official website of the FFU]. <http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_569.pdf> [in Ukrainian].
9. *Proekt Trudovogo kodeksu Ukrayiny* [The draft Labour code of Ukraine] 2014 (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verxovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221> (2017, lystopad, 13) [in Ukrainian].
10. Sentencia de Tribunal Superior de Justicia de Aragon de 30 de abril de 2002 (AS 2072) *Consejo General del Poder Judicial* <http://www.poderjudicial.es/>; Sentencia de Tribunal Superior de Juslicia de Aragon de 20 de marzo de 2002 (JUR 119298) <http://www.podeijudicial.es/>; Sentencia de Tribunal Superior de Justicia de Aragon de 3I de enero de 2002 (JUR 75442) <http://www.poderjudicial.es/>.

Andrii Lohvyn
University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

VIOLATION OF TERMS OF REGISTRATION OF TAX INVOICES: FEATURES OF LEGAL LIABILITY

Institution of legal liability is an integral part of the legal system in each country, which performs both punitive and preventive function. Legal liability may be implemented not only by means of state compulsion, but also by the party on the basis of the contract, which was independently concluded by this party and its counterpart. In this paper, the author identified challenging issues and features of legal liability of taxpayers (entities) for violation of the terms of registration of tax invoices in the Unified Register of Tax Invoices and made appropriate conclusions. The specific feature of the indicated offence is reflected by its objective aspect (inactivity) and subjective aspect (existence or absence of fault). Analysis of norms of current legislation indicated that violation of the term of registration of tax invoices leads to liability of both a seller and a purchaser.

Keywords: Tax Code of Ukraine, value added tax (VAT), system of e-administration of VAT, registration of tax invoices, sanctions, legal liability, economic and legal liability.

Introduction

Institution of legal liability is an integral part of the legal system in each country, which performs both punitive and preventive function. The former is applied as punishment for already committed offence by the entity during implementation of financial and economic activities. And the latter function exists in the form of specific activities of the State or is caused by the parties of the agreement (contract) and is a guarantee of proper performance of the commitment.

Since 2015, the system of electronic administration (SEA) of value added tax (VAT) for value added tax payers and obligatory registration of tax invoices (regardless of the amount of business operations) were implemented in Ukraine, and liability for violation of terms of registration of tax invoices was stipulated. In addition, for value added tax payers, the system of monitoring of compliance of tax invoices/ adjustment calculations with the criteria of risk level assessment that is sufficient to suspend registration of tax invoice/ adjustment calculation in the Unified Register of Tax Invoices (SM CRLA, System) was introduced in Ukraine since 01.07.2017.

Given that the introduced System in some way affects observation of the terms of registration of tax invoices by a taxpayer – a purchaser (draws up the tax invoice), and accordingly, the possibility for a tax payer – purchaser (recipient) to include the tax amount to tax credit, it is necessary to determine the issues and features of legal liability for violations of terms of registration of tax invoices, including the cases of suspension of their registration.

Research into given problem has not been carried out so far.

Legal liability reflects the specifics of any legal phenomena, such as the formal certainty and procedural order of implementation, therefore, it is part and parcel of an offence. Committing an offence entails legal liability in the form of application of measures of state compulsion to an offender. Legal liability is implemented within the limits of security of protective legal relations between the State, represented by its special organs and an entity, who violated requirements of legal regulations and who is made responsible for bearing certain losses of personal, organizational or material nature.

Along with this, legal liability may be performed not only by means of State compulsion, but also by the party on the basis of the agreement, which was independently concluded by this party and its counterpart.

The goal of this article is to establish problematic issues and features of legal liability of taxpayers (entities) for violation of terms of tax invoices' registration in the Unified Register of Tax Invoices (URTI) and to draw appropriate conclusions.

Presentation of basic material

The base, which regulates the organization of work on the levy and payment of taxes, the grounds for making responsible for committing tax offences, including violation of the terms of registration of tax invoices is provisions of Tax Code (Tax Code of Ukraine)[1].

Thus, since 01.01.2011, under clause 11 of subsection 2 of Section XX Transitional Provisions of the Tax Code[1], registration of tax invoices by payers of value added tax – sellers in the Unified Register of Tax Invoices was introduced for payers of this tax, whose amount of value added tax in one tax invoice is the following: more than UAH 1 million – since January 1, 2011; more than UAH 500 thousand – since April 1, 2011; more than UAH 100,000 – since July 1, 2011; more than UAH 10,000 – since January 1, 2012. A tax invoice, in which the amount of value added tax does not exceed UAH 10,000, will not be included in the URTI. That is, from January 1, 2011, tax invoices, in which the amount of VAT was over UAH 10,000 were subject to registration.

However, since 01.01.2015 (taking into account the amendments made by Law of Ukraine № 71-VIII of 28.12.2014 On Making Amendments to the Tax Code of Ukraine and certain legislative acts of Ukraine regarding the tax reform (Act No. 71-VIII))[2], after the introduction of the system of electronic administration (SEA), all tax invoices (regardless of the amount of business operations), issued (drawn up) after 01.01.2015 r. are subject to mandatory registration in the Unified Register.

In addition, with the introduction in force of the SEA and obligatory registration of tax invoices, changes that involve liability for violation of the terms of registration of tax invoices (Art. 120^1 of the Tax Code[1]) were introduced to the Tax Code. Before this, penalties were not imposed for violation of the terms of registration of tax invoices.

In this case, the possibility of imposing penalties for violations of the terms of registration of tax invoices in the URTI was limited by clause 39 of subsection 2 of section XX of Transitional provisions of the Tax Code[3] (for tax invoices, which were drawn up in the period from July 1 to September 30, 2015 inclusive, deadlines of registration in the Unified Register of tax invoices, established in clause 201.10 of article 201 of this Code, do not apply) and clause 120^1.3 of article 120^1 of the Tax Code[1] (Order of imposing of penalties, stipulated by this article, shall be approved by the central body of executive power, which provides formation and implements the State tax and customs policy).

Along with this, this Order was never approved, instead, the indicated norm was excluded and does not exist in the edition of Tax Code[1] since 01.01.2016, which is why it is from 01.01.2016 that the regulatory authorities have the possibility of imposing penalties, provided by clause 120^1.1 of article 120^1 of the Code[1], for violations of terms of registration of tax invoices.

1. According to clause 201.10 of article 201 of the Tax Code[1], taking into account the amendments, made by the Law of Ukraine No. 1797-VIII of 21.12.2016 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding improvement of investment climate in Ukraine" (Law No. 1797-VIII)[4], registration of tax invoices and/or adjustments calculations to tax invoices in the URTI should be made considering deadlines: for tax invoices/adjustment calculations to tax invoices, drawn up from the 1st to the 15th calendar day (inclusive) of the calendar month; – until the last day (inclusive) of the calendar month, in which they are drawn up; for tax invoices/adjustment calculations to tax invoices, drawn up from the 16th day to the last calendar day (inclusive) of the calendar month, – till the 15th calendar days (inclusive) of the calendar month, following the month, in which they are drawn up. In the case of violation of such terms, penalties are applied in accordance with this Code.

Prior to this time (before 01.01.2017), tax invoices and/adjustment calculations to tax invoices were registered in the URTI within 15 calendar days, following the date of appearance of tax obligations, reflected in their respective tax invoices and/or adjustment calculations.

---

[1] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

[2] *Закон про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19> (2017, грудень, 10).

[3] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

[4] *Закон про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1797-19> (2017, грудень, 10).

It is also stipulated that a taxpayer has the right to register a tax invoice and/or the calculation of adjustment in the URTI, in which the total amount of tax does not exceed the amount, calculated in accordance with clause 200^1.3 of article 200^1 of this Code within 365 calendar days that follow the date of occurrence of tax obligations, reflected in the respective tax invoices and/or adjustment calculations.

Under clause 120^1.1 of Article 120^1 of the Tax Code[1] (as in 01.11.2017), violation of the deadline, stipulated by article 201 of this Code, by payers of VAT, for registration of a tax invoice and/or adjustment calculation to the tax invoice in the URTI (in addition to the tax invoice that is not given to the recipient (purchaser), drawn up for the supply of goods/services for operations that are exempt from taxation or taxed at a zero rate) entails the imposition of a fine in the amount of 10%, 20%, 30% and 40% of the amount of value added tax as specified in such tax invoices/adjustment calculations according to the period of delay of registration (up to 15 calendar days; from 16 to 30 calendar days; from 31 to 60 calendar days; from 61 to 365 calendar days) on a payer of value added tax, which, according to the requirements of articles 192 and 201 of this Code, is liable for such registration .

In the case of suspension of registration of a tax invoice/ adjustment calculation in the URTI in accordance with clause 201.16 of article 201 of this Code, the penalty provided by this clause does not apply to the period of suspension of such registration till making a decision on resuming the registration of such tax invoices/adjustment calculations under clauses 201.16.4, 201.16 of article 201 of this Code.

Thus, in the case of registration of tax invoices in the URTI with violation of terms by a taxpayer, the penalties, determined in accordance with clause 120^1.1 of article 120^1 Code are imposed on this taxpayer depending on the term of delay.

In turn, subclauses 201.16.4 of clause 201.16 of article 201 of the Code[2] stipulate that a tax invoice/calculation of adjustments, registration of which in the Unified Register of Tax Invoices was suspended, is registered on the day when one of the following events takes place: a) a decision on registration of a tax invoice/ adjustment calculations in the Unified Register of Tax Invoices was made; b) the court decision on the registration of the relevant tax invoice/adjustment calculation in the Unified Register of Tax Invoices took legal force.

That is, if a tax invoice was drawn up and registered in due terms, but its registration was suspended, and was actually registered after the deadline on the basis of the relevant decision on resumption of its registration, in this case, penalties will not be imposed.

However, there may be cases when registration of a tax invoice was suspended, but a payer for certain reasons (e.g. tax invoice was drawn up by mistake) filed neither explanations, nor documents concerning resumption of the registration of a tax invoice. In turn, the regulatory authorities did not make any relevant decision (on registration or refusal of registration of such a tax invoice). In this case, how will the need for (possibility of) imposing penalties for violations of the terms of registration of tax invoices be determined and, respectively, from what day will the following terms be calculated?

A similar situation regards imposing penalties for violations of the terms of registration of tax invoices in the case of making decision to refuse the registration of a tax invoice by the regulatory authorities, because the Tax Code does not determine how the terms are calculated in this case.

The above mentioned will lead to some misunderstandings between the regulatory authorities (the Main departments of SFC in regions), which execute control of compliance with the terms of registration and, respectively, make decisions on imposing penalties, and the taxpayers.

It is logical to begin calculation of terms of delay after 365 days, stipulated by the Tax Code[3] (subclause 201.16.2 of clause 201.16 of article 201), for filing explanations and/or documents for making decision about the registration or refusal of registration of a tax invoice.

2. In addition, clause 120^1.2 of article 120^1 of the Code[1] stipulates that absence of registration of a tax invoice in the URTI within the deadline under article 201 of the Code (except for a tax invoice that is available to the recipient (purchaser), drawn up for the supply of goods/services for transactions which are exempt from tax or that is taxed at a zero rate), which is indicated in tax decision notice, made on the basis

[1] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).
[2] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).
[3] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

on the results of audit of the regulatory authorities entails imposition of a taxpayer to a fine of 50 percent of the amount of value added tax liability, specified in this tax invoice, or of the amount of value added tax, calculated for operation of the supply of goods/services, if a tax invoice for such an operation is not drawn up. In case of suspension of registration of a tax invoice in the Unified Register in accordance with clause 201.16 of article 201 of the Code, penalties, provided by the specified cause, do not apply to the period of suspension of such registration till adoption of the correspondent decision on resumption of registration of such tax invoices under subclause 201.16.4 of clause 201.16 of article 201 of the Code.

Absence of registration of a tax invoice and/or adjustment calculation to a tax invoice in the URTI, referred to in the first paragraph of this clause, after 10 calendar days following the day of receipt of a tax decision notice by a taxpayer, entails the imposition of a taxpayer to a fine of 50 percent of the amount of value added tax liability, specified in this tax invoice and/or adjustment calculation to the tax invoice or of the amount of value added tax, calculated for the operation of supply of goods/services, if a tax invoice for this operation is not drawn up.

In case of registration of a tax invoice and/or adjustment calculation to the tax invoice, mentioned in the first paragraph of this clause, in the URTI within 10 calendar days following the day of receipt of the tax notification-decision by a taxpayer, penalties, provided by the second paragraph of this clause and clause 120^1.1 of this article, do not apply.

However, it is not clear what the legislator implied in paragraph 1 of clause 120^1.2 of article 120^1 of the Code[1] by the reference of a tax invoice to the tax notification-decision, since, firstly, the tax decision notice is drawn up by the regulatory authorities in case of determination of monetary obligations (in the cases, stipulated by the Tax Code); secondly, the tax decision notice contains no such basis for compiling as does a tax invoice (article 58 of the Tax Code[1]).

In other words, in this case it is possible to argue that penalties, stipulated by paragraph 1 and paragraph 2 of clause 120^1.2 of article 120^1 of the Code[1], is invalid and can hardly be used.

In turn, it would be more justified and correct to stipulate that under paragraph 1 of clause 120^1.2 of article 120^1 of the Code[1], liability in the form of penalty is imposed if a tax invoice is not registered in the URTI within more than 365 days (regardless of whether it was drawn up for a certain business operation or not).

In this case, it would be more logical to speak about the liability, defined by paragraph 2 of clause 120^1.2 of art. 120^1 of the Code[1] in the form of a fine for absence of registration of a tax invoice in the URTI after the end of 10 calendar days following the day of receipt of the tax decision notice by a taxpayer. That is, if a taxpayer was imposed to the penalty, provided by paragraph 1 of clause 120^1.2 of art. 120^1 of the Code, but no measures, regarding compiling and/or registration of a tax invoice within 10 days, were taken, in this case he would have additional liability.

3. Under clause 201.10 of article 201 of the Tax Code[2], during execution of operations on delivery of goods/services, a taxpayer – a seller of goods/services is obliged in the established time to draw up a tax invoice, register it in the URTI and submit it to the purchaser at his requirement. Tax invoice, drawn up and registered in the URTI by a taxpayer, which carries out operations of supply of goods/services, for the purchaser of such goods/services, serves as a basis for calculation of amounts of tax, related to tax credit.

Changes to the Tax Code, which were introduced by Law No. 71-VIII[3], restricted the rights of taxpayers (purchasers) on formation of tax credit in case of refusal of a seller of goods/services to submit the tax invoice or in case of violation by him of the order of its submission and/or the order of its registration (absence of registration) in the URTI (article 201 of the Tax Code).

While a purchaser of such goods/services had the right to supplement a tax declaration for accounting period with a complaint (Supplement 8) about this supplier, which was the basis to include tax amounts to tax credit (this right upheld during a certain period and under certain conditions), since 01.01.2015, the specified rate (clause 201.10 article 201 of the Code[1]) provides only the possibility for a purchaser

[1] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

[2] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

[3] *Закон про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19> (2017, грудень, 10).

to supplement a tax declaration for accounting period with a complaint about such supplier without the right to include the tax amounts to tax credit.

Absence of registration of a tax invoice in the URTI or suspension of its registration (refusal of registration) are tax liabilities, which in any case should be reflected in reports for relevant accounting period, and paid taxes for a supplier. In turn, for a purchaser, it is the lack of possibility of including the appropriate amounts to tax credit and, respectively, determination of decreased tax amount payable to the budget, the need for account replenishment at SEA of VAT for further issuing and registration of tax invoices.

In a sense it leads to shifting the burden of responsibility for the actions of others and the principle of personal liability is violated. Keeping tax records is the liability of each individual taxpayer. Such a payer bears independent liability for violation of the rules of tax accounting. Taking into account the principle of personal responsibility, there are no grounds for deprivation of an honest taxpayer of the right for tax credit of VAT, in connection with non-fulfillment by other taxpayers (suppliers) of the obligation to respect proper implementation and maintenance of tax records, laid on them by the law.

In this case, the so-called risk theory, where the basis for liability is not a fault but risk, finds its best reflection. The essence of it is the fact that a fault is not a necessary element of liability. According to supporters of this theory, anyone, who decided to be involved in a certain activity, should bear the damage risk that can be caused by this activity[1].

However, this does not exclude the possibility of applying and imposing on a supplier of penalties as a compensation for a decrease in working capital due to excessive tax payment and the need to top up of e-account in the SEA of VAT, in the case if in the contract (drawn up in accordance with the current legislation of Ukraine), the parties envisage liability of a supplier (for example: penalties; waiver of payment for goods and/or return of goods) for not registering of a tax invoice within a certain term (such term may be considerably shorter than it is stipulated by the Tax Code).

For violation of contract discipline, in other words, for non-fulfillment or improper fulfillment of contractual obligations, the parties may bear property liability, which is determined by the terms of a particular contract. Since in this situation the parties to the contract of supply (buying – selling) are actually business entities and, consequently, participants of economic relations, the general principles of liability for violations in the sphere of economy, taking into account the peculiarities of concluding agreements, are applied to them[2]. It should be noted that the sanctions, which find their place in this contract and are a guarantee of fulfillment of obligations, have not only of property, but also of organizational and legal nature.

Thus, a supplier of goods (works, services) can bear extra liability (commercial and legal) in the form of imposing penalties for violation of the terms of the contract concerning timely registration of tax invoices and, respectively, ensure the right of a purchaser for tax credit. In this case, bringing to responsibility for correspondent violation (violation of terms of registration or absence of the registration of tax invoices in the URTI) can be performed not only by means of State compulsion, but also by the party on the basis of the agreement, that was independently concluded by this party and its counterpart.

However, violation of terms of registration of tax invoices can take place not due to a fault of a taxpayer, who drew up a tax invoice, but due to suspension of registration (making a decision on refusal of registration by regulatory authorities) of such a tax invoice. In this case, in case of getting a decision of regulatory authorities to refuse the registration of a tax invoice, a taxpayer has the right to appeal this decision in court[3]. Therefore, one should not reject the possibility that by private lawsuits to overturn decisions on refusal of registration of a tax invoice, some taxpayers will claim requirements for compensation of incurred losses (lost benefits (refusal of a purchaser to obtain goods (cancellation of contracts), or compensation of penalty sanctions, paid for the benefit of a purchaser, in the absence of a timely registered tax invoice). In this case, liability will be shifted to regulatory authorities and the State as a whole (in the form of budgetary losses).

---

[1] Терьохін, С. (2004). Відповідальність за порушення комерційних контрактів. *Підприємництво, господарство і право, 7,* 28-30. [in Ukrainian].

[2] *Господарський кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (2017, грудень, 10).

[3] *Податковий кодекс України 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, грудень, 10).

Conclusions

1. A specific feature of existence of regulatory-legal provision of administration of value added tax in Ukraine has been and still is legal collisions of separate provisions of legislative documents, which leads to disputes between regulatory authorities and taxpayers.

2. Violation of terms of registration of tax invoices (including absence of their registration) in the URTI leads to liability both of a seller and a purchaser, because:

– regardless of whether such a tax invoice is registered in violation of the terms or is not registered at all, the seller of goods (works, services), who drew up (issued) the tax invoice is not absolved from the obligation regarding inclusion of the amount of value added tax in accordance of this tax invoice to composition of tax liabilities within the respective accounting period, and also bears liability in the form of penalties;

– a purchaser of the goods in the absence of registration of a tax invoice is deprived of the right to include amounts of value added tax to tax credit, which is a liability in a sense.

3. The feature of the specified offence is reflected by its objective side, which is expressed in inactivity of a taxpayer (a seller), as well as the subjective party, which implies existence of a fault on the part of the seller (violation of terms of registration of a tax invoice or absence of registration) and absence of this fault on the part of the purchaser, which in some ways is liable (deprivation of the right to form tax credit; reduction of the limit for issuing and registration of tax invoices; reduction of working capital at the expense of necessity to top up the account of SEA VAT for registration of tax invoices), i.e. the basis of liability is not a fault, but a risk.

4. Liability of entities (taxpayers) for not complying with the terms of the registration of tax invoices (or absence of their registration) in the URTI can be economic and legal. Bringing to responsibility for a relevant offence can be performed not only by means of State compulsion, but also by the party on the basis of the contract, which was independently drawn by the party and its counterpart, taking into account that indicated liability is economic-legal. In this case, this is almost the only tax offence, for which economic and legal liability can be provided.

5. By individual lawsuits to overturn decisions on refusal of registration of a tax invoice, some taxpayers can claim the compensation of incurred losses (lost benefits (refusal of the purchaser from obtaining the goods (cancellation of contracts), or compensation of penalties, paid for the benefit of the purchaser, in the absence of a timely registered tax invoice). In this case, liability will be shifted to regulatory authorities.

References:

1. *Podatkovyy kodeks Ukrayiny 2010* [The Tax Code of Ukraine 2010] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (2017, December, 10).
2. *Zakon pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny ta deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo podatkovoyi reformy 2014* [The law on amandaments to the Tax Code of Ukraine and some legislative acts of Ukraine concerning the tax reform 2014] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19> (2017, December, 10).
3. *Zakon pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny shchodo pokrashchennya investytsiynoho klimatu v Ukrayini 2016* [The law on amandaments to the Tax Code of Ukraine concerning the improvement of investment climate in Ukraine 2016] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1797-19> (2017, December, 10).
4. Terokhin, S. (2004) Vidpovidalnist za porushennya komertsiynykh kontraktiv [Responsibility for breaching commercial contracts]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, economy and law], *no 7,* 28-30. [in Ukrainian].
5. *Hospodarskyy kodeks Ukrayiny 2003* [The Economic code of Ukraine 2003] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (2017, December, 10).

Ігор Загородній
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВЯЗАНИХ ІЗ НАНЕСЕННЯМ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Ihor Zahorodnii
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF CRIMES RELATED TO THE INFLICTION OF BODILY HARM

The article describes the concept, structure, contents, theoretical and practical importance of forensic characteristics of crimes related to bodily harm. It analyzed the information describing the time, place, the environment of a crime, methods of its preparation and concealment, consequences of criminal actions, the way in which evidences were formed, motive and purpose of committing a crime, personal characteristics of criminals and victims, their behavior and relationship to crime.
It was stressed that the construction of the system of forensic characteristics of crimes in this category allows us to develop scientifically credible methods of investigation, to develop investigative leads and to determine the sequence of the investigative (search) action.
Keywords: forensic characteristic, investigation of bodily harm, forensic characteristic of infliction of bodily harm.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем вітчизняної криміналістичної науки є розробка і вдосконалення науково обґрунтованих методик розслідування насильницьких злочинів, в тому числі злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень. У сучасній криміналістиці склалася ситуація, коли за наявності значної кількості наукових досліджень щодо різних аспектів розслідування злочинів проти життя, бракує комплексних наукових робіт, присвячених методиці розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.

У зв'язку з цим підвищений науковий інтерес становить розроблення проблематики криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із заподіянням тілесних ушкоджень, як одного з найважливіших елементів методики розслідування злочинів даної категорії.

Дослідження за темою. Теоретичним основам побудови методики розслідування насильницьких злочинів, в тому числі заподіяння тілесних ушкоджень, а також розробки їх криміналістичної характеристики присвячені роботи Ю.П. Аленіна, В.Д. Берназа, В.С. Богданової, В.Г. Дрозд, В.П. Колмакова, В.Є. Коновалової, В.С. Коновалова, В.В. Логінової, Т.А. Лускатової, С.О. Сафронова, В.В. Тіщенко, Б.А. Шелудько, В.Ю. Шепітька, Е.А. Щербатих та інших дослідників. Водночас, незважаючи на висвітлення окремих проблемних питань, значна їх кількість потребує постійного та безперервного наукового дослідження з урахуванням зміни криміногенної обстановки потреби у виробленні ефективних методів розслідування злочинів на сучасному етапі.

Метою статті є розробка криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень.

Викладення основного матеріалу. У правовій літературі відображено чимало позицій щодо змісту категорії «криміналістична характеристика злочинів». Не вдаючись до детального аналізу теоретичних підходів, оскільки це виходить за межі нашого дослідження відзначимо, основні наукові дискусії точаться стосовно поняття, структурних елементів та функціонального призначення криміналістичної характеристики злочинів на сучасному етапі. Дослідниками запропоновані різні варіанти визначення зазначеної наукової категорії. До змісту криміналістичної характеристики злочинів різними авторами включалися не тільки дані, пов'язані з подією злочину, особи, яка його вчинила, особи потерпілого, а й дані, що стосуються типових слідчих ситуацій, поширеності даного виду злочинів, переваг і недоліків розкриття окремих видів злочинів, обставин, що сприяють

вчиненню злочинів, характеристики вихідної інформації, обставин, що підлягають доказуванню, та інші елементи[1].

У той же час, незважаючи на наявні відмінності у визначенні цього поняття і в побудові структури криміналістичної характеристики злочинів, можна відзначити, що у сучасній науковій літературі не спостерігається кардинальних розбіжностей щодо структури вказаної криміналістичної категорії.

На нашу думку, вдале і змістовне визначення криміналістичної характеристики злочинів запропоновано В.В. Тіщенком, відповідно до якого вона є загальною моделлю певної категорії злочинів, яка відображає особливості змісту і взаємозв'язку її складових елементів і може бути використана з метою оптимального вирішення слідчих завдань, які притаманні розслідуванню злочинів певної категорії[2].

У найбільш узагальненому вигляді, призначення криміналістичної характеристики злочинів полягає в тому, що вона є робочим інструментом слідчого, який він може використовувати в процесі розслідування конкретного злочину на підставі порівняння отриманих відомостей з тими типовими даними, які відображені в криміналістичній характеристиці і притаманні саме цьому виду злочинної діяльності[3].

Що стосується безпосередньо змісту криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень, то, з урахуванням наявних позицій криміналістів можна стверджувати, що вона повинна містити відомості, які характеризують: місце, час, обстановку вчинення злочину; спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину; наслідки злочинного діяння; картину слідоутворення; мотив і мету вчинення злочину; особливості особистості злочинця; особливості особистості потерпілого, його поведінки і взаємин зі злочинцем.

Вважаємо, що криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень слушно почати з аналізу елементів, що відносяться до об'єктивної сторони складу злочину – місця, часу та обстановки їх вчинення.

Як свідчать дані слідчої та судової практики, а також вибіркові дослідження більшості криміналістів, ці злочини вчиняються переважно в житлових приміщеннях за місцем проживання злочинця чи потерпілого або поблизу від них, рідше – в громадських місцях, в тому числі місцях стихійного відпочинку громадян, за місцем роботи або навчання злочинця і потерпілого, на об'єктах громадського транспорту, зрідка – у безлюдних місцях.

Той факт, що більшість злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, відбувається в житлових приміщеннях громадян, свідчить про те, що наносяться вони на ґрунті побутових відносин, значна їх частина – під час сімейних сварок.

Крім того, як справедливо відзначається в правовій літературі, замкнутий простір і ізоляція від оточуючих залишає злочинця і жертву наодинці, створюючи ідеальні умови для злочинного посягання. Також, закритість житлових приміщень обмежує можливості потенційних потерпілих бути почутими при криках про допомогу з боку сусідів і сторонніх осіб, а також обмежує можливості цих осіб втрутитися в небезпечний конфлікт[4].

Умисне нанесення тілесних ушкоджень за межами житлових приміщень, перш за все, в відкритих громадських місцях, відбувається, як правило, внаслідок конфліктів, що виникають з неприязних відносин, або з хуліганських спонукань.

Обставини місця та часу заподіяння тілесних ушкоджень є взаємопов'язаними і взаємообумовленими. Традиційною в криміналістиці є позиція, згідно з якою велика частина тілесних ушкоджень наноситься в неробочі дні, при цьому переважно у вечірній і нічний час. Зазначені дані є цілком закономірними, оскільки саме на вечірній час припадає найбільша кількість міжособистісних конфліктів. З іншого боку, це може пояснюватися і незайнятістю працею чи іншої

[1] Тіщенко, В.В. (2007). *Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів*: Монографія. Одеса: Фенікс, 48, 58.

[2] Тіщенко, В.В. (2017). Поняття й функції криміналістичної характеристики злочинів. *Вибрані праці*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 100.

[3] Сінчук, В. (2001). Криміналістична характеристика в дії (з практики розслідування кримінальної справи). *Вісник Академії правових наук України, 4 (27),* 219-220.

[4] Головкін, Б.М. (2004). *Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері.* Харків: Нове слово, 23-24.

соціально корисною діяльністю великого числа громадян, що створює додаткові умови для неконтрольованого проведення часу, спільного пияцтва і міжособистісних конфліктів.

Характеризуючи обстановку вчинення злочинів, слід зазначити, що відбуваються вони, як правило, в умовах очевидності, часто пов'язані зі спільним розпиванням спиртних напоїв і вживанням наркотичних засобів.

Вкрай важливе місце в криміналістичній характеристиці злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень, займає спосіб вчинення злочину, під яким в криміналістиці традиційно розуміються дії злочинця, що охоплюють як підготовчі заходи, так і дії в момент вчинення злочину, а також дії, що здійснюються після вчинення злочину і спрямовані на приховування його слідів.

У більшості випадків злочини, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень, заздалегідь не готуються, а є результатом раптово виниклого конфлікту. Підготовка до їх вчинення, в тих випадках, коли вона все ж має місце, складається, як правило, у виборі і вивченні місця, часу, обстановки вчинення злочину, підборі потенційних учасників, пошуку і пристосуванні знарядь вчинення злочину, підготовці транспортного засобу, створенні заздалегідь штучного алібі і ін.

Тілесні ушкодження можуть бути нанесені шляхом як застосування будь-яких знарядь, так і з використанням лише фізичної сили злочинця. Вивчення слідчої і судової практики свідчить, що найчастіше вони заподіюються шляхом використання саме фізичної сили злочинця – ударів руками і ногами, ударів головою жертви про тверду поверхню, стрибків на лежачу жертву, поштовхів, кидків, больових прийомів, зштовхування з висоти, виштовхування з рухомого транспортного засобу. Удари переважно наносяться кулаками, внаслідок широкого поширення бойових єдиноборств – ребрами долонь, стопами ніг, колінами, ліктями, головою, пальцями рук.

Значна частина злочинів цієї категорії вчиняється за допомогою предметів, спеціально не призначених для цього, випадково підібраних злочинцем на місці вчинення злочинів, і різних предметів побутового призначення (без внесення в них конструктивних змін).

Значно рідше в якості знарядь вчинення злочинів використовується вогнепальна зброя, вибухові пристрої, отруйні речовини, транспортні засоби та тварини (найчастіше – собаки).

У ряді випадків нанесення тілесних ушкоджень відбувається в результаті використання декількох способів нанесення шкоди здоров'ю потерпілого, зокрема застосування фізичної сили в поєднанні з предметами, спеціально не призначеними для цього.

Для злочинів даної категорії характерно, що після їх вчинення злочинці в більшості випадків не вживають заходів щодо їх приховування. Пояснюється це перш за все тим, що нанесення тілесних ушкоджень, як правило, завчасно не планується і здійснюється імпульсивно, під дією зовнішньої ситуації, а іноді і провокуючого поведінки потерпілого, в результаті чого злочинці часто психологічно не готові до здійснення осмислених і послідовних дій з приховування слідів злочину.

В інших випадках до основних дій злочинців з метою приховування як самого злочину, так і своєї участі в ньому, слід віднести: видалення слідів злочину з одягу, взуття, інших навколишніх предметів і обстановки місця події, їх маскування, приховування знарядь злочину, приховування власних тілесних ушкоджень, отриманих в результаті опору з боку потерпілого, створення штучного алібі, поширення неправдивої або частково спотвореної інформації, інсценування іншого злочину, погрози потерпілому, його родичам, погрози і нанесення тілесних ушкоджень родичам, використання корупційних зв'язків в медичних установах і правоохоронних органах.

Якщо характеризувати наслідки вчинення злочинів зазначеної категорії, слід вказати, що внаслідок нанесення тілесних ушкоджень може спричинятися різна шкода здоров'ю потерпілого. Ця шкода може полягати в порушенні функцій окремих органів і тканин людського тіла, кількох органів або всього організму. Для визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень використовуються Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6[1].

За даними вибіркових досліджень, найбільш часто внаслідок насильницьких дій заподіюються такі тілесні ушкодження, як відкриті і закриті переломи кісток – 52%, проникаючі поранення – 29%, забій головного мозку – 15%, інші пошкодження – 4%[2].

---

[1] *Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень 1995* (Міністерство охорони здоров'я України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (2018, січень, 12).

[2] Логінова, В.В. (2010). Поняття та елементи способу заподіяння тілесних ушкоджень. *Держава і право, вип. 49,* 517.

Аналізуючи слідову картину вказаних злочинів, необхідно виділити матеріальні сліди:

1) залишені на тілі і організмі потерпілого і злочинця – травми і ушкодження різного ступеня тяжкості, біологічні виділення людини, мікрочастинки тощо;

2) залишені на одязі та інших речах потерпілого і злочинця – надриви і розриви тканин, її забруднення, текстильні волокна з одягу потерпілого, злочинця та інших осіб, біологічні виділення, волосся, мікрочастинки і частки запаху (одорологічні сліди);

3) відображені в обстановці вчинення злочину – сліди біологічного чи іншого походження на місці вчинення злочину, залишені потерпілим або злочинцем об'єкти, в тому числі знаряддя вчинення злочину, інші предмети, сліди рук, ніг або взуття;

4) відображенні на знаряддях вчинення злочину – сліди рук злочинця і потерпілого, різні пошкодження від контакту з тілом потерпілого, сліди крові, слинні і слизові виділення.

Сам факт і обставини вчинення злочину можуть бути відображені у різній медичній документації, а також в матеріалах фотозйомки і відеозапису, що здійснювалися за допомогою камер відеоспостереження і мобільних телефонів очевидців подій.

Джерелами ідеальних слідів можуть виступати самі злочинці, потерпілі, очевидці події, сусіди, колеги потерпілих і злочинців по роботі і навчанні, медичні працівники тощо.

До основних елементів криміналістичної характеристики злочинів відноситься система інформаційних ознак щодо особи злочинця.

Узагальнення матеріалів слідчої та судової практики, а також досліджень криміналістів дозволяє зробити ряд висновків. У переважній більшості випадків нанесення тілесних ушкоджень злочинець був відомий потерпілому. Що стосується статевих і вікових особливостей злочинців, то більшість з них – молоді люди у віці від 21 до 40 років. Значна частина осіб, які вчиняють такі злочини зловживає алкоголем та наркотичними засобами, їм притаманні грубість і жорстокість в міжособистісних відносинах, невисокий рівень освіти, незайнятість у суспільно корисній праці або її низька престижність. Близько третини осіб раніше судимі за скоєння різних злочинів, в тому числі проти життя і здоров'я.

Певну частину становлять особи з психічними аномаліями, що не виключають осудність (алкоголізм, наркоманія, психопатія, олігофренія в стадії дебільності, залишкові явища черепно-мозкових травм, органічні захворювання центральної нервової системи тощо).

Оскільки злочини, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень, носять переважно ситуативний характер, вони порівняно нечасто відбуваються групою осіб за попередньою змовою. У таких групах, як правило, є лідер і раніше судимі особи.

Що стосується осіб, які завдали тілесних ушкоджень з необережності, при перевищенні меж необхідної оборони або в стані сильного душевного хвилювання, то вони в більшості своїй не мають особливих негативних якостей і скоюють злочини, як правило, внаслідок невірної оцінки конкретної ситуації.

Злочини, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень, найчастіше вчиняються з неконкретизованим умислом. Серед мотивів нанесення тілесних ушкоджень традиційно виділяються хуліганські спонукання, помста, ревнощі, інші мотиви, неприязні стосунки з потерпілим, відповідь на неправомірні дії потерпілого тощо.

У структурі криміналістичної характеристики злочинів даної категорії підвищена увага приділяється особі потерпілого. Потерпілий становить криміналістичний інтерес і як носій доказової інформації, і як фізичний об'єкт, що носить на собі сліди злочину, і як джерело відомостей, що дозволяє швидко висунути слідчі версії та швидко розкрити злочин.

Статистично найбільш вразливою для нанесення тілесних ушкоджень є категорія молодих людей у віці до 40 років. У більшості випадків злочинець і жертва були знайомі до вчинення насильницьких дій, перебували в сімейних відносинах, були сусідами, колегами по роботі, знайомими або друзями. Фіксується також тісний зв'язок злочинця і потерпілого за місцем їх проживання: найчастіше вони проживають в одному населеному пункті, одному мікрорайоні, є сусідами по багатоквартирних будинків, або проживають в одній квартирі (будинку).

Дані слідчої та судової практики свідчать, що в більшості випадків жертви злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень, самі характеризуються негативно, відрізняються аморальною поведінкою, раніше самі робили насильницькі дії. Вчиненню насильницького злочину нерідко передує провокаційна поведінка самого потерпілого, нанесення ним образи, тілесних ушкоджень, різних знущань над майбутнім злочинцем, вчинення протиправних дій стосовно його рідних і близьких.

У той же час поведінка потерпілого може бути і правомірною, пов'язаною з припиненням неправомірних дій злочинця та інших осіб, висловлюванням обґрунтованих зауважень тощо. Рідше фіксується нейтральна поведінка потерпілого.

Серед жертв нанесення тілесних ушкоджень можуть бути діти, особи похилого віку, хворі. У цих випадках злочинці діють впевнено, зухвало, усвідомлюючи слабкість, а іноді і безпорадність жертв.

У той же час, в ході досудового розслідування слід враховувати і можливу зацікавленість потерпілого в результатах розслідування кримінального провадження. Він може приховувати або спотворювати ті чи інші обставини злочину, а також події, які йому передували. Вивчення особи потерпілого, налагодження психологічного контакту з ним дозволяє перевірити достовірність його показань і сприяє успішному досягненню цілей кримінального провадження.

Висновки. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень, є важливою складовою частиною методики їх розслідування. Елементи криміналістичної характеристики перебувають в тісному зв'язку і взаємозалежності. Вивчення і подальший детальний опис особливостей криміналістичної характеристики злочинів цієї групи, взаємозв'язку і взаємозалежності її елементів дають можливість правильно обрати прийоми і засоби розслідування, визначити послідовність слідчих (розшукових) дій, всебічно, повно і неупереджено дослідити всі обставини кримінального провадження, забезпечити розкриття і розслідування злочинів.

References:

1. *Pravyla sudovo-medychnoho vyznachennya stupenya tyazhkosti tilesnykh ushkodzhen 1995* [Rules of forensic medical assessment of the severity of bodily injuries]. (Ministry of Health of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> [in Ukrainian].
2. Holovkin, B.M. (2004). *Kryminolohichni problemy umysnykh vbyvstv i tyazhkykh tilesnykh ushkodzhen, shcho vchynyayutsya u simeyno-pobutoviy sferi* [Criminological problems of intentional murders and grave bodily injuries committed in the family-household sphere.] Kharkiv: Nove slovo [in Ukrainian].
3. Lohinova, V.V. (2010). Ponyattya ta elementy sposobu zapodiyannya tilesnykh ushkodzhen [Concepts and elements of the method of causing bodily harm]. *Derzhava i pravo* [State and Law], *iss. 49.* [in Ukrainian].
4. Sinchuk, V. (2001). Kryminalistychna kharakterystyka v diyi (z praktyky rozsliduvannya kryminalnoyi spravy) [Criminological characteristic in action (from practice of criminal investigation)]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny* [Herald of the Academy of Legal Science of Ukraine], *no. 4 (27).* [in Ukrainian].
5. Tishchenko, V.V. (2017). Ponyattya y funktsiyi kryminalistychnoyi kharakterystyky zlochyniv [Concept and functions of criminological characteristics of crimes]. *Vybrani pratsi* [Selected Works]. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». [in Ukrainian].
6. Tishchenko, V.V. (2007). *Teoretychni i praktychni osnovy metodyky rozsliduvannya zlochyniv*: Monohrafiya [Theoretical and practical fundamentals of the methodology of investigation of crimes: Monograph]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

BOOK REVIEWS

Наталя Єфремова, к. ю. н.
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ВІДГУК НА МОНОГРАФІЮ В. С. КАХНИЧА «ЮРИДИЧНА ОСВІТА І НАУКА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ 1661-1939 рр.»[1]

Natalia Yefremova, PhD in Law
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

REVIEW OF THE MONOGRAPH: V. S. KAHNYCH "LEGAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE LVIV UNIVERSITY 1661-1939"

У 2016 році, у видавництві Львівського національного університету імені Івана Франка було видано монографічне дослідження В. С. Кахнича «Юридична освіта і наука у Львівському університеті 1661-1939 рр.». Стосовно актуальності цієї теми, доцільно зазначити, що питання юридичної освіти в будь-якій з розвинутих держав назавжди залишиться одним з найважливіших питань, що детермінує її подальший розвиток, а освітня функція держави є стратегічно важливим для неї завданням. Особливо актуально це питання звучить для суспільств, які будують модель правової держави в умовах активного реформаційного руху.

Як відомо, юридична наука й освіта належать до основних елементів правової системи, отже досліджуючи їх ми формулюємо об'ємну уяву про всю правову систему держави.

Доцільно нагадати, що справжня освіта взагалі і юридична зокрема по своїй природі й характеру є досить консервативними сферами, вони не терплять адміністративної метушні й нескінченного реформування. Причина проста: руйнуються старі академічні школи, без яких є немислимою ніяка скільки-небудь значима для суспільства, держави й індивіда освіта, і не встигають сформуватися нові школи, для створення яких зазвичай потрібні десятиліття.

Значну небезпеку при цьому, як показує досвід незалежної України, є поверхневі, організаційно-технічні, формальні реформи, а точніше – подоба реформ, або псевдореформи. Проведені переважно з ініціативи чиновників «з гори», які, зазвичай мають лише поверхову уяву про предмет реформи, такого роду «реформи» лише переважно сковзають по поверхні, видозмінюючи тільки форму явища, не зачіпаючи його сутності й змісту.

Стосовно системи юридичної освіти пострадянської України це виявилося, зокрема, у тому, що в процесі її реформування весь запал і вся енергія реформаторів пішли в основному на те, щоб, покінчивши з колишньою системою підготовки «юристів широкого профілю», спішно «просунути» так звану багаторівневу систему, яка не прижилася в ряді країн Західної Європи. Замінивши «юриста широкого профілю» на «бакалавра», «фахівця» і «магістра», тобто змінив одну назву на три інших, реформація в цілому дуже мало торкнулася оновлення самої сутності вищої юридичної освіти.

Її ядром в України завжди були і повинні залишатися й надалі вітчизняні академічні школи, накопичений попередніми поколіннями досвід і сформовані протягом цілих сторіч традиції ВНЗ і шкіл. Спираючись на них у процесі підготовки висококваліфікованих кадрів, система юридичної освіти України за прикладом Великої Британії, Китаю, Білорусії й інших країн повинна одночасно вирішувати й інше, не менш важливе завдання – виховання високоморальних, відданих своїй Батьківщині й своєму народу громадян.

[1] Кахнич, В.С. (2016). *Юридична освіта і наука у Львівському університеті 1661-1939 рр*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Отже враховуючи наведене, тема монографічного дослідження, обрана Володимиром Степановичем Кахничем вбачається актуальною та важливою для сучасної України. Також доцільно наголосити на важливості цього дослідження в контексті проведення деідеологізації і в той же час домінування загальної університетської традиції, яка оформлювалась на території Західної України в різні часи. Юридична освіта і наука у Львівському університеті є результатом інтелектуальних зусиль представників багатьох народів. Саме вони піднесли юридичну освіту і науку у Львові до європейського рівня, утвердили її як невіддільну складову частину європейського освітнього та наукового простору.

Слід погодитись з висловом автора стосовно того, що «Університетська юридична наука та освіта України відіграла особливу роль у становленні професійної спільноти юристів й утвердженні їхньої інтелектуальної самостійності. Тому її фундаментальні напрацювання пов'язані з європейською правовою традицією, із формуванням уявлення про право як систему, що органічно розвивається за внутрішніми механізмами»[1]. (с.8)

Монографія В. С. Кахнича є комплексним, чітко обґрунтованим дослідженням, цікавим і досить новаторським за своєю суттю. В ній автор визначив та частково проаналізував складні процеси становлення і розвитку юридичної освіти в стінах Львівського університету. Зібраний у монографічній роботі матеріал безперечно викликає жвавий інтерес, враховуючи його часові рамки та джерельну базу. Широкий діапазон останньої свідчить про сумлінну працю автора та його знання польської мови.

Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів та загальнонаукових (серед яких – системний, логічний, історичний, психологічний та ін.) та спеціально-наукових методів. Хронологічні межі монографії охоплюють 1661-1939 рр. Нижня хронологічна межа – 1661 р. обумовлена створенням Львівського університету та початком викладання у ньому курсів права. Верхню хронологічну межу дослідження обґрунтовують трансформації, що відбулись у Львівському університеті після встановлення на західноукраїнських землях у 1939 р. радянської влади.

Разом з тим, аналізуючи хронологічні межі монографічного дослідження, можна зазначити, що для повноти розуміння історії розвитку юридичної освіти та науки у Львівському університеті, обраний автором період є неповним. Природно, це пов'язано з конкретно обраною періодизацією, але для створення цілісної картини історичного розвитку явища це є замалим. Ми сподіваємось, що в майбутньому автор продовжить подальші розвідки для створення більш цілісної картини.

Зміст монографії складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг монографіє складає 320 сторінок тексту плюс 14 сторінок чорно-білих ілюстрацій.

Перший розділ роботи автор присвятив аналізу історіографії та джерельної бази дослідження, де він показує усю строкатість наукових досліджень з історії становлення та розвитку юридичної освіти і науки у Львівському університеті до радянського періоду.

Послідовно, на науковій основі, в монографії розглянуті взаємопов'язані питання: становлення юридичної освіти та науки у Львівському університеті; організація навчально-наукового процесу на юридичному факультеті в 1871-1939 рр. та особливості наукової діяльності викладачів юридичного факультету наприкінці XIX – у першій третині XX ст.

В другому розділі автор зумів проаналізувати рідкісні матеріали з історії Львівського університету, де між іншим він згадує перелік наукових ступенів у XVIII ст. ліценціат, бакалавр, магістр та доктор (с. 47). «Проте, – пише автор, – попри реформи в освітній сфері, досить довго побутував й певний традиціоналізм. Тож юристам аж до останньої третини XVIII ст. надавався науковий ступень доктора обох прав (Dr juris utriusque), тобто цивільного та канонічного» (с. 51).

Тут доцільно зазначити, що інститут вчених ступенів в історії європейських університетів почав складатися з часів Середньовіччя, тобто до початку Нового часу, переживаючи суттєву трансформацію. На межі XVIII – XIX ст. корпоративний лад більшості європейських університетів прийшов до занепаду, що викликало втручання держави, спрямоване на їх реорганізацію, внаслідок чого створився перехід від корпоративної до державної атестації в області присвоєння вчених

[1] Кахнич, В.С. (2016). *Юридична освіта і наука у Львівському університеті 1661-1939 рр*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 8.

ступенів. У процесі цих перетворень вчені ступені втрачали свій первинний сенс корпоративної ієрархії з властивою їй багато ступінчастістю, поступаючись місцем офіційному визнанню наукової кваліфікації науковця (викладача). Так, наприклад, в Російській імперії система вчених ступенів законодавчо почала оформлюватись в 1803 році. Але в Австрійській монархії це відбулось раніше і трохи в інший спосіб.

Також досить цікавим для нас є вислів В. С. Кахнича стосовно того, що традиційне уявлення про те, що публічне право (jus publicum), як частина державного інтересу, значний час належала в юридичній науці Австрійської монархії до державної таємниці, і зберігалось там довше, ніж на компактніших територіях німецьких земель (с. 51).

Досить цікавим також є матеріали на с. 53, де, аналізуючи освітню реформу в Австрійській монархії другої половини XVIII ст., автор пише: «Крім безпосередньої освітньої діяльності, реформовані університети повинні були зробити свій внесок у справу покращення загального добра держави та трудової моралі її населення». Тож згадка авторів реформи про покращення «трудової моралі» серед завдань імперських університетів, є маловідомим фактом в історії університетів на території України.

В монографії на особливу увагу заслуговує розділ додатків де автором були підібрані рідкісні архівні матеріали з історії юридичного факультету Львівського університету. Важливість даного розділу полягає у тому, що за допомогою наведених тут ілюстрацій, читачі отримують можливість не тільки відчути особливості епохи тих часів. Так, за допомогою візуалізації навчальної інформації відбувається створення та використання візуальних образів, розвиваються візуальне мислення та знання з історії вищої освіти в Україні.

Висновки сформульовані у монографічному дослідженні В. С. Кахнича є науково обґрунтованими, що було досягнуто завдяки вдало обраної методології дослідження і всебічним використанням наукових джерел та емпіричного матеріалу. Зібраний матеріал є важливим науковим доробком для вивчення історії юридичної освіти в Україні.

Безумовно, що в майбутньому, інформація про вчених юридичного факультету Львівського університету буде поповнюватись новими дослідженнями, це – природний процес. Але значення монографії В. С. Кахнича власно і полягає в тому, щоби не тільки намалювати складний процес становлення та розвитку юридичної освіти у Львівському університеті до 1939 року, а й допомогти майбутнім дослідникам самостійно проводити власні дослідження.

Монографія написана науковою, але, в той же час, доступною мовою, оповідною манерою знавця. В ній органічно поєднані всі основні напрямки дослідження.

Власне для нас, ця монографія стала надзвичайно цікавою, бо з її допомогою стало простіше здійснювати порівняльно-правові дослідження з історії становлення та розвитку юридичної освіти в Україні. Тож сподіваємось, що в майбутньому В. С. Кахнич продовжить свої дослідження та підготує продовження цієї праці до сучасного періоду.

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí byt publikováné do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí byt publikováné do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí byt publikováné do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí byt publikováné do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí byt publikováné do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí byt publikováné do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, prácovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytováné na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí byt uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: http://eppd13.cz

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé strance a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na strance http://www.apastyle.org.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděný v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dřivě v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterováný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěný v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použit další stránky:

- pro zdroje v ruštině: http://www.translit.ru,
- pro zdroje v ukrajinštině: http://www.slovnyk.ua/services/translit.php .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozdělený podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantech po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953).* Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность.* Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, *1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšklenky konference:
Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraïni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.*
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.*
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).
Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Zákony a nařízení:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].
Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21)
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21)
Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017)
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05)

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01)

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016)

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21)

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:
an abstract (700-900 characters), a title of the article and complete data
of an author – full first and last name, academic title,
academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Mailing Address:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: http://www.apastyle.org

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources http://www.translit.ru – for sources in Russian; and http://www.slovnyk.ua/services/translit.php – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, *1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:
Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraïni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.*
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.*
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*.
<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].
Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21)
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21)
Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017)
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05)

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01)

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016)

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21)

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).